

Nederluleå kyrka

SVERIGES KYRKOR / NORRBOTTEN

BARBRO FLODIN

Nederluleå kyrka

Nederluleå kyrka

NORRBOTTEN

AV BARBRO FLODIN

VOLYM 223 AV SVERIGES KYRKOR, KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

GRUNDAT AV SIGURD CURMAN OCH JONNY ROOSVAL

UTGIVET AV RIKSANTIKVARIEÄMBETET OCH KUNGL VITTERHETS HISTORIE

OCH ANTIKVITETSAKADEMIEN

Riksantikvarieämbetet 1998

REDAKTIONSKOMMITTÉ: CHRISTINA von ARBIN, R. AXEL UNNERBÄCK,
ANDERS ÅMAN

UTGIVEN MED BIDRAG FRÅN

Magn. Bergvalls Stiftelse

Letterstedtska föreningen

Berit Wallenbergs Stiftelse

Stiftelsen Marcus och Amalia Wallenbergs Minnesfond

FOTO GABRIEL HILDEBRAND (GH, där ej annat anges)

Beskrivningen av Nederluleå kyrka avslutad hösten 1997.

Arkivforskning och excerpering utförd av författaren.

Översättning till engelska av sammanfattning och bildtexter av Roger Tanner.

Översättning till tyska av sammanfattning och bildtexter av Dieter Künkel.

Bildmaterial och ritningar förvaras i ATA.

Omslagsbilden återger Nederluleå kyrka från sydöst. Foto G H nov. 1996.

På omstående sida Luleå sockensigill 1611. Riksarkivet.

CENTRALTRYCKERIET AB, BORÅS 1998

ISSN 0284-1894

ISBN 91-7209-124-X

Innehåll

FÖRORD	7
INLEDNING	9
<i>Socknens läge och utbredning. Socknens historia. Gammelstads kyrkstad och kyrkby.</i>	
KYRKOGRÅRDEN OCH DESS BYGGNADER	21
<i>Bogårdsmur. Försvunnen bogårdsmur. Norra stigluckan. Västra stigluckan. Försvunnen port. Kloktornet. Gravkor. Bårhus – gravkapell. Försvunna bodar och bårhus. Gravminnen. Minnestavlor.</i>	
BYGGNADER PÅ KYRKBACKEN	39
<i>Försvunna klockstaplar. Sockenmagasin. Försvunnen tiondebod.</i>	
KYRKOBYGGNADEN – EXTERIÖR OCH MURVERK	42
<i>Plan. Uppbyggnad. Sockel. Murverk i långhus, vapenhus och sakristia. Taklist. Ingångar. Nedgång till källare. Fönster. Tidigare fönster. Yttertak. Takryttare.</i>	
KYRKOBYGGNADEN – INTERIÖR	55
<i>Plan. Vägg och valv i kor och långhus. Golv. Tidigare golv. Gravar och gravkammrar. Fönster. Tidigare fönster. Ingångar. Äldre dörr vapenhuset-långhuset. Vapenhuset. Sakristian. Uppvärmning. Tidigare uppvärmning. Vinden. Takstolar.</i>	
KYRKOBYGGNADENS HISTORIA	67
<i>Äldre, försvunnen kyrkobyggnad. Den nuvarande kyrkans uppförande. Kyrkan under 1500-talet och 1600-talets första hälft. Reparationer av kyrkan och klock-</i>	

stapelns tiden 1650–1737. Kyrkans utseende i början av 1700-talet. Besiktning av kyrkan 1737 m.m. Reparation av kyrkan på 1740-talet m.m. Reparation av sakristian. Rappning och rödfärgning av kyrkan 1776–81 m.m. Reparationer 1800–1840. Kyrkans utseende omkring 1830. Reparationer under 1800-talets senare hälft m.m. Nytt golv, ny bänkinredning 1905. Framtagande av kalkmålningarna 1909 m.m. Nytt värmesystem 1920 m.m. Renovering 1936. Isolering av valven 1941 m.m. Nedtagning av putsen på kyrkan 1954. Restaurering av predikstolen 1960 m.m. Renovering 1969–71. Åtgärder efter 1971.

KALKMÅLNINGAR

Beskrivning. Överkalkning av målningarna 1745. Framtagande av kalkmålningarna 1909. Rengöring av målningarna 1936 och 1971.

INREDNING OCH INVENTARIER

Altare. Altarskrank. Altarskåp. Altarkors. Altarkrucifix. Triumfkrucifix. Processionskors. Försvunna medeltida skulpturer. Predikstol. Försvunna predikstolar. Ambon. Timglas. Försvunna timglas. Biskopsstol. Korstolar. Försvunnen bokstol. Försvunnen kungsbänk. Bänkinredning. Tidigare bänkinredningar. Korskrank. Obelisker. Pelare med fattigbössa. Läktare.

Läktarunderbyggnad. Tidigare läktare. Orgel. Kororgel. Tidigare orglar. Cembalo. Nummertavlor. Dopfuntar. Dopredskap. Försvunna dopredskap. Konfiskerat silver. Nattvardskärl. Nattvardskärl överförda till Överluleå kyrka. Försvunna nattvardskärl. Bägare och vaser. Brudkrona. Ljusredskap. Ljusredskap överförda till Överluleå kyrka. Försvunna ljusredskap. Textilier. Textilier överförda till Överluleå kyrka. Försvunna textilier. Kollektredskap. Försvunna kollektredskap. Epitafium. Värja och ringkrage. Gravhällar. Gravkamrar, gravar och kistor. Stenklot. Tavlor. Hedengrahnstaylor. Psalterium. Böcker. Sigill. Försvunnet sigill. Rökelsekar. Aquamanile. Kyrkkistor. Möbler. Övriga inventarier. Försvunna övriga inventarier. Urverk. Försvunnet urverk. Klockor. Försvunna klockor.

88

104

KYRKANS KONSTHISTORISKA STÄLLNING

177

NOTER

179

FÖRKORTNINGAR

192

KÄLLOR OCH LITTERATUR

193

SUMMARY

199

ZUSAMMENFASSUNG

206

PERSONREGISTER

213

Förord

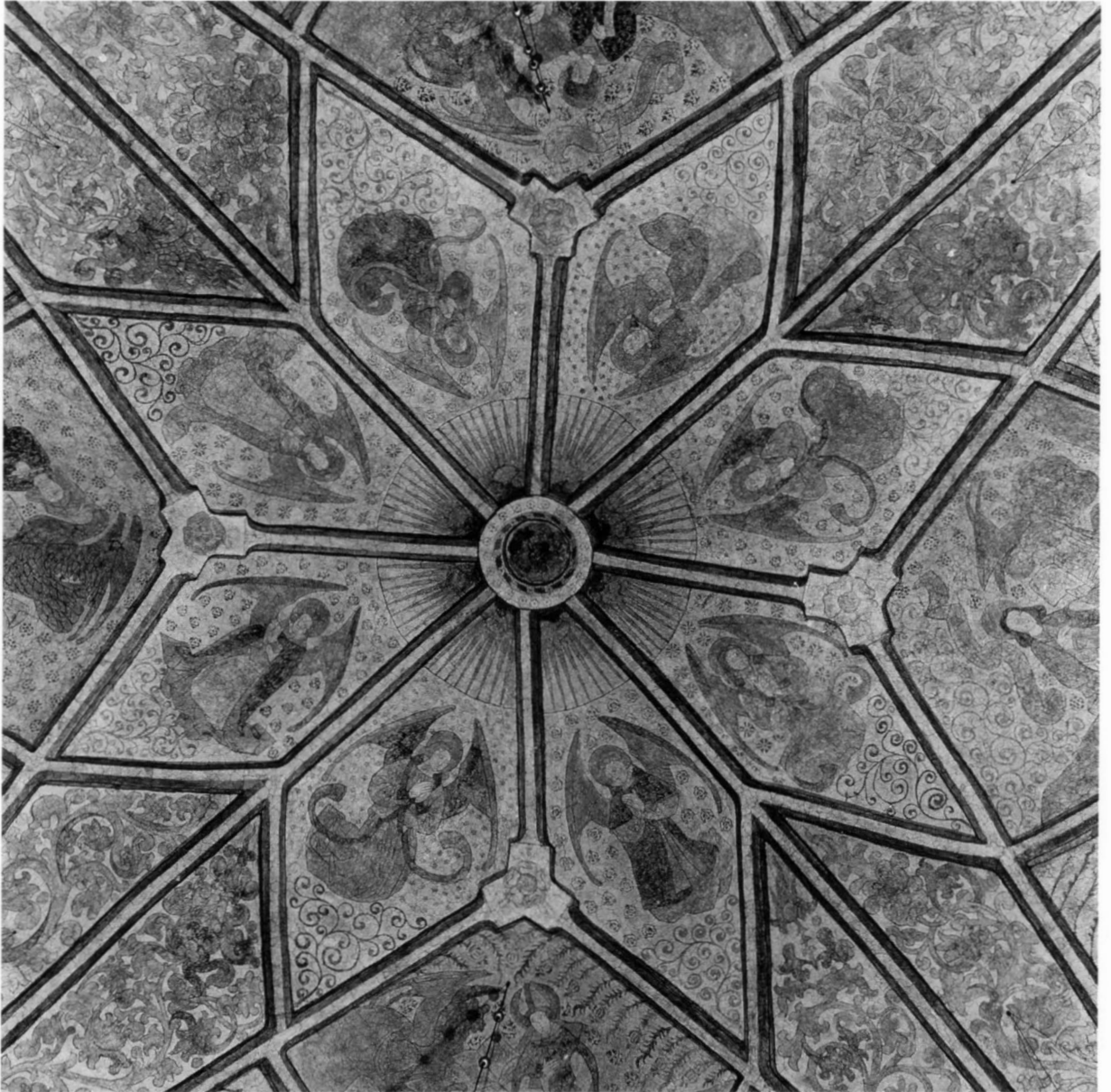
Luleå socken blev under medeltiden ett betydelsefullt centrum för den svenska kolonisationen i norra delen av landet. Här möttes olika kulturer och intressen genom både inflyttning från söder och öster och genom den svenska kungamaktens och kyrkans strävan att skaffa sig en maktposition inom området. I Luleå, först från 1831 kallas socknen Nederluleå, uppfördes under senmedeltiden den mäktiga stenkyrka som blev Norrlands största medeltida kyrka. Den intar genom sin storlek, utformning och sina rika inventarier från medeltiden och 1700-talet en särställning bland våra kyrkobyggnader. Kyrkan är tillsammans med den omgivande Gammelstads kyrkstad, vår största och bäst bevarade kyrkstad, sedan 1996 uppförd på Världsarvslistan. Det är glädjande att kunna presentera en publikation om Nederluleå kyrka i serien Sveriges Kyrkor, ett önskemål som stod högt på listan redan vid inventarieverkets tillkomst.

Volymen är författad av fil dr Barbro Flodin, som även svarat för den omfattande arkivforskningen samt en del fotografering. Till de experter som biträtt författaren i olika frågor framförs ett varmt tack. De namnges i noterna i respektive sammanhang. Merparten av fotograferingen har utförts av fotografen Gabriel Hildebrand, Riksantikvarieämbetet. Översättningen till engelska har gjorts av Roger Tanner och till tyska av Dieter Künkel.

Värdefulla bidrag till tryckningen av volymen har lämnats från Magn. Bergvalls Stiftelse, Letterstedtska föreningen, Berit Wallenbergs Stiftelse och Stiftelsen Marcus och Amalia Wallenbergs Minnesfond. Redaktionskommittén vill framföra ett varmt tack till bidragsgivarna.

Stockholm i mars 1998

Christina von Arbin R. Axel Unnerbäck Anders Åman

Korvalvet (fig 87). Foto GH 1996.

The chancel vaulting.

Chorgewölbe.

NEDERLULEÅ KYRKA

Norrbottnen, Norrbottens län, Luleå domsaga,
Luleå stift, Lule-Jokkmokks kontrakt, Nederluleå pastorat.

Inledning

Socknens läge och utbredning

Nederluleå socken breder ut sig på ömse sidor om Luleälvens nedre del, där älven vidgar sig till en fjärd. Inom området finns skärgård, flikig kustbygd och slättland med jordbruksbygd, som övergår i skogklädda berg. Bebyggelsen ligger till största delen längs älven, där den huvudsakligen är koncentrerad till tätorter. Centrum i socknen är Gammelstads kyrkby med Nederluleå kyrka. Förutom huvudkyrkan finns här ett par mindre kyrkor från senare tid, Stadsöns kyrka från 1975, Bergnäs kyrkan och Porsökyrkan, båda från 1976, Sörby kyrkan i Antnäs från 1995 samt fiskekapell från 1700-talet på skärgårdsöarna Rödkallen och Brändö-Uddskär. Socknen har en storlek av 1092 km² (1993) och 26.710 invånare (1996).

Socknens historia

Nederluleå socken, som den benämns från 1831, dessförinnan Lule (Luleå), har sedan sin tillkomst på 1300-talet genomgått stora förändringar, både till sin omfattning och bebyggelsekaraktär. Även topografin har ändrats väsentligt då en kraftig landhöjning råder inom området. Utvecklingen i Lule älvdal och socknens historia uppvisar en rikt facetterad bild på många områden. Omfattande forskningsinsatser har givit upphov till en rik litteratur.¹

En fast bosättning anses ha uppstått i Lule älvdal tidigast under 1000-talet och senast under 1200-talet. Spåren efter det jordbruk som bedrevs och formerna på en del bebyggelsenamn talar för att bosättningen under denna period uppstått genom kolonisation österifrån eller från områden som tidigare koloniserats från finskt område.²

På 1300-talet inleddes en svensk "kolonisation" av

Lulebygden och kusten längs norra Bottenviken. Dokument från den tiden ger belägg för makthavarnas intresse av att både etablera sig här och utnyttja naturtillgångarna. Genom en överenskommelse den 2 februari 1327 delades området kring Luleälven med biflöden upp mellan ärkebiskopen Olof i Uppsala, fogden Johan Ingemarsson i Hälsingland samt två stormän i Hälsingland.³ I ett brev från 1331 förbehöll de sig rätten till fisket i Luleälven.⁴ Vid ett möte i Tälje 1328 fastställdes en stadga, "Tälje stadga", som innebar att de som bosatte sig vid norra gränsen av Hälsingland, ett område som sträckte sig fram till Ule älv och Ule träsk, skulle åtnjuta skattefrihet tills dåvarande kungen uppnått myndig ålder. Dessutom skulle ingen få hindra samerna och birkarlarna i deras verksamhet.⁵ Det sistnämnda visar att trakten var befolkad och att birkarlarnas verksamhet redan var etablerad. Som Wallerström visat hade birkarlarnas handelssystem sin förebild i Novgorod. Deras monopolställning inom handeln och rättigheter att uppbära skatt bestod till 1554 då Gustav Vasa avskaffade privilegierna.⁶ 1340 stadfäste Magnus Eriksson stadgan från år 1328. Nybyggarnas rättigheter bekräftades, under förbehåll att de erlade skatt till kronan och antog hälsingelagen. Inbjudan till kolonisation riktade sig till "thå Christno folke och almoge...som åå Christo tro, eller till Christna tro si omwenda Wele".⁷ Verksamheten får ses både som kolonisation och mission. Såväl den världsliga som den kyrkliga makten kom att få ett starkt inflytande på den fortsatta utvecklingen.

Medeltiden. Det äldsta kända belägget på både en församling och en kyrkobyggnad, ett kapell, "i Lulu" är en testamentshandling från 1339.⁸ Handlingen stadfästes i Luleå kapell genom att kyrkoherden Lars i Piteå satte

sitt sigill under den. Detta har givit upphov till tolkning-
en att Luleå skull vara kapell under Piteå. Sannolikt
rörde det sig om ett missions- eller kolonisationskapell
och den församling som omtalas var början till en ny
socken.⁹ En ändring och stabilisering av de kyrkliga för-
hållandena inträdde av allt att döma redan på 1340-
talet, då Luleå var huvudkyrka med Piteå och Torneå
som kapellförsamlingar.¹⁰

1374 gjorde ärkebiskopen Birger Gregersson en visi-
tationsresa till Nordlanden och besökte då Luleå kyr-
koförsamling, där ett möte hölls i prästgården. Grun-
derna till denna gård har återfunnits vid arkeologiska
undersökningar på Friluftsmuseets område i Gammel-
stad.¹¹ En kyrkobyggnad måste ha legat inte långt däri-
från. Platsens centrala kyrkliga funktion får då anses ha
varit etablerad.

1374 omtalas för första gången en särskild underlag-
man över "Norrabotten" och 1376 nämns i Uppsala jor-
debok "contracta dicta butn". I ett dombrev från 1386
upptas herr Anders, prost i "Norrabotten".¹² Det är ej
känt var prosten hade sitt säte. Flera skäl talar dock för
att det var i Luleå. Platsen var redan tidigare kyrklig
centralort och socknen sannolikt den befolkningsmäs-
sigt största. Kontraktet kom senare att delas i två kon-
trakt, ett i söder med prost i Umeå och ett för den nord-
liga delen med prost i Luleå. Belägg för detta förhållan-
de finns från 1464.¹³

Av 1413 års jordebok framgår att Piteå och Torneå
blivit egna socknar och inte längre tillhörde Luleå pas-
torat. Luleå med Kalix älvdal var då med sina 120
"röker" den i särklass största av orterna längs kusten
norr om Umeå.¹⁴ Kalix socken är känd från 1482, men
kan ha brutits ur Luleå något tidigare.¹⁵

Luleå socken, liksom Norrland i övrigt, tillhörde
Uppsala ärkestift. Ärkebiskoparnas visitationsresor i
detta vidsträckta område är kända från 1298 och fram-
åt.¹⁶ 1472 besöktes de nordliga delarna av ärkebiskopen
Jakob Ulvsson. Detta besök kom sannolikt att betyda
mycket för den kommande kyrkobyggnadsverksamhe-
ten i Västerbotten och Norrbotten. Det var troligen då
som det fattades beslut om uppförandet av en stenkyr-
ka i Luleå. 1482 fick Jakob Ulvsson de nio kustsocknar-
na från Umeå till Särkilax i världslig förläning och kom
att uppbära stora inkomster härifrån, inte minst genom
laxfisket och skinnhandeln.¹⁷

Vid medeltidens slut omfattade Luleå socken ett
område motsvarande sju nuvarande församlingar, från
Piteå i söder till Kalix i öster, samt hela Luleå lappmark
till vattendelaren och den kommande gränsen mot
Norge. Bebyggelsen, som var koncentrerad till kusttrak-
ten, hade till stor del vuxit fram genom kolonisation. De

kontakter som då etablerades kom i hög grad att påver-
ka näringslivet inom området. En viktig verksamhet var
lappmarkshandeln. Skinn och torkad fisk var viktiga
produkter, som genom birkarlarnas förmedling skeppa-
des söderut av de bottniska sjöfararna. Vattenvägen var
den viktigaste förbindelsen och leden var farbar till
kyrkplatsen och kyrkans närhet. Från mitten av 1300-
talet kom borgarna i Stockholm och Åbo att dominera
handelsfärderna i Bottenviken. Lulebygdens handels-
kontakter med Stockholm, de personkontakter som kan
påvisas med huvudstaden samt de kyrkliga kontakterna
med Uppsala var av största betydelse för kyrkobyggan-
det i norr och den stora stenkyrka som uppfördes i
Luleå under senmedeltiden samt de rika inventarier
som tillfördes kyrkan under medeltidens slutskede.¹⁸

Senmedeltiden kom att bli en orolig tid i dessa nord-
liga trakter, då flera intressen korsade varandra. Oklar-
heterna rörande gränsdragningen vid freden i Nöteborg
1323 aktualiserades 1493 då ryssarna ansåg området
norr om Bjuröklubb som ryskt intresseområde, något
som också ledde till stridigheter. Andra makthavare
med intressen i området var unionskungen Hans, riksfö-
reståndaren Sten Sture och ärkebiskopen Jakob Ulvs-
son. Orostiderna avspeglar sig även i utformningen av
Luleå sockenkyrka och dess stigluckor.

Åren 1518–19 företog Olaus Magnus en resa i norr.
Även om han inte besökte Luleå har den bild han givit
av sedvänjor och näringsliv accepterats som giltig för
hela området. Hans illustrerade skildring från 1550 och
hans Carta marina från 1539 är ofta återgivna källor
rörande livet i dessa trakter under övergången från
medeltid till nyare tid.

Nya tiden. Förändringarna under den nya tidens första
decennier gällde främst förvaltningen. Någon enskild
länsinnehavare fanns inte längre utan Västerbotten, där
även nuvarande Norrbotten ingick, kom definitivt att
ingå i det svenska riket, underställda centralmakten.
Skatteuppbörd och leverans av fisk och skinn gjordes
till kronan, i Luleå med hjälp av prosten Mattias, medan
birkarlarna fortsatte att sköta handeln med lappmarken
fram till 1554. För kyrkans del skedde en konfiskation
av kyrksilver, där Luleå vid leveransen 1548 svarade för
det största bidraget från socknarna i Västerbotten. 1558
drogs prästgården in till kronan och ett statligt jordbruk
inrättades, ingående i en större plan, avelsgårdsprojek-
tet. Detta avvecklades och Luleå socken fick 1563 åter
prästgård och kyrkoherde.¹⁹

1607 inleddes den nya tidens avsöndring från Luleå
socken då Jokkmokk blev egen församling. Redan 1617
återfördes den dock som annex till Luleå församling

Fig 1. Gammelstad med kyrkan i centrum. Flygbild från norr. Foto Jan Norrman 1994.

Gammelstad, with the church in the centre. View from the north.

Gammelstad mit der Kirche im Zentrum. Luftaufnahme von Norden.

men med egen predikant. 1673 blev Jokkmokk åter egen församling genom det s.k. lappmarksplakatet, men först 1693 fick den egen kyrkoherde. Genom avsöndringen av det stora lappmarksområdet kom Luleå socken att omfatta bara en tiondel av den tidigare arealen.

1621 skedde en förändring i bygden då Luleå stad bildades av området närmast sockenkyrkan. Delar av kyrkstaden ombildades till borgar- och köpmansstad och det som även tidigare varit socknens centrum fick ytterligare funktioner av central karaktär. 1649 flyttades dock köpmansstaden till en plats närmare kusten då den kraftiga landhöjningen försvårade den viktiga sjöfarten. Den var under denna tid som benämningarna "Nya staden" och "Gamla staden", senare Gammelstad, tillkom och blev allmänt brukade. Kyrkligt sett skedde ingen förändring förrän 1667 då den nya staden fick egen kyrka och egen präst. Luleå stad avskildes dock inte till

egen församling och eget pastorat förrän 1888.

1654 skedde ännu en utbrytning då Råneå socken bildades. Dessförinnan, på 1640-talet, hade råneborna uppfört ett eget kapell för att slippa de besvärliga resorna till moderkyrkan i Luleå.

Tiden 1550–1750 var en svår tid för Lulebygden, liksom för landet i övrigt. Skattepålagor, krig, soldatutskrivningar och missväxt gjorde levnadsförhållandena svåra och höll befolkningsökningen nere. En förbättring inleddes i början av 1700-talet, men avbröts av ryssarnas härjningar omkr. 1718. Återhämtningen på 1720-talet fick ytterligare kraft mot mitten av århundradet. Dessa förhållanden avspeglar sig också i sockenkyrkan. På 1500- och 1600-talen gjordes endast nödtorftiga reparationer. Uppgången omkr. 1710 bekräftas av rika donationer från välbeställda sockenbor till kyrkans inredning. Kyrkobyggnadens bedrövliga tillstånd beskrivs i ett besiktningsprotokoll från 1737.²⁰ Det ökande väl-

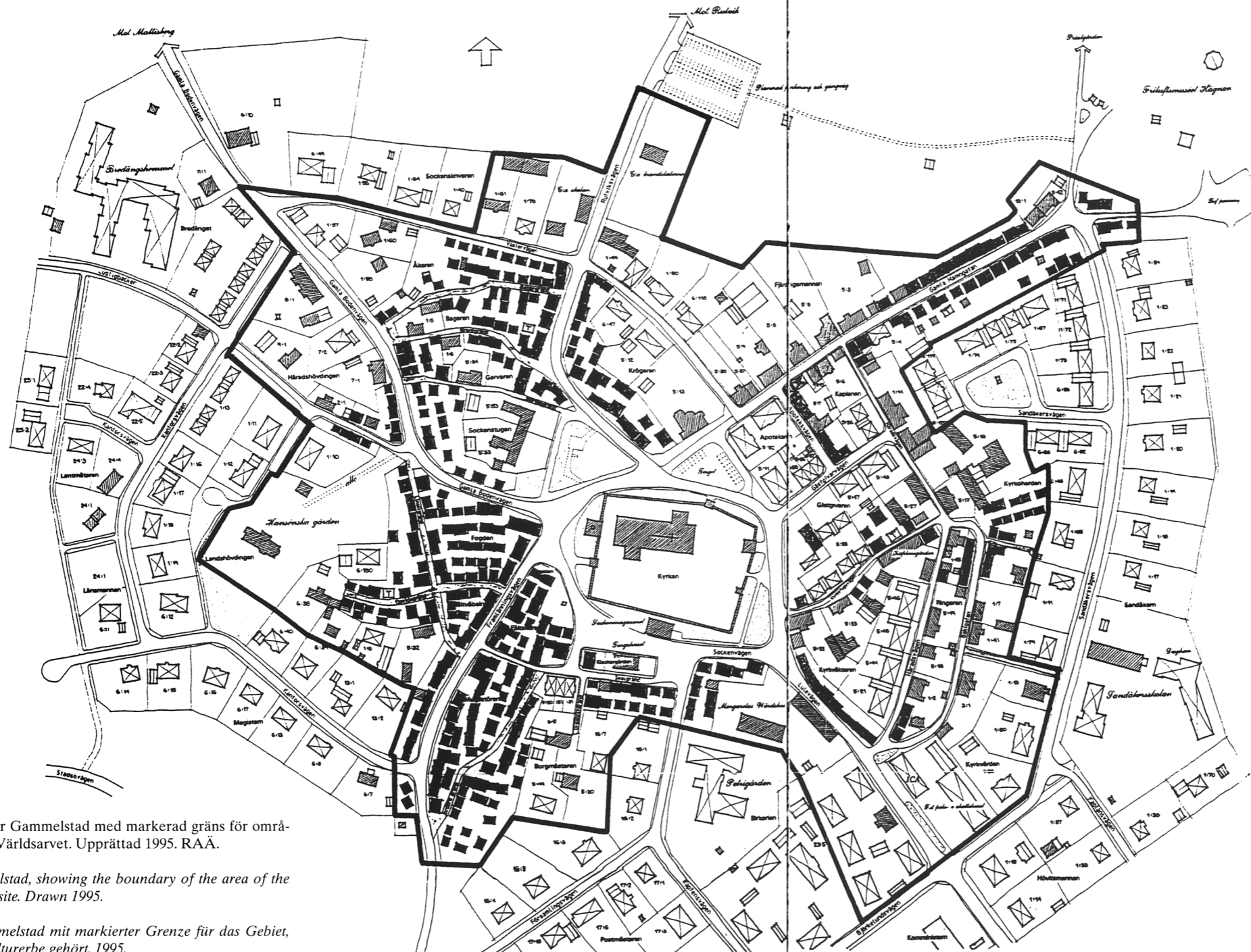
Appendix 2

The Church Village of Gammelstad

Nominated area

The extent of the nominated area is 16,3 ha

For the extent of the Buffer zone, see appendix 3

Designations

- Building of cultural importance
- Main building
- Outhouse
- Church cottage
- Public convenience
- Ancient gravel alley

Fig 2. Karta över Gammelstad med markerad gräns för området tillhörande Världsarvet. Upprättad 1995. RAÄ.

Map of Gammelstad, showing the boundary of the area of the World Heritage site. Drawn 1995.

Karte von Gammelstad mit markierter Grenze für das Gebiet, das zum Weltkulturerbe gehört. 1995.

ståndet möjliggjorde dock omfattade reparationer och ombyggnader under decennierna närmast efter 1700-talets mitt, se närmare under Kyrkobyggnadens historia.

Befolkningsökningen under senare delen av 1700-talet och början av 1800-talet ledde till krav på ytterligare en kyrkobyggnad och en delning av socknen. Denna verkställdes 1831 då socknen delades i två delar, Överluleå och Nederluleå, och den nya kyrkan i Överluleå (nuv. Boden) invigdes.

Nederluleå socken fick sin nuvarande utsträckning 1888, då staden avskildes till egen församling. Under 1900-talet har ett flertal annexkyrkor tillkommit, som nämnts ovan.

Lule (Luleå) socken hörde till Uppsala ärkestift från sitt bildande på 1300-talet till 1647 då "Hernösands superintendentia" inrättades, 1772 omvandlad till stift. Genom delning av stiftet inrättades Luleå stift 1904.

Gammelstads kyrkstad och kyrkby

Beskrivning. Fem infartsvägar leder radiellt mot kyrkan. Längs dessa grupperar sig bebyggelsen i kvarter med rader av stugor längs vägarna och inom kvarteren stugor i kortare rader eller mindre grupper åtskilda genom slingrande gränder. Ett par kvarter nordöst om kyrkan skiljer sig från den övriga bebyggelsen genom att vara rätvinkligt utformade och glesare bebyggda med större byggnader (fig 1–2). Bebyggelsen inom området består av kyrkstadens med sina kyrkstugor för tillfälligt boende och kyrkbyn med bostäder för permanentboende, sockenstuga, sockenmagasin, värdshus och butiker.²¹ Då kyrkbyn utvecklats ur kyrkstadens finns ingen geografiskt klar gräns mellan dessa.

Kyrkstadens stugor är koncentrerade främst till kvarteren sydväst om kyrkan. De totalt 424 kyrkstugorna innehåller 555 kamrar, dvs en del stugor är parhus. Dessutom finns några härbren samt sex bevarade stallar. Stugorna är uppförda i en våning, ett fåtal i två våningar. De är knuttimrade, de flesta klädda med panel och rödfärgade med vita snickerier. Taken är täckta av varierande material, de flesta av plåt eller tegel. Kyrkstugorna har en enhetlig prägel men uppvisar samtidigt en stor variation i utformningen av detaljer som dörrar och fönsterluckor.

I stadskvarteren nordöst om kyrkan och kvarteren närmast dessa ligger större gårdar jämsides med små stugor samt inslag av bebyggelse tillkommen under senare tid. En större variation i bebyggelsens utformning och färgsättning råder här.

Kyrkans dominerande storlek och läget i centrum av denna låga bebyggelse ger platsen en särskild prägel av

svunnen tid och gör den samtidigt till en unik företeelse.

Historik. Kyrkstadens utbredning, historia och funktion har behandlats ingående i litteraturen.²² Ursprungligen fanns 71 kyrkstäder i Sverige, varav 70 i Norrland. Av dessa är endast 18 bevarade, de flesta endast till en liten del av vad de en gång varit. Av dessa är Gammelstads kyrkstad den största och bäst bevarade.

Det äldsta belägget för en kyrkstad vid Luleå sockens kyrka och för en kyrkstad överhuvudtaget finns i Bureus' skildring av sitt besök här julen år 1600:

"Alle bönder hafva sijna stugor vidh kyrkian på en plass the kalla Bärghet, 2, 3 fyre eller 5 om hvar stughu, thijt koma the hvar lögerdagh för aftonsongen skull och dragha thädhan om söndagrafton eller om Måndagen."

Stugorna tjänade för övernattning vid gudstjänstbesök och andra förrättningar. Bureus säger om julen: "The draghe så at the koma fram dagen för Juleafton och om Julafton hugga the vedh och föra til sina stugor til vermen öfver helgen."²³ Det är okänt när stugorna kommit till. Behovet av övernattning för många långt bort boende inom den vidsträckta socknen måste dock ha funnits så länge kyrkan funnits. Stugornas placering i ett ore gelbundet, närmast medeltida mönster talar för att de tillkommit efterhand vid behov. En kyrkstugeförordning från 1695 om rätten till kyrkstuga och stall samt placeringen av stugorna efter varje bys läge och storlek i socknen speglar de förhållanden som då redan rådde i Luleå. Stugorna placerades vid byarnas olika infarter till kyrkan.²⁴ Antalet stugor vid Bureus' besök har, med stöd av uppgifter om socknens folkmängd, uppskattats till mellan 200 och 300.²⁵

Luleå stad grundades 1621 och ett sockencentrum bildades då här.²⁶ För att ge plats åt borgarna och deras byggnader planlades de rätvinkliga kvarteren nordöst om kyrkan. De kyrkstugor som fanns här flyttades då undan. På en karta från 1648 finns sju rader stugor angivna utanför stadsgränsen (fig 3). De har tolkats som kyrkstugor undanflyttade från stadskvarteren.²⁷ Borgarna i den nyblivna staden utgjordes av bondeköpmän, som fortsatte att bruka sina hemman i socknen. Uppförandet av borgarhus i den nyblivna staden och intresset för en utveckling av denna var därför begränsat.²⁸

På grund av den kraftiga landhöjningen flyttades köpstaden Luleå 1649 till en plats med bättre hamn närmare kusten. Motståndet mot utflyttning och svåra bränder med påföljande återflyttning till den gamla platsen ledde till att Luleå under andra hälften av 1600-

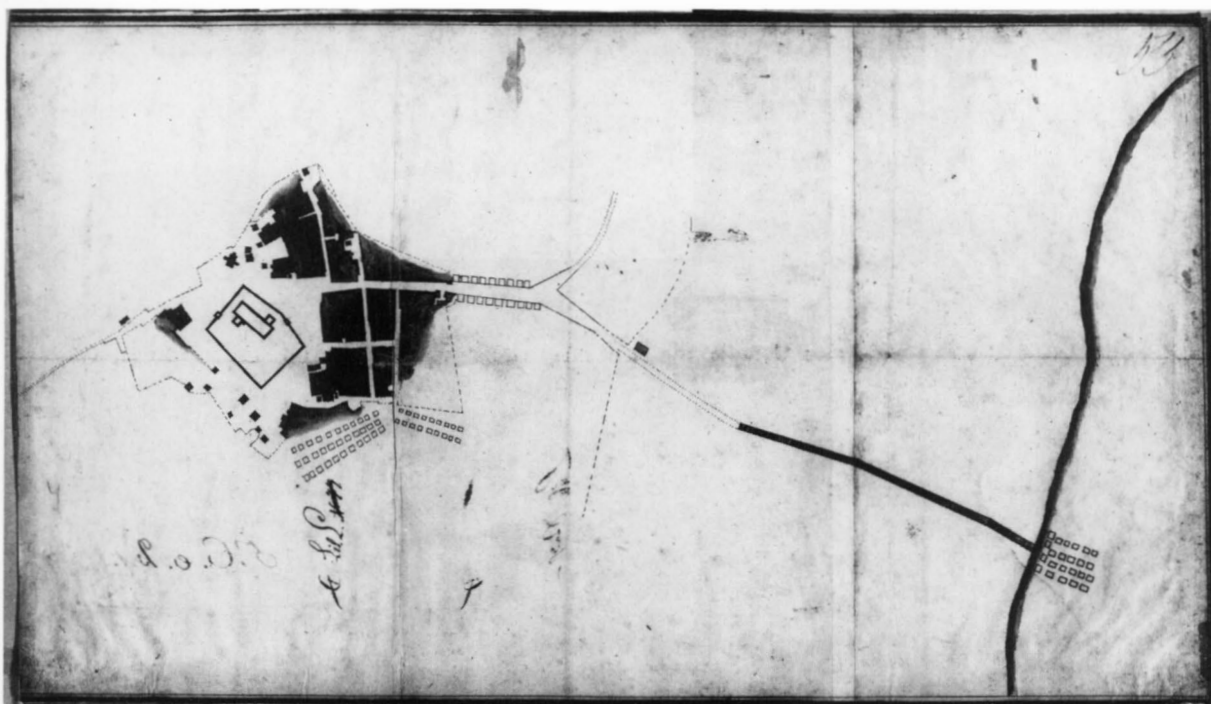

Fig 3. Karta över Luleå stad (nuv. Gammelstad) 1648. Märk stugorna utanför den markerade stadsgränsen och den långa vägen till hamnen med sjöbodarna. Krigsarkivet.

Map of the town of Luleå (present-day Gammelstad) in 1648. Notice the cottages outside the town boundary and the long distance to the harbour and its warehouses.

Karte der Stadt Luleå (jetzt Gammelstad) 1648. Man beachte die kleinen Häuser ausserhalb der markierten Stadtgrenze und den langen Weg zum Hafen mit den Fischerhütten.

talet kom att framstå som två städer, "Lule Nystan" och "Lule Gammelstan". En del av borgarhusen förblev också kvar i den gamla staden Luleå.

I början av 1700-talet fick livkompaniet vid Västerbottens regemente en exercisplats vid Gamla staden. I samband med detta flyttade en hel del militär och andra personer hit. Det kom att uppstå en permanent bosättning av hantverkare, officerare och tjänstefolk. 1730 hade Gamla staden mellan 200 och 300 invånare och Nya staden 292. Den gamla staden kom att röna större intresse och större uppskattning bland besökare, som t.ex. Carl von Linné, än den nya staden.²⁹

I början av 1800-talet upplevde Gamla staden en uppgång då Norrbottens län bildades 1810 och landshövdingen förlade sitt kansli hit och hade sin bostad i Sunderbyn till 1816, då landshövdingens säte flyttades till Piteå.

1817 kom en förordning från Kungl. Maj:t där det bestämdes att endast de som bodde mer än en mil från

kyrkan skulle få uppföra kyrkstugor.³⁰ Bakom detta låg befolkningens tillväxt, som ledde till att socknen delades 1831 och Överluleå bildades. De sockenbor som fick ny tillhörighet flyttade då sina kyrkstugor från Gamla staden till Överluleå. 1848 beslöt dock sockenstämman att även de som bodde närmare än en mil från kyrkan skulle få ha kyrkstugor, bl.a. för skolgångens skull.³¹

Under senare delen av 1800-talet skedde en omflyttning. En del tjänstemän, som inte var socknens egna, flyttade till staden med dess större bekvämlighet. I stället flyttade åtskilliga handelsmän till Gamla staden efter handelns frigivande.

I början av 1900-talet var flertalet av kyrkstadens stugor grå timmerstugor med trätak och vitmålade snickerier, endast ett fåtal var klädda med panel (fig 4–7). Efter hand har flertalet stugor försetts med panel och målats faluröda med vita snickerier (fig 8–10). På 1920-talet inrättades busslinjer och hållskjutsen med häst upphörde. En stor del av kyrkstallarna, som fanns till de

Fig 4. Gammelstads kyrkstad från söder. Foto Sigurd Curman 1909.

The church town of Gammelstad seen from the south. 1909.

Kirchenstadt von Gammelstad von Süden. 1909.

Fig 5. Gammelstads kyrkstad mot sydväst, från tornet (jfr fig 8). Foto Sigurd Curman 1909.

The church town of Gammelstad, looking southwest from the tower (cf. fig. 8). 1909.

Kirchenstadt von Gammelstad, Blick vom Turm nach Südwesten (vergleiche Bild 8). 1909.

Fig 6. Nederluleå kyrka med en del av Gammelstads kyrkstad, från sydväst. Foto Sigurd Curman 1909.

Nederluleå Church, with part of the church town of Gammelstad, seen from the southwest. 1909.

Kirche von Nederluleå mit einem Teil der Kirchenstadt von Gammelstad, von Südwesten. 1909.

Fig 7. Gammelstads kyrkstad från sydväst. Teckning av Ferdinand Boberg 1924-42. RAÄ. Foto GH 1997.

The church town of Gammelstad seen from the southwest. Drawing from 1924-42.

Kirchenstadt von Gammelstad von Südwesten. Zeichnung von 1924-42.

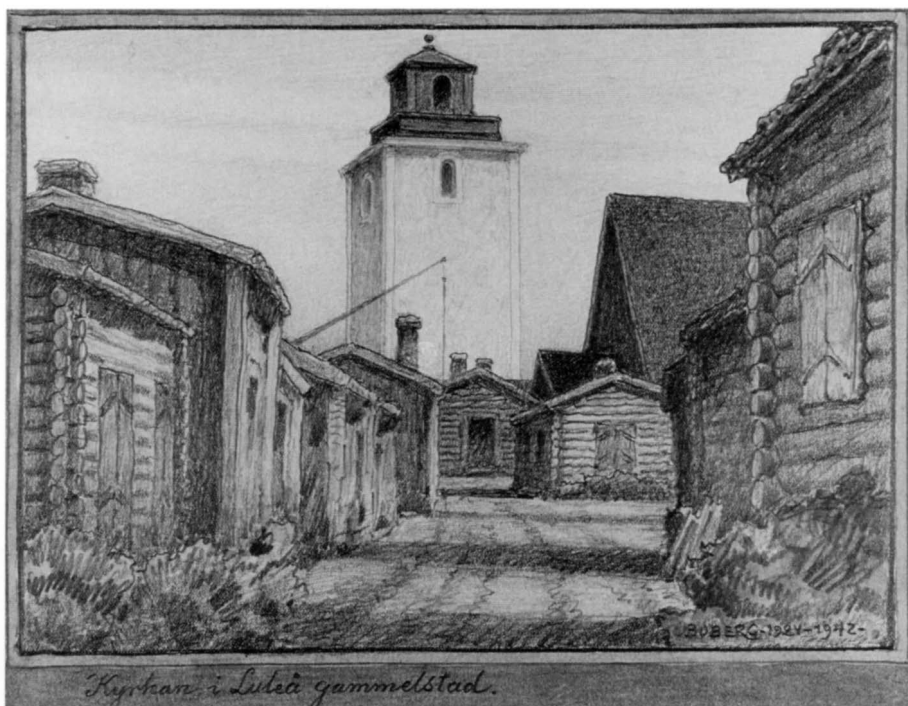

Fig 8. Gammelstads kyrkstad mot sydväst, från tornet (jfr fig 5). Foto GH 1997.

The church town of Gammelstad, looking southwest from the tower (cf. fig. 5).

Kirchenstadt von Gammelstad, Blick vom Turm nach Südwesten (vergleiche Bild 5).

Fig 9. Gammelstads kyrkstad från sydväst (jfr fig 7). Foto förf. 1989.

The church town of Gammelstad, from the southwest (cf. fig. 7).

Kirchenstadt von Gammelstad von Südwesten (vergleiche Bild 7).

Fig 10. Gammelstads kyrkstad från sydväst. Foto GH 1997.

The church town of Gammelstad, from the southwest.

Kirchenstadt von Gammelstad von Südwesten.

flesta stugor, försvann och kyrkstaden ändrade delvis karaktär. 1932 fanns endast 80 stallar kvar och idag är endast sex bevarade.³²

Efter en nedgångstid väcktes intresse för kyrkstaden som kulturhistorisk sevärdhet på 1960-talet. Ca 200 stugor restaurerades på 1970-talet. Den traditionella användningen av kyrkstugorna för tillfällig övernattning har hela tiden varit den rådande. Efter ett flertal förslag från 1930-talet och framåt till både förändringar och bevarande av miljön och byggnaderna antogs 1993 skyddsbestämmelser för bebyggelsemiljön. Kontrakt har upprättats mellan Nederluleå församling och ägarna för att garantera bevarandet och användningen av stugorna och den kringliggande miljön.

Den 6 december 1996 fördes Gammelstads kyrkstad

upp på UNESCO:s Världsarvlista (the World Heritage List) över för mänskligheten omistliga objekt (fig 11). Världsarvskommitténs motivering löd: "Gammelstads kyrkstad är ett enastående exempel på den traditionella kyrkstad som finns i norra Skandinavien. Den illustrerar på ett utomordentligt sätt anpassningen av traditionell stadsplanering till de speciella geografiska och klimatologiska förhållandena som råder i en svår naturmiljö."³³ Detta världsarvs område har i sitt centrum kyrkan, omgiven av kyrkstaden, borgarkvarteren, de offentliga byggnaderna och den senare tillkomna permanenta bebyggelsen. Gammelstads kyrkstad med sitt både materiella och immateriella kulturarv har sin plats i såväl det lokala medvetandet som i erkännandet på högsta nivå.

Fig 11. Unesco's symbol för objekt tillhörande The World Heritage (Världsarvet).

The UNESCO World Heritage emblem.

Das Symbol der Unesco für Objekte, die zu The World Heritage (Weltkulturerbe) gehören.

Kyrkogården och dess byggnader

Kyrkan och kyrkogården är belägna på sydöstra sluttningen av en kulle, vars krön ligger ca 50 m nordväst om kyrkogården. Kyrkogården har en i det närmaste rektangulär utformning med sin största utsträckning i öst-väst och begränsas av en bogårdsmur samt omges av gatumark (fig 12). I direkt anknytning till bogårdsmuren finns fem byggnader, i väster ett klocktorn och en stiglucka, i norr en stegport och i öster ett bårhus och ett gravkor. Kyrkan är placerad i nordvästra delen av kyrkogården, som också är den mest kuperade delen. Resten av kyrkogården är utplanad och till största delen täckt med gräsmatta. Kyrkogården inramas av resliga, vitstammiga björkar. Andra träd på kyrkogården är ett lärkträd, två tallar och ett par rönnar. Gångarna öster och söder om kyrkan är asfalterade och avslutade med kanter av gles stensättning. Norr om kyrkan leder en gång med gles stensättning och samma typ av stensättning finns i sluttningen från västgaveln. Det finns inga markerade gravar på kyrkogården utan endast sex gravhällar, ett par fragment av stenar, två gravkors och en minnessten. Fyra ingångar leder till kyrkogården, två i väster genom en stiglucka samt genom klocktornet, som dock ej brukas som genomgång, i norr genom en stiglucka och i öster genom en öppning i muren (fig 13).

Hackzell säger i sin avhandling 1731 att kyrkogården var ganska stor och att här fanns många åt de saligen avsomnade resta gravvårdar, både av trä, som kallades "rol", och av sten liknade små hus.¹

De äldsta påträffade uppgifterna om en planering av kyrkogården är från 1830-talet (st prot, räk). 1830 utfördes en del arbeten för begravningsställe m.m. 1831 beslöts att kyrkogården skulle rensas från stenar och "planeras" samt hädanefter hållas ren från de dödas ben. Lämpliga träd skulle planteras (st prot). 1832 togs det gamla "Grafhuset" bort, ett målat plank med grindar av järnsmide uppfördes liksom två kortare staket mellan kyrkväggen och bogårdsportarna efter ritning av E Hollström och "åtskilliga träd" planterades (räk). Planket finns markerat på Eric Hollströms situationsplan från 1840-talet (fig 14). Sannolikt tillkom det för att skilja kyrkogårdens område för gravplatser från kyrkan och ingångarna till denna.

1865 togs en ny begravningsplats i bruk ett stycke från kyrkan och den gamla kyrkogården vid kyrkan användes inte längre som begravningsplats.² Sedan den gamla bogårdsmuren rivits 1903 och ersatts av ett järnstaket planterades innanför detta en häck av sibiriska ärtbuskar och rönn. På kyrkogården anlades gräsmattor med

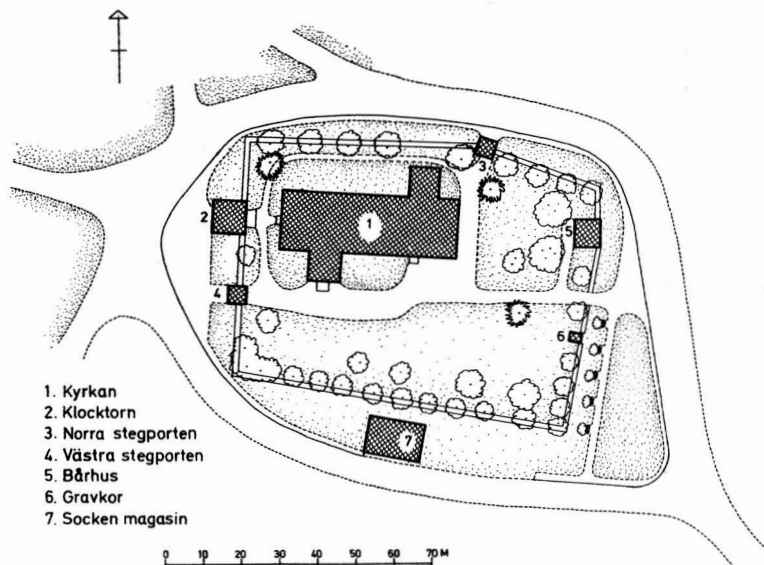

Fig 12. Situationsplan. Uppmättn. ritn. av John Söderberg 1949, rev. av förf., ritad av Kerttu Palmgren 1997. Skala 1:2000.

Site plan.

Lageplan.

Fig 13. Kyrkan från sydöst. Foto GH 1997.

The church, from the southeast.

Kirche von Südwesten.

gångar och "förskönade planteringar" (fig 79). Arbetet utfördes sommaren 1906 av järnvägsträdgårdsmästaren Malmsten (vis prot 1907). 1953 gjordes en upprustning av kyrkogården genom omläggning av gräsmattan och rensning av träd och buskar. Fasadbelysning ordnades med sju ljuspunkter runt om kyrkan. Av de träd som planterats och de gångar som anlagts har en del tagits bort under senare årtionden för att få större sammanhängande och mera lättskötta gräsytor.

Bogårdsmur

Uppförd av kliven fältsten, i huvudsak granit, i tre skift,

kallmur, täckt med grästorv, h ca 130–150 cm (utan grästorv), b ca 140 cm. Muren löper runt kyrkogården med stötfog mot samtliga fem byggnader som direkt anknyter till den. Fogarna mot klocktornet, bårhuset och gravkoret har plåtavtäckning.

Alltsedan rivningen av den gamla bogårdsmuren 1897–1903 (se nedan) rådde missnöje över denna åtgärd och det enkla järnstaket som sattes upp i murens ställe. 1930 väcktes förslag om återuppförande av muren och Kungl. Byggnadsstyrelsen ställde sig positiv till detta (K-byrån). Ett förslag till en mur med tre alternativa täckningar utarbetades av länsarkitekt Eberhard Lovén. På grund av den stora arbetslöshet som då rådde

gjordes framställning till Statens Arbetslöshetskommission om att få bedriva arbetet som statligt nödhjälpsarbete. Bistånd beviljades härifrån med 75 % av lönekostnaderna. Det insända förslaget godkändes den 29 april 1932, sedan det reviderats med tillägg av ett fjärde alternativ för täckning av muren med torv. Det sistnämnda alternativet antogs av ekonomiska skäl.

Det gamla järnstaketet togs bort och en mur, den nuvarande, uppfördes 1932. Stenen hämtades från Lilla Vickberget ca tre km från kyrkan. Som utgångspunkt för murens höjd och bredd tjänade märken i stigluckorna efter den gamla muren. Muren täcktes med torv. På östra sidan av kyrkogården fick muren en genomgång,

som försågs med en grind av tjärat trä. 1969 breddades denna ingång från 2,4 m till 3 m av brandsäkerhetsskäl och grinden togs bort (K-byrån). 1995 breddades infarten till 3,5 m efter föreläggande från Räddningstjänsten (ATA).

Försvunnen bogårdsmur

Åren 1897–1903 revs den gamla bogårdsmuren. Denna, som sannolikt var från medeltiden och troligen samtida med stigluckorna, var uppförd av natursten i kalkbruk och fram till 1857 täckt med en spånklädd överbyggnad. Enl. en beskrivning från 1819 var muren rappad med

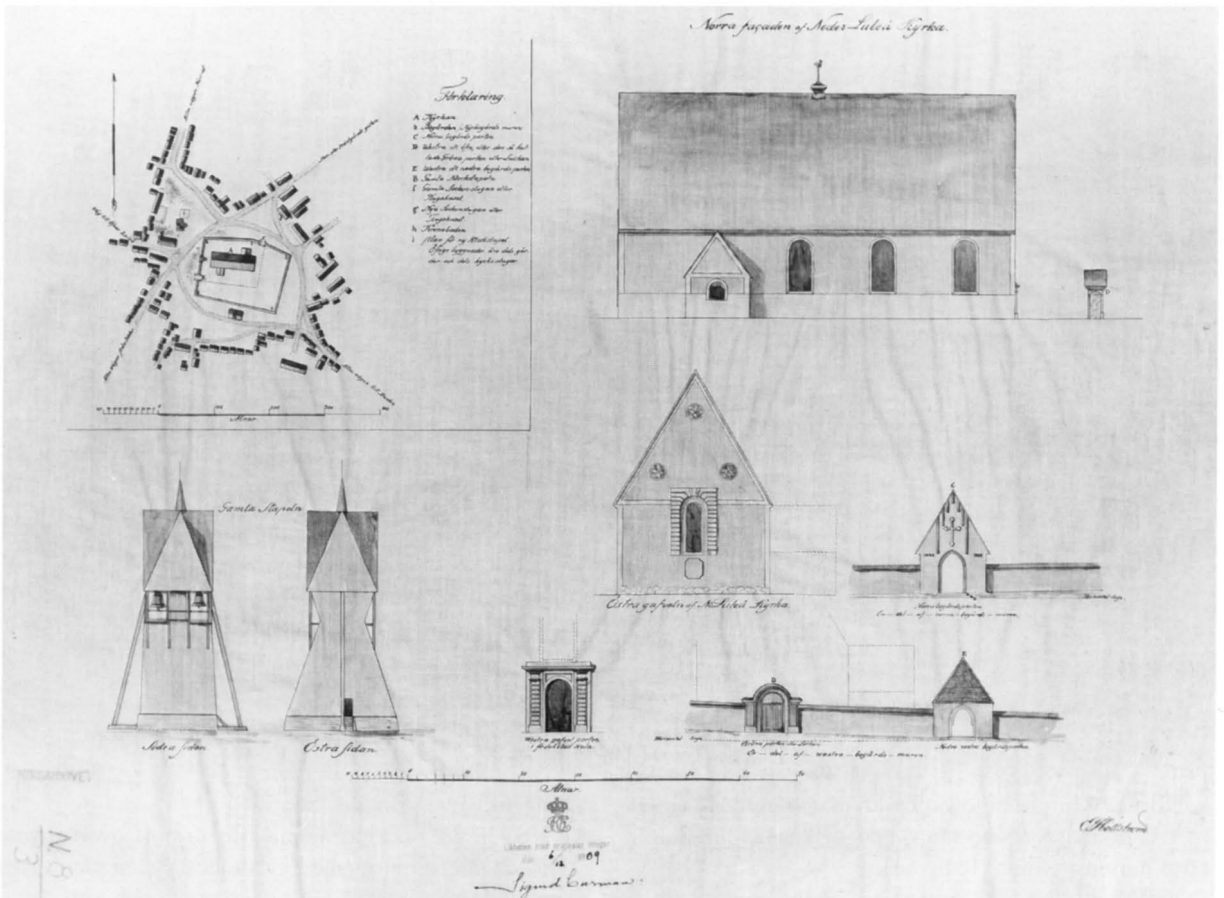

Fig 14. Situationsplan, kyrkans nord- och östfasad, västportalen, ingångarna i bogårdsmuren och klockstapeln. Ritn. av Eric Hollström 1840-talet. ÖIÄ, RA.

Drawing from 1840s, showing the site plan, the north and east façades of the church, the lych-gates and the bell tower.

Lageplan, Nord- und Südfassade der Kirche, Westportal, Eingänge in der Kirchhofsmauer und Glockenstuhl. Zeichnung zwischen 1840 und 1850.

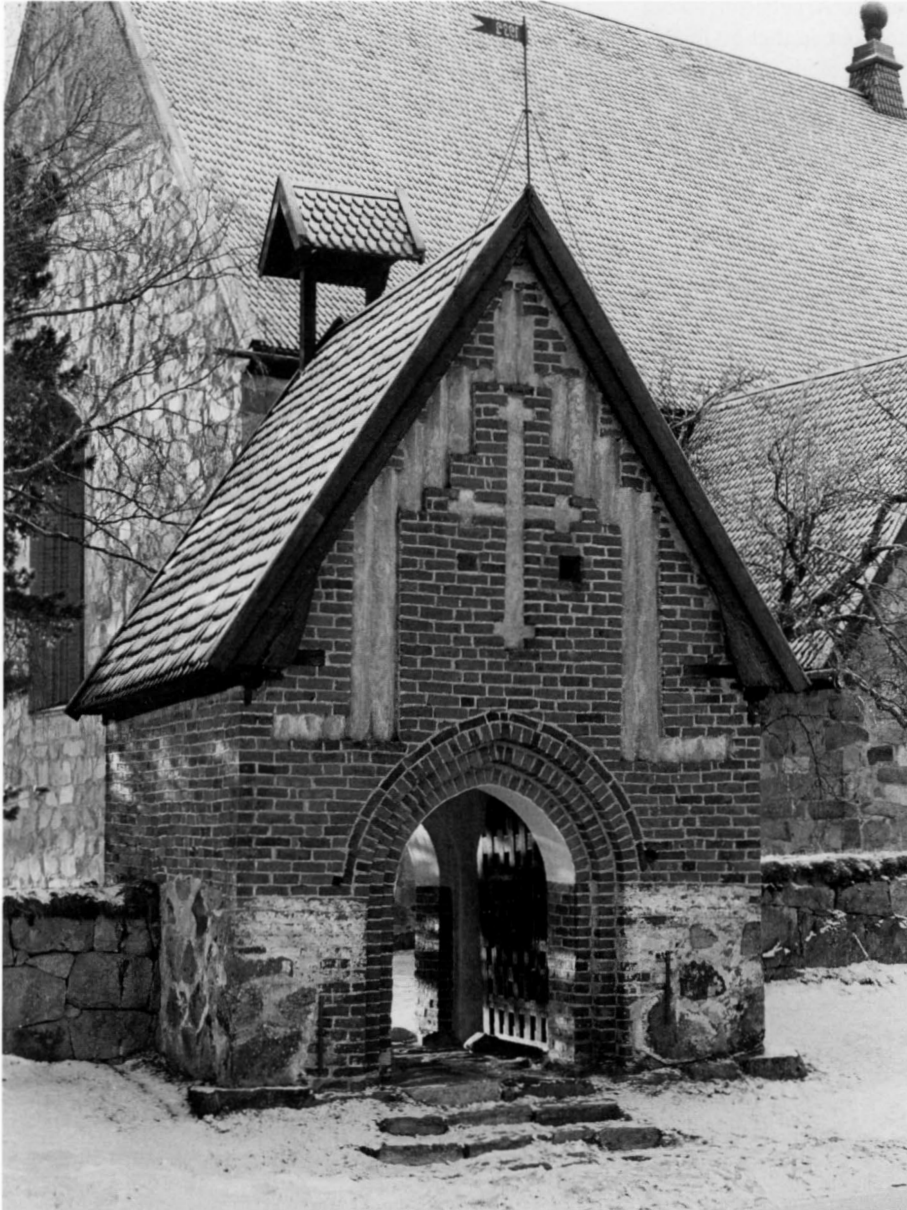

Fig 15. Norra stigluckan, från norr. Foto GH 1996.

The northern lych-gate, from the north.

Nördliches Kirchhofsportal, von Norden.

kalkbruk.³ Murens höjd var ca 1,5 m och bredden ca 1,4 m, enl. de märken som fanns i stigluckornas sidomurar efter murens rivning (K-byrån).

Vid besiktning 1737 ansågs det nödvändigt att förse stora delar av bogårdsmuren med ny betäckning.⁴ I maj 1741 fick Olof Person i Sunderbyn 1 dr smt för att ha lagat bogårdstaket i västra delen, söder om stegporten, "som ingen vill kännas vid" (räk). Murens underhåll tillhörde normalt allmogens åligganden. 1795 och 1831 reparerades bogårdsmuren på nytt på kyrkans bekost-

nad (räk).

1857 beslöt sockenstämman att ta bort överbyggnaden och jämna muren med kalk och småsten samt täcka den med torv (st prot).⁵ För dagsverken och torv svarade sockenmännen. 1858 såldes "bogårdshufven", dvs det spånklädda bräddtaket på bogårdsmuren, på auktion och inbringade 78 rdr specie 70 sh (räk).

Bogårdsmuren förföll alltmer sedan den täckande trähuven tagits bort. Kyrkostämman beslöt därför att riva muren och detta gjordes succesivt åren 1897–1903,

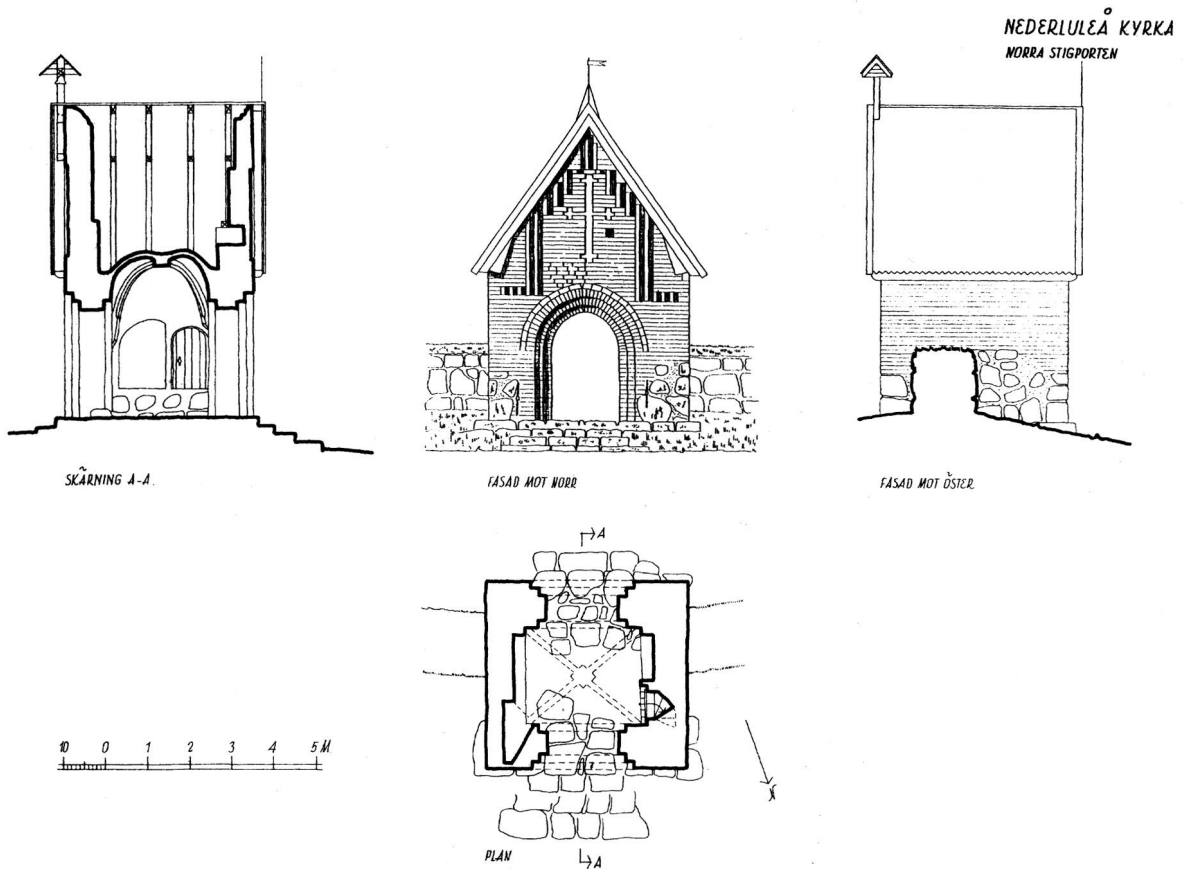

Fig 16. Norra stigluckan, plan, fasader och sektion. Uppmåtn. ritn. av John Söderberg 1949.

The northern lych-gate, plan, façades and section.

Nördliches Kirchhofsportal, Grundriss, Fassaden und Sektion.

enl. samtida vittnen med hjälp av dynamit (ATA). När muren revs påträffades utanför den ett antal lik.⁶ Muren ersattes av ett enkelt staket, bestående av tre parallella stänger av svartmålat järn. Som nämnts ovan togs detta bort 1932 då bogårdsmuren rekonstruerades.

Norra stigluckan

Ingång i norra bogårdsmuren, vanligen benämnd stiglucka,⁷ uppförd av natursten och tegel (fig 15–16). På norra sidan synliga grundstenar i hörnen och längs gaveln. Trappa mot gatumark i norr av natursten i tre steg. I stigluckans nederparti natursten med rester av vit kalkslamning, urspr. troligen i förband med den äldre, rivna bogårdsmuren. Två rödmålade ankarjärn på var-

dera gaveln. Övrigt murverk av tegel i oregelbundet munkförband. På gavlarna blindingar i form av korsat kors inom stigande veckblindingar, gråputsade. På sydsidan viss oregelbundenhet i blindingen på ena sidan för att ge plats åt en öppning, ca 20x20 cm. Även på norra gaveln glugg i murverkets röste, ca 20x20 cm. Ytterligare en glugg av samma storlek har funnits på samma höjd, senare igensatt med tegel. Gluggarna vidgar sig i nischer på insidan av muren (fig 17). På västra muren horisontellt veckband utan puts. Svagt spetsbågiga portalöppningar med tvåsprängig omfattning, släta smyggar, i övre delen putsade och vitfärgade. Mot norr inåtgående port i form av gallergrind av kraftiga bräder, svarttjärad, med bandgångjärn av järnsmide, ring av vridet järnsmide, kraftigt stocklås och hjärtformig nyckel-

Fig 17. Norra stigluckan, vinden, skyttegluggar i norra muren. Foto förf. 1996.

The northern lych-gate, the upper floor, loopholes in the north wall.

Nördliches Kirchhofsportal, Speicher, Schiesscharten in der Nordmauer.

bricka.

Tak täckt med mönsterlagd spån, tjärat. Nock och vindskidor av bräder, nedtill kontursågade, tjärade. På södra gaveln spånklädd takryttare med liten klocka, h 22 cm, diam 30 cm. På norra gaveln vimpel av järnsmide med årtalet 1932.

Portrummet kryssvälv, valvstrålar avfasade, fyrkantig slutsten. I östra muren stor nisch med sittbänk samt djup, avsmalnande nisch med igensatt öppning mot norr. I västra muren nisch med sittbänk samt uppgång till vinden med dörr av stående, tjärade bräder. Golv av natursten.

Stigluckan medeltida, restaurerad 1932

Den 3 oktober 1736 gjorde Luleå "Majestrat" en framställning till kyrkorådet om att den lilla signalklockan på norra stigluckan skulle göra tjänst vid skolan (kyrkorådsprot). 1749 uppgavs klockan vara skänkt till sockenskolan "uti prostens Unaei tid" (inv). 1749 reparerades stigluckan av Lars Ersson Sundbom och 1750 tjärades och rödfärgades taket (räk). Sommaren 1753 gjorde klockgjutaren Gerhard Meijer en "omgjutning" av en liten signalklocka (se Inredning och inventarier, Försvunna klockor). En huv snickrades och klockan sattes upp i mars 1754 (räk).

I samband med rivningen av bogårdsmuren 1897–1903 skadades stigluckan. Vid kyrkostämman den 5 februari 1905 togs beslut om restaurering av norra sti-

Fig 18. Norra stigluckan, bottenvåningen mot norr. Foto Sigurd Curman 1909.

The northern lych-gate: the ground floor looking north.

Nördliches Kirchhofsportal, Erdgeschoss nach Norden.

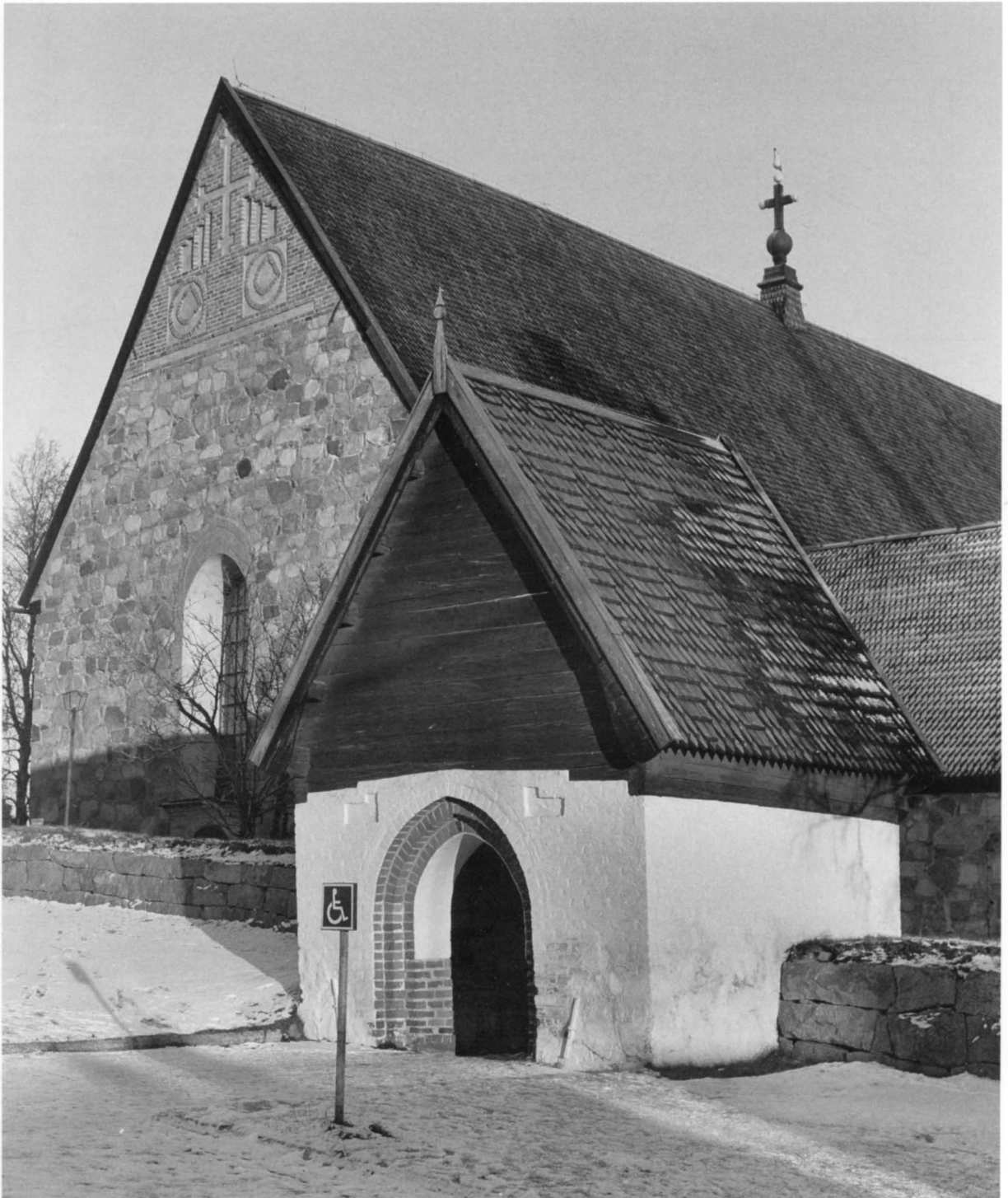

Fig 19. Västra stigluckan och kyrkans västgavel, från sydväst. Foto GH 1996.

The western lych-gate and the west façades of the church, seen from the southwest.

Westliches Kirchhofportal und westlicher Kirchengiebel, von Südwesten.

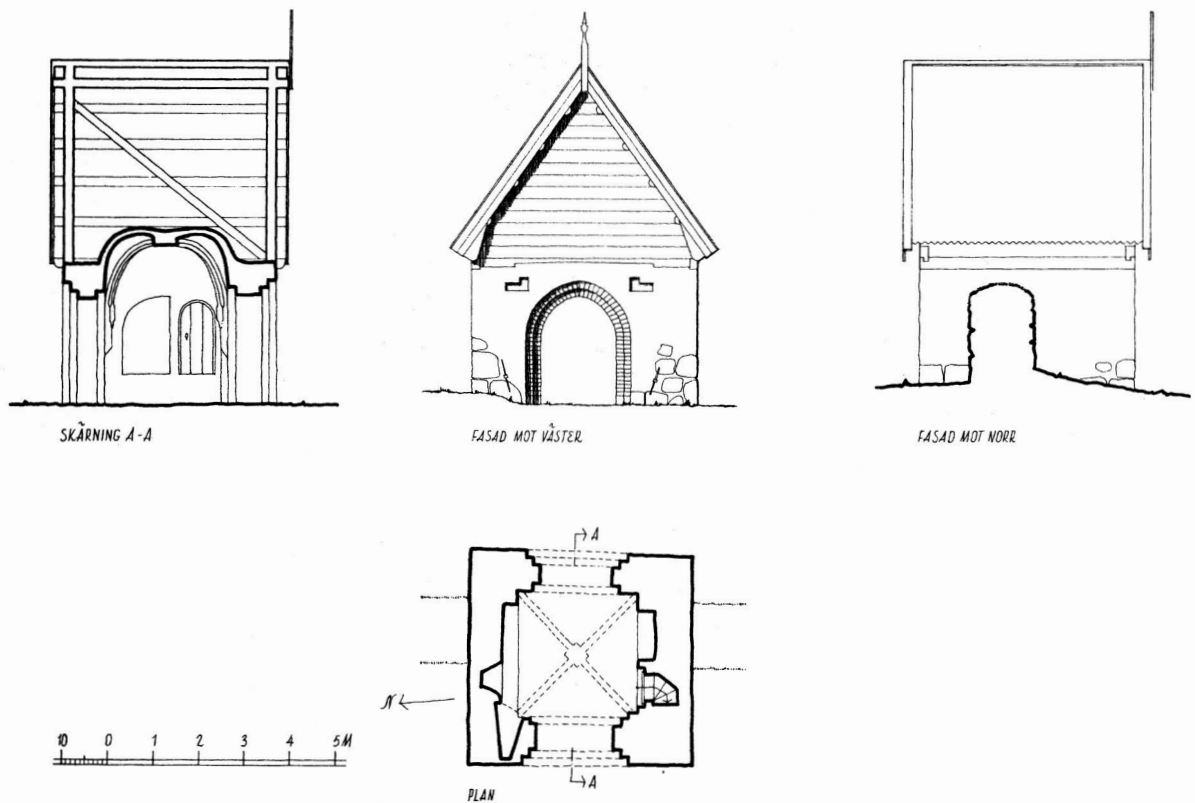

Fig 20. Västra stigluckan, plan, fasader och sektion. Uppmåtn. ritn. av John Söderberg 1949.

The western lych-gate, plan, façades and section.

Westliches Kirchhofportal, Grundriss, Fassade und Sektion.

gluckan och medel avsattes för detta. En skrivelse sändes till Överintendentensämbetet tillsammans med en ritning av John Wikberg, utarbetad i oktober 1903. Efter en viss omarbetning av ÖIÄ godkändes ritningen den 23 juni 1905⁸. Någon restaurering kom dock inte till stånd (fig 18). 1913 tätades några sättningssprickor.

Frågan om restaurering aktualiserades på nytt 1927 och länsarkitekten Eberhard Lovén gjorde ett förslag, som fastställdes av Kungl. Byggnadsstyrelsen den 30 mars 1928 (K-byrån). Enl detta förslag, som kom att följas, förankrades de spruckna murarna med sträckankare, som murades in. Bortfallna och förvittrade stenar ersattes och befintliga bänkar på ömse sidor om portgången påmurades med ett tegelskift. Valvet över portgången slogs med nytt tegel. Det skadade valvet hade tagits ner tidigare då det fanns risk för ras. Cementbruk i senare spricklagningar togs bort liksom lösa partier i putsen i gavlarnas blinderingar. Gammal puts lagades

och valvet putsades med kalkbruk och kalkfärgades. Det skadade taket av bräder ersattes med spåntak. Vindsgluggarna sattes igen med svartmålade träluckor. Järnbeslagen skrapades och målades med svart oljefärg och grinden tjärades. Kostnaden för restaureringen beräknades till 1.250 kronor.

1933 sattes en liten klockhuv med klocka upp på taknocken, efter en avbildning från 1839, samt en flöjel av järn med årtalet 1932 för restaureringens genomförande. Klockan hade inköpts 1854 hos klockgjutaren Linderberg i Sundsvall och placerats på taket av skolhuset i Gamla staden. Den hade använts både som ringklocka för skolans räkning och för ringning vid de bönestunder som ofta hölls i skolan. Då ett nytt skolhus uppförts och det gamla skolhusets tak lades om sommaren 1932 togs klockan ned därifrån och sattes upp på stigluckan (K-byrån).

Västra stigluckan

I västra bogårdsmuren (fig 19–20). Murverk av natursten i nederpartiet samt ovanför detta tegel, slamat och avfärgat med vit kalkfärg. På västra fasaden rester av veckblinderingar. Två vitmålade ankarslutur på vardera gaveln. Portalöppningar svagt spetsbågiga med avtrappade språng, smygar släta med övre delen putsade och vitfärgade. Port av profilerade plankor, diagonalt ställda mot en snedställd kvadrat i mittpartiet, svarttjärad, med ring av järnsmide och kraftigt stocklås.

Överbyggnad av knuttimmerat liggtimmer, rödfärgat. På östra gavelpartiet en svartmålad inskrift: "AO MDCCXLVIII L E S B" (=Anno 1748 Lars Ersson Sundbom). Tak täckt med mönsterlagd spån, tjärad. Nock och vindskidor av bräder, nedtill kontursågade, tjärade. På västra gaveln en figursågad bräda som dekoration.

Portrummet kryssvälvt med avfasade valvstrålar, fyrkantig slutsten. I norra muren stor nisch med sittbräda, en mindre nisch med inmurat bottenstycke av trä och överliggare av trä samt en låg, utåt avsmalnande nisch, igensatt mot väster (fig 21). I södra muren nisch med sittbänk samt uppgång till vinden. Dörr till denna av stående, tjärade plankor. Golv av natursten.

Stigluckan medeltida med överbyggnad av timmer från 1748, restaurerad 1931–32.

Vid besiktning 1737 befanns stigluckorna vara ganska illa medfarna och när det gällde taken "i en långlig saknad af en sådan nödvändighet" (besiktn prot). 1740 beslöts att "hwalpportarna" till bogården skulle "inrättas effter det nu wanliga bygningssättet, då ansenlig tegelbesparning dermed sker till Kyrkans öfriga reparation" (prot). Överbyggnaden i västra stigluckan revs och

när två nya fönster togs upp i kyrkans norra mur 1741 kom också teglet därifrån till användning (se Kyrkobyggnadens historia). 1748 lagades stigluckan av Lars Ersson Sundbom och försågs med en överbyggnad av timmer. 1750 tjärades och rödfärgades taket (räk).

Även den västra stigluckan hade svåra sprickbildningar och skadade murpartier efter rivningen av bogårdsmuren 1897–1903. Den sekundära överbyggnaden av timmer var delvis rötskadad. Förslag till restaurering gjordes av länsarkitekten Eberhard Lovén i oktober 1930 (K-byrån). Enl. detta skulle stigluckan rekonstrueras med den norra stigluckan som förebild, då portarna uppvisar samma planmått och rester av tegelmurverk och blinderingar talar för att den västra stigluckan kunde ha haft en likartad utformning som den norra porten. På Sueciabilderna har också stigluckorna en likartad utformning (fig 73–77). Förslaget avslogs dock av riksantikvariern Sigurd Curman med motiveringen att man inte med visshet kände överensstämmelsen mellan de båda stigluckornas detaljutformning samt att den västra stigluckan i sitt nuvarande skick var synnerligen karakteristisk och hade sitt värde ur såväl estetisk som kulturhistorisk synpunkt.

Ett nytt förslag upprättades, som fastställdes med vissa erinringar den 26 juni 1931. Enl. förslaget skulle grunden förstärkas, murarna förankras genom streckankarjärn, lösa och skadade stenar ersättas med nya, ett valv rekonstrueras i portgången, vindstrappa anläggas, sittbänkar påmuras, inre väggar och valv putsas med kalkputs och yttre, icke putsat murverk kalkslammas. Timmeröverbyggnaden skulle nedtagas och återuppföras i samma utformning som tidigare med återanvändande av icke skadat virke och användbara takspån, taktäckningen tjäras och timmerytorna oljelaseras, ny

Fig 21. Västra stigluckan, bottenvåningen, skyttegluggar mot väst-nordväst. Foto GH 1996.

The western lych-gate: the ground floor, loopholes facing west-northwest.

Westliches Kirchhofsportal, Erdgeschoss, Schiesscharten gegen West-Nordwesten.

port utföras. Förslaget, som genomfördes, kostnadsberäknades till 5.000 kronor (K-byrån).

De båda stigluckornas små nischer i bottenvåningen, igenmurade i yttermuren, och den norra stigluckans gluggar med inre nischer i övervåningen, samma kan ha funnits även hos den västra stigluckan, har sannolikt tjänat som skyttegluggar för ett aktivt försvar. Stigluckorna var sannolikt uppförda samtidigt med den tidigare rivna bogårdsmuren och bildade tillsammans med denna en befästning. Dessa stigluckor intar en särställning inom det medeltida svenska materialet, då inga andra stigluckor med bevarade inbyggda försvarsanordningar är kända.⁹

Försvunnen port

1779 gjordes en ny ingång i kyrkans västra gavel (räk). Som en följd av detta togs samtidigt en ny ingång upp i bogårdsmuren, rakt väster om kyrkan. Enl. en uppmättningsritning från 1840-talet bestod porten av kraftiga hörnstolpar med bågformig överbyggnad och portar av trä (fig 14). Överbyggnaden var klädd med spån och porten försedd med stockbom och lås (räk). Benämningen "Gröna porten", som finns på ritningen, talar för att själva portdörren var grönmålad. Porten revs när det nya klocktornet uppfördes på dess plats 1849–51.

Klocktornet

Väster om kyrkan, i direkt anslutning till bogårdsmuren (fig 22–23). Kvadratisk plan. På östra sidan trappa av huggen granit i fem steg. Sockel av huggen granit, skråkantad. Murverk av natursten med tegel i smygar och lister, putsat och avfärgat med vit kalkfärg, markerade hörnlisener. I öster och väster spetsbågiga portalöppningar i fyra språng. Flankerande pilastrar med profilerade kapitäl. Portar av stående plank, svartmålade, med ring av järnsmide. Ovan västra ingången tre små fönster samt högre upp ett rundfönster med spröjsverk målat i vitt. Rundbågiga ljudöppningar med omfattningar i puts. Ljudluckor klädda med kopparplåt. Profilerad taklist av trä, gråmålad.

Överbyggnad av trä i två avsatser, klädda med panel, indelade genom lisener, målad i gulgrått. På den nedre avsatsen urtavlor. På den övre avsatsens fyra sidor inskriften "DEO GLORIA" i svart på vit botten. Lågt pyramidtak med förgyllt klot och kors. Taken klädda med kopparplåt i skivtäckning. Hängrännor och stuprör av plåt, målade i samma kulör som bakomliggande partier.

Tornet indelat i sju våningar genom bjälklag av trä med golv av bräder. Trappor av trä. Golv i bottenvåningen av natursten. Murverket i bottenvåningen slammat, i de övre våningarna endast fogstruket. I bottenvåningen förrådsutrymmen av brädpanel vid norra sidan, på dörren texten "År 1853" i rödkrita. Ett rep för den tidigare klämtningen (ej längre i bruk) hänger genom alla bjälklagen ned till bottenvåningen. De två klockorna upphängda i fjärde våningen, mitt för ljudöppningarna. Elektriskt urverk ovan klockvåningen.

Vid sockenstämma den 11 oktober 1846 beslöts att en ny klockstapel skulle uppföras då den gamla befanns i bristfälligt skick. Lantmätaren och konduktören Erik Hollström¹⁰ skulle anmodas utföra en ritning, som sedan skulle föreläggas Överintendentsämbetet för godkän-

Fig 22. Klocktornet från söder. Foto förf. 1989.

The bell tower, from the south.

Glockenturm von Süden.

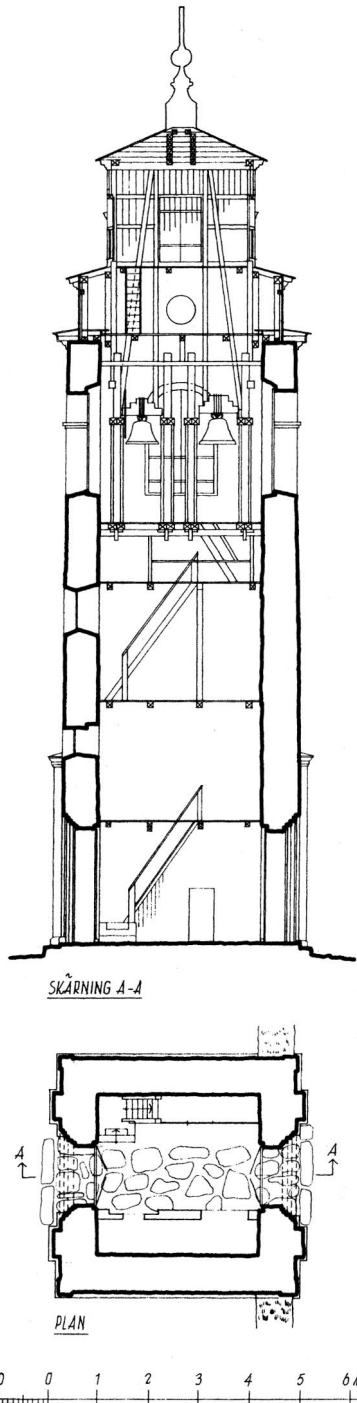

Fig 23. Klocktornet, plan och sektion. Uppmåtn. ritn. av John Söderberg 1949.

The bell tower, plan and section.

Glockenturm, Grundriss und Sektion.

nande. Byggmästaren Olof Gustaf Alm¹¹ skulle anmodas åtaga sig arbetet med uppförandet (st prot). Den 21 februari 1847 presenterades för sockenstämman en ritning, som Hollström utfört i samråd med Alm. Denne hade även gjort ett materialförslag till klockstapeln, som skulle uppföras av sten. Sockenmännen förklarade sig "fullkomligen nöjda" med ritningen (st prot). För sitt arbete fick Hollström 20 rdr banco (räk). Däremot var man inte överens om platsen för den nya klockstapeln. Tre alternativa förslag fanns: På samma plats som den gamla stapeln, vid kyrkans västra gavel och i bogårdsmuren på platsen för "Gröna porten". Hollström och Alm förordade varmt platsen för gamla klockstapeln, bl. a. av ekonomiska skäl. En stapel på gamla platsen föreslogs bli 36 alnar hög medan en stapel väster om kyrkan skulle kräva en höjd av 52 alnar, alternativa ritningar förelåg. Starka argument för platsen för Gröna porten framfördes dock av andra närvarande. Vid omröstning fick Hollström och Alm stöd för sitt förslag och ritningen sändes in till ÖIA (st prot). Ärendet handlades av arkitekten C G Blom-Carlsson¹² och denne föreslog en ändring av Hollströms ritning så att tornet skulle "erhålla lika stil med kyrkan; en genomgång tvert genom tornet beredas; samt lanterninen och balustraden uteslutas". Vidare skulle tornet placeras i bogårdsmuren väster om kyrkan. Förslaget antogs av ÖIA den 23 juni 1847.¹³ Vid sockenstämma den 23 april 1848 antog sockenmännen enhälligt den av ÖIA föreslagna ritningen (fig 24). Den av Hollström utförda ritningen har ej påträffats.

Den 25 mars 1849 presenterades byggmästaren Olof Gustaf Alms förslag till kontrakt för uppförande av tornet (st prot). Enl. detta åtog sig Alm att inom två år uppföra tornet till ett arvode av 1.000 rdr banco. Sockenmännen skulle bekosta och tillhandhålla erforderliga material, nödiga byggnadsredskap samt tillräckligt antal arbetare. De skulle även låta verkställa rappningen på tornets väggar, men Alm åtog sig "att lemna nödiga föreskrifter och undervisning åt dem som detta arbete komma att verkställa samt huru kalkbruket bör tillredas och på tornets väggar ändamålsenligt anbringas". Fyra män, "skickliga till stenväggare", skulle biträda oavbrutet vid arbetet, liksom två tegelmurarare så länge det var nödvändigt. Sockenmännen antog förslaget "med det ovillkorliga förbehåll, att Byggmästaren O.G. Alm oavbrutet skall närvara och hafva det öfverinseende honom åligger, så länge arbetet fortsätter". Alm förbehöll sig dock en bortvaro av 14 dagar eller något mera, likväl med fullt ansvar. Föreskrifterna talar för att uppförandet av detta stentorn måste betraktas som en ovanlig företeelse i trakten.

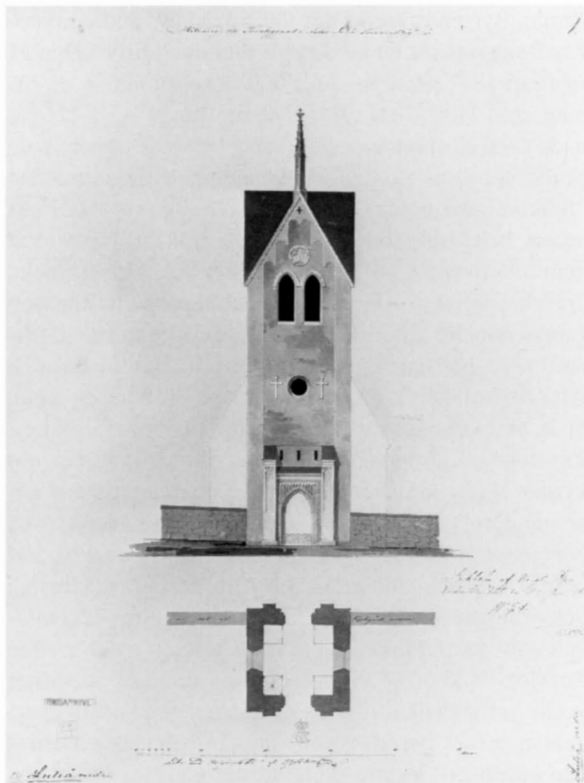

Fig 24. Klocktornet, plan och fasad. Förslag av C G Blom Carlsson 1847. ÖIÄ, RA.

Proposal for the bell tower, plan and section. 1847.

Glockenturm, Grundriss und Fassade. Vorschlag 1847.

Material till tornbygget började anskaffas redan 1847 då trävirke lades upp och 196 1/2 tunnor kalk köptes från Råneå (räk). En del av denna kalk kom dock att användas till vitlimning av kyrkans inre 1850 (st prot). Vid stämman den 9 september 1849 framfördes vikten av att endast duglig sten skulle användas och kostnader besparas genom att antaga en skicklig stenbrytare. Det beslöts att den erforderliga stenen enl. byggmästarens förslag skulle vara framförd nästkommande vår och muraren Petter Rutqvist åtog sig att besiktiga stenen. Stenmaterialet levererades av socknens bönder. Av restlängderna att döma var uppgiften betungande. Bjälkar till tornet levererades av Bjurträsk byamän efter anbud (st prot).

Nedre delen av tornet uppfördes sommaren 1850. Bland sockenmännen hade dock uppstått ett stort missnöje med det förslag som antagits. Vid stämman den 4 augusti 1850 anfördes att "kostnaden å Tornbyggnaden

Fig 25. Klocktornet, fasad. Förslag av E Hollström och O G Alm 1850. ÖIÄ, RA.

Façade design for the bell tower. 1850.

Glockenturm, Fassade. Vorschlag 1850.

skulle betydligt ökas genom antagandet af den gifna Ritningen på dess öfverbyggnad, äfvensom att densamma ingalunda öfverenstämmer med tidens byggnadsstil, hvilken så mycket mindre bör rätta sig efter den Götiska, i hvilken kyrkan är byggd, som Tornet icke är vid densamma apterat, utan uppföres på något afstånd derifrån". Det beslöts då enhälligt att på "vederbörlig ort" ansöka om ändring av tornets öfverbyggnad enl. det förslag som skulle upprättas av lantmätaren Hollström och byggmästaren Alm (st prot). Tornet uppfördes sedan efter Hollströms och Alms förslag (fig 25) utan att tillstånd inhämtades från ÖIÄ. Då någon diskussion om deras nya förslag av allt att inte förekom, är det troligt att detta var känt och i stort liknade deras första, icke godkända förslag, som också innehöll både balustrad och lanternin.

I juli 1851 närmade sig tornmuren sin fullbordan och stenläggarna begärde högre dagspenning på grund av

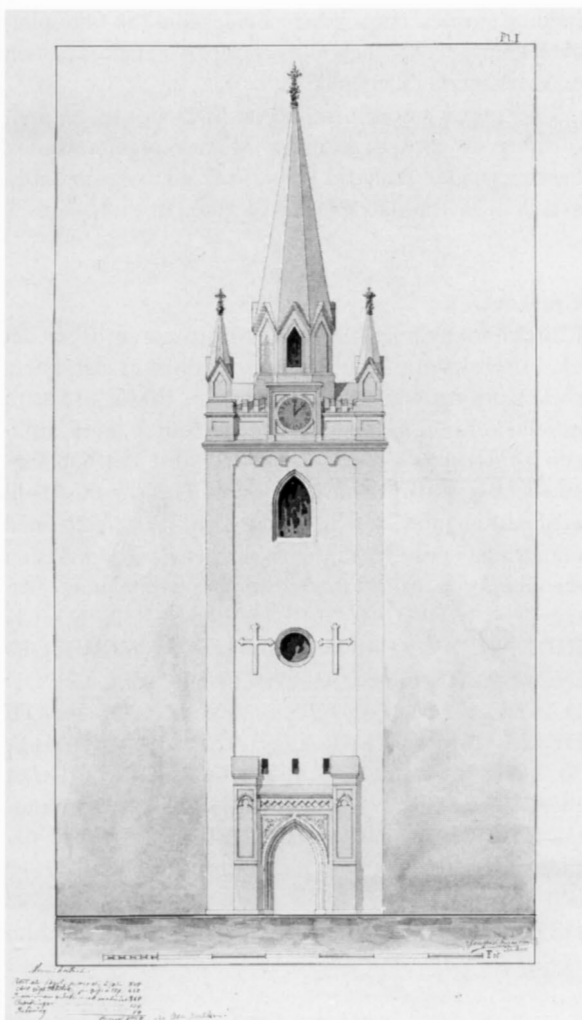

Fig 26. Klocktornet. Förslag till ny tornöverbyggnad av J Walfrid Carlsson, 1890-talet. Nederluleå kyrkoarkiv. Foto GH 1997.

Proposed new spire for the bell tower. 1890s.

Glockenturm. Vorschlag für einen neuen Turmüberbau zwischen 1890 und 1900.

”mera betungande arbete genom Tornets tilltagande höjd”. Efter förhandling förklarade sig dock flertalet villiga att fortsätta arbetet till samma dagpenning som tidigare, 1 rdr banco (st prot). I augusti samma år tog Byggnads-Directionen på sockenmännens vägnar ytterligare ett lån på 500 rdr banco för att fullborda byggnaden. Den 24 augusti 1851 beslöts att taket på tornet skulle beläggas med järnplåt, som skulle beställas från Stockholm. Den 28 september samma höst måste arbe-

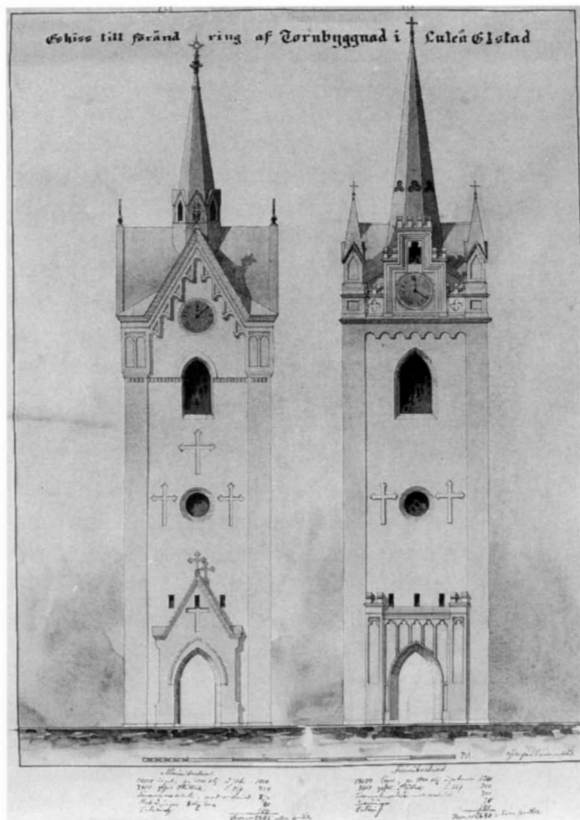

Fig 27. Klocktornet. Förslag till ny tornöverbyggnad av J Walfrid Carlsson, 1890-talet. Nederluleå kyrkoarkiv. Foto GH 1997.

Proposed new spire for the bell tower. 1890s.

Glockenturm. Vorschlag für einen neuen Turmüberbau zwischen 1890 und 1900.

tet med taket inställas resten av året på grund av brist på virke (st prot). Den 8 februari 1852 beslöts, på hemställan av byggmästaren Alm, att tornet skulle rappas kommande sommar. Den 22 augusti 1852 besiktigades målningen på tornet, vilket tyder på att detta då stod klart (st prot).

Olika åsikter om tornets utformning kom ännu en gång att göra sig hörda. 1881 besiktigades tornet inför en planerad reparation. Röster höjdes då för att istället

bygga om tornet och ”förändra strukturen av ovan-nämnda byggnad till överensstämmelse med Kungl. Överintendentsämbetets ritning”. En särskild fond inrättades för ändamålet och kyrkorådet ivrade för en ombyggnad. I december 1890 framförde kyrkorådet i stämman ett nytt förslag till ombyggnad efter ÖIÄ:s ritning från 1847 eller efter skisser, som beställts av arkitekten J Walfrid Carlsson, om de blev godkända (fig 26–27). Kyrkostämman beslöt dock utan votering att ”tornet med bibehållande av nuvarande överbyggnad skulle så fort som möjligt repareras och densamma ommålas”.¹⁴ Detta gjordes i maj 1891, av A Hermanson enl. en notering i tornet.

1921 rappades och färgades tornet och överbyggnaden målades (K-byrån).

Den positiva uppfattningen om tornet uttrycks i över-svallande ordalag av Erik Lundberg 1937 då han ”räk-nar klocktornet till det bästa i svensk arkitektur” och vill föra tanken till Italiens kampaniler. Han framhåller den vita färgen ”som lika mycket som resningen samlar hela landskapet i en brännpunkt.”

1945 putsades tornet om med utstockning av kalk-bruk och ytskikt av s.k. ädelputs (K-byrån). 1955 för-gylldes korset på tornet med bladguld (inv 1986).

1969 hade stora partier puts rasat ner då vidhäftning-en av utstockningen var dålig. All puts knackades därför ner och tornet putsades om på nytt med stänkgrund-ning, utstockning och ytputs samt avfärgning med obru-ten Gotlandskalk. Sockelpartiet lämnades oputsat. Naturstenen här rengjordes, fogarna kratsades ur och ny

fogning gjordes. Träpanelen målades om. Tak samt plåt-avtäckningar och luckor av järnplåt rengjordes och målades svarta (K-byrån).

1993 byttes stegen i trapporna. 1995 gjordes en upp-rustning av tornets exteriör. Murverket vitkalkades, överbyggnaden målades gulgrå. Tak, luckor och andra avtäckningsytor kläddes med kopparplåt.

Gravkor

I direkt anknytning till östra bogårdsmuren ligger det s.k. Frisellska gravkoret (fig 28). Uppfört av natursten, sockelparti oputsat, väggar gråputsade. Ingång på västra gaveln, belägen något lägre än omgivande mark, troligen på grund av senare påfyllnad av jord. Portöppning-en stickbågig med omfattning i puts. Dörr av trä, klädd med järnplåtar. Ovan ingången stickbågig nisch med omfattning i puts och i nischen platta av grågul kalksten med inhuggen inskrift med rester av svart målning i tex-ten: ”HÄR HWILAR / PREMIER MAJOREN OCH RIDDAREN / AF KONGL. MAJTST SWÄRDSOR-DEN / HERR FRIEDRIC WILH. FRISELL / FÖDD D. 16 NOVEMB. 1710 DÖD D. 20 MAR. 1804 / JEMTE DESS HUSFRU MARGARETA SWAHN / FÖDD D. 20 JUNI 1721 DÖD D. 17 SET. 1794 / OCH FÖRBIDA FRÄLSARENS CHRISTI ANKOMST” (fig 29). Ytter-tak av spån, tjärat. Nock och vindskidor av bräder, tjä-rade. Interiören ej tillgänglig. Förutom majoren Frisell och hans maka vilar här assessorn Carl Jacob Boström (1756–1836) och hans maka Anna Cajsa Fluor

Fig 28. Frisellska gravkoret, från sydväst. Foto förf. 1996.

The Frisell family memorial chapel, from the southwest.

Frisellsche Gruftkapelle, von Südwesten.

Fig 29. Frisellska gravkoret, inskrift ovanför ingången. Foto förf. 1996.

The Frisell family memorial chapel, inscription above the entrance.

Frisellsche Gruftkapelle, Inschrift über dem Eingang.

(1760–1836).¹⁵ Gravkoret uppfört i slutet av 1700-talet eller början av 1800-talet.

Bårhus – gravkapell

Beläget i nordöstra hörnet av kyrkogården, i direkt anslutning till bogårdsmuren (fig 30). Kvadratisk plan. Låg sockel av betong. Uppfört av timmer, reveterat med fasadtegel, putsat och avfärgat med röd tunnputs. Markering för hörnlisener, taklist och horisontaler på gavlarna i slätare, grå puts. Ingångar på gavlarna, utåtgående pardörrar, plåtklädda med ring i järnsmede och stjärnformig nyckelskylt. Trösklar och profilerade karmar av trä. Dörrar och snickerier målade i en lila-grå kulör. Ovan ingångarna rundfönster med spröjsverk i trä, putsad omfattning. Yttertak klätt med spån, tjärade. Nock och vindskidor av trä, tjärade. Hänggrännor av trä,

tjärade, på krokav järnsmede. Takryttare med klot och kors, av trä, klädd med svartmålad plåt. Interiören klädd med träpanel, liggande gulmålad på väggarna. Tredings-tak, klätt med ljusblå träpanel. Golv av bräder. Västra dörren på insidan klädd med diagonalställda bräder. Östra ingången på insidan igensatt med slät träskiva, blåmålad. Framför denna altare, klätt med svart kläde. På väggen ovan altaret kors av trä med försilvrat mittparti. På altaret bokstöd och ljusstakar av trä. Antependium av svart sammet med virkat kors.

Byggnaden uppfördes 1882–83 under ledning av Fredrik Åström, som fick 500 kronor för sitt arbete (räk). Bårhuset, som det benämndes, uppfördes ”i samma stil som kyrkan” (vis prot 1886). Uppgiften talar för att byggnaden redan från början kan ha varit reveterad och putsad röd som kyrkan då var. I början av 1900-talet kläddes bårhuset med fasadtegel, skänkt av Tegelbruks-

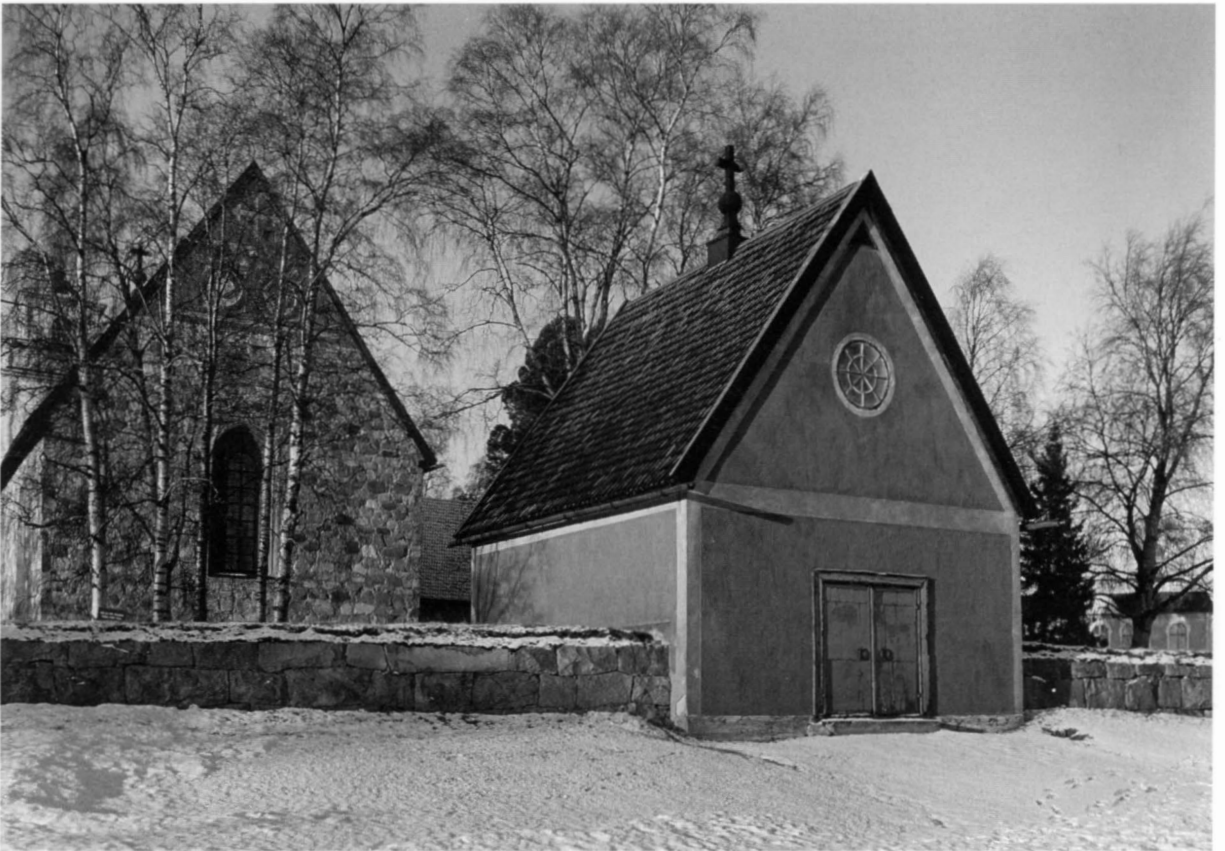

Fig 30. Bårhuset-gravkapellet, från sydöst. Foto GH 1996.

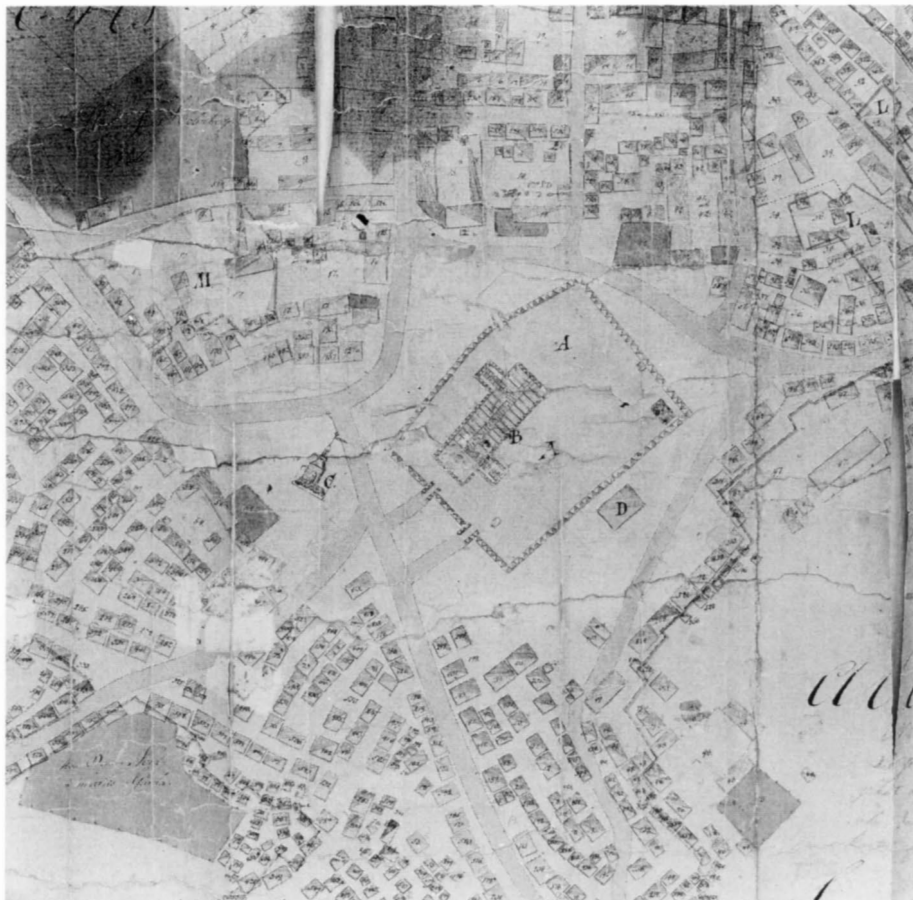
The mortuary and burial chapel, from the southeast.

Friedhofskapelle, von Südwesten.

Fig 31. Karta över Gammelstad, detalj, 1817. Nederluleå kyrkoarkiv. Foto GH 1997.

Detail of an 1817 map of Gammelstad.

Karte von Gammelstad, Detail, 1817.

aktiebolaget Björn, och dörrarna beslogs med plåt (vis prot 1907). För att bårhuset bättre skulle fylla sin funktion vid förrättningar gjordes 1929 en ombyggnad och upprustning efter förslag av länsarkitekten Eberhard Lovén 1928 (K-byrån). Putsen lagades och slammades och omfattningar i puts gjordes kring fönstren. Gavlar-nas tidigare blinderingar togs upp och runda, spröjsade fönster sattes in. I interiören togs innertaket bort och ersattes av ett tredingstak. Väggar och tak kläddes med träpanel, som målades med en vitgul slammfärg och enkla kors av trä spikades upp ovanför dörrarna. Altarväggen förändrades 1954, då ett nytt kors och altartextilierna tillkom. Byggnaden användes som gravkapell fram till 1994.

Försvunna bodar och bårhus

Vid besiktning 1737 antecknades att de två redskapsbodar som hörde till kyrkan var till "Tak och underlag

mäckta bristfälliga". 1740 framfördes att sockemännen själva kunde laga materialbodarna och sätta upp en större bod av bräder om det behövdes.¹⁶ 1760 inköptes näver till "Bårbodarnas betäckning" (räk). Året därpå redovisas utgifter för "upplagd Takved på Redskaps- och Bår-Bodarna" på kyrkogården (räk).

1761 omtalas ett benhus, då kyrkovaktmannen Lars Strand fick 6 dr smt för "benens nedgrefande i Benhuset" (räk).

Vid sockenstämman 1793 framförde pastorn behovet av att förbättra kyrkans mycket förfallna material- och redskapsbodar, om inte nya skulle uppföras. Allmogen samtyckte till ett iståndsättande. 1794 framförde pastorn att bodarna borde rivas och ersättas av nya. Allmogen sade sig förstå, men ansåg att socknemännen inte skulle avkrävas leverans av timmer och arbete utan att uppsättandet av bodarna skulle utlysas på entreprenad (st prot).

1819 fanns en materialbod av trä med två rum, upp-

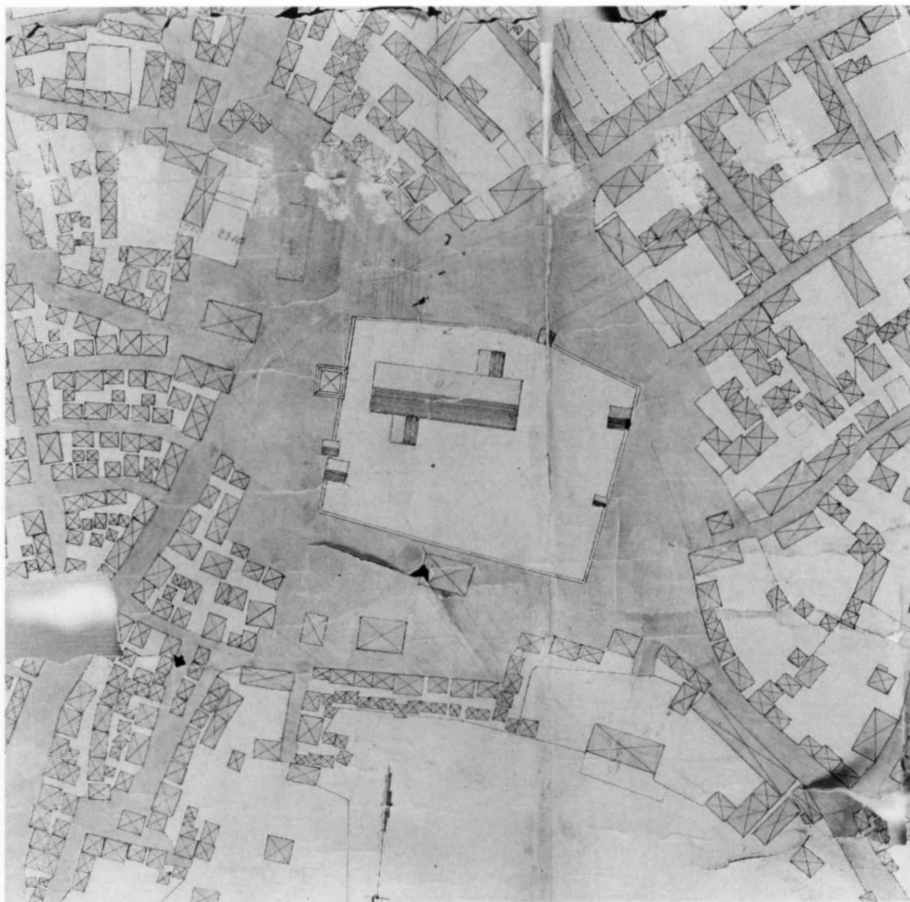

Fig 32. Karta över Gammelstad, detalj, 1882. Nederluleå kyrkoarkiv. Foto GH 1997.

Detail of an 1882 map of Gammelstad.

Karte von Gammelstad, Detail, 1882.

förd "i senare tider" och väl underhållen (besiktat prot). 1832 lades nytt tak av takved på boden (räk). Enl. en karta från 1817 och beskrivning från 1832 var boden belägen i sydöstra hörnet av kyrkogården (fig 31).

I västra delen av kyrkogården, i närheten av västra stigluckan, låg en "förfallen Grafhusbyggnad" av trä, som före pastoratets delning 1831 tillhört byamän från Sävast. Sommaren 1832 togs det "gamla Grafhuset" bort samtidigt som åtskilligt arbete utfördes med kyrkogårdens rensning och planering (räk). På en plan från 1840-talet finns inga byggnader upptagna på kyrkogården (fig 14).

1864 uppfördes ett bårhus vid västra bogårdsmuren, direkt söder om stigluckan, av "spantervirke under sticktak". Det skulle användas för jordfästningar under den varma årstiden.¹⁷ Bårhuset finns upptaget på en karta från 1882 (fig 32) men revs sannolikt när ett nytt gravkapell eller bårhus uppfördes samma år (se ovan).

Gravminnen

Gravhällar: – 1. Av röd kalksten, i tre delar, starkt sliten och vittrad. I mittpartiet fragment av inskrift: "NILS / ZACHARIA... / SON... / MARG... / ANNO / 1666". Mått: ca 160x210 cm. Stenen är över rådmannen Nils Kristoffersson och hans maka Margareta Ruth. Fram till 1948 hade stenen sin plats utanför kordörren, men flyttades då till sin nuvarande plats direkt väster om Benzeliuss' minnessten.¹⁸ – 2. Av grå kalksten, starkt vittrad. I centrum oval medaljong med fragmentarisk inskrift, nedtill avslutad med kalk i relief och texten "ANNO 1712". Mått: ca 95x195 cm. Stenen är över komminister Nils Berghem (d 1712) och hans hustru Elisabeth Orre (d 1711). De begravdes i sin grav i vapenhuset tillsammans med sina nio barn. 1827 och 1883 noterades att stenen låg på kyrkogården.¹⁹ Öster om kyrkan. – 3. Av grå ortocerkalksten från Öland med inslag av fossiler, starkt vittrad. I mittpartiet inskrift, till största delen utplånad: "DENN STEN OC..." Mått: ca 140x200 cm.

Okänd. Östra delen av kyrkogården, nära n.v. hörnet av gravkoret. – 4. Av grå kalksten, del av gravsten. Delar av ramverk bevarat, två koncentriska cirklar i ett hörn samt inhuggna linjer. Mått: ca 90x130 cm. Okänd. Östra delen av kyrkogården, nära utgången. – 5. Av röd kalksten, starkt sliten. Inhugget ramverk, i hörnen cirklar förenade genom parallella linjer. I mittpartiets övre del hjärtformad sköld, till största delen bortvittrad. Av texten återstår endast de nedersta bokstäverna "HMI"²⁰. Mått: ca 140x210 cm. Okänd. Söder om kyrkan, direkt öster om Benzeliuss minnessten. – 6. Av gråröd kalksten. Hugget ramverk med cirkelformade hörnpartier. I mittpartiets övre del inhuggen text, delvis bortvittrad: "LARS E...L...G.../ PRÄP. ET PAST LULENS / FÖDD ÅR 1711 D. 10.../ DÖD A^o 1772 D 25 OCTOB / THEN SOM INGÅNGEN ÄR / UTI GUDS BOLIGAR HAN HAFVER / FÅDT HVILO AT A...AR.../ SÅSOM GUD AT SIN...EBR...16". Mått: ca 130x200 cm. Över prosten Laurentius Erics Lang (d 1772).²¹ Öster om kyrkan.

Gravkors: – 1. Av gjutjärn, svartlackerat. Genombrutet kors med dekorativa detaljer, tresidigt avslutade korsarmar. På basen kalk med flankerande pilastrar och voluter, stående ängel med svärd. På korsets stam två små änglar hållande ett timglas, inramade av två torn, det ena skadat. I korsmitten två änglahuvuden samt rester av avbruten strålkran. Fundament av huggen granit, på baksidan platta av gjutjärn med text i upphöjd relief: "H.H. / SMEDEN JOH. JAK. ENGSTRÖMS / 2^{NE} MAKAR FÖDD HELLGREN / ANNA SOFIA FÖDD 18¹⁰/₈23 DÖD 18²⁸/₁₂48 / ERIKA FÖDD 18²⁰/₃31 DÖD 18⁷/₆64 / SAMT DERAS TRENNE BARN". Mått: korset h 144 cm, b 76 cm, fundamentet h 33 cm. Östra delen av kyrkogården. – 2. Samma som föregående, men med bevarad strålkran vid korsmitten. Inskriftstavla saknas. Nordöst om kyrkan.

Minnessten

Rest sten av huggen grå granit på sockel av samma material (fig 33). Inhuggen inskrift: "ÅT / MINNET AV / SOCKNENS SON / ÄRKEBISKOPEN / ERIK BENZELIUS / FRÅN BENSBYN / F 1632 D 1709 / OCH HANS SÖNER / ERIK, JACOB OCH HENRIK / ALLA BETRODDA MED / ÄRKEBISKOPSÄMBETTET / RESTE / NEDERLULEÅ HEMBYGDSGILLE / DENNA STEN / ÅR 1932". Inskrift på sockeln: "MED FÅDERNEÄRVD FROMHET / FÖRENADE DE MÅNGSIDIG LÄRDOM / OCH TROHET MOT LIVSUPPGIFTEN". Mått: Stenen h 184 cm, b 113 cm, dj 55 cm, sockeln h 56 cm, b 137 cm, dj 69 cm. Som fram-

Fig 33. Minnessten över ärkebiskopen Erik Benzeliuss och hans söner. Söder om kyrkan. Foto förf. 1996.

Stone commemorating Archbishop Erik Benzeliuss and his sons.

Gedenkstein für den Erzbischof Erik Benzeliuss und seine Söhne.

går av inskriften restes stenen 1932 av Nederluleå Hembygdsgille för att högtidlighålla 300-årsminnet av ärkebiskopen Erik Benzeliuss' födelse. Denne var bördig från Bensbyn och tre av hans söner blev också ärkebiskopar. Stenen ritad av länsarkitekten Eberhard Lovén, materialet hämtat från berg vid Möröns by.²² Uppställd söder om kyrkan.

Byggnader på kyrkbacken

Försvunna klockstaplar

1. Då kyrkan saknar torn har det sannolikt funnits klockstapel under lång tid tillbaka. Johannes Bureus konstaterade vid sin resa i övre Norrland år 1600, då han även besökte Luleå kyrka, att "klockstaplarna i Norbotn äro lijka som the i Upland mästadels."¹ Sannolikt utgjordes klockstapeln av en öppen klockbock. I sin beskrivning av Luleå kyrka talar Bureus om "klockan then större", något som talar för att det fanns två klockor i stapeln.² Klockstapeln är troligen den som återges på en karta från 1640-talet (fig 3). Den är belägen ca 40 meter nordväst om kyrkogården. Stapelns plan är kvadratisk med försträvningar. 1616–26 skänktes ett urverk, som fick sin plats i klockstapeln, se Inredning och inventarier, Urverk, nr 1.

2. På 1650-talet kan en ny klockstapel ha uppförts, eller en större ombyggnad gjorts av den äldre stapeln. 1651 anlätades "stapelbyggare från Calix sochen" till en kostnad av 40 dr kmt och samma år gjorde Nils Michelson "flaggorna", dvs flöjlarna till klockstapeln och fick 5 dr kmt i arbetslön.³ 1654 köptes mässing till "knappar" på klockstapeln för 4 dr kmt och stora klockan lagades. 1655 anskaffades två timmerstockar till klockstapeln och 1659 köptes en "Ekstock till Klockan" för 17 dr kmt. 1659, 1662 och 1663 smiddes klockbeslag. Det kan ha rört sig om arbeten på två klockor. 1665 anskaffades bräder till klockstapelns "styvning". 1667 betalades 188 dr 26 öre kmt för "Klockor lefuenerade till Kirkan" (räk).

Klockstapeln finns avbildad på kopparsticket i Suecia antiqua et hodierna samt teckningen och förlagan till denna (fig 73–77). Löjtnanten W G Läws teckning från 1695 är här den primära källan. Av denna framgår att klockstapeln stod nordväst om kyrkan utanför bogårdsmuren. Stapeln var uppbyggd som en klockbock med 2–3 strävor på vardera sidan och öppet nederparti. Överpartiet, sannolikt brädfodrat, var försett med fyra små gavlar, krönta med dekorativa flöjlar samt avslutat med en spetsig spira med kors och kulor på korsarmarna. Av räkenskaperna 1705 framgår att det fanns ett urverk i klockstapeln, överflyttat från den äldre klockstapeln, se ovan. 1707 gjordes en omfattande reparation av klockstapeln, då den troligen även brädfodrades. Sex tolfte bräder, 49 "klofwar", 365 långa "dreflingar", 750 st spik, 2 järnstänger och 2 järnband anskaffades och sex man arbetade i 5–9 dagar, sammanlagt 50 dagsverken.

Tjärningen av klockstapeln gjordes sedan av tre man. 1721 gjorde smeden Bolander ett lås till klockstapeln. Den måste då ha varit försedd med dörr. 1727 ersattes det gamla urverket av ett nytt, se Inredning och inventarier, Försvunnet urverk. 1729–30 gjordes smärre arbeten på klockstapeln (räk).

Vid besiktning av kyrkan sommaren 1737 konstaterades att klockstapeln, såväl grundsyllarna som den övriga byggnaden, var "mindre pålitelig" och inte kunde nyttjas "utan äfwentyr" för de stora och tunga klockorna (besiktnt prot). Det förordades att klockstapeln snarast skulle byggas upp på nytt. Klockstapeln besiktigades även av byggmästaren Hans Biskop, som på en sockenstämma den 1 januari 1738 förklarade att stapeln var "aldeles odugelig" och ansåg att en ny behövde byggas upp (st prot).

3. Vid ett möte 1740 beslöts att en ny stapel skulle uppföras. Allmogen skulle beordras skaffa fram timmer och virke kommande vinter så att uppbyggnaden kunde företagas följande sommar.⁴ 1742 anskaffades sju timmerstockar och samma år utfördes något arbete "på klockornas stockar". 1745 fick kyrkan 20 dr smt för 7 skeppund järn som levererats, troligen 1742, från Råneå till klockstapelns reparation (räk). 1747 talas om "Kläckstapelens märkeliga förbättring".⁵ Räkenskaperna och protokollen vittnar om återkommande reparationer, bl.a. åren 1776, 1786 och 1791. Vid besiktning av kyrkan för brandförsäkring år 1782 noteras: "Klockstapeln af trä bygd, et ansenligt stycke wäster ifrån Kyrkan, är gammal och ej af serdeles wärde."⁶ 1816 reparades klockstapeln för 314 rdr banco (besiktnt prot 1819). 1832 uppgavs klockstapeln vara förfallen och fordra reparation eller nybyggnad (beskrivn). Ett nytt klocktorn, det nuvarande, uppfördes 1849–51 och den gamla klockstapeln bjöds ut på auktion 1852. Då anbudet, 51 rdr banco, ansågs för lågt föranstaltade sockenmännen själva om nedtagandet av klockstapeln för att använda virket i den övriga pågående byggnadsverksamheten (st prot).

Klockstapeln finns på ett flertal avbildningar. N J Ekdahls teckning från 1827 (fig 34), en teckning från 1833 av Gt af Bothnia (fig 35) och Eric Hollströms uppmättningsritning från 1840-talet (fig 14) ger en samstämmig bild. Klockstapeln var belägen utanför kyrkogården, ca 40 meter nordväst om denna. Stapeln bestod av en spånklädd klockbock på sockel av liggtimmer och

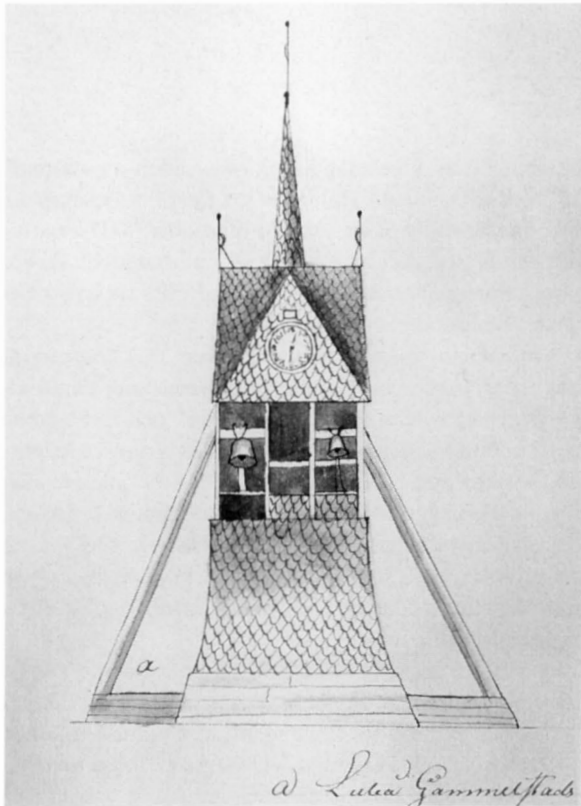

Fig 34. Klockstapeln, från söder. Teckning av N J Ekdahl 1827. ATA.

The bell tower, from the south. Drawing from 1827.

Glockenstuhl, von Süden. Zeichnung von 1827.

med timmersträvor på östra och västra sidorna. Ingången låg på östra sidan. På södra och norra sidorna fanns ljudöppningar för de två klockorna. Överbyggnaden var försedd med gavlar åt alla fyra håll, avslutade med genombrutna dekorationer, troligen av järnsmede samt en spetsig spira. I stapeln fanns ett urverk med tavlor i alla fyra gavelröstena. Klockstapeln var tjärad.

De här behandlade klockstaplarna har legat på samma plats. Det som är känt om utformningen av staplarna visar så stora samstämmigheter att det måste ifrågasättas om och när det verkligen uppfördes en ny stapel. Arkivuppgifterna ger inte heller någon entydig bild. Reparationerna och utbytet av material kan i nämnda fall ha varit så omfattande att stapeln får betraktas som ny men utförd på likartat sätt som den tidigare stapeln.

Fig 35. Klockstapeln och kyrkan, från nordväst. Teckning av "Gt af Bothnia" 1833. Foto i Nordiska Museets arkiv.

The bell tower and the church, from the northwest. Drawing from 1833.

Glockenstuhl und Kirche, von Nordwesten. Zeichnung von 1833.

Sockenmagasin

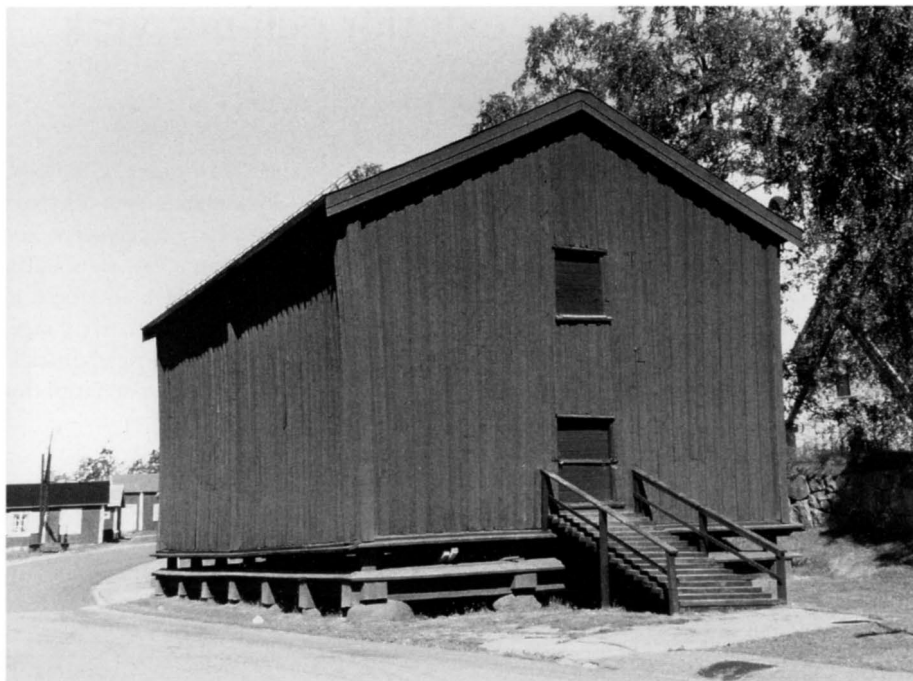
Beläget söder om kyrkogården (fig 36). Uppfört av timmer på plintar av natursten och stolpverk med friliggande syllstock och vattenbräda, klätt med stående lockpanel, målat med röd slamfärg. Ytterväggarna är något insvängda nedåt. Tak av bräder, täckt med Shingelpapp, nock plåtklädd. Ingångar i öster och väster, svartmålade dörrar, trappor av plank. Ovan ingångarna öppningar med svartmålade luckor. Byggnaden är i två våningar, avdelad på mitten genom en vägg av liggtimmer med öppningar mellan avdelningarna.

Några säkra uppgifter om när magasinet uppfördes har ej påträffats. 1737 talas om "magazinets uppsättande" samt andra publika byggnader som nyligen förfärdigats.⁷ Magasinet finns upptaget på en karta från 1817 (fig 31). 1820 uppgavs att kronboden eller magasinet

Fig 36. Sockenmagasinet, från öster. Foto förf. 1996.

The parish granary, viewed from the east.

Gemeindespeicher, von Osten.

hade reparerats några år tidigare (st prot). Det bör därför då ha funnits en tid. Sockenmagasinets uppgift var att tillhandahålla säd under svåra år samt som hjälp för de fattiga i socknen. Det är känt att ett sådant magasin fanns i socknen 1835.⁸ Magasinet renoverat på 1990-talet.

Försvunnen tiondebod

1655 fick klockaren 3 dr kmt ”for det han bygde tiondebodhen medh taack och annat” (räk). Det är troligt att denna bod var föregångare till det ovan behandlade sockenmagasinet.

Kyrkobyggnaden – exteriör och murverk

Kyrkan ligger i en svag sluttning, omgiven av en gräsbevuxen kyrkogård med lummiga träd, begränsad av en kraftig bogårdsmur med välvda stigluckor. Det resliga klocktornet i väster, gravkapell, gravkor och sockenmagasin bidrar till att göra det hela till en komplex anläggning. Storleken på kyrkan, klocktornets höjd och materialet i dessa stenbyggnader står i stark kontrast till den omgivande kyrkstadens låga träbebyggelse.

Kyrkans oputsade murar, gavelblinderingar och spåntak ger den en enhetlig, senmedeltida prägel med förstorade och utökad antal fönster från senare tid (fig 37). Det utseende som kyrkan uppvisar har den haft sedan 1954 då murarna frilades genom att den rödfärgade put-

sen från omkr. 1780 knackades ned. Dessförinnan var kyrkan sannolikt vitkalkad, troligen från byggnadstiden, med röda tegelgavlar. Fönstrens storlek och antal härrör från 1700-talets mitt. Kyrkobyggnaden är i övrigt välbevarad utan större förändringar. Helhetsintrycket har skiftat ett par gånger under århundradenas lopp genom tidigare ytbehandling i form av putsning och troligen varierande färgsättning.

Plan

Kyrkan består av fyra travéer, tre utgörande långhuset och den fjärde det rakslutna koret i öster. Sakristia i

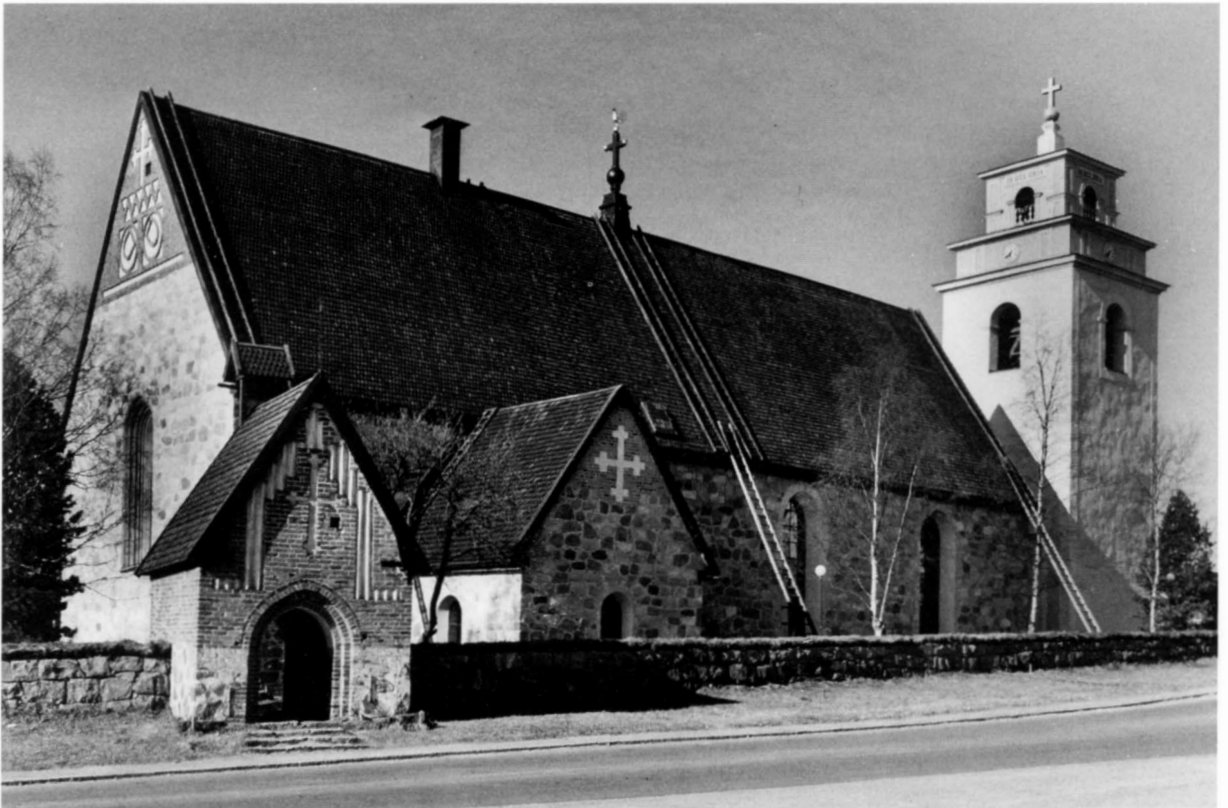

Fig 37. Kyrkan och norra stigluckan, från nordöst. Foto Hans Beskow 1956. ATA.

The church and the northern lych-gate, from the northeast.

Kirche und nördliches Kirchhofsportal, von Nordosten.

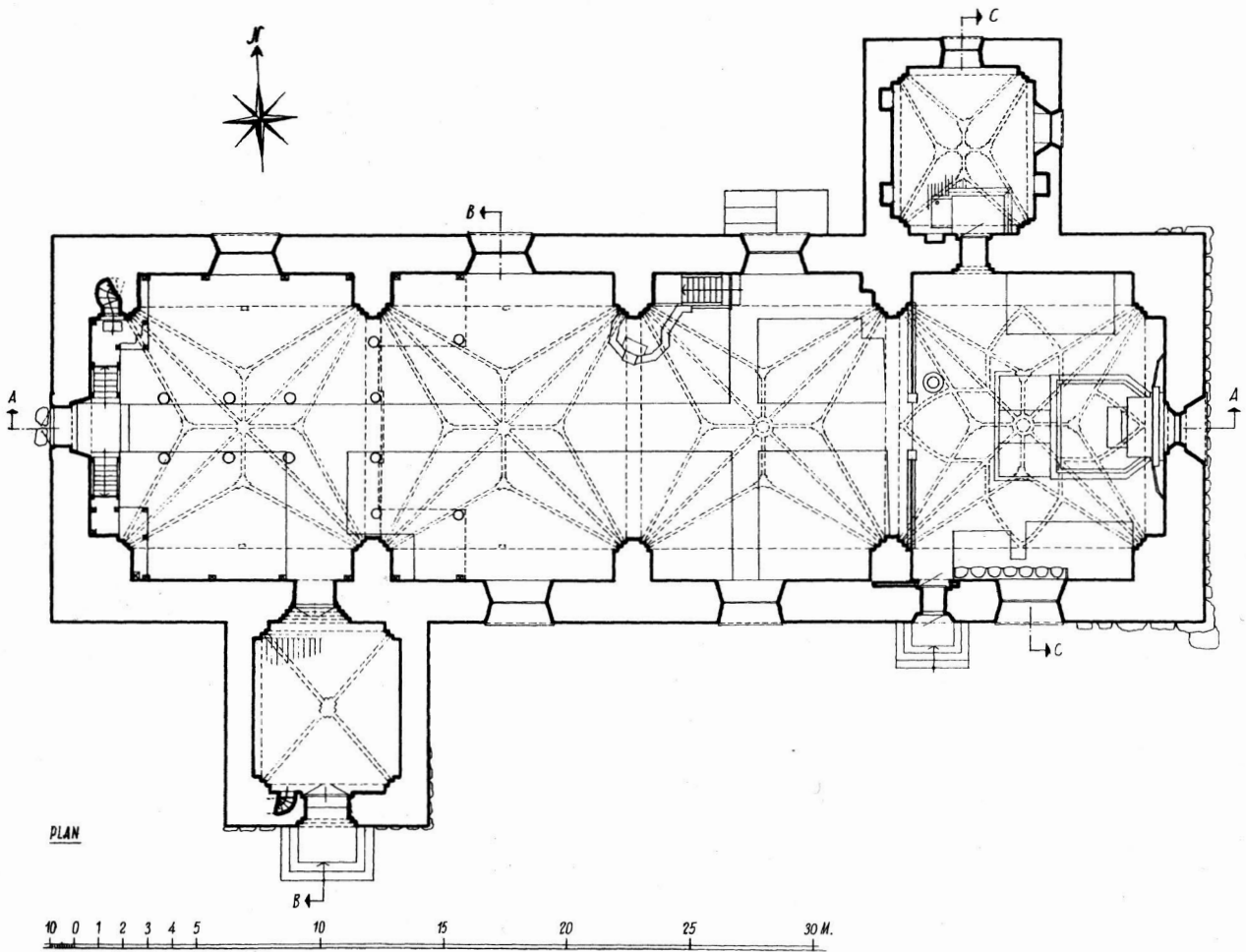

Fig 38. Plan, med valvmönster och markering för läktare, bänkkvarter, altare m.m. Uppmåtn. ritn. av John Söderberg 1949. Inredningen förändrades vid restaureringen 1969–71. Skala 1:300.

Plan of the church. 1949.

Grundriss, mit Gewölbemuster, Markierung der Emporen, der Bänke, des Altars usw. 1949. Die Einrichtung bei der Restaurierung 1969–71 verändert.

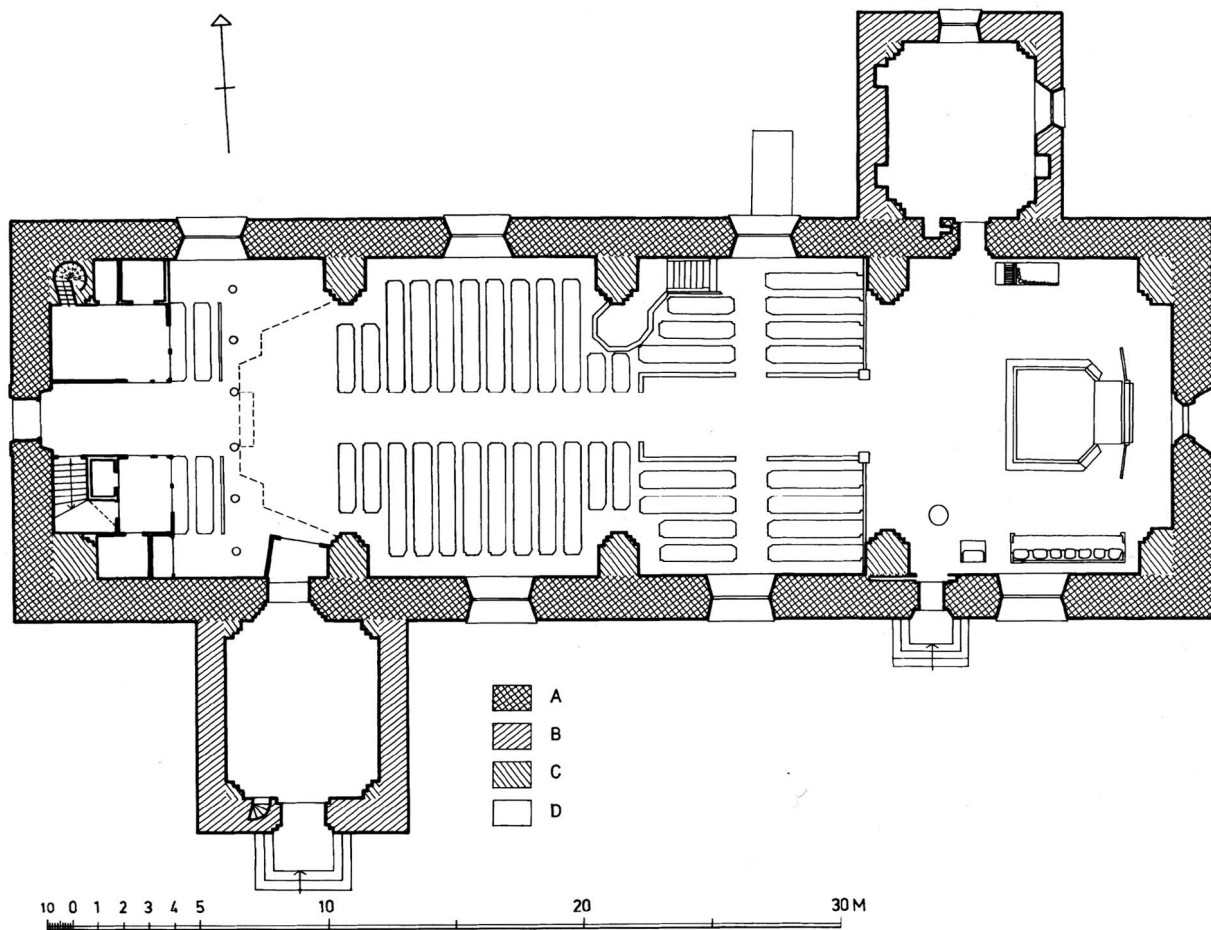

Fig 39. Plan, med periodangivelser av murverket, aktuell inredning. Rekonstruktion av förf., ritad av Kerttu Palmgren 1997. Skala 1:300.

- A 1400-talets slut – 1500-talets början, etapp 1
- B 1400-talets slut – 1500-talets början, etapp 2
- C 1400-talets slut – 1500-talets början, etapp 3
- D 1969–71

The chronological development of the layout of the church.

- A–C *The end of the 15th century – beginning of the 16th century, stages 1–3*
- D *1969–71*

Grundriss, mit Angabe des Alters für das Mauerwerk.

- A–C *Ende 15. Jh. – Anfang 16. Jh., Etappe 1–3*
- D *1969–71*

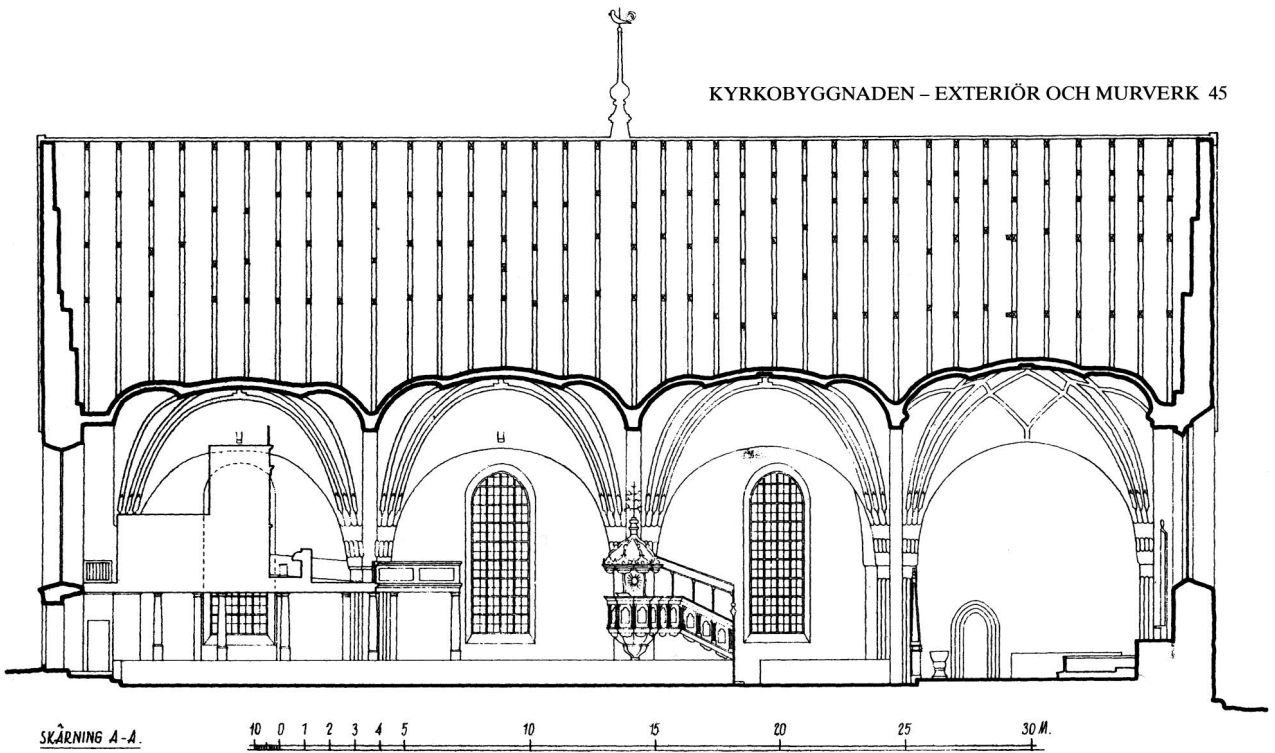
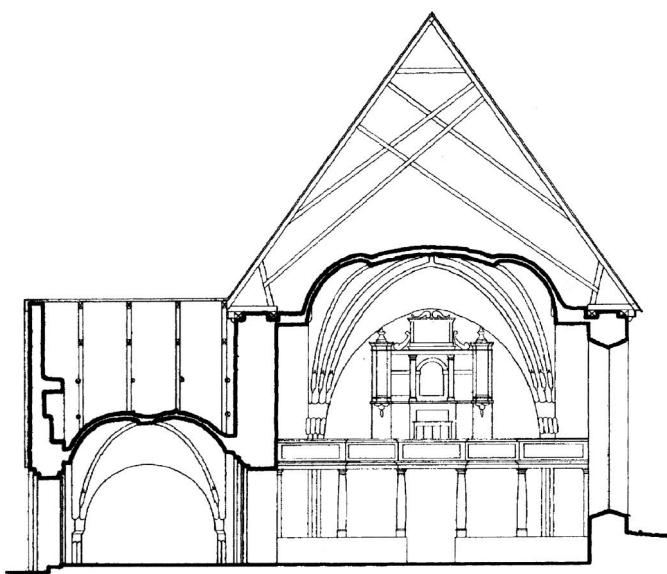

Fig 40. Sektion av kyrkan mot norr. Uppmåtn. ritn. av John Söderberg 1949. Skala 1:300.

Longitudinal section looking north.

Längsschnitt der Kirche, nach Norden.

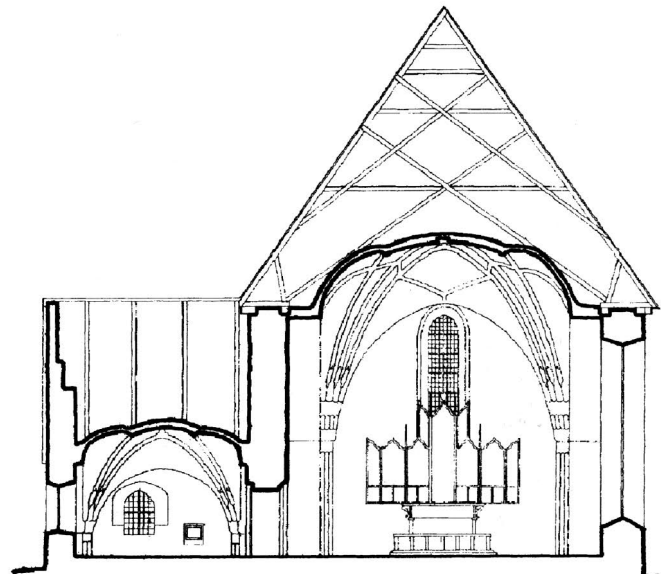

SKÄRNING B-B

Fig 41. Sektion av kyrkan mot väster. Uppmåtn. ritn. av John Söderberg 1949. Skala 1:300.

Cross-section looking west.

Querschnitt der Kirche, nach Westen.

SKÄRNING C-C

Fig 42. Sektion av kyrkan mot öster. Uppmåtn. ritn. av John Söderberg 1949. Skala 1:300.

Cross-section looking east.

Querschnitt der Kirche, nach Osten.

Fig 43. Östra gaveln. Foto GH 1996.

The east façade of the church.

Östlicher Giebel.

nordöst och vapenhus i sydväst. Kyrkan har tre ingångar, i söder till koret och vapenhuset samt i väster till långhuset (fig 38–39).

Uppbyggnad

Kyrkan är en salkyrka utan särskilt markerat kor, med vapenhus i sydväst och sakristia i nordöst. Kyrkorum, vapenhus och sakristia är försedda med sadeltak (fig 40–42).

Sockel

Kyrkobyggnaden saknar sockel. Murverket går direkt

ner till grunden. Vid östra gaveln, i synnerhet dess hörn, är ett flertal grundstenar av kraftig natursten synliga (fig 43). Detta parti är också det lägst belägna av kyrkobyggnaden.

Murverk i långhus, vapenhus och sakristia

Murverket är uppfört av natursten med tegel i fönster- och dörrömfattningar samt gavlar av tegel med blinderingar. Murverket är väl utfört och uppvisar ett stort antal bergarter med en stor färgrikedom, dominerad av en rosa-grå ton, men på närmare håll kan iakttagas röda, vita, svarta, grå, prickiga, spräckliga och randiga block i rik variation. Stenmaterialet kan konstateras till

Fig 44. Långhuset-vapenhuset, stötfog i västra hörnet. Foto GH 1996.

The junction of church and porch in the western corner.

Langhaus, Vorhalle, Stossfuge in der westlichen Ecke.

stor del ursprungligen ha bestått av rundade block, vilket tyder på att det utgjorts av lösmaterial, som funnits i trakten. Ett 40-tal bergarter eller varianter på bergarter kan iakttagas, såsom olika arter av granit, grönsten, bergartsmältor, magmablandning och konglomerat som finns i Bälungeberget, porfyr och pegmatit. Stenarna har kluvits och formats till lämpliga murblock med hjälp av hammare och mejsel. Spår efter verktygen kan iakttagas på många håll.¹

De stora stenarna är lagda i skift i kalkbruk med skoling av mindre stenar. Fogarna är brett strukna, ytterst med ett lager grått, magert KC-bruk, något mörkare än underliggande bruk. Både sakristian och vapenhuset har stötfogar mot kyrkobyggnaden, något som visar att de är sekundärt uppförda i förhållande till den sistnämnda (fig 44). På vapenhusets gavel, i höjd med taklisten, är två ankarslutar synliga (fig 45).

Murverket uppvisar inga påtagliga skarvar markerande skilda byggnadsperioder. Endast i sydmuren, vid korfönstret och långhusets östra fönster, samt i västfasaden finns oregelbundenheter i murverket som talar för förändringar av fönstrens storlek och läge. Vid södra korfönstret, öster om fönstrets övre del, finns en skarv ca 40–50 cm från fönstret (fig 46). Den kan härröra från ett tidigare fönster, men partiet är så begränsat att det även kan röra sig om förändringar under byggnadstiden. Vid närliggande fönster på sydsidan finns en markant skarv ca 105 cm väster om fönstret med bevarad fönsteromfattning (fig 47). Igensättningen visar att fönstret tidigare haft sitt läge här men slutat ca 150 cm högre upp. Den övre delen av omfattningen är ej bevarad men den tidigare öppningen kan ha slutat på samma höjd som den nuvarande. Igensättningen ovan fönstret på västgaveln (fig 48) visar att detta tidigare gått högre upp och haft en svagt spetsbågig öppning av samma karaktär som korets östfönster.

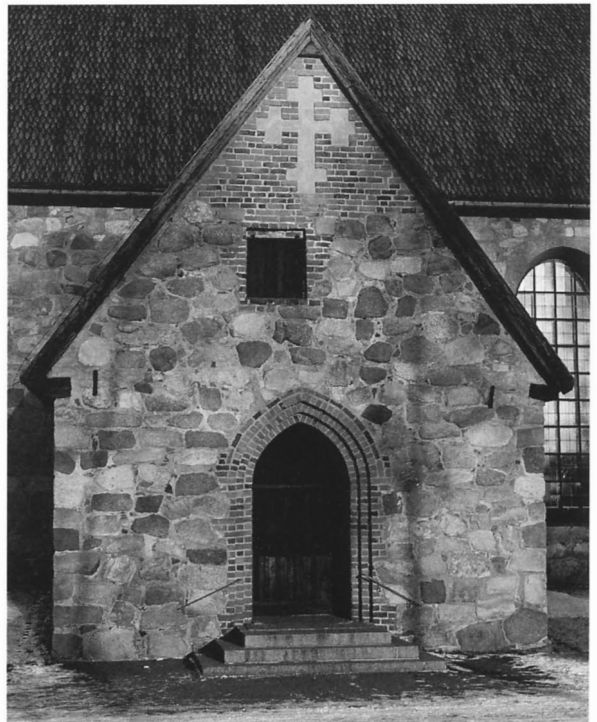
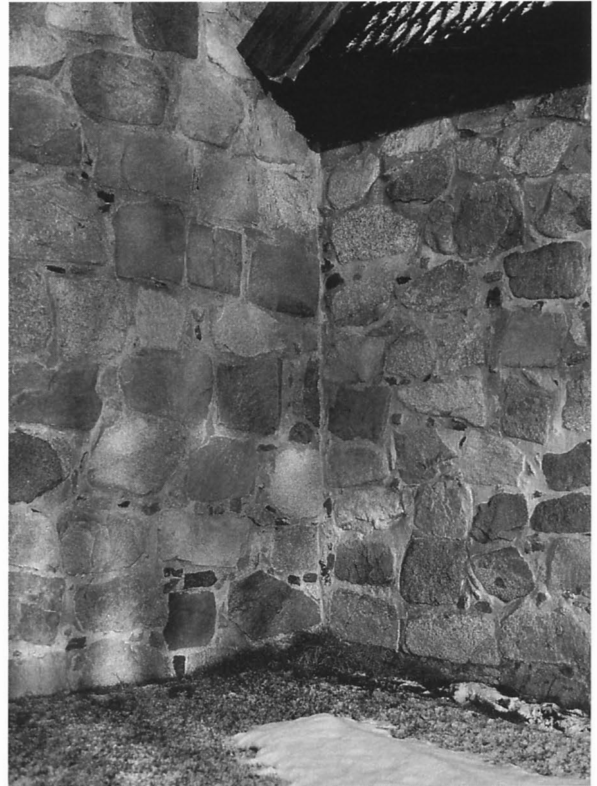

Fig 45. Vapenhuset från söder. Foto GH 1996.

The porch, viewed from the south.

Vorhalle, von Süden.

Fig 46. Södra korfönstret, övre delen med murskarv öster om fönstret. Foto förf. 1996.

The south window of the chancel, the upper part with a secondary join east of the window.

Südliches Chorfenster, oberer Teil mit Fuge im Mauerwerk östlich des Fensters.

Fig 47 Långhuset, södra muren, omfattning och igenmurning tillhörande tidigare fönster t.v. om nuvarande fönster. Foto GH 1996.

The south wall of the church, showing the place of an older window to the left of the present one.

Langhaus, südliche Mauer, früheres Fenster, zugemauert, mit Einfassung, links des jetzigen Fensters.

Fig 48. Västfasaden, omfattning och igenmurning tillhörande tidigare fönster ovanför nuvarande fönster. Foto förf. 1996.

The west façade of the church, showing the extent of an older window above the present one.

Westfassade, früheres Fenster, zugemauert, mit Einfassung, über jetzigem Fenster.

Tegelpartierna i kyrkans gavlar är utförda i oregelbundet munkförband. Den östra gavelns tegelmurverk är överdraget med tunn puts och avfärgat i tegelfärg. Teglet i övriga gavlar är obehandlat. I sakristians gavel har teglet och fogstrykningen närmast takfallet en avvikande färg från det övriga murverket, något som tyder på senare lagningar. Blinderingarna är putsade i gråvitt.

Blinderingar: – På östra gaveln (fig 43). Motiv i fyra nivåer, nedifrån: horisontalband, två snedställda sköldar inskrivna i cirkel och kvadrat, positiv trappfris, kors med de tre övre armarna korsade. – På västra gaveln (fig 19). Motiv i fyra nivåer, nedifrån: horisontalband, två snedställda sköldar inskrivna i cirkel och kvadrat, två partier

med stigande, trappstegsformade nischer, flankerande korsat kors. – På sakristian (fig 37): Korsat kors. – På vapenhuset (fig 45): Korsat kors. – Korsblinderingarna på sakristian och vapenhuset är grövre utformade än motsvarande på kyrkans gavlar.

Öppningar: – Östra gaveln (fig 43). I övre delen finns en liten glugg, ca 45x45 cm, täckt med tjärade bräder. – Vapenhuset, sydmuren (fig 45). I vapenhusets gavel, snett ovanför ingången. Öppningen avslutas med en stickbåge, indragen i en grund, rakt avslutad nisch, täckt med en lucka av stående, tjärade plank, upphängd med gångjärn i överkanten. Öppningens mått: b 72 cm, h 98 cm. På insidan av muren vidgar sig öppningen nedåt till en nisch (fig 49). Den oregelbundna murmuringen i exteriören runt öppningen talar för att den kan vara sekundärt upptagen.

Utsidan av kyrkans sydmur kan studeras från vapenhusets vind. Inga skarvar eller spår efter ett äldre vapenhus kan iakttagas. Ca tre meter under hammarbandet finns tre runda bomhåll med kvarvarande bruk (fig 50), någon meter längre ned ytterligare ett bomhåll (fig 51). Det övre murpartiet ovan bomhålen, som varit upplag för byggnadsställningar, har brett strukna fogar av mycket hårt, gulvitt bruk. Partiet därunder är inte fogstruktet utan skolningen av mindre stenar franträder tydligt. Dessa förhållanden talar för följande gång i byggnadshistorien: – 1. Yttermurarna uppförs. – 2. Taket uppförs. – 3. Murverket fogstryks uppifrån och nedåt

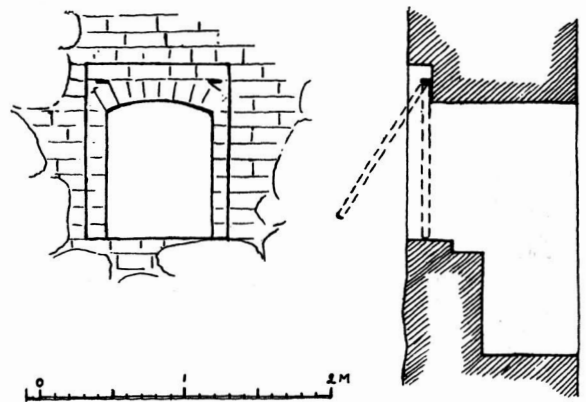

Fig 49. Vapenhuset, fasad och sektion av öppning till vinden. Ur Beskow, Norrbotten 1955.

Drawing of the façade and cross-section of an opening to the upper floor of the porch.

Vorhalle, Fassade und Schnitt der Öffnung zum Kirchhof hin.

Fig 50. Vapenhuset, långhusets sydmur mot vinden. Foto GH 1996.

The south wall of the church, seen from the upper floor of the porch.

Vorhalle, Dachboden, Südmauer des Langhauses.

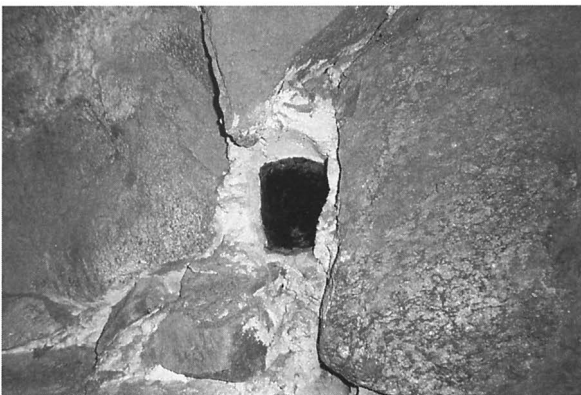

Fig 51. Vapenhuset, bomhål i långhusets sydmur mot vinden (se fig 50). Foto förf. 1996.

Hole for a bar in the south wall of the church, seen from the upper floor of the porch (see fig. 50).

Vorhalle, Dachboden, Loch für Baugerüst in der Südmauer des Langhauses.

och ställningarna tas ned successivt samtidigt som bomhålen sätts igen. – 4. Sedan ett parti om närmare tre meter fogstrukturs påbörjas uppförandet av ett vapenhus. Resten av det icke synliga murverket på vinden lämnas utan fogstrykning och med kvarvarande bomhål. Vapenhuset uppförs således i nära anslutning till kyrkobyggnaden och färdigställs troligen samtidigt med denna.

En undersökning av fogbruket ovan bomhålen har givit viktiga upplysningar om kyrkans tillkomsttid. För detta redogörs närmare under Kyrkobyggnadens historia.

Murverkets insida kan studeras närmare från kyrkans vind ovan valven. Murarna är uppförda som skalmurar. De yttre partierna av murverket mot kyrkans vind är väl utformade dock inte lika väl som i exteriören. Stenmaterialet har ej samma färgrikedom på insidan som i exteriören utan är mera jämngrått. Ett medvetet val verkar ha gjorts. Fogarna har en rik skolning av småsten och är ej strukna. Inga murskarvar är synliga och murverket har ej varit putsat.

Fig 52. Östgaveln, västra sidan mot vinden. Foto förf. 1996.

The east gable of the church, seen from inside.

Langhaus, Dachboden, westliche Seite des Ostgiebels.

På östra gavelns insida är teglet svartbränt över hela gaveln, något mindre i nedre delen av den norra sidan än i övriga partier. Fogarna i hela gaveln är ljusa och sannolikt omfogade. Den lilla gluggen (se ovan) har en omfattningsbåge, svagt stickbågig, av nytt, ej brandskadat tegel (fig 52). Teglet i nischen är inte heller svartbränt. Dessa förhållanden talar för att öppningen kan vara sekundärt upptagen eller igensatt när branden inträffade och senare upptagen. Öppningen har troligen tjänat som utsiktsglugg. Längre ner i tegelmurverket finns två bomhål. Murverket inuti dessa ej är svartfärgat. I bomhålen kan ha varit fästade upplag för en gångbrygga för att komma åt öppningen. Förhållandena visar att denna del av kyrkan, troligen taket har utsatts för någon brand av begränsad omfattning och att denna sannolikt inträffat sedan utkiksgluggen mist sin funktion och satts igen.

Den västra gaveln är liksom den östra avtrappad på insidan med jämna skift i övergången mellan natursten och tegel. Här finns varken svartfärgat eller hårdbränt tegel. Bruket är hårt och av samma karaktär i hela murverket. Gaveln förefaller vara uppmurad i ett sammanhang. Teglen närmast takfallen har ojämna kanter, här liksom i östra gaveln.²

Insidan av gavelmuren på vapenhuset ger ett rörligt intryck, i synnerhet i västra delen där trappuppgången mynnar (fig 53). Öppningen i sydmuren (se ovan) har måtten: B 72 cm, h 98 cm. På insidan vidgar sig öppningen nedåt till en nisch med höjden ca 170–175 cm (fig

Fig 53. Vapenhuset, södra gaveln, öppning mot vinden (jfr fig 49). Foto förf. 1996.

The south gable of the porch: the opening to the upper floor, from the inside (cf. fig. 49).

Vorhalle, Dachboden, südlicher Giebel, Öffnung zum Kirchhof hin (vergleiche Bild 49).

49). Murverket runt nischen är av tegel, mått ca 29x13x8 cm. Golvet av tegel, ca 24x14 cm. Flera skäl talar för att öppningen kan vara sekundärt upptagen, som redan sagts i samband med exteriören. Murverket av natursten förefaller vara uppbrutet, placeringen av nischen snett ovanför i stället för rakt ovanför ingången kan vara en följd av stenarnas storlek i murverket, gränsen mellan murverk av natursten och tegel är ej jämn som hos öst- och västgaveln. Nischen har sannolikt tillkommit i samband med välvningen av vapenhuset. Den kan ursprungligen ha tjänat som predikoöppning eller utvändig predikstol vid högtider då mycket folk samlades till kyrkan och kan även ha fyllt en funktion vid ting, sockenstämma och förkunnande av meddelanden.³

I vapenhusets långmurar är dragjärn inmurade i översta väggpartiet, synliga från vapenhusvinden, förankrade genom slutar i fasaden. Dessa sattes in hösten 1761 under ledning av byggmästaren Lars Ersson Sundbom (räk).

1703–04 kalkslogs och vitlimmades kyrkan (räk). Sannolikt avsåg åtgärderna kyrkans exteriör. Åren 1776–81 rappades, kalkslogs och rödfärgades kyrkans murar (räk). Vid restaurering 1954 knackades putsen ned, den planerade omputsningen inställdes och naturstenen behölls med endast ny fogstrykning (ATA).⁴

Fig 54. Sakristian, vindskida, västra delen, med inskrift från 1738. Taklist och hängränna av tjärade bräder. Foto förf. 1996.

Facing barge board of the vestry with inscription from 1738. Cornice and gutter of tarred boards.

Sakristei, Windscheibe, westlicher Teil, mit Inschrift aus dem Jahre 1738. Dachrinne aus geteerten Brettern.

Fig 56. Vapenhuset, ingången, västra delen, tegelsten med inskriften "MIS 1670". Foto GH 1996.

Brick in the western part of the porch, inscribed "MIS 1670".

Vorhalle, Eingang, westlicher Teil, Ziegelstein mit Inschrift "MIS 1670".

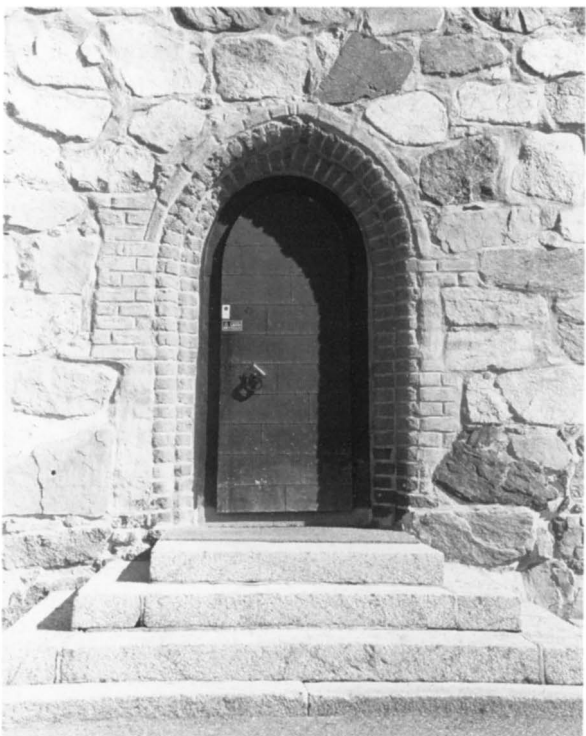

Fig 55. Ingången till koret, från söder. Foto förf. 1996.

The entrance to the chancel, seen from the south.

Eingang zum Chor, von Süden.

Taklist

Runt kyrkobyggnaden, med avbrott för gavlarna, löper en profilerad taklist med vulst och hålkäl, uppbyggd av tjärade bräder, direkt ansluten till takfoten (fig 54).

Ingångar

1. Koret, södra sidan (fig 55): – Rundbågig, uppåt avsmalnande öppning med putsad och vitkalkad smyg av tegel. Omfattning av profiltegel, ett konkavt och ett konvext parti, svagt spetsbågig. Omfattningen anknyter ej helt till öppningens rundbågiga form utan har ett utfyllt parti av puts ovan denna. På ömse sidor om omfattningen oregelbundna tegelpartier, slammade med markerade fogar. Tröskel av grårosa, huggen granit. I smygens ytterliv utåtgående, rundbågig dörr av stående, brunmålade plankor, klädd med nitade kopparplåtar, karm klädd med kopparplåt. Nyckelbricka och ring av koppar. Dörrens mått: H 233 cm, b nedtill 98 cm, uppåt avsmalnande. 1886 sattes en dörr av trä in i samband med att värmeugnar anskaffades till kyrkan. 1936 varmbonades denna dörr samt beslogs med järnplåtar (K-byrån). Den nuvarande dörren tillkom 1971 med den äldre dörren som förebild. Trappa av huggen granit från 1892, tre sättsteg samt ett sekundärt extra steg på sydsidan.

2. Vapenhuset, södra sidan (fig 45): – Svagt spetsbågig öppning med omfattning av tegel i tre språng. Slät smyg

av tegel med tecken på inristningar på ett par ställen. På en sten kan läsas: ”MIS 1676”⁵ (fig 56). Tegelmått: 27x13x9 cm. Svagt spetsbågig dörr av breda plankor med huggmärken på baksidan. Framsidans huvudparti indelad i fyra fält genom ramverk av breda, profilerade plankor och bräder. Överpartiet dekorativt utformat med strålsol av bräder och utskuren inskrift: ”ANNO 1616 / OPTIMA:NOTA:BENE: / DOMINUS CUSTODIET INTROITUM TUWM ET EXITUM TUWM / EX HOC NUNC ET USQUE AD AETERNUM PSALM CXXI” (= År 1616 / Begrunda detta!⁶ / Herren bevara din ingång och din utgång, från nu och till evig tid. Ps. 121:8). Bandgångjärn av järnsmide, placerat på framsidan, med femflikig, lövformig avslutning. Dekorativ, genombruten nyckelskylt av järn. Vriden ring med stjärnformig bricka. Kraftigt stocklås. Dörrens mått: B 181 cm, h 340 cm. Av inskriften framgår att dörren tillkom 1616. Samma år visiterades kyrkan av ärkebiskopen Petrus Kenicius (inv). Det är troligt att dörren tillkom inför detta besök. Sannolikt var det endast trävirket som förnyades medan beslagen, av medeltida karaktär, flyttades över från den gamla dörren.⁷ Årtalet 1676 på en tegelsten talar för att någon ommurning eller reparation av tegelomfattningen kan ha gjorts då. Ett nytt lås gjordes 1766 av Olof Andersson från Råneå (räk). Trappa av grårosa granit med tre sättsteg, från 1892.

3. Långhuset, västra sidan: – Rundbågig öppning med rusticerad omfattning av grå puts, rak avslutning. Tröskelsten av grå granit. Port med dörr och karm, på utsidan klädd med kopparplåt. Insidan klädd med stående, grönlaserad träpanel, överstycket vitlaserat. Slät, putsad smyg. Ingången togs upp 1779 och försågs med en murad omfattning av muraren Anders Westman samt en ny dörr, gjord av snickaren Olof Rismark (räk). 1936 varmbonades dåvarande ytterdörr, som togs bort 1971, då nuv. port tillkom.

Nedgång till källare

På norra sidan finns en tillbyggnad utgörande nedgång till källaren med förrådsutrymmen och pannrum under kyrkobyggnaden. Tillbyggnaden och dess dörr helt klädd med kopparplåt.

Nedgången tillkom när det första värmesystemet installerades 1920 (K-byrån) och överbyggnaden byggdes om 1974.

Fönster

Kyrkobyggnaden har två fönster i koret, sex i långhuset

och två i sakristian. Fönstren i långhusmurarna är ore-gelbundet placerade och endast de två västligaste fönstren på norra sidan sitter mitt i travén. Samtliga fönster utom korets östfönster har en likartad utformning.

Korets östfönster (fig 43): – Svagt spetsbågig öppning. Omfattning av profiltegel i fyra språng, omväxlande konkava och konvexa partier, slammad med röd tegelfärg. Vid sidorna smala partier av tegelmurverk, gråputsat med markerade fogar. Ytterfönster med båge och ramverk av järnsmide. Små rutor av antikglas, infattade i blyspröjsar. Solbänk av kopparplåt. Fönstersmygens utformning är från restaureringen 1954, då den rekonstruerades med portalen mellan vapenhuset och kyrkorummet som förebild efter ritningar av arkitekt Bengt Romare (K-byrån). Fönstren är från 1969–71 då nya fönster gjordes med bevarande av den gamla järnbågen men med nya blyspröjsar och nytt glas (ATA).

Långhuset, korets sydsida och sakristian: – Rundbågiga öppningar. Skrånande, slätputsade smygar. Solbänkar av koppar. Ytterfönster med bågar och ramverk av smidesjärn, blyspröjsar och antikglas, tillkomna 1969–71 med bevarande av järnbågarna från de äldre fönstren (ATA). Då järnbågarna, enl. uppgifter i arkivalierna, togs tillvara vid förnyande av fönstren både 1848 och 1936 bör dessa vara från 1700-talets mitt. I västfönstret är nedersta partiet igensatt med kopparplåt och försett med två öppningar för ventilation. Runt samtliga fönsteröppningar finns varierande stora partier murverk av tegel, gråputsade med markerade fogar. Vid de två östligaste fönstren på sydsidan samt ovan västfönstret finns igensättningar, som berättar om tidigare fönsterlägen och storlekar (se ovan, Murverk).

Innerfönstren behandlas nedan, se Kyrkobyggnaden – Interiör.

Tidigare fönster

Koret och långhuset: – 1737 gjordes en besiktning av kyrkan och av protokollet framgår fönstrens antal och storlek.⁸ I koret och långhuset fanns fem fönster, tre på sydsidan samt ett på vardera östra och västra gaveln. Fönstren var försedda med ”waracktigt gallerwärcke, stormjärn och bågar av järn”. Av de angivna måtten framgår att fönstren var höga och smala.⁹ Det framhålls också att de inte kunde upplysa en så stor byggnad, i synnerhet som de blyinfattade rutorna till en del var röda och blåfärgade. Detta talar för att det kan ha funnits glasmålningar i fönstren.¹⁰ Fönstren hade sannolikt inte förändrats sedan medeltiden.

Fönstren i koret och på långhusets sydsida är avbildade på Sueciasticket samt förlagan och teckningen till

detta (fig 73–77). På Läws teckning från 1695 (fig 74) har dock fönsteröppningarna återgivits betydligt större än de i verkligheten var.

1741 togs två fönster upp i norra murens mittparti. 1745–46 utvidgades de båda fönstren på långhusets sydsida. Samtidigt flyttades det östligaste av dessa längre österut, som skarven i murverket utvisar. 1748 förstora- des fönstret i västra gaveln. 1749 förstora- des de båda korfönstren (räk).

I samband med att en ingång togs upp i väster 1779 förändrades fönstret här för att anpassas till ingången. Samtidigt togs ett nytt fönster upp i västra delen av norra muren (räk).

1848 gjordes nya fönster med användande av bågarna från de gamla fönstren efter ”ändamålsenliga förän- dringar” (räk, st prot).

Korets östfönster försågs trol. omkr. 1890 med färgat, mönstrat papper mellan dubbelglas, imiterande glasmål- ningar (fig 61). Detta togs bort omkr. 1920 och ersattes av nytt s.k. antikglas (vis prot).

1936 renoverades fönstren och försågs med innanfön- ster med bågar av trä (ATA).

Sakristian: – I sakristian fanns 1737 ett litet fönster i öster, försett med järngaller och blyinfattade rutor, av vilka en stor del var trasiga. 1763 utvidgades detta fön- ster och ett nytt fönster togs upp på norra sidan (räk).¹¹

1848 gjordes nya fönster med användande av järnbå- garna från de gamla fönstren (räk, st prot).

1936 renoverades fönstren och försågs med innanfön- ster med bågar av trä (ATA).

Yttertak

Samtliga yttertak av tjärade spån i dubbla lager på panel av liggande plankor. Taknockar och vindskidor av tjära- de bräder. De senare släta och jämbreda utom på sakristian. Vindskidorna här är uppåt avsmalnande med delvis figursågade kanter och försedda med inhuggen skrift. Inskrift på västra vindskidan (fig 54): ”TH:HER: / D:MAG: / R:M / TID:” (=uti Herr Magister Ren- marcks tid). På den östra vindskidan står: ”1738”. Inskriften berättar om den reparation som gjordes av sakristietaket 1738 under prostens Renmarcks tid (räk). Runt kyrkobyggnaden hänggrännor av trä, tjärade, på krokav smidesjärn. Vapenhusets och sakristians tak- anslutningar till långhuset klädda med blyplåt. På sakristietakets västra fall lucka av svartplåt. På långhu- sets norra takfall spånklädd lucka på platsen för en tidi- gare skorsten.

Utgifter för tjärning av taket tillhör de återkomman- de uppgifterna i räkenskaperna. En mera omfattande

Fig 57. Takryttaren med kyrktuppen från 1801. Foto GH 1997.

The ridge turret with the cock placed there in 1801.

Dachreiter mit Kirchturmshahn von 1801.

reparation av kyrkans tak med ny spånläggning och tjär- ning gjordes 1799–1800 (räk).

Takryttare

En takryttare med klot, kors och tupp är placerad cen- tralt på långhusbyggnaden. Nederparti kvadratiskt, uppåt avsmalnande, spånklätt, med avtrappad sockel, klädd med svart plåt. Klot och kors klädda med svart- målad plåt, korsarmarna avslutas med förgyllda kulor. Överst tupp av förgylld plåt med genombruten stjärt (fig 57).

Kyrktuppen sattes upp 1801 av snickaren Berggren och hans medhjälpare Holm. Året därpå målades den av målaren Jonas Holmberg (räk). 1954 förgylldes tup- pen med bladguld (inv 1986).

Kyrkobyggnaden – interiör

Det stora och öppna kyrkorummet har en både enhetlig prägel och ett rikt varierat innehåll. De fyra valven med sina stjärnmönster och de ojämna, putsade murarna ger kyrkan en medeltida prägel, där upplevelsen når en höjdpunkt i koret med dess kalkmålningar. Inredningen och de rika inventarierna speglar på ett mångsidigt sätt kyrkans historia från medeltid till nutid (fig 58–59).

Plan

Kyrkan består av fyra travéer, tre utgörande långhuset och en det rakslutna koret i öster. En del av den västli-

gaste travéen har under läktaren genom sekundära väggar delats upp i flera mindre rum, innehållande vindfång, brudkammare, personalrum samt städskrubb och WC. Sakristia i nordöst och vapenhus i sydväst (fig 39).

Väggar och valv i långhuset och kor

Väggar och valv putsade och vitkalkade, i koret försedda med kalkmålningar. Väggarnas murverk av natursten framträder med sin ojämna yta genom putsen. Murpelare och valv av tegel med jämn yta, ytskiktet starkt krackelerat i valven. Murpelarna avtrappade genom tre

Fig 58. Interiör mot öster. Foto GH 1996.

Interior of the church, looking east.

Interieur nach Osten.

Fig 59. Interiör mot väster. Foto GH 1996.

Interior of the church, looking west.

Interieur nach Westen.

språng, släta partier vid övergången till valven. Valvstrålar av halvsten, avfasade. Korvalvet har utformats som en åtta-uddig stjärna, de övriga tre travéerna har en fyra-uddig stjärna, samtliga med rund slutsten i centrum och triangulära slutstenar i övriga skärningspunkter. Valvstrålarnas avfasade partier målade i rödbrun färg. De två mellersta travéerna i kyrkan har i de fyra slut-

stenarna utanför mitten perspektiviskt målade, sexuddiga stjärnor på rund, blågrå botten (fig 60). Målningarna i koret behandlas närmare nedan, se Kalkmålningar.

Ovanför fyra fönster i långhuset finns inskrifter med målning i svart: – 1. Norra sidan, mittfönstret: "Ao 1741." – 2. Norra sidan, östligaste fönstret: "CUI:AM: IAC:RENMARK / HAECFEN:APERIUUIA PERFE /

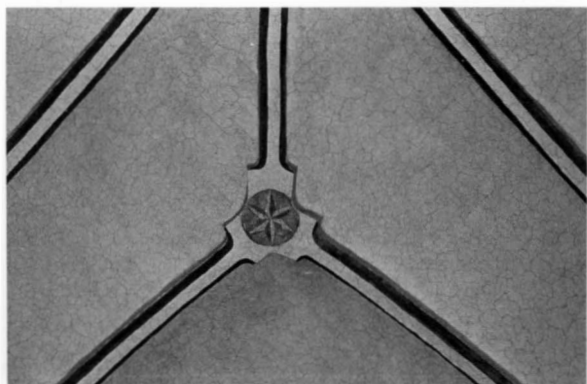

Fig 60. Valv i långhuset, detalj. Foto förf. 1996.

Detail of nave vaulting.

Gewölbe im Langhaus, Detail.

TA EST / Ao 1741 IN IUNIO”. – 3. Södra sidan, mel-
lersta fönstret: ”Ao 1746/IN IUNIO”. – 4. Södra sidan,
västligaste fönstret: ”Ao 1746/IN IUNIO”. Inskrifterna
anger att fönstren på norra sidan togs upp 1741 under
prosten Renmarks tid, samt att fönstren på södra sidan
förstorades 1746, något som bekräftas av kyrkans
räkenskaper.

Målningarna i koret togs fram och konserverades
1909 samt rengjordes och konserverades 1936 och 1971.
Långhuset rengjordes och kalkades 1909, 1936 och 1971.

Golv

Golv i kor, långhus och vapenhus av grå, slipade kalk-
stensplattor av varierande format. Koret ett trappsteg
högre än långhuset. Bakom altaret ett restaurerat äldre
golvparti av tegel med mönsterläggning av diagonallag-
da stenar med måtten 14x28 cm. I sakristian golv av
tegel i mönsterläggning, stenarnas mått 14x28 cm. Hela
kyrkan fick nytt golv 1969–71.

Tidigare golv

Enl. en uppgift i Bureus' Sumlen fanns år 1600 ”Träggolv
i alle kyrkor i Norl. intet i Lule”.¹ Uppgiften kan tolkas
så att det inte fanns något golv i Luleå kyrka. Den kan
också tolkas så att det inte fanns golv av trä men av
annat material, t.ex. sten, kanske i en del av kyrkan.

Vid vintertinget 1685 konstaterades ”att allmogen
ännu ej lagt klåfwär uti Manfolcksbänkiarna lika såsom
i Qwinfolkens” trots att de påmints om det tidigare. Det
var tydligen plankgolv i bänkkvarteren på kvinnosidan
men ännu jordgolv på männens sida, då åtgärden skulle
innebära att ”den Sandh och det Stofft, som af Mullen
Vpstiger, icke måtte aldeles bårtsöla Kyrkiowäggjarne,
den skiöne Alltare Taflan, Lius Cronorne och mera
sådant”. Allmogen ålades lägga golv under manfolks-
bänkarna innevarande vinter, men detta skedde inte
utan en ny påminnelse framfördes på sommartinget
samma år.²

Vid besiktning av kyrkan 1737 var golvet belagt dels
med tegel dels med ”Lijkstenar”, dvs gravstenar, under
bänkarna dock med ”hoflade Klåfwär” (plankor). Gol-
vet var ganska ojämnt och ”utur sitt skick sunkit”, trolig-
en beroende på att en del gravställen sjunkit ned.
Detta medförde stora olägenheter och det föreslogs att
golvet skulle läggas om med ”mogna” furuplankor och
teglet återanvändas till annat i kyrkan. 1740 beslöt syne-
rätten att golvet skulle läggas om med ”träwärcke”, men
att med hänsyn till den stränga vintern och av ”sten gäl-
wet timande olägenhet” lämna distans till myllan. Koret

och gången skulle dock läggas om med sten och grav-
stenarna kvarligga på sina tidigare ställen.³

1819 lades nytt golv av trä i kyrkan av byggmästaren
Olof Alm (st prot). 1905 lades nytt golv av furuplankor
i hela kyrkan. 1920 gjordes öppningar i golvet i långhu-
sets östra del för intag för varmluft. 1936 lades dessa
igen, sedan en stor del av golvet i långhuset tagits upp
för inläggandet av nya värmeledningar.

1969 togs det gamla trägolvet bort. En arkeologisk
utgrävning och undersökning gjordes då av koret och
delar av långhuset.⁴ I koret påträffades rester av ett
äldre tegelgolv under altaret samt på dess södra, östra
och norra sidor. I långhuset, nära mittgången, påträffa-
des sex fundament bestående av stenar lagda på varan-
dra, sannolikt tillkomna som stöd för golvåsarna eller
läktarna. Även äldre golvåsar påträffades på ömse sidor
om mittgången, försedda med urtag för kyrkbänkarna.
Ytterligare ett fundament påträffades ca 1,5 m norr om
kyrkans sydvägg, sannolikt tillhörande en tidigare läkta-
re.

Gravar och gravkamrar

Vid golvomläggning 1905 och 1969–71 framkom ett
antal gravar, gravkamrar och kistor. Dessa behandlas
närmare nedan i samband med gravminnena, se Inred-
ning och inventarier.

Fönster

Innerfönster med karmar och bågar av trä, gråmålade,
försedda med klart isolerglas. Fönstren tillverkades och
sattes in 1969–71 (ATA). Vid östra korfönstret är smy-
gen sekundärt avfasad närmast fönstret, bredast nedtill,
i överpartiet till största delen bevarad. Detta gjordes i
samband med en utvidgning av fönstret 1749. I sakristi-
ans båda fönster finns ett svartmålat galler av fyrkanti-
ga järnstänger insatt mellan inner- och ytterfönster.

Tidigare fönster

1737 gjordes en besiktning av kyrkan och av protokollet
framgår fönstrens antal och storlek. De var sannolikt
försedda med glasmålningar och oförändrade sedan
medeltiden.⁵

1741 togs två fönster upp i norra murens mittparti.
1745–46 utvidgades de båda fönstren på långhusets syd-
sida. 1748 utvidgades fönstret på västra gaveln. 1749
utvidgades de båda korfönstren (räk). I samband med
att en ingång togs upp i väster 1779 förändrades fönstret
här för att anpassas till ingången. Samtidigt togs ett nytt

Fig 61. Korfönstret, dekorerat med målat papper. Smygen avfasad vid utvidgning av fönstret. Kalkmålning föreställande Sankt Olof. Foto C Lundin 1909. ATA.

The east window of the chancel, decorated with painted paper. The window embrasure was bevelled for the widening of the window. Mural painting representing St Olof.

Chorfenster, mit gemaltem Papier geschmückt. Laibung bei der Erweiterung des Fensters abgekantet. Kalkmalerei mit St. Olof.

fönster upp i västra delen av norra muren (räk).

I sakristian utvidgades 1763 fönstret på östra sidan och ett nytt fönster togs upp på norra sidan (räk).

1848 gjordes nya fönster till kyrkan med återanvändande av de gamla bågarna av smidesjärn (räk).

1920 sattes nytt s.k. antikglas in i östfönstret sedan dubbelglaset med färgat, mönstrat papper (fig 61), trol.

från 1890-talet, tagits bort (vis prot).

1936 renoverades fönstren och försågs med innanfönster, för att 1969–71 ersättas av de nuvarande fönstren. Vid båda tillfällena återanvändes de gamla järnbågarna.

De tidigare fönstren behandlas närmare ovan, se Kyrkobyggnaden – exteriör och murverk.

Fig 62. Koret, ingång i söder, senmedeltida järndörr. Foto GH 1996.

The entrance to the chancel, looking south, with the late-medieval iron door.

Chor, Südeingang, spätmittelalterliche Eisentür.

Fig 63. Koret, ingång i söder, ränna i murverket med bom. Foto GH 1996.

The entrance to the chancel; notice the socket and bar in the masonry.

Chor Südeingang, Rinne im Mauerwerk mit Riegel.

Ingångar

1. Koret, södra sidan: Rundbågig öppning av tegel i två språng, det inre uppåt avsmalnande med skolning av tegelflis mot det yttre, något stickbågigt avslutade språnget (fig 62). I smygen hål och ränna för skjutbom med kvarvarande bom av trä i västra delen (fig 63). Smyg mellan ytter- och innerdörr av tegel, putsad och vitkalkad. Golv i smygen av grårosa granithäll. Inåtgående dörr helt i järn, av nitade, svartfärgade järnplåtar på svagt spetsbågigt ramverk och diagonala stänger av järnsmede (fig 64). Kraftigt lås av järnsmede. På baksidan av detta punsad dekor med rankor och inskrift: "L:E:L:/ Den 19 Junii 1767" (fig 65). Genombruten, dekorativt utformad nyckelskylt av järnsmede. Ovanför låset ett par smärre hål, troligen efter någon borttagen skylt. Dörrens mått: H 235 cm, b nedtill 104 cm, uppåt något avsmalnande. Dörren sannolikt senmedeltida, försedd med lås 1766–67, enl. inskrift och räkenskaper.⁶ Den 19 april 1766 fick Olof Andersson i Råneå 150 dr kmt för två nya lås till kyrkans ytterdörrar samt "deras fastslående" och i maj 1767 6 dr kmt för en mässingsring med plåt till "lilla Kyrkodören" (räk). I samband med att en ny dörr sattes in på portalens utsida 1886 togs järndörren bort och dörranslaget murades igen.⁷ 1909 avlägsnades igenmurningen och de ursprungliga anordningarna med dörrhakar, märla för låset och bommen i sitt bomhål frilades. Den gamla dörren, förvarad i vapenhuset, hängdes åter upp på sin plats (ATA).

2. Koret-sakristian, i norr: Svagt spetsbågig öppning med omfattning av profiltegel i tre språng, omväxlande konkava och konvexa partier, sockelparti av kantställda stenar (fig 66). Slät smyg, putsad och vitkalkad i sin övre del. Golv i smygen av rosa granithäll. Dörren inåtgående mot sakristian, helt i järn, på insidan svagt spetsbågig ram stabiliserad av en horisontell stång och två diagonala stänger, mot kyrkan smidda järnplåtar i två rader mot mellanliggande vertikalt band, dekorationer av rosetter och genombrutna rundlar, av vilka en del saknas. Ring av järnsmede med varg- eller hundhuvuden vid fästet, på kvadratisk, avtrappad platta (fig 67). Nedanför nyckelhålet påsmitt stiliserat lövverk med inristade geometriska tecken (smedens bomärke?). Tre kraftiga gångjärn. Lås med sprint. Dörrens ramverk upptill förlängt till en spets för att förhindra inbrott genom att lyfta dörren från gångjärnen. Dörrens mått: B 110 cm, h 274 cm. Senmedeltid.⁸ Dörren försågs med nytt lås 1738 av Johan Ekman från Ängesbyn (räk). 1970–71 gjordes nytt lås med nycklar av smeden Hugo Carlsson, Gammelstad (inv 1986).

Vid putsning och vitkalkning av kyrkans väggar i mitten av 1700-talet putsades portalomfattningen över. I

Fig 64. Koret, ingång i söder, utsidan av senmedeltida järndörr. Foto GH 1996.

The outside of the late-medieval iron door in the entrance to the chancel.

Chor, Südeingang, Aussenseite der spätmittelalterlichen Eisentür.

samband med framtagningen och restaureringen av kormålningarna 1909 frilades och återställdes portalen till sitt ursprungliga utseende (ATA).

3. Vapenhuset-långhuset, södra sidan: Svagt spetsbågig öppning (fig 68). Omfattning av profiltegel i fyra språng, omväxlande konkava och konvexa partier, sockelparti av kantställda tegel. Slät smyg av tegel, upptill putsad och vitkalkad. På insidan mot kyrkorummet kvarsittande tappar för gångjärn. Golv i smygen av stor, rosa granithäll. Vindfång med dörr och sidostycken klädda med panel av oljad furu, överstycke av vitlaserad furu, tillkommet 1971. En äldre dörr till ingången finns bevarad i klocktornet, se nedan.

4. Långhuset, västra sidan: Innerdörr bestående av inåtgående pardörr av stående, grönlaserade plankor. Tillkommen 1971. Slät, putsad smyg mot ytterdörren.

Fig 65. Koret, ingång i söder, senmedeltida järndörr, lås från 1763. Foto GH 1996.

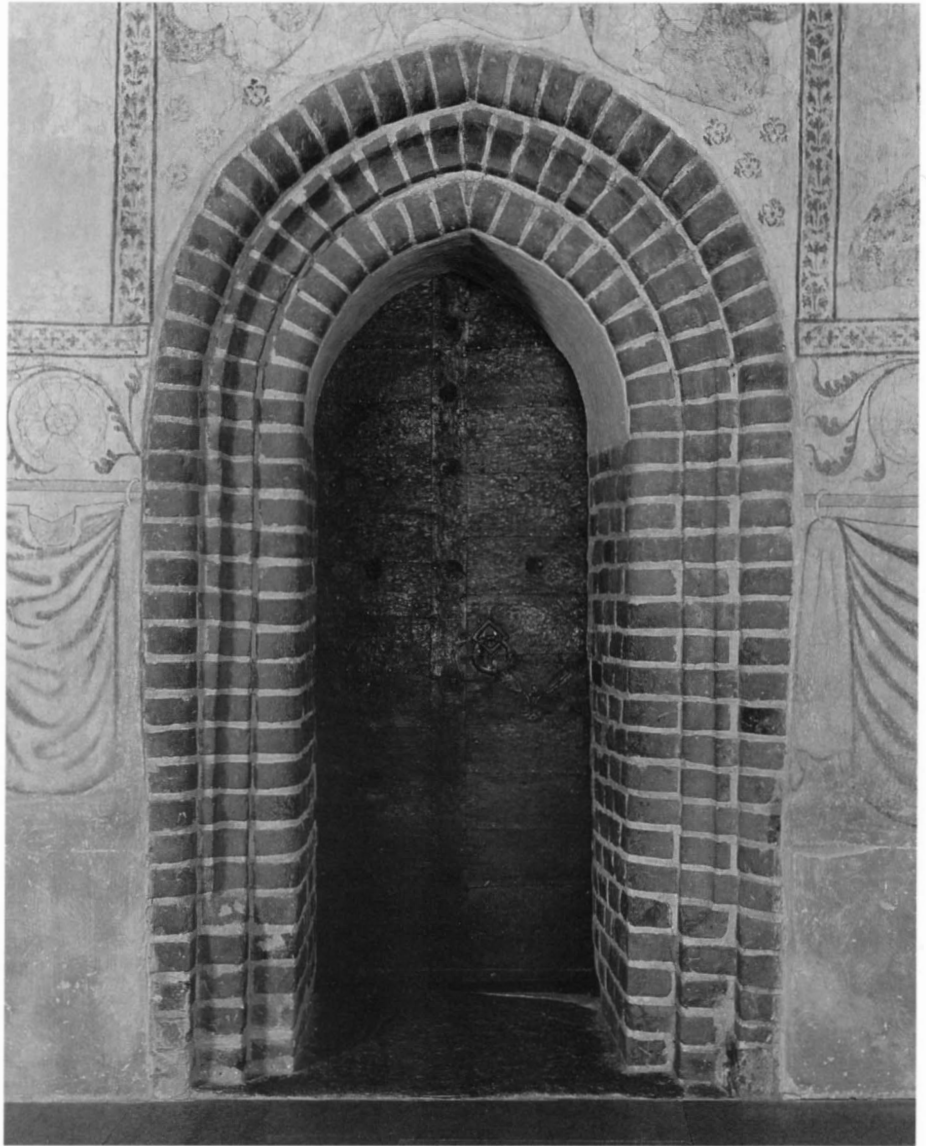
Lock from 1763 in the late-medieval door in the entrance to the chancel.

Chor, Südeingang, spätmittelalterliche Eisentür, Schloss aus dem Jahre 1763.

Fig 66. Koret, ingång till sakristian, senmedeltida järndörr. Foto GH 1996.

Entrance from the chancel to the vestry with late-medieval door of iron.

Chor, Eingang zur Sakristei, spätmittelalterliche Eisentür.

Portalen behandlas i samband med kyrkans exteriör, se denna.

5. Långhuset-vinden, nordvästra hörnet: Dörrnisch ca 130 cm ovan golvet, b 102 cm, h 193 cm, stickbågig öppning. Dörr klädd med grönlaserad träpanel, insidan isolerad med gipsskiva, b 102 cm, h 193 cm. Kraftiga tappar tillhörande äldre dörr. Tillkommen 1971. Spiraltrappa av tegel till vinden i hörnspelarens murverk.

Äldre dörr vapenhuset-långhuset

Dörr helt i järn, på insidan svagt spetsbågig ram stabili-

serad av en horisontell och två diagonala stänger, som möts i ett kryss, märken efter borttagen bricka (fig 69). Uppbyggd av 20 st smidda järnplåtar i två rader mot mellanliggande vertikalt band, dekorerat med tre brickor med mönster liknande bomärken (fig 70), på sidorna ytterligare dekorationer av åttkantiga, veckade brickor eller rosetter. Kvadratisk bricka för ring. Tre kraftiga öglor för gångjärn, motsvarande hakar finns i portalens smyg mellan vapenhuset och långhuset. Stort kraftigt lås, borttaget, förvaras tillsammans med nyckeln i kyrkkällaren. Dörrens mått: B 180 cm, h 375 cm. Dörren kraftigt angripen av rost, nedre partiet bortrostat. Sen-

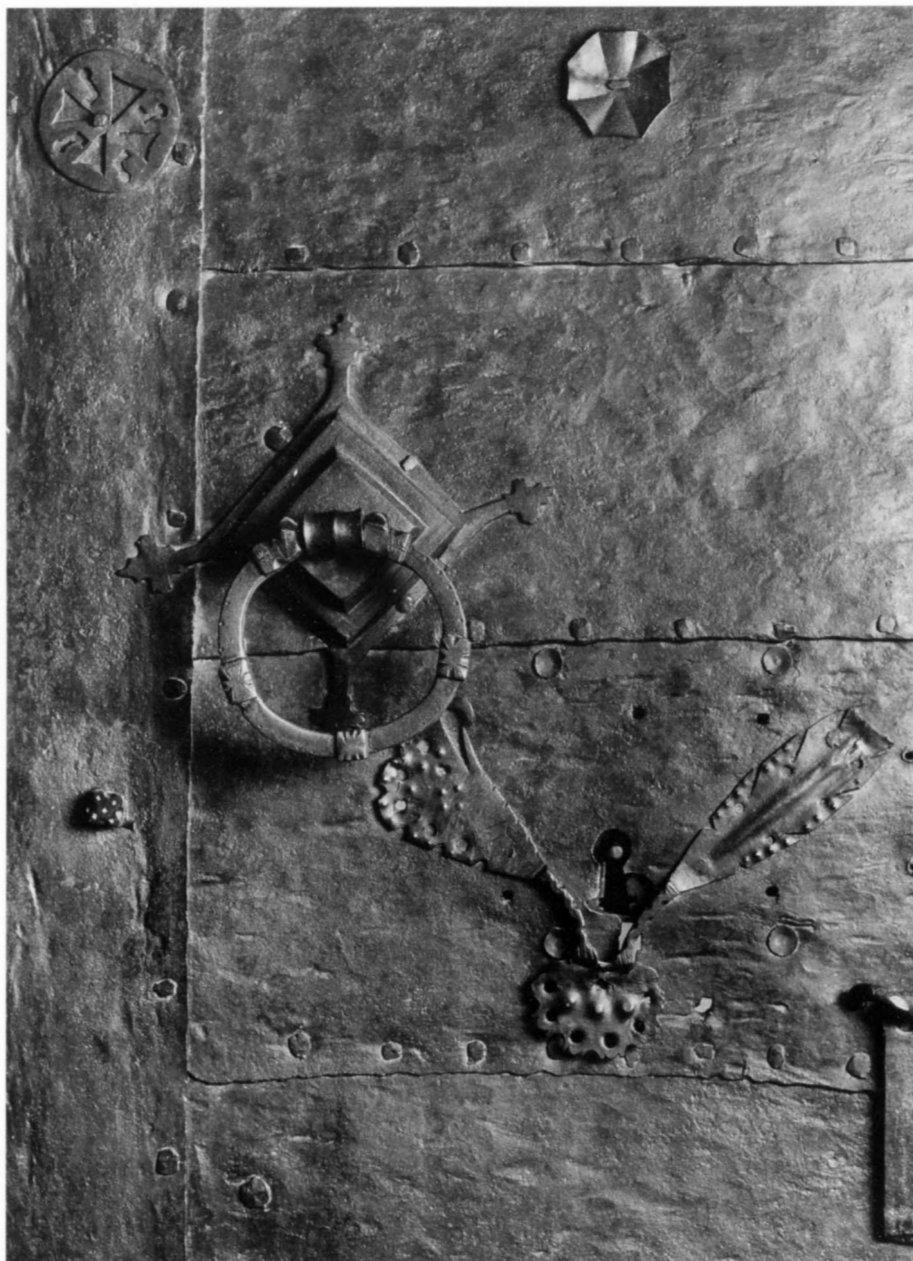

Fig 67. Koret, ingång till sakristian, senmedeltida järndörr, detalj. Foto Lennart Karlsson 1986.

Detail of the late-medieval vestry door.

Chor, Eingang zur Sakristei, spätmittelalterliche Eisentür, Detail.

medeltid, omkr. 1500, av samma karaktär och utformning som dörren till sakristian (se denna), troligen gjord samtidigt med denna och av samme mästare. 1776 försågs dörren med lås (räk). Fram till 1886 hade dörren sin plats i ingången från vapenhuset till långhuset. Efter att ha förvarats i sockenmagasinet togs dörren in 1936 och fästes på muren i vapenhuset. Vid restaureringen 1969–71 flyttades dörren till klocktornet.

Vapenhuset

Väggar och valv putsade och vitkalkade. I hörnen murpelare, slätt parti i övergången till valvet. Kryssvalv med ribbor av halvsten, avfasade. Golv av slipade, grå kalkstensplattor från 1971.

Ingång i söder, se Exteriör och murverk, Ingångar, nr 2.

Ingång till långhuset, se ovan, Ingångar, nr 3.

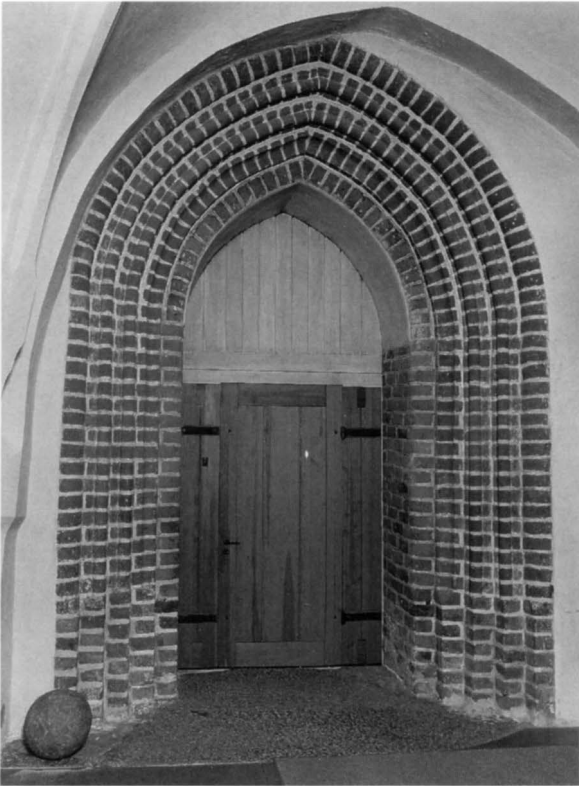

Fig 68. Vapenhuset, ingång till kyrkorummet, vindfång från 1971. Foto GH 1996.

The entrance from the porch to the church; the door was added in 1971.

Vorhalle, Eingang zum Kirchenraum, Windfang von 1971.

Uppgång till vinden, sydvästra hörnet: – Spetsbågig öppning. Dörr av stående, handbilade plankor, släthyv-lad och lackerad på utsidan. Bandgångjärn av järnsmide med femflikig avslutning, av likartad utformning som hos ytterdörren. Vinkelböjt band av järnsmide för häng-lås med hjärtformig avslutning i ena änden och två flikar i den andra. Mått: B 82 cm, h 210 cm. Dörrens beslag av medeltida karaktär, trävirket kan vara utbytt senare i likhet med ytterdörren, se Exteriör och murverk, Ingångar, nr 2.

Fig 70. Senmedeltida järndörr, detalj av fig 69. Foto GH 1996.

Detail of fig. 69.

Detail von Bild 69.

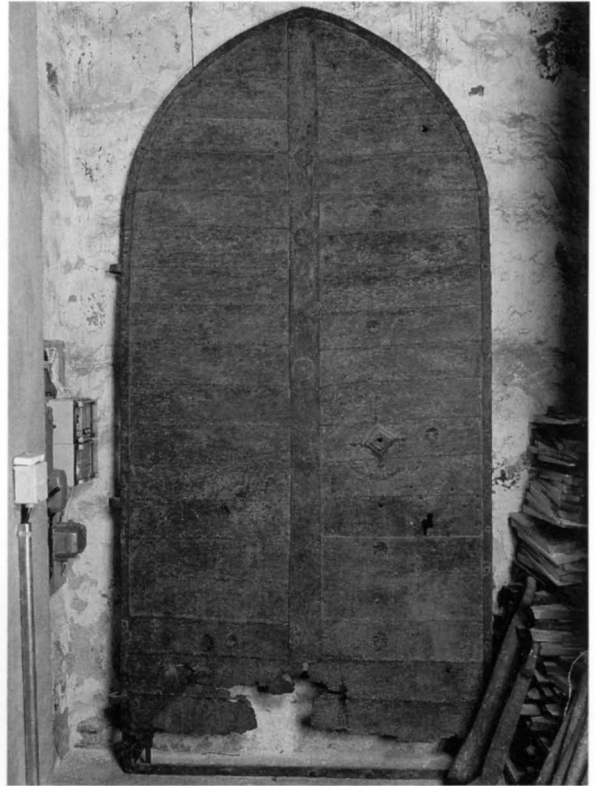

Fig 69. Senmedeltida järndörr, tidigare i ingången mellan vapenhuset och kyrkorummet. Foto GH 1996.

Late-medieval iron door, transferred from the entrance between the porch and the church.

Spätmittelalterliche Eisentür, früher am Eingang von der Vorhalle zum Kirchenraum.

I sydvästra hörnet spiraltrappa av tegel i murverket till vapenhusets vind. I södra muren på vinden nisch av tegel med lucka av trä mot kyrkogården (fig 49 och 53). Nischen sträcker sig nedåt och har ståhöjd. Öppningen sattes igen när kyrkan putsades på 1770-talet, men togs fram 1954. Dess utformning och funktion behandlas närmare ovan, se Kyrkobyggnaden – Exteriör och murverk.

1819 och 1905 lades nytt trägolv i vapenhuset (räk).

1953 inrättades städ- och toalettutrymmen i ett källarrum, som grävdes ut under vapenhuset. Nedgången gjordes från vapenhuset genom en trappa vid östra muren (ATA). Arrangemanget togs bort när det nya golvet lades in 1971.

Sakristian

Väggar och valv putsade och vitkalkade (fig 71). Murspelare i hörnen, släta partier i övergången till valvet, fyra-uddigt stjärnvalv med ribbor av halvsten, avfasade i kanterna. Sköldbågar runda i öster och väster, svagt spetsiga i norr och söder. Vid västra sidan två ringar, nedhängande från öglor i valvet, genom vilka löpt en stång för upphängning av textilier. I västra muren två nischer och i östra muren en nisch, försedda med luckor och sekundär inredning. I södra muren en nisch med botten av grå kalksten, i nischens östra del ytterligare en nisch. Fönster i öster och norr. Innerfönster fyrdelade med gråmålade bågar och karmar av trä, klart glas, från 1971. Galler av järnsmide mellan ytter- och innerfön-

Fig 71. Sakristian, interiör mot nordöst Foto GH 1996.

The vestry, looking northeast.

Sakristei, Interieur nach Nordosten.

ster. Radiatorer under fönstren. Golv av mönsterlagt tegel från 1971. I sydvästra delen rödmålad lucka av trä ovan nedgång till källaren.

Ingång från koret, se ovan Ingångar, nr 2.

Källartrappa av tegel i s.v. delen leder ned till källarum med tunnvalv av tegel, stickbågig ingång, dörr av stående plankor.

Vid fönstret mot norr altare av furu med förgyllda kanter på skivan, från 1971. Knäfallspall grönlaserad med dyna av ljusbrunt skinn, från 1971. Till höger om altaret piscina av furu, femkantig med lös skål av tenn, från 1971. Vid västra väggen skåp med inredning i tre avdelningar, från 1971. Övrig inredning i sakristian består av skrivbord från 1971, sex stolar från 1905, ett par äldre länsstolar samt två kistor, vilka behandlas närmare under Inredning och inventarier.

1763 gjordes en omfattande reparation av sakristian. Fönstret på östra sidan utvidgades och ett nytt fönster togs upp på norra sidan. Golvet, som tidigare var av tegel, belades med bräder. Under sakristian gjordes en välvd källare av sten och tegel, med lucka i sakristiegolvet och innerdörr till källaren. Sakristian inreddes med "Bänk-Lådor", försedda med gångjärn och lås. 1769 målades de i blått av historiemålaren Anders Hellberg (räk). Bänklådorna förvaras numera i klocktornet.

1819 och 1905 fick sakristian nytt golv av trä (st prot).

1855 murades en öppen spis in i sakristian (räk). 1905 ersattes den av en kamin (vis prot).

1931 ersattes den tidigare inredningen av av ett nytt fristående skåp i furu för förvaring av textilierna samt skåpinredning i två omgivande väggnischer, efter förslag av länsarkitekt Eberhard Lovén (K-byrån).

1936 gjordes en ommålning av skåpinredningen.

1969–71 fick sakristian nytt golv av tegel och den nuvarande inredningen.

Uppvärmning

Kyrkans värmesystem är i huvudsak inlagt i golvkonstruktionen. Rör för cirkulerande varmvatten är ingjutna i en betongplatta, som belagts med kalksten i långhuset och vapenhuset, i sakristian tegel. Golvvärmens kompletteras med radiatorer under fönstren, utom under östra korfönstret. Värmecentralen med uppställning av elpannor har förlagts till pannrummet under långhuset. Värmesystemet tillkom vid restaureringen 1969–71.

Tidigare uppvärmning

Sakristian var den del av kyrkan som först fick upp-

värmning. 1855 murades en spis in här och från detta år blev utgiften för ved en årligen återkommande post i räkenskaperna. 1857 gjordes en modell till spishäll av G Lidbom. 1861 sattes en häll in i sakristian och spiseln brädfodrades (räk).

1886 fick långhuset sin första värmeanordning. Två s.k. Gurneyska ugnar placerades i östra delen av långhuset närmast murpelarna mot koret (fig 82) Rörledningarna leddes genom sköldbågarna upp genom vinden och yttertaket. 1905 ersattes järnrören av s.k. kamflänsrör och mellan valvet och yttertaket anbragtes en järnkonstruktion, som uppbar murade rökgångar för att minska faran för våld. Samtidigt ersattes spisen i sakristian av en kamin (vis prot).

Vid inspektion av kyrkan sommaren 1916 konstaterades att kyrkans valvmålningar var utsatta för nedsotning från de två kaminerna i kyrkans östra del. Enda möjligheten att minska skadeverkan på sikt ansågs vara att byta värmesystem. Arkitekten Otar Hökerberg vid ÖIA och ingenjör Hugo Theorell fick i uppdrag att utarbeta förslag. Efter vissa revideringar antogs ett förslag till centralvärme den 31 december 1919 (K-byrån). Förslaget innebar att en värmekammare inrättades under kyrkan, under den östligaste delen under långhuset. En nedgång till värmekammaren gjordes från kyrkans norra sida strax väster om sakristian. Uppvärmningen skedde med varmluft från två värmeapparater, kalorifärer, som eldades från ett eldningsrum utanför värmekammaren. Varmluften leddes genom en kanal från värmekammarens tak och utmynnade i bänkhöjd vid den norra väggpelaren i långhusets östligaste del. Cirkulationsluften leddes genom en kanal, som mynnade i golvet i kyrkorummet vid motstående pelare vid sydsidan.

De starka luftströmmarna från varmluftssystemet drog dock upp mycket damm, som avsatte sig på väggar och valv och sotade ner dessa. 1936 fick kyrkan därför ett nytt värmesystem med lågtrycksånga. Genom radiatorer fördelades värmen över hela kyrkan. Värmekammaren i källaren gjordes om till pannrum och eldnings skedde med ved (ATA).

1952 var vedeldningspannorna uttjänta och kyrkan fick ett nytt värmesystem med direktverkande el genom radiatorer, placerade under bänkarna och vid vissa väggpartier (K-byrån). Det ersattes 1969–71 det nuvarande värmesystemet.

Vinden

Uppgång till vinden genom spiraltrappa av tegel i kyrkans nordvästra hörn. Trappan slutar vid valvanfängen, ovanför dessa ett parti av lättbetong till valvens ovansi-

Fig 72. Vinden, takstolar mot öster. Foto förf. 1996.

Rafters in the roof-space of the church, looking east.

Langhaus, Dachboden, Dachgestühl nach Osten.

da. Stege och lucka av järn mot vinden. Högt, öppet vindsutrymme med gångbryggor av trä ovan valven till koret och långhuset. Murverket ovan valven, i gavlarna samt öppningarna i östra gaveln och vapenhusets gavel har tidigare beskrivits i samband med exteriören (se Kyrkobyggnaden – Exteriör och murverk). I vindens östra del kvarvarande skorstenar vid södra resp. norra sidan. Valven i långhuset och vapenhuset försedda med isolering av mineralullsmattor, tillkommen 1969–71. Tidigare, 1941, hade valven isolerats genom en beklädnad av gasbetong i kalkbruk (ATA). Yttertak av liggande plankor. I vapenhuset är dessa handbilade utom på östra sidans övre del, som är sekundär. Takplankorna ovan långhuset är av senare datum. Vinden ovan sakristian har ej varit möjligt besöka.

Takstolar

Takstolen över långhuset och koret ger ett allmänt svåröverskådligt och komplicerat intryck (fig 72). Förutom

den primära takstolen (fig 40–42) finns ett stort antal förstärkningar av olika slag av både dragjärn och virke i olika dimensioner och olika riktningar. Takstolstypen består av dubbla remstycken, knäbock, saxsparrar av varierande utformning samt hanband. Virket i takstolarna, förutom sekundära tillägg, är handbilat, mått ca 18x18 cm, och hopfogat genom dymlingar. Infogningarna i sparrarna har gjorts på oregelbundna, varierande höjder. Takstolarna har förstärkts ett flertal gånger. 1960 gjordes en förstärkning med plattjärn på ett flertal takstolar i kyrkans västra del (K-byrån). 1969 gjordes ytterligare förstärkningar (ATA).

Takstolen ovan vapenhuset är regelbunden till sin karaktär. Den består primärt av dubbla remstycken, knäbock och hanband av handbilat virke, mått ca 18x18 cm, hopfogat genom dymlingar. Sekundärt har på varje takstol spikats en plankor näranocken samt två spiror nedanför hanbandet.

Sakristians vind är mycket svårtillgänglig och takstolen har ej kunnat studeras här.

Kyrkobyggnadens historia

Äldre, försvunnen kyrkobyggnad

Den församlingsbildning, som föregick uppförandet av en kyrkobyggnad, kom sannolikt till stånd på 1320–30-talen och har tidigare omtalats i samband med socknens historia. Äldsta kända uppgift om en kyrkobyggnad i Luleå är från 1339 då ett kapell omnämns i en testamentshandling.¹ Det kan ha varit ett kolonisations- eller missionskapell och förekomsten av det är ett uttryck för en kyrklig verksamhet i området. 1374 omtalas en prästgård i Luleå, vilket talar för en fast etablering med kyrka i närheten. Grunderna till denna gård, belägen inom Friluftsmuseets område i Gammelstad, har varit föremål för arkeologiska undersökningar.²

Några uppgifter om den äldsta kyrkobyggnaden, dess läge och utformning är ej kända. En äldre tradition har utpekat Heden, ett par mil ovanför den nuvarande kyrkplatsen, som platsen för den äldsta kyrkan. Något som talar för att det skulle vara så har ej stått att finna, utan uppgifter i ett dombrev från 1409, faställt 1491, talar för att den äldre kyrkan låg på platsen för den nuvarande kyrkan.³ Förekomsten av den ovan nämnda prästgården talar också för detta. Med största sannolikhet var det fråga om en kyrkobyggnad av trä av enkel utformning. Några inventarier, som kan hänföras till en äldre kyrkobyggnad, finns inte bevarade i den nuvarande kyrkan. Den golvundersökning, som 1969–70 företogs i delar av kyrkan, ger inte besked om någon äldre byggnad. En sådan kan dock ha funnits på platsen och rivits i samband med uppförandet av den nya kyrkan, utan att lämna synbarliga spår efter sig.⁴ Det enda som möjligen kan hänföra sig till tiden före nuvarande kyrkans tillkomst är två myntfynd i sakristian från 1430–1460-talen. Mynt kan å andra sidan ha en lång omloppstid. Det är inte känt om den nuvarande kyrkan har haft en eller flera föregångare, om det första kapellet ägde bestånd till den nuvarande kyrkan uppfördes eller om det ersattes av en ny kyrkobyggnad under en mellanperiod.

Den nuvarande kyrkans uppförande

Som framgått i beskrivningen av kyrkobyggnaden har dess långmurar uppförts i ett sammanhang (se Kyrkobyggnaden – Exteriör och murverk). Några murskarvar som vittnar om flera perioder går ej att påvisa. Sedan långhuset uppförts tillkom vapenhuset och sakristian.

Stötfogarna mellan dessa och långhuset bekräftar att de är sekundärt tillkomna.

Intressanta iakttagelser av betydelse för fastställandet av arbetsgången vid kyrkans uppförande kan göras från vapenhusets vind där utsidan av kyrkans sydmur är synlig (fig 50–51). Inga skarvar eller spår efter ett äldre vapenhus kan iakttagas. Ca tre meter under hammarbandet finns tre runda bomhål med kvarvarande bruk, någon meter längre ned ytterligare ett bomhål. Det övre murpartiet ovan bomhålen, som varit upplag för byggnadsställningar, har brett strukna fogar av mycket hårt, gulvitt bruk. Partiet därunder är inte fogstruket. Dessa förhållanden talar för följande arbetsgång: – 1. Yttermurarna uppförs. – 2. Taket uppförs. Detta måste rimligen göras medan ställningarna är resta. – 3. Murverket fogstryks uppifrån och nedåt och ställningarna tas ned successivt samtidigt som bomhålen sätts igen. – 4. Efter det att ett parti om närmare tre meter fogstruktits påbörjas uppförandet av ett vapenhus. Detta uppförs och resten av det icke synliga murverket på vinden lämnas utan fogstrykning och med kvarvarande bomhål. Vapenhuset uppförs således i nära anslutning till kyrkobyggnaden och färdigställs troligen samtidigt med denna. Samma förhållande torde ha gällt för sakristian, men murverket ovan dess valv har ej varit möjligt att studera.

Ett stycke av fogbruket ovan de nämnda bomhålen togs tillvara. I bruket fanns en förkolnad träbit, som sannolikt härrörde från framställningen av kalken. Det har varit möjligt att datera träbiten och resultatet visar att tidpunkten för kalkbränningen inte kan föras längre tillbaka än 1460, troligen 5–10 år senare.⁵ Beredningen av bruket och därmed uppförandet av kyrkan kan därför sättas till *tidigast* 1460–70.

Välvningen av kyrkan vidtog efter uppförandet av yttermurarna. Då dessa är uppförda av natursten och valven med tillhörande pelare och bågar är utförda av tegel, ett för ändamålet lämpligare material, var denna arbetsgång naturlig. Kyrkobyggnaden själv talar för att dessa arbeten skedde kontinuerligt och utgör etapper inom samma byggnadsperiod (fig 203). Kyrkans murar var inte putsade på insidan före uppförandet av valven, vilket kan konstateras från vinden. Något som talar för en period med plant innertak av trä eller öppen takstol finns inte heller.

Flera detaljer hos kyrkobyggnaden talar för en senmedeltida tillkomst. Dit hör blinderingarna i kyrkans

gavlar (fig 37 och 43), den ursprungliga utformningen av östfönstret (fig 43), portalen mellan vapenhuset och långhuset (fig 68) och utformningen av valven (fig 58–59). Dörrarna av järn till koret (num. innerdörr, fig 64), till sakristian (fig 66) samt den äldre dörren mellan vapenhuset och långhuset (fig 69) dateras till omkr. 1500 (se Kyrkobyggnaden – interiör). Kyrkans kalkmålningar kan dateras till 1500-talets början (se Kalkmålningar). Dessa kan dock ha tillkommit efter kyrkans invigning. Av daterbara inventarier är dopfunten senmedeltida (fig 148), liksom triumfkrcifixet (fig 127). Korbänkarna och biskopsstolen (fig 133) dateras till 1500-talets början, medan altarskåpet (fig 113) tillkommit på 1520-talet (se Inredning och inventarier).

Av de arkeologiska fynden kan endast sex mynt hänföras till tiden före reformationen. Av dessa är två från 1430–1460-tal, funna i sakristian, de övriga från omkr 1470–1520, funna nära altaret.⁶

Dessa förhållanden ger sammantaget en bild av att kyrkan uppfördes och inreddes under 1400-talets sista årtionden och början av 1500-talet. Samtidigt med kyrkan uppfördes bogården med välvda stigluckor i norr och väster. Åsikten att kyrkan skulle ha uppförts i ett sammanhang under 1400-talets senare decennier ev. med avslutande efter 1500 har tidigare framförts i litteraturen, men även teorin om att en stenkyrka skulle ha tillkommit tidigare och byggets till i slutet av 1400-talet.⁷

Hur såg då den kyrka ut som stod klar i medeltidens slutskede? Byggnaden själv, de äldsta avbildningarna, Sueciabilderna från 1690-talet (fig 73–77), och uppgifter från senare tid kan ge en samlad bild. Kyrkobyggnadens utsträckning har inte förändrats utan var densamma som idag. Murverket kan ha varit putsat eller slammat och troligen vitfärgat. För detta talar Sueciabilderna där en blindnisch finns angiven på vapenhusets östsidan, om återgivningen är riktig. Någon öppning har inte funnits här utan en markering kan endast ha funnits i puts. Gav-larnas övre partier i tegel lyste säkert röda med vita blinderingar. 1704 kalkslogs och vitlimmades kyrkan (råk). Om åtgärden gällde exteriören var det kanske en förbättring av befintliga förhållanden.

Kyrkorummet hade två ingångar i söder, till koret och genom vapenhuset, försedda med dörrar helt i smidesjärn. På Sueciabilderna finns inte koringången angiven, något som får betraktas som en felaktighet i framställningen. Ingångarna till långhuset och koret var försedda med en bom på insidan (fig 62–63).⁸ Till vapenhuset ledde en dörr av trä med järnsmide. I ett besiktningsprotokoll från 1737 anges fönstrens antal och storlek, sannolikt desamma under medeltiden. Kyrkan hade ett

fönster på vardera östra och västra gaveln, tre på södra sidan samt ett i sakristian. De höga och smala fönstren var försedda med ”waracktigt gallerwärcke, stormjärn och bågar av järn”. Det framhålls också att fönstren inte kunde upplysa en så stor byggnad, i synnerhet som de blyinfattade rutorna till en del var röda och blåfärgade, något som talar för att det kan ha funnits glasmålningar.⁹ En igensättning vid ett av fönstren på sydsidan visar att de medeltida fönstren satt i den övre delen av murverket.

I interiören var sannolikt kor och långhus åtskilda från varandra genom ett skrank, i vars mitt triumfkrcifixet kan ha vilat på en pelare (se Inredning och inventarier, Pelare med fattigbössa). En predikstol var inrättad i södra murpelaren, mellan kor och långhus, med uppgång från koret och öppning mot långhuset. Koret med dess två fönster, troligen med glasmålningar, valvet med rikare mönsterform än övriga valv i kyrkan, kalkmålningar på väggar och valv och inredningen med altarskåpet och korbänkarna stod i stark kontrast till det osmyckade, mörka långhuset.

I vapenhusets övre våning fanns en öppning mot kyrkogården, som sannolikt tjänade som yttre predikstol. Kyrkan omgavs av en bogårdsmur med stigluckor i norr och väster. Dessa finns bevarade, den västra dock ombyggd i sin övre del. Portarna är uppförda av tegel, dekorerade med blinderingar och försedda med skyttegluggar. En klockstapel fanns sannolikt på en höjd nordöst om kyrkan.

Kan kyrkan ha haft någon ytterligare funktion utöver den rent kyrkliga? Storleken och utformningen av kyrkobyggnaden och flera detaljer talar för detta. De slutna murarna med ett fåtal högt sittande fönster med galler och järndörrarna vid de två ingångarna med sina lås och kraftiga stockbommar på insidan kunde göra kyrkorummet svårtillgängligt. Bevakningen och försvaret av den yttre miljön skedde genom bogården och stigluckorna med sina skyttegluggar. Övervakningen av sjöfarten kunde göras genom en utsiktsglugg i östra gaveln. Dessa faktorer tillsammans talar för att kyrkorummet kunde tjäna som skydd för gods och egendom. Förutom som skydd vid invasion av eventuella fiender framstår kyrkan som magasin för värdefulla varor som en viktig funktion. De krav och regler som uppställdes för köpmanskyrkorna redan under tidig medeltid kunde uppfyllas även här. Enligt dessa skulle godset placeras i kyrkorummet med avskiljande väggar mellan de olika köpmännen. För lagringen betalades avgifter, som gav kyrkan inkomster. Kyrkan skulle bevakas nattetid av två väktare, inlåsta tillsammans med godset och med dörren

reglad från insidan genom en kraftig träbom.¹⁰ Det är även känt att kyrkans vind kunde tjäna som magasin.¹¹ Behovet av en säker lagerlokal för varor, som kom vattenvägen sommartid för att distribueras vidare till inlandet vintertid och tvärt om för varor från inlandet, måste ha varit en realitet i Luleå socken med dess marknadsplats.

Tillkomsten av den nya kyrkan med sin storlek och rika inredning i koret talar för att starka krafter stod bakom. Vilka kan dessa ha varit?

Enl. Hälsingelagen, som gällde för hela Norrland, skulle bönderna tillsammans med sin sockenpräst begära hos biskopen att få bygga en kyrka. Sedan biskopen prövat saken kunde han bevilja byggandet. Krav fanns då att alla fullsuttna bönder skulle göra körslor efter bondetal och dagsverken efter antalet vapenföra män.¹² 1472 visiterade ärkebiskopen Jakob Ulvsson övre Norrland och önskemål om uppförandet av en ny kyrka kan då ha framförts. 1482 fick Jakob Ulvsson livsbrev på den kungl. räntan från kustsocknarna i övre Norrland, från Umeå till Särkilax, i praktiken en förläning som kom att ge honom stora inkomster.¹³ Det måste även ha motiverat honom att intressera sig speciellt för denna del av landet. Hösten 1481 utnämnde ärkebiskopen Sverkillus Olavi till kyrkoherde i Luleå pastorat.¹⁴ Denne, omvittnad för sina förtjänster och sin verksamhet, kan ha varit den som genomdrev uppförandet av stenkyrkan, med ärkebiskopen som tillskyndare.

Befolkningsökningen och den omfattande handeln med goda inkomster och behov av säkra lagerlokaler var säkert också viktiga faktorer för framdrivandet av detta stora kyrkobygge. Det rådande handelssystemet med birkarlarnas monopolställning¹⁵ och deras funktion som mellanhand mellan samerna och de botteniska sjöfararna måste ha krävt centrala lagerlokaler. Kanske ska birkarlarna och bonde-köpmännen ses som medintressenter vid kyrkobyggnadens uppförande.

Försvarsanordningarna vid kyrkans ingångar var säkert motiverade av ryssarnas anfall och härjningar i Finland under 1490-talet. Torneå brändes 1496. På våren 1497 lovade Sten Sture, på begäran av Jakob Ulvsson, att sända folk till Norrbotten, men fredstraktaten hade hunnit undertecknas innan någon aktion kom till stånd.¹⁶

Något belägg för när kyrkan invigdes är ej känt, men detta antas ha skett den 29 juni 1492.¹⁷ Enl. Hälsingelagen skulle kyrkorna invigas av biskopen, i detta fall ärkebiskopen, under dennes ordinarie visitationsresor.¹⁸ Det är känt att ärkebiskopen Jakob Ulvsson gjorde en resa norrut 1492, dock inte hur långt.¹⁹ Som ytterligare

ett skäl för invigningsåret anges att socknens kyrkoherde Sverkillus Olavi detta år anskaffade ett latinskt psalterium till kyrkan²⁰ (se Inredning och inventarier, Psalterium). Den 29 juni är aposteln Petri dag och Petrus betraktas som kyrkans skyddshelgon. Hans attribut, nyckeln, ingår i församlingens vapen och Persmässan den 29 juni har under århundraden varit kyrkomässotid och den mest besökta helgen i Luleå församling.²¹ Denna dag inleddes en festlighet i två dagar, varvid den första dagen ägnades Petrus och den andra Paulus.²² Kalkmålningarna med apostlarna Petrus och Paulus har också fått en framträdande placering på korets östvägg (fig 88). Kyrkmässa firades under medeltiden på årsdagen av kyrkans invigning, men kunde med biskopens tillstånd ändras till en annan för församlingen mera lämplig dag.²³ Biskopen kan ha invigt kyrkan i Luleå 1492, om han besökte platsen då, men det kan även ha skett vid någon annan resa. Den 19 februari 1507 invigde ärkebiskopen stenkyrkan i Skellefteå, då ”han ock utan twifwel förehaft Visitation öfwer hela Nordlanden”.²⁴ Det är troligt att även Luleå fick besök detta år.

Kyrkan under 1500-talet och 1600-talets första hälft

Bristen på arkivalier från denna period gör att bilden av vad som hände kyrkan blir fragmentarisk. Sommaren 1558 utsattes kyrkan för våld och taket ”avbrann”. För att sätta kyrkan i stånd fick församlingen behålla kyrkotiondet för år 1559.²⁵ Kanske var det vid detta tillfälle som ”Tornet” på kyrkan brann och altartavlan skadades, enl. uppgift av Bureus år 1600.²⁶ Med ”Tornet” kan ha avsetts en takryttare eller dekoration på taknocken. 1616 visiterade ärkebiskopen Petrus Kenicius kyrkan. Samma år gjordes en ny dörr till vapenhuset, enl. inskrift på dörren (se Kyrkobyggnaden – exteriör, Ingångar). Av de inventarier som kom till under denna tid märks främst ljusredskap och textilier: Fyra ljuskronor, tre ljusstakar och tre ljusarmar, allt av mässing, ett urverk, tre antependier, ett par kalkdukar, handkläden och altardukar, fyra mässkjortor, ett brudpäll och två bärtäcken (inv 1595–1649).

Någon större förändring av kyrkobyggnaden skedde inte under denna tid. Möjligen kan en tidigare takryttare ha ersatts av de dekorationer på taknocken över gav-larna som finns avbildade på Sueciabilderna från 1690-talet (fig 73–77).

Reparationer av kyrkan och klockstapeln tiden 1650–1737

I kyrkans räkenskaper finns på utgiftssidan insprängt

åtskilliga poster, som vittnar om återkommande reparationer eller förbättringar av kyrkan eller klockstapeln, även om noteringarna oftast inte berättar närmare om arbetets art.²⁷

I december 1652 betalades 12 dr kmt till ”6 arbetkarlar som hade omsorg om K: hwalf”. Ytterligare två personer fick 10:20 dr kmt för sitt arbete på kyrkan. Samma år hade kalk inköpts för 54 dr kmt samt 3 bräder. Arbetet kan ha rört reparation av långhusets valv. Pädher Målare var verksam juli-november och fick för sitt arbete 67 dr kmt, en summa som talar för en ganska omfattande verksamhet av okänt slag.

1654 spånades och tjärades kyrkans tak. Materialen hämtades från trakten, tjära från Unbyn och spån från Bodbyn. 1655 fick ”klockmester” 3 dr kmt för ”det han bygde tiondebodhen med taak och annat.” 1657 fick Per Målare, sannolikt identisk med nämnde Pädher, 2 dr kmt för att han målade nygjorda ”knopar på högkorsbalken”, troligen korskranket. 1659 lagades kyrkfönstren och för detta anskaffades 3 kistor glas och smeden gjorde ”lijster”. En av kyrkans sexmän, Jöns Jönsson från Sunderbyn, hade ansvar för arbetena vid kyrkan. 1659 fick han ”för sijtt store arbet som han hafuer haft med kyrkioarbetet begerde den gamal bijbel som honom och blev efterlatin.”²⁸

En ny klockstapel uppfördes troligen på 1650-talet (Se Äldre klockstaplar, nr 2). Förstärkningsarbeten utfördes åren 1666–67, sedan virke 1665 anskaffats för klockstapelns ”styvning” (räk).

1663 spånades och tjärades sakristietaket och smeden gjorde ett lås till källaren. 1665 förbättrades dörren till sakristian och kyrkoherden skaffade ett nytt lås till den för 4 dr kmt.

1682 spånades kyrkans tak under ledning av byggmästaren Michel Johansson för en sammanlagd arbetskostnad av 225 dr kmt. Denne samt 13 namngivna personer gjorde ytterligare arbeten i kyrkan 1685 för 45 dr kmt. 1687 reparerades klockstapeln och åren därpå lagades kyrkofönster.

Vid visitation år 1697 framfördes att kyrkan var mörk och sliten och visitator, superintendenten doctor Julius Micrander ansåg det vara nödigt att ta upp ett fönster på norra sidan samt vitlimma kyrkan innantill (vis prot).

1701–02 arbetade 10 bönder i sammanlagt 61 dagar med taket på kyrkan och klockstapeln samt tjärning av klockstapeln. Lönen var 1 dr kmt/dagsverke. 1702 fick glasmästaren Anders Erson 8 dr kmt för lagning av korfönstret. 1703 gjordes inköp i Stockholm för material till reparation, 2 kistor glas, 2 skeppund spik och grovjärn samt ytterligare 2000 större och mindre spik för sammanlagt 128 dr smt. Till detta kom tull och bärarlön för

ca 7 dr smt. Borgaren Nils Persson i Piteå levererade kalk, 6 läster²⁹ samt 102 tunnor, för 174 dr smt.

Sommaren 1704 kalkslogs och vitlimmades kyrkan av murmästaren Olof Persson, som arbetade i 35 dagar tillsammans med fjärdingsmannen Erich Wellamsson. En tegelslagerska från Umeå var också verksam. Det framgår ej om kalkslagningen gällde kyrkans exteriör eller interiör.

1707 gjordes en större reparation av klockstapeln, då den sannolikt brädslogs samt tjärades (Se Försvunna klockstaplar, nr 2). Samma år reparerades kyrkfönstren och kalkslogs runt om. 1709–10 gjorde Jöns Jönsson Snickare en ny port till västra stigluckan samt en ny ”huuf”, dvs nytt tak som spånades och tjärades. 1721 reparerade smeden Bolander fönster samt gjorde ett lås till klockstapeln samt två hänglås.

1724–25 lades nytt spåntak på södra sidan av kyrkan. Ca 20 personer arbetade med takomläggningen och tio karlar med tjärningen. Till ställningar inköptes 38 långa granspiror, som slogs samman med ”dräflingar” (platta spikar med hake i stället för huvud). 1737 spånades och tjärades taket på vapenhuset av tio karlar.

Kyrkans utseende i början av 1700-talet. Besiktning av kyrkan 1737. Beslut 1740 om reparation av kyrkan och uppförandet av en ny klockstapel

Med hjälp av avbildningar, beskrivningar, noteringar i räkenskaper och visitationsprotokoll samt protokoll från besiktning år 1737 kan vi skapa oss en bild hur kyrkan såg ut omkr år 1700 och decennierna närmast därefter.

Den äldsta kända avbildningen av kyrkan och dess närmaste omgivning är Sueciasticket från 1700 samt förlagan till detta och teckningen från 1695³⁰ (fig 73–77). Teckningen, som gjorts på platsen, är den primära källan och den som ger de mest tillförlitliga sakuppgifterna.

Bilderna visar kyrkan med kyrkogården omgiven av en sluten bogård med svagt sluttande tak. I norr och väster finns stigluckor med överbyggnad och branta tak. Strax utanför bogårdsmuren, nordväst om kyrkan, står klockstapeln (se Försvunna klockstaplar, nr 2). Den rektangulära kyrkobyggnaden har vapenhus i söder och sakristia i norr, den senare dold på avbildningarna. Kyrkans murar beskrivs 1696 vara av ”ohuggen gråsten”³¹ med korsliknande blinderingar på östgaveln och vapenhusets gavel. Taket är täkt med spån och på gavlarnasnock reser sig höga, genombrutna dekorationer, sannolikt av trä eller järnsmide, avslutade med knoppförsedda kors. Klockstapeln har liknande dekorationer i mindre format, enl räkenskaperna från 1650-talet. Kyrkan

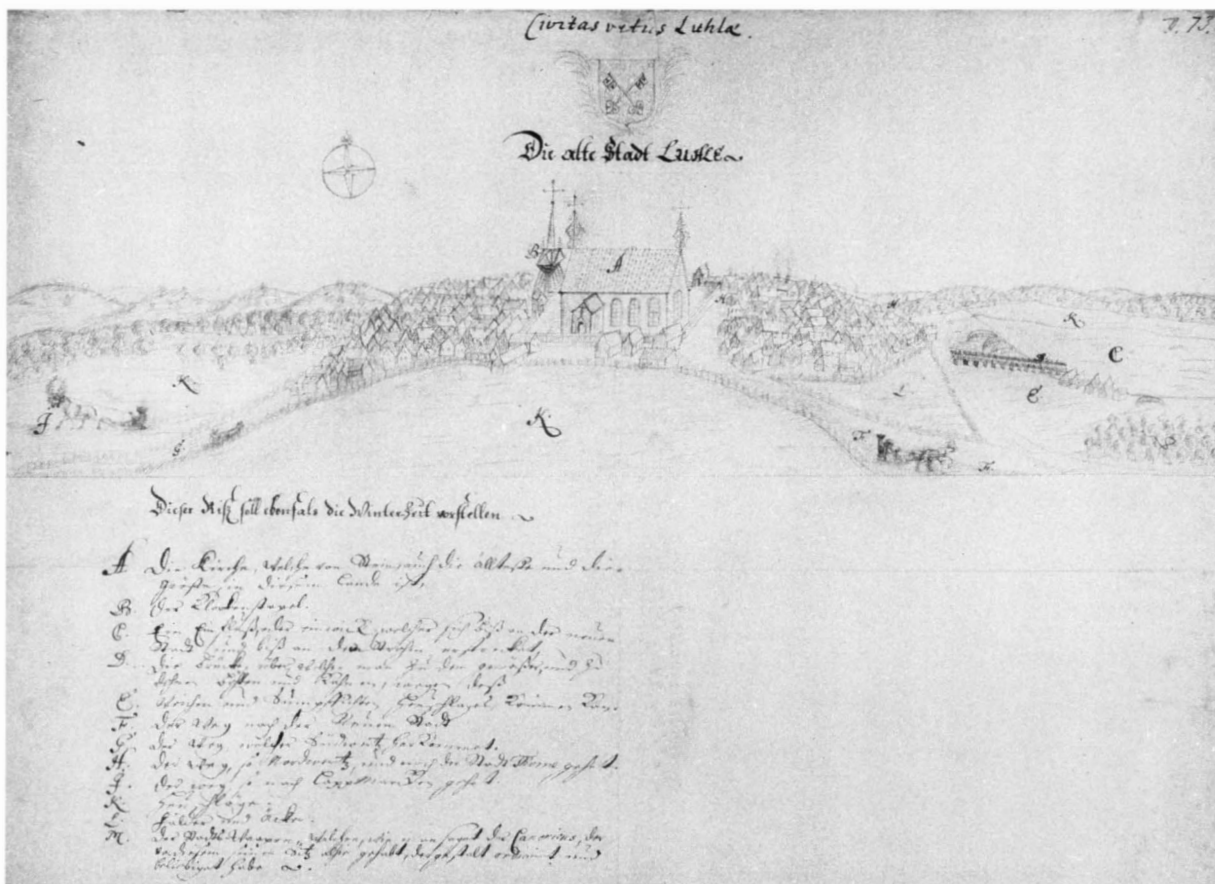

Fig 73. Luleå gammelstad från söder. Teckning av löjtnant Läv, 1695. Teckningarna till Suecia antiqua et hodierna. KB.

The old town of Luleå seen from the south. Preliminary sketch for "Suecia Antiqua et Hodierna", 1695.

Luleå Gammelstad von Süden. Zeichnungen für "Suecia antiqua et hodierna", 1695.

har sex fönster, tre på sydsidan och ett på vardera östra och västra gaveln samt ett i sakristian. Antalet fönster och storleken av dessa framgår av 1737 års omfattande besiktning, som utfördes med femton personer närvarande.³² En kritisk granskning av Läws teckning från 1695 av kyrkans exteriör visar på vissa brister eller felaktigheter. Fönstrens proportionella storlek är starkt överdriven. Fönsteröppningarna har återgivits ca fem gånger bredare och nästan dubbelt så höga som de i verkligheten var. Samma överdrift av storleken gäller sannolikt för dekorationerna på gavelnockarna. Södra korportalen saknas på teckningen. På vapenhusets öst-sida finns en öppning eller nisch angiven. Detta förhållande talar för att kyrkan kan ha varit putsad eller slam-mad och en blindnisch markerats. Någon öppning har inte funnits på denna plats.

Besiktningssprotokollet från 1737 är främst en redogörelse för bristfälligheterna hos kyrkan. Beskrivningen av kyrkans interiör ger bilden av ett mörkt och slitet kyrkorum med inredning och inventarier av både kostbart och enkelt slag, men i behov av åtgärder. Fönstren var höga och smala med karmar och bågar av järn och med blyinfattade rutor. De var för små för att ge tillräcklig upplysning åt det stora rummet, i synnerhet som en del rutor var "röda och blåfärgade", vilket tyder på att det fanns glasmålningar här.

Koret var försett med delvis försvunna målningar. Vid korets sydsida hade en spricka uppstått i putsen mellan sköldbågen och murverket. Även mellan murverket och väggpelaren närmast södra ingången fanns en spricka av "ungefär en god tums bredd". I denna murpelare var inrättad en "Catheder eller Prädikostohl" från den

Fig 74. Kyrkan med närmaste omgivning, detalj av fig 73.

Detail of fig. 73.

Detail von Bild 73.

”Catholiska tiden”. Vid norra väggen fanns en ny predikstol med rikt snideri av bildhuggaren Nils Fluor, uppsatt 1709–12.

Golvet i gången var belagt med tegel och gravstenar, men ojämnt och i dåligt skick. Under bänkarna låg ”hoflade Klåfwar”, dvs plankor. Bänkarna var trånga och obekväma och de flesta bestod av ”allenast hoflade Bielkar, med ett uprest bräda intill gången”. I kyrkan fanns orgelläktare i koret och två läktare längst bak i kyrkan. Kyrkan hade två ingångar med järndörrar och kraftiga stockbommar. Altartavlan och ljuskronorna var i behov av en ”märkelig och kostsam förbättring”. I kyr-

kan fanns en orgel med sju stämmor, dock med stora bristfälligheter, påtalade av organisten C M Flintenberg.

Sakristian var i dåligt skick med ojämnt golv av tegel och en stor del av fönsterrutorna trasiga. Även vapenhuset var i dåligt skick.

När det gäller exteriören hade vapenhuset nyligen spånats medan taken på norra sidan var i sämre skick. Däremot sägs inget om kyrkans fasad, något som talar för att det var exteriören som kalkslogs och vitlimmades 1704, se ovan.

Stigluckorna var illa medfarna och saknade taktäckning. Även bogårdsmurens taktäckning var bristfällig.

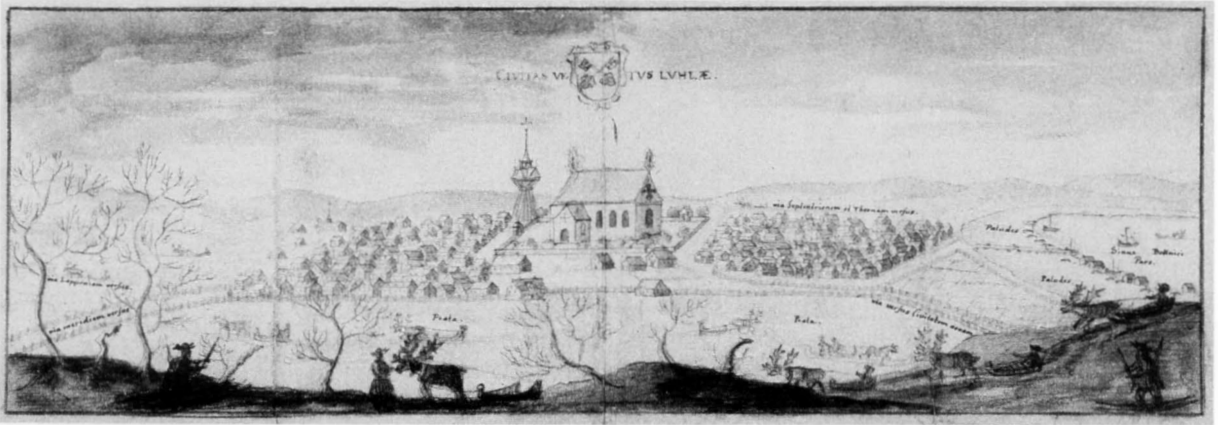

Fig 75. Luleå gammelstad från söder. Förlaga till pl. II:73, 1690-talet. Teckningarna till *Suecia antiqua et hodierna*. KB.

The old town of Luleå seen from the south. Final sketch for "Suecia Antiqua et Hodierna", 1690s.

Luleå Gammelstad von Süden. Vorlage zu Tafel II:73, "Suecia antiqua et hodierna", neunziger Jahre des 17. Jh.

Klockstapeln var i dåligt skick liksom de två redskapsbodnar som hörde till kyrkan.

Konstaterandet av kyrkans bristfälligheter ledde till följande förslag till åtgärder från syneförrättarna:

1. Bredda fönsteröppningarna och sätta in nya fönster samt ta upp två fönsteröppningar på norra sidan.
2. Rappa och vitlimma taket och väggarna, men samtidigt "undrades därpå, huruvida äfwenså i Kohrhwalfwet ske må, i anseende till den därå befinteliga gamla Målningen, som till en dehl befants förgången".
3. Mura igen öppningen till den gamla predikstolen i väggpelaren vid södra muren då den inte längre behöves.
4. Lägga om golvet med furuplankor.
5. Förbättra bänkinredningen. Uppföra två nya läktare.
6. Förbättra altartavlan och ljuskronorna, enl. den förteckning som prästerskapet skall uppräta.
7. Reparera orgeln.
8. Rappa och vitlimma väggar och valv i sakristian samt reparera fönstret, lägga in golv av trä samt sätta in en järndörr med lås och nyckel.
9. Rappa och kalkslå vapenhuset samt jämna till stengolvet.
10. Ny spånläggning på kyrkans norra sida och på sakristian, då de befintliga spånen var täckta med ett lager mossor. Tjarning av de övriga taken. Ny taktäckning på stigluckorna och bogårdsmuren.
11. Uppföra en ny klockstapel.

Vid ett möte den 4 april 1739 beslöt kyrkorådet att konferera med landshövdingen och konsistoriet om upptagandet av två fönster i kyrkan samt att sedan korrespondera med murmästaren Frisk om material samt betinga honom att komma vid första lämpliga tillfälle. Rådet samtyckte också till att tegel kunde tagas från den förfallna muren i västra stigluckan (prot).

Den 26 juni 1740 hölls en ny sammankomst i kyrkan i närvaro av landshövdingen, baron Gabriel Gyllengrip samt ytterligare tolv personer. Synemännen diskuterade de bristfälligheter och förslag till åtgärder som framförts vid besiktningen 1737 och fattade beslut om att:³³

1. Lägga om golvet i koret och gången med sten samt låta gravstenarna ligga kvar på sina tidigare platser.
2. Förbättra bänkarna.
3. Ta upp två nya fönster men låta utvidgningen av de övriga anstå utom på västra gaveln. Senare sätta in nya fönster med stora, kittade rutor och spröjsar av trä.
4. Snarast reparera sprickan i valvet ovan korfönstret. Mura igen katedern eller predikstolen i väggpelaren vid södra dörren och reparera pelaren genom en järnförbindning. Reparera pelaren vid motsatta väggen på samma sätt sedan en besiktning gjorts av grunden.
5. Rappa väggarna och taket. Göra överstrykningen eller vitlimningen med väl saltblandad gotlandskalk.
6. Uppskjuta förbättringen av altartavlan, orgeln och ljuskronorna till dess man fått klarhet om kostnaderna och om kollekt kan beviljas.
7. Uppföra två läktare över varandra på vardera sidan om fönstret på västra gaveln när detta förstorats. Upp-

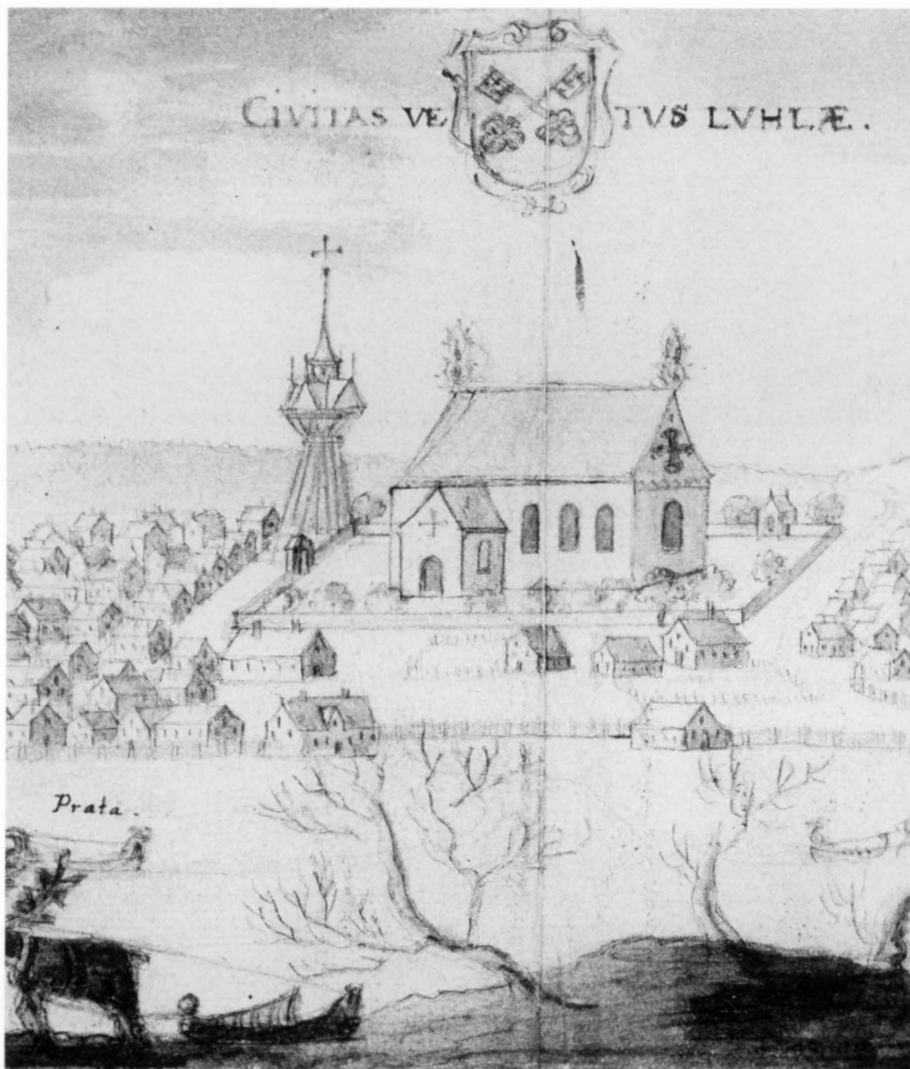

Fig 76. Kyrkan med närmaste omgivning, detalj av fig 75.

Detail of fig. 75.

Detail von Bild 75.

föra en liten läktare för ståndspersoner på vardera långväggen.

8. Förbättra sakristian enl. synerättens förslag.

9. Behålla stengolvet i vapenhuset.

10. Stigluckorna eller "hwalffportarna" till bogården "inrättas effter det nu wanliga bygningssättet, då ansenlig tegelbesparing dermed sker till Kyrkans öfriga reparation".

11. Bygga upp klockstapeln. Kronobefallningsmannen skall, med stöd av lagen och kungliga förordningar, beordra allmogen att skaffa fram timmer och annat virke kommande vinter så att klockstapeln kan uppföras följande sommar.

12. Materialbodarna lagas av sockenmännen själva

eller en ny sätts upp vid behov.

Landshövdingen åtog sig att göra en underdånig framställning till Hans Kongl. Majt. om kollekt för kyrkans reparation. Enl. prostens Renmark fanns endast 1.500 dr kmt att tillgå i kyrkans kassa till dessa mycket nödvändiga åtgärder. Sockenborna beordrades leverera virke till kyrkobyggnaden och utföra dagsverken.

Reparation av kyrkan på 1740-talet. Upptagande av två fönster 1741. Rappning och vitlimning av kyrkorummet 1745. Ny bänkinredning och nya läktare 1747 och 1759. Utvidgning av fönster 1746, 1748 och 1749. Tjärning och rödfärgning av taken 1750

Fig 77. Luleå gammelstad från söder, kopparstick. Pl. II:73, Suecia antiqua et hodierna. KB.

The old town of Luleå seen from the south. Engraving (Pl. II:73) in "Suecia Antiqua et Hodierna".

Luleå Gammelstad von Süden, Kupferstich. Tafel II:73, "Suecia antiqua et hodierna".

De bristfälligheter som konstaterades vid besiktningen 1737 ledde till en del snara åtgärder. Nytt spåntak lades på sakristian våren 1738 och 5 tunnor tjära inköptes för 10 dr smt. Västra gavelfönstret reparerades, låset på stora kyrkodörren lagades och ett nytt lås med nyckel skaffades till sakristian. 1739 inköptes bl.a. 60 tunnor kalk för 40 dr smt till de nya fönstrens upptagande samt en kista glas. Arbetet med spånläggningen på kyrkan fortsatte och i maj 1740 fick de sju arbetskarlarna vid kyrkotakets tjärande 36 dr 2 öre 16 penningar smt för sitt arbete. Borgaren Lars Frimodig fick 7 dr 24 öre smt "för inseende och tillställning wid samma kyrkioarbete".

I juni 1740 besöktes kyrkan av murmästaren Erich Erichson från Västerhiske, Umeå, som "besiktigade" tillfället för upptagandet av två nya fönster samt andra bristfälligheter i kyrkan. För skjuts och förtäring fick han 14 dr smt i ersättning (räk). Våren 1741, tiden april-

juni, togs två stora fönster upp i kyrkans norra mur. Material anskaffades från flera håll, glas från Stockholm, kalk från Skellefteå, sand till kalkberedningen från Sunderbyn, kol från Unbyn, järn från Torneå och Persön, bräder från Alvik och vidjor till ställningar från Bensbyn. Något inköp av tegel redovisas inte i räkenskaperna. Sannolikt togs detta från muren i västra stigluckan, som beslutats 1739 (se ovan). Snickaren Lars Frimodig gjorde 60 st "fönsterbogar" (spröjsar) och fick 5 dr smt för detta. Tullskrivaren i Nya staden, Carl Peter Montell, fick 28 dr smt 20 öre i arbetslön för 68 st fönster samt något tillägg av bly, tenn och ståltråd. Lars Ersson i Wästmarken, som gjorde smidet och satte in fönstren, fick 39 dr 5 öre 8 penningar smt för sitt arbete. Arbetet leddes av den nämnde murmästaren Erich Erichson, som för detta och resan med tidspillan och förtäring fick 66 dr 21 öre 8 penningar smt, "efter noga prutande i Kyrkorådets nerwaro" (räk). Komministern

Isaac Nordmarck svarade för kosthållet för både murmästaren och smeden medan arbetet pågick. 1742 åtgärdades sakristians fönster av den ovan nämnde Montell, som fick 1 dr smt för detta.

1741 lagades taket på västra delen av bogårdsmuren, "som ingen vill kännas vid". Denna typ av underhåll tillhörde allmogens skyldigheter. 1742 utfördes vissa arbeten på klockstapel, sedan sju timmerstockar anskaffats. 1743 gjordes reparationer vid altaret och "altarrullen", troligen altarringen. Ett stort lås köptes till västra stigluckan och låset till den norra lagades.

1745 försågs predikstolen med figurskulpturer samt målades. Samma år rappades och vitlimmades kyrkovalven och Lars Ersson i Långnäs fick 43 dr smt för detta arbete. Det var vid detta tillfälle som de medeltida kalkmålningarna kalkades över. Målaren Eric Fellström från Torneå, som målade predikstolen, utförde även "Rändernas och divisernes Målade opp utij Kyrkiohwalfen". Till detta användes sannolikt de "5 skiäl rödfärga", som inköptes samtidigt (räk). Sannolikt var det målning av valvstrålarna och slutstenarna som avsågs.

1746 utvidgades de båda fönstren på långhusets sydsida. Material anskaffades under våren och arbetet utfördes i maj-juni. Tegel köptes från Sunderbyn, bly från Piteå, glas från Stockholm och 48 tunnor kalk från Skellefteå. Smeden Jacob Bäck gjorde 204 st fönstertennar, snickaren Salomon Frimodig 60 st "fönsterbogar" och glasmästaren Samuel Wahlberg förfärdigade åtskilliga fönsterposter, för vilka han fick 37 dr 10 öre 16 penningar smt. För arbetet svarade murmästaren och nämndemannen Olof Mattson i Alvik samt byggmästaren Lars Ersson Sundbom. Den senare gjorde även galler-smidet till fönstren. Mattson fick 60 dr smt och Ersson Sundbom 76 dr 8 öre smt för sitt arbete. De hade även gemensamt köpt in material för 71 dr 4 öre 8 penningar smt. I november 1746 gjorde organisten Hans Bolander en lucka på vapenhuset.

1747 pågick omfattande arbeten i kyrkans inre med förfärdigandet av ny bänkinredning och fyra nya läktare. Snickaren Carl Spännare från Burträsk besökte kyrkan i januari 1746 för att besiktiga läktarna och bänkarna samt göra materialförslag till nya läktare och bänkar. Våren 1747 återkom denne tillsammans med soldaten Anders Lekatt från Lövånger och de arbetade i 13 veckor, den tid som gästgivaren Johan Åman fick ersättning för deras kosthåll med 60 dr 21 öre 8 penningar smt. Dessutom arbetade Olof Mattson från Alvik i 49 dagar, Erich Knutson och Per Hindersson i 36 dagar och tre soldater i tillsammans 44 dagar. Sergeanten Daniel Pihlfeldt utförde åtskilliga smidesarbeten.

I november 1748 fick bildhuggaren Nils Berg från

Luleå stad 55 dr smt för "Pyramidernas och Skrankets förfärdigande och uppsättande." Obeliskerna och det skulpterade korskranket tillkom således då. 1749 gjorde soldaten Per Larsson Fächt nya bänkar i koret. I juni 1751 inköptes två tunnor rödkrita och 3.000 st mindre spik och senare under hösten 23 tolfte bräder. Samma höst arbetade tre soldater med panelningen, "panering- en", under kyrkans fyra läktare. Sommaren 1756 målades läktarna, bänkarna, obeliskerna och korskranket av målaren I Ollongren, som den 20 augusti fick 357 dr 10 öre 16 penningar smt för inköp av färger och sitt arbete.

1748 utvidgades fönstret på västra gaveln. Lars Ersson Sundbom stod för arbetet med både murningen och smidet. Snickaren Petter Östring gjorde 24 "fönsterbogar", korpralen Johan Skytt listerna och glasmästaren Sam. Wahlberg svarade för glasarbetet. 34 tunnor kalk köptes från Skellefteå och två tunnor från Gotland. Sara Karsdotter arbetade i tre dagar med "gruskalkens uppsällande". För detta fick hon 1 dr smt.

Västra stigluckan lagades 1748 av Lars Ersson Sundbom. Inköp av tio stora "klofwar" talar för att timmeröverbyggnaden tillkom då, något som även stämmer med inskriften på byggnadens östgavel. Teglet från stigluckan hade 1741 använts till de nya fönstren i kyrkans norra mur. Samma höst arbetade Lars Ersson Sundbom i 24 dagar med reparation av norra stigluckan.

1749 förstörades de båda korfönstren. Samma personer som tidigare svarade för arbetet även denna gång. Olof Mattsson från Alvik och Lars Ersson Sundbom stod i spetsen, den senare gjorde även smidet. Organisten Hans Bolander gjorde 42 "fönsterbogar", glasmästaren Eric Wahlberg var verksam och korpralen Johan Skytt satte upp "fönsterlijsterna" samt satte in fönstren. Kostnaderna, som redovisas i räkenskaperna, var i samma storleksordning som vid tidigare fönsterutvidgningar.

1750 tjärades och rödfärgades kyrkans samtliga tak inklusive taken på stigluckorna. Arbetet förbereddes genom anskaffandet av nya stegar till kyrkotaket, tackel och åtta "tiäreqwastar". 23 tunnor tjära inköptes, liksom två tunnor salt och rödfärg. Kyrkvaktaren Lars Strand arbetade i fyra dagar med rödfärgens stötande och siktande, Erich Erson Hwilman malde och siktade saltet och trumslagaren Johan Ekman hämtade sex tunnor vatten från Luleåfjärden för rödfärgens blandande. Arbetet med tjärningen och rödfärgningen utfördes av sex man, som den 3 oktober fick 85 dr 10 öre 16 penningar smt för sitt arbete.

Sommaren 1753 gjorde klockgutaren Gerhard Meijer en omgjutning av en liten "signalklocka", till en kostnad av 34 dr 5 öre 8 penningar smt (räk). En huv snick-

rades och sattes upp på norra stigluckan av sergeanten Daniel Pihlfeldt och korpralen Johan Skytt. Klockan sattes upp här i mars 1754 av Lars Ersson Sundbom.

1759 uppförde Lars Ersson Sundbom ”nya norra läktaren”. Till denna anskaffades 5 stockar, 5 ”klofwar” och 50 ”dräflingar” samt järn och sågbräder.

Reparation av sakristian 1763. Nya läktare på 1770-talet. Rappning och rödfärgning av kyrkan, ny ingång och nya fönster i väster 1776–81. Reparation av kyrktaket 1799, ny kyrktupp 1801

Hösten 1761 arbetade byggmästaren Lars Ersson Sundbom samt tre arbetskarlar med ”Bandets insättande i Wapenhuset”. För detta inköptes tre ankare-järnstänger för 300 dr smt (räk). Det var således vapenhuset som försågs med dragstag och ankarjärn.

En omfattande reparation gjordes av sakristian 1763 under ledning av byggmästaren Lars Sundbom, biträdd av murgesällen Eric Holm. Fönstret på östra sidan utvidgades och ett nytt fönster togs upp på norra sidan. Golvet, som tidigare var av tegel, belades med bräder. En välvd källare av sten och tegel gjordes under sakristian, med lucka i sakristiegolvet och innerdörr till källaren. 57 tunnor murkalk inköptes 1762 för 180 dr smt. Samma år anskaffades Wijnblads ”Beskrivning om Mur- och Taktegelsbruk” för 6 dr smt (räk). Glas köptes från Stockholm och galler till fönstren från Wira bruk för 240 resp 223 dr smt. Sockensnickaren Olof Rismarck gjorde åtta ”fönsterbogar” samt två bänklådor till sakristian och fönstren förfärdigades av borgaren Lars Bolander (räk).

1766 gjorde Olof Andersson i Råneå två nya lås till kyrkans ytterdörrar och fick för detta 150 dr smt. 1769 målade historiemålaren Anders Hellberg från Piteå dörrarna till altarskåpet samt rengjorde bilder och ornament i detta (räk).

1771 tjärades kyrktaket och för detta anskaffades 12 tunnor tjära, två tunnor rödfärg och 1½ skäl salt.

På 1770-talet gjordes en del förändringar av interiören. Norra läktaren flyttades 1771 och fyra lass sten anskaffades för att lägga under läktarstolparna. Predikstolen flyttades 1771 till väggpelaren närmast koret på norra sidan. Orgeln reparerades 1772 och flyttades 1776–77 från sin plats i koret till en ny orgelläktare i väster. Två nya läktare uppfördes 1779 i koret av snickaren Jonas Blank från Piteå samt målades av målaren Jonas Holmberg (räk). Dessförinnan hade predikstolen flyttats tillbaka till sin ursprungliga plats längre västerut. Golvet i kyrkan förbättrades. Byggmästare för arbetena var Lars Sundbom.

Även exteriören förändrades på 1770-talet. I maj 1775 beslöt kyrkorådet att kyrkan skulle rappas denna sommar och 1778 togs beslut om att ”fönstret bak i kyrkan” skulle tas upp.³⁴ Åren 1776–81 rappades, kalkslogs och rödfärgades kyrkan, en ny ingång togs upp i väster, västfönstret förändrades och ett nytt fönster togs upp i västra delen av norra långhusmuren. Vidare gjordes 1779 en ny ingång i västra bogårdsmuren, rakt väster om kyrkan. Arbetena leddes av byggmästaren Anders Walberg, som fick 2.150 dr kmt eller 119 rdr specie 21 sk i arbetslön (räk). 209 tunnor kalk köptes från Bergsbyn, Skellefteå. Till färgningen inköptes rödfärg, linolja, såpa och kimrök. Snickaren Olof Rismark gjorde nya dörrar till kyrkan och den nya porten. Dessa målades av Jonas Holmberg, som även målade taklisten omkring kyrkan. Organisten Anders Södermark förfärdigade 40 st fönster och fick 26 rdr specie 32 sk för dessa. Smeden Dan Pihlfelt utförde smidesarbeten och korpralen Johan Skytt hjälpte till med uppsättandet av fönstren (räk).

1786 konstaterades att taket på kyrkan behövde tjäras och rödfärgas. Målaren Holmberg, som börjat reparera klockstapeln, åtog sig även detta arbete (kyrkorådsprot). 1791 reparerades klockstapeln på nytt och 1795 bogården (räk). Sommaren 1799 lades kyrktaket om med nya spån och en stor mängd spik och 20 tunnor tjära anskaffades. Enl. traditionen ska det gamla taket ha brunnit.³⁵ Kanske skadades även fönstren samtidigt då 73 nya fönsterrutor sattes in samma höst. 1801 sattes kyrktuppen upp av Holm och Berggren och året därpå beströks den av målaren Jonas Holmberg (räk).

Reparationer 1800–1840

Under dessa årtionden var det främst underhållsarbeten och smärre reparationer som företogs. 1805 tjärades taket och för detta inköptes tio tunnor tjära, tre tunnor rödfärg och ett lisspund vitriol (räk). 1816 gjordes en mera omfattande reparation av kyrkfönstren av glassmästaren A Boström från Luleå stad (räk). Reparationer av fönstren var en ofta förekommande utgift. 1814 framfördes att kyrkans golv var mycket förfallet och måste repareras (st prot). Inför reformationsjubileet 1817 gjordes de allra nödvändigaste reparationerna av golvet och läktarna ”till förekommande af olyckor som i annat fall kunde inträffa” (st prot). I maj 1819 slöts avtal med byggmästaren Olof Alm om inläggandet av ett nytt golv samt reparation av klockstapeln. I november 1819 hölls besiktning av kyrkan och allt befanns då vara i gott skick.³⁶ På 1830-talet gjordes en upprustning av kyrkogården med uppförande av ett plank med grindar samt plantering av träd. 1838 beslöts att kyrktaket

Fig 78. Kyrkan från söder och öster. Färglagd teckning av N J Ekdahl 1827. ATA.

The south and eastern façades of the church. Pencil and water-colour sketch from 1827.

Kirche von Süden und Osten. Kolorierte Zeichnung von 1827.

skulle tjäras, det var "af högsta behov påkallat" då det inte hade gjorts sedan 1805 (st prot). Arbetet utfördes samma sommar och för detta anskaffades 18 ½ tunnor tjära och en tunna harts från Skellefteå samt rödfärg³⁷. För arbetets utförande skaffades sex stegar, 30 famnar tackel och 70 alnar tross. Block och taljor lånades av handlaren A M Söderblom. 98 ½ dagsverken krävdes för arbetet, som utfördes på entreprenad efter auktion.

Kyrkans utseende omkring 1830

Tack vare en beskrivning från 1832³⁸ samt ett flertal avbildningar kan vi få en god uppfattning om kyrkans utseende under 1800-talets första del. En bild av kyrkans exteriör får vi av N J Ekdahls färglagda fasadteckning från 1827 (fig 78), en teckning av "Gt af Bothnia" från 1833 (fig 35), en teckning i ATA från 1839 samt Eric Hollströms uppmättningsritning från 1840-talet (fig 14).

Dessa avbildningar både kompletterar varandra och ger en samstämmig bild av kyrkan, vars murar är rödfärgade med vita dörr- och fönsteromfattningar, hörnlisener och lister. Fönstret på östra gaveln och västportalen har rusticerade omfattningar. På vardera östra och västra gaveln finns tre runda blindfönster och på sakristian och vapenhuset ett runt blindfönster, samtliga med målat fyrpassmönster. Under östfönstret finns en vit

blindering och på vapenhusets östsida en målad blindnisch. Spåntaken är grå-svarta med en röd överton i Ekdahls färgläggning. Mitt på byggnaden reser sig en liten takryttare med klot, kors och tupp.

Det utseende som kyrkan uppvisar på dessa avbildningar fick den genom ombyggnaderna och putsningen av fasaden på 1770-talet, med undantag av takryttaren som tillkom 1799–1801 och ersatte tidigare dekorationer på gavelnockarna. I 1832 års beskrivning sägs att kyrkan är uppförd i "Götesk stil", något som anses bekräftas av valven med pelarna och takets resning i en liksidig triangel. Det sägs också att "Genom modernisering är mycket af dess så kallade värdighet förlorad. Fönstren är upphuggne till såväl höjd som bredd och murarna med dess smärre zirater och ett å dem efter berättelse insatt årtal af jern äro rappade och derigenom gömde för efterforskning om kyrkans byggnadstid... Dess anseende invändigt skulle vara ganska fördelaktigt om ej en mängd numer öfverflödige, smaklöse och framskjutande Läcktare intogo väggarna och gömde ljuset." 1819 uppgavs att det fanns sex läktare i kyrkan (besiktn prot). Beskrivningen av kyrkans utseende stämmer väl med de uppgifter om förändringar som framgått av kyrkans arkivalier.

Fig 79. Kyrkan från sydöst. Kyrkan hade detta utseende från omkr. 1780 till 1954 då putsen knackades ner. Klocktornet från 1849-52. Foto Sigurd Curman 1909.

The church seen from southeast. This is what the exterior of the church looked like from about 1780 until 1954, when the plaster was removed. The bell tower was erected in 1849-52.

Kirche von Südosten. Dieses Aussehen hatte die Kirche zwischen ungefähr 1780 bis 1954, als der Putz entfernt wurde. Glockenturm von 1849-52.

Fig 80. Kyrkan från nordöst. Se även fig 79. De många stegarna var ett försäkringskrav. Foto Henrik Cornell 1915.

The church, seen from the northeast. See also fig. 79.

Kirche von Nordosten. Siehe auch Bild 79.

Fig 81. Västra stigluckan och kyrkan från sydväst. Foto Iwar Anderson 1941. ATA.

The western lych-gate and the church, from the southwest.

Westliches Kirchhofportal und Kirche von Südwesten.

Reparationer under 1800-talets senare hälft. Nya fönster 1848. Nytt klocktorn 1849–52. Reparation av sakristian på 1850-talet. Upprustning av kyrkans interiör, nya läktare 1862. Ny orgel 1862. Nytt bårhus 1864 och 1883. Uppvärmning på 1880-talet. Rivning av bogårdsmuren 1897–1903

Arkivalierna berättar om reparationer och förbättringar av olika slag, de flesta av begränsad karaktär, några mer omfattande. Vid sockenstämman den 1 augusti 1847 beslöts att nya fönster skulle göras till kyrkan och de gamla försäljas. Arbetet utlystes på entreprenad och bonden Joseph Larssons från Ersnäs anbud antogs. Vid förfärdigandet av de nya fönstren användes smidet från de gamla fönstren efter "ändamålsenliga förändringar". Sommaren 1848 avsynades de nya fönstren (st prot). Entreprenadsumman för dessa löd på 205 rdr banco. Samtidigt såldes gamla kyrkfönster för 40:36 rdr banco

(räk). 1849 rappade P Rutqvist kring fönstren och 1850 vitlimmade kyrkan inuti.

Vid sockenstämma den 11 oktober 1846 beslöts att en ny klockstapel skulle uppföras då den gamla var i bristfälligt skick (st prot). 1847 påbörjades anskaffningen av material för uppförandet av det nya klocktornet (fig 22–25), som uppfördes åren 1849–52, sedan ritningarna ändrats ett par gånger (se Kyrkogården och dess byggnader, Klocktornet). Den gamla klockstapeln revs.

Bogårdsmuren och dess tak reparerades ett flertal gånger. 1857 togs "hufven", dvs spåntaket på bogårdsmuren bort och torv lades som ny täckning på muren (st prot).

1855 murades en spis i sakristian. 1861 sattes en spis-häll in och spiseln brädfordrades (räk).

1862 gjordes en mer omfattande upprustning av kyrkans interiör genom rappning och vitlimning, reparation

av fönstren, uppförandet av en ny läktare i västpartiet, målning i kyrkan av bänkarna, läktaren m.m. Snickeriarbetena, 46 dagsverken, utfördes av Lagergren. För målningen i kyrkan svarade Burström, som fick 271 rdr banco i ersättning. Läktaren m.m. målades av Norén till en kostnad av 238:67 rdr banco (räk). En ny orgel tillkom, ritad 1860 av orgelbyggaren Johan Gustaf Ek från Torpshammar och invigd 1862.

Ett bårhus uppfördes 1864, som dock redan 1882–83 ersattes av ett nytt (vis prot).

1877 lades kyrkans och sakristians tak om och tjärades (vis prot). I början av 1880-talet vidtogs åtgärder för att göra kyrkan dragfri, främst genom att nya dörrar 1886 sattes in på södra sidan. Kyrkorummet fick uppvärmning genom att två ”gourneyska” ugnar sattes in. 1891 gjordes en upprustning av kyrkans interiör, som vitlimmades, läktare och altarring målades om, altar-

skåp och predikstol restaurerades. 1892 lagades skador i rappningen på kyrkans yttermurar och trappor av sten uppfördes utanför ingångarna i söder (vis prot).

Bogårdsmuren hade förfallit alltmer sedan den täckande trähuven tagits bort 1857 och muren jämnats med kalk och småsten. Kyrkostämman beslöt därför att riva muren och detta gjordes succesivt åren 1897–1903. Muren ersattes av ett enkelt staket, bestående av tre parallella stänger av svartmålat järn.

Nytt golv, ny bänkinredning 1905. Rivning av läktarna i koret. Framtagande av kalkmålningarna 1909, återställande av portaler i koret

1905 revs det gamla golvet upp i hela kyrkan samt sakristian och vapenhuset och nya golv av furuplank lades in. Ritning till nya bänkar gjordes 1904, troligen av

Fig 82. Interiör mot öster, före 1905. Predikstolen från 1712. Bänkinredningen från 1747, ersatt av ny 1905. Läktarna tillkom 1779, revs 1907 resp. 1909. Foto Sundborg och Lindberg, Gammelstad. ATA.

Interior of the church, looking east, photographed pre-1905. The pulpit dates from 1712. The pews, from 1747, were replaced in 1905. The galleries, erected in 1779, were removed 1907 and 1909.

Interieur nach Osten, vor 1905. Kanzel von 1712. Bänke von 1747, 1905 durch neue ersetzt. Emporen von 1779, abgerissen 1907 beziehungsweise 1909.

Fig 83. Interiör mot väster, före 1905. Orgeln och läktaren från 1862. Foto i ATA.

Interior of the church, looking west, photographed pre-1905. The 1862 organ and gallery.

Interieur nach Westen, vor 1905. Orgel und Empore von 1862.

John Wikberg, Luleå, men omarbetades samma år av Fritz Eckert, ÖIÅ (K-byrån, fig 141). En nya bänkinredningen tillkom 1905 (ATA). 1907 revs den övre läktaren vid korets norra sida, då bänkutrymmet inte längre behövdes (fig 82). Den nedre läktaren revs 1909 i samband med framtagningen av kalkmålningarna.

Bårhuset av timmer, öster om kyrkan, kläddes med fasadtegel 1902–07 (vis prot).

1906 fattade kyrkostämman beslut om att vitlimma kyrkorummet. Dåvarande vice pastor Albert Nordberg hade dock genom studier av kyrkans arkivalier kommit fram till att det funnits målningar i koret. Efter framställning av Nordberg beslöt en ny stämma att uppskjuta omfärgningen för att undersöka förhållandena närmare. Sedan det konstaterats att såväl valv som väggar i koret hade överkalkade målningar beslöt att dessa

skulle framtagas. Arkitekten Sigurd Curman vid Överintendentsämbetet utsågs att leda arbetet och kontrakt om utförandet slöts i juli 1909 med dekorationsmålaren E L Lundin, Söderala. I de övriga valven färgades strålarnas skräkant med en rödbrun färg och slutstenarna restaurerades (se Kalkmålningar).

Vid kalkningen av kyrkorummet ströplades den första strykningen med en gul ton, växlande i styrka, för att anknyta till korvalvets skiftande botten-ton. I gränslinjen mellan det målade koret och övriga delen av kyrkan gjordes putsytan skäckig med färg och svamp för att undvika skarpa gränser (ATA).

Samtidigt med restaureringen av kormålningarna återställdes de båda portalerna i koret till sitt ursprungliga utseende. Omfattningen till sakristians ingång av profilerat tegel hade ursprungligen varit röd och fog-

struken, men senare putsats över i samband med vitkalkning av interiören. Omfattningen frilades och rengjordes. Ingången vid korets sydsida hade under 1880-talet försetts med en ny dörr samtidigt som den gamla tagits bort och det ursprungliga dörranslaget murats igen. Igenmurningen avlägsnades nu och de ursprungliga anordningarna kom i dagen. De gamla järnhakarna på dörren och märkan för låset fanns kvar liksom dörrbommen i sitt bomhål. Den tillhörande dörren av smida, hopnitade plåtar fanns ännu i behåll i kyrkans vapenhus och hängdes åter på sin gamla plats (ATA).

Nytt värmesystem 1920. Putsning och målning av klocktornet 1921. Restaurering av norra stigluckan 1928. Ombyggnad av bårhus 1929. Restaurering av västra stigluckan 1931. Återuppförande av bogårdsmuren 1932

Vid inspektion av kyrkan sommaren 1916 konstaterades att kyrkans valvmålningar var utsatta för nedsotning från de två kaminerna i kyrkans östra del. Enda möjligheten att minska skadeverkan på sikt ansågs vara att byta värmesystem. Ett nytt sådant med uppvärmning genom varmluft från två värmeapparater, kalorifärer, installerades och en värmekammare inrättades under kyrkan (se Kyrkobyggnaden – interiör, Tidigare uppvärmning).

Omkr. 1920 togs dubbelglaset med färgat papper (fig 61) bort från östfönstret och nytt s.k. antikglas sattes in, bekostat av skräddarmästaren Johan Olsson, Luleå (vis prot).

Sommaren 1921 putsades och färgades tornet och överbyggnaden målades (K-byrån).

1927 reparerades kyrkans yttertak och tjärades två gånger åren 1927–29 (vis prot).

1928 restaurerades norra stigluckan. Valvet över portgången slogs med nytt tegel, gammal puts lagades och valvet putsades med kalkbruk och kalkfärgades. Det skadade taket av bräder ersattes med spåntak (se Kyrkogården och dess byggnader, Norra stigluckan).

1929 gjordes en ombyggnad av bårhuset vid kyrkogårdens östra sida, för att det bättre skulle fylla sin funktion vid förrättningar, efter förslag av länsarkitekten Eberhard Lovén 1928 (K-byrån).

Även den västra stigluckan hade svåra sprickbildningar efter rivningen av bogårdsmuren och skadade murpartier. 1931 restaurerades den efter förslag av länsarkitekten Eberhard Lovén (K-byrån). Grunden förstärktes, murarna förankrades, ett nytt valv rekonstruerades i portgången, timmeröverbyggnaden togs ner och återuppföras i samma utformning som tidigare och ny port utfördes (se Kyrkogården och dess byggnader,

Västra stigluckan).

Alltsedan rivningen av den gamla bogårdsmuren 1897–1903 hade missnöje rått över denna åtgärd och det enkla järnstaket som satts upp i murens ställe. 1930 väcktes förslag om återuppförande av muren och Kungl. Byggnadsstyrelsen ställde sig positiv till detta (K-byrån). 1932 uppfördes muren av fältsten och täcktes med torv. På östra sidan av kyrkogården fick muren en genomgång, som försågs med en grind av tjärat trä (se Kyrkogården och dess byggnader, Bogårdsmuren).

Renovering 1936. Nytt värmesystem, elektrisk belysning, renovering av kalkmålningar och inventarier

Den omfattande nedsmutsningen av kalkmålningarna i koret och nödvändigheten av att undanröja orsaken till detta var utgångspunkten till den omfattande renovering av främst interiören och inredningen som gjordes 1936. Program för restaureringen av kyrkan upprättades av länsarkitekt E Lovén den 3 april 1934 (ATA). En särskild utredning rörande uppvärmningssystemet gjordes av civ.ing. E Heinemann. Förslaget till restaurering, av E Lovén, fastställdes den 19 juli 1935 (K-byrån).

Fönstren, som hade enkla bågar på ramverk av plattjärn, var ranka, otäta och angripna av röta. Ramverket förstyvades på utsidan och nya bågar av trä gjordes för dubbla fönster. Alla gamla glasrutor med antik struktur och färg återanvändes invändigt i de nya bågarna och nya rutor av liknande utseende, s.k. antikglas, anskaffades. Utvändigt insattes vanligt glas. Till korets östfönster gjordes nya ytterbågar och de befintliga bågarna med blyspröjsar och katedralglas återuppsattes på insidan.

Västra ytterdörren och korets ytterdörr varmbonades. Ett extra anslag anordnades på insidan. Dörrarnas utvändiga plåtbeklädnad togs bort, utsidan varmbonades med träfiberplattor och spontad träpanel samt beslogs med järnplåt och naglar. Kordörren försågs med smitt dörrhandtag och nyckelskylt.

Gamla dörren till vapenhuset, som förvarades i sockenmagasinet, togs fram och fästes på muren i vapenhuset efter behandling av järnplåten.

Läktrapporna justerades och de breda fodren ersattes med tunna lister. Väggen ovanför trapporna kläddes med träfiberskivor på insidan. Längs vapenhusets långväggar gjordes kistbänkar för förvaring av fällstolar.

Putsen i hela kyrkan hade blivit starkt nedsotad av varmluftsanordningen. På väggar och valv i kyrkan, utom korvalvet, samt i sakristian och vapenhuset knackades lös puts och kalkfärg ned och alla ytor stålborstades. Skador i putsen lagades och efter lätt avslip-

Fig 84. Koret mot öster. Foto Iwar Anderson 1941. ATA.

The chancel, looking east.

Chor nach Osten.

ning kalkvattnades ytan och ströks en gång med tunn kalk. Uppläggingarna av rödbrun färg på valvstrålarna förnyades. Dörrnischen i vapenhuset rengjordes från kalkfärg. I exteriören gjordes erforderliga lagningar av putsen kring fönstren.

Kalkmålningarna i koret, både väggar och valv, rengjordes och konserverades genom fästning och fixering av vissa partier. Arbetet utfördes av konservator Alfred Nilsson, Stockholm.

Bänkinredningen gjordes om och mittgången breddades. De gamla bänkgavlarna kapades och nya, rektang-

ulära gavlar med ramar och fyllningar i furu sattes på. Ett nytt korskrank gjordes, utfört som dubbelskärmar med ramar och fyllningar med profiler överensstämmande med predikstolens lister. Åtta bänkar byggdes ihop med korskranket. Gamla, skulpterade delar av ett äldre korskrank sattes ihop och kompletterades samt sattes upp på skärmen. Obeliskerna med plintar flyttades något till följd av breddningen av mittgången. Snickeriarbetena utfördes av byggmästarna Ruben Nordqvist och Hugo Wickström.

Altarringen, bänkinredningen och läktaren med

Fig 85. Interiör mot väster. Obeliskerna från 1749, orgeln och läktaren från 1862. Foto Iwar Anderson 1941. ATA.

Interior of the church, looking west, photographed in 1941. The obelisks date from 1749, the organ and gallery from 1862.

Interieur nach Westen, foto von 1941. Obeliske von 1749, Orgel und Empore von 1862.

orgelfasaden målades om och försågs med marmoringar. Även möbler och inredning i sakristian målades om. Arbetet utfördes av målerifirman Bröderna Lindström under kontroll av artisten Sten Nilsson, Luleå. Bröderna Lindström svarade även för lagning av putsen och kalkning, under kontroll av konservator Alfred Nilsson.

Den gamla korbänken och de medeltida bänkgavlar-na rengjordes från senare påmålningar. Av de ursprungliga, framtagna färgerna guld, rött och blått var förgyllningen nästan helt borta. Även obeliskerna och korskranket rengjordes från tidigare övermålning och retuscherades. Triumfkrucefikset renoverades genom att tidigare övermålning togs bort så den ursprungliga polykromin kom fram, som retuscherades och fixerades. En bladknorva till nedre evangelistsymbolen lagades. Kru-

cifixet sattes upp i triumfbågen efter att tidigare ha suttit på södra delen av korväggen. För samtliga dessa arbeten svarade konservator Alfred Nilsson.

En omfattande ombyggnad av orgeln gjordes av firman Åkerman & Lund, Sundbyberg. Orgelhuset flyttades ca 1 m bakåt på läktaren och fasaden mot kyrkan höjdes ca 0,75 m. Elektrisk orgelfläkt installerades.

Belysningen hade tidigare bestått av enbart levande ljus. Elektrisk belysning infördes nu och lampetter av mässing, efter ritning av arkitekt Bertil Höök, Luleå, sattes upp längs väggarna. Även elektrisk klockringning installerades. För installationerna svarade elektriker Holger Sundström, efter förslag av ingenjör V Dahlén, Luleå.

Ett nytt värmesystem med lågtrycksånga och element fördelade över hela kyrkan installerades. Pannrum för

vedeldning anordnades i källaren sedan de tidigare kalorifärrarna rivits. För dragningen av ledningar krävdes att en del av golvet i långhuset togs upp. Tidigare varmluftsintag i långhuset sattes igen och golvet i sakristian kompletterades sedan tidigare intag satts igen. Entreprenör för arbetet var AB A H Anderssons Värme- & Vattenledningsaffär, Umeå.

Den omfattande renoveringen, som främst gav interiören en ny och ljusare prägel samt underlättade vissa funktioner genom elektrifieringen, kostade 65.000 kronor, varav 13.500 kronor hänförde sig till orgelns ombyggnad.³⁹ Kyrkan återinvigdes annandag jul 1936 av biskop Olof Bergqvist.

Isolering av valven 1941. Grundförstärkning av västra gaveln 1943. Ommurning av skorsten 1944. Omputsning av klocktornet 1945. Högtalaranläggning 1951. Nytt värmesystem och toalettutrymmen 1952–53. Upprustning av kyrkogården 1953

Kyrkans valv isolerades i värmebevarande syfte hösten 1941 genom en beklädnad med gasbetong i kalkbruk (ATA).

Sprickbildningar kunde iakttagas i murverket i främst gavlarna och mellan murverk och gördelbågar. De konstaterades genom en utredning ha uppkommit på grund av sättningar i grunden, då fundamenten ej alltid gick ner till frostfritt djup. 1943 gjordes därför en grundförstärkning av västra gaveln genom undergjutning av fundamenten med betong (K-byrån).

Då sprickbildningar uppstått i skorstenen gjordes av brandsäkerhetsskäl en ommurning 1944 (K-byrån). Samma sommar tjärades taket sedan 4.000 spån bytts ut.

1945 gjordes en omputsning av klocktornet. Putsen byggdes upp av en utstockning av kalkbruk samt ett ytskikt av s.k. ädelputs, enl. analys från 1969 (K-byrån).

1951 installerades högtalaranläggning, som placerades i kyrkans bänkar (ATA).

Då de gamla vedeldningspannorna började bli uttjän- ta installerades 1952–53 direktvärmade el genom radiatorer under bänkarna och vid vissa väggpartier (K-byrån).

1953 installerades toalett- och städutrymmen i ett källarrum, som grävdes ut under vapenhuset. Genom detta drogs vatten och avlopp fram till kyrkan. Nedgången gjordes vid östra muren i vapenhuset (K-byrån).

1953 gjordes även en upprustning av kyrkogården genom omläggning av gräsmattan och rensning av träd och buskar. Fasadbelysning ordnades med sju ljuspunkter runt kyrkan.

Nedtagning av putsen på kyrkan 1954

I samband med omputsningen av klocktornet 1945 hade församlingen beslutat att även putsa om kyrkan och bårhuset. Detta kom dock inte att utföras. Frågan togs upp på nytt 1953. Ett förslag till borttagning av den gamla putsen och omputsning gjordes av civ.ing. Sven Nycander (K-byrån). Förslaget fastställdes den 23 september 1953. Arbetet sattes igång under våren 1954 och större delen av putsen på kyrkan knackades ned i maj och början av juni 1954. Murverket visade sig efter blottläggningen vara av mycket hög kvalitet i murning och materialval. Den befintliga, rödfärgade putsen hade tillkommit på 1770-talet (fig 79–81). Dessutom var samtliga övre gavelpartier utförda av tegel med dekorativa blinderingar, något som var okänt tidigare då nischerna murats igen före överputsningen.⁴⁰ En diskussion uppstod därför huruvida murarna skulle putsas över igen. På förslag av landsantikvarien Hans Beskow, efter förord från Riksantikvarieämbetet och genom enhälligt beslut i kyrkofullmäktige ändrades planerna. Någon omputsning skulle ej göras utan fogarna strykas och erforderliga lagningar göras i östgaveln, där tegelmurverket skadats vid nedknackningen av putsen. Ett nytt program för fortsatta åtgärder gjordes av civ. ing. Sven Nycander. Den utvändiga fönstersmygen i östgaveln, vars språng huggits släta före överputsningen, rekonstruerades med vapenhusets portal till långhuset som förebild, efter ritningar av arkitekt Bengt Romare (K-byrån).⁴¹

Restaurering av predikstolen, förstärkning av takstolar 1960. Uppsättning av åskledare, borttagning av skorsten 1967

En omfattande restaurering av predikstolen gjordes sommaren 1960 av konstnären Frithiof Erichson. 1960 gjordes även en del förstärkningsanordningar av några takstolar i kyrkans västra del (K-byrån). 1967 installerades åskledaranläggning på kyrkan och klocktornet. Samtidigt togs plåtskorstenen på kyrkans tak bort då den inte längre fyllde någon funktion sedan kyrkan fått nytt värmesystem (K-byrån).

Renovering 1969–71. Nytt golv, nytt värmesystem, ny läktare, ny bänkinredning, ny orgel, ny belysning. Konservering av kalkmålningar, altartavla och predikstol. Omputsning av klocktornet

Vid biskopsvisitation 1962 väcktes frågan om en renovering av kyrkan och förändring av bänkar och belysning för att göra kyrkan bekvämare för besökarna. Än

en gång var det nedsmutsningen av valven och kormålningarna på grund av värmesystemet, som var utgångspunkten för diskussionerna. Ett förslag till restaurering gjordes i november 1968 av professor Erik Lundberg och arkitekt Uno Söderberg (K-byrån). Förslaget antogs av kyrkofullmäktige i november 1969. Under arbetets gång kom en del ändringar och kompletteringar av programmet att göras beträffande främst inredningen.

Arbetet påbörjades hösten 1969. Exteriören genomgick en allmän översyn, spåntaket tjärades och takstolarna förstärktes. Kyrkans inredning utrymdes och golvet i kyrkan togs upp. I samband med detta företogs en arkeologisk undersökning av sakristian, koret och mittgången. Förutom påträffadet av gravkammrar och ett stort antal myntfynd framkom en del av det medeltida altaret liksom ett parti medeltida tegelgolv i koret.⁴² Hela kyrkan fick ny golvkonstruktion med ny uppvärmningsanordning bestående av betongplatta med ingjutna rör för varmvatten. Vapenhuset och kyrkorummet belades med kalkstensplattor och sakristian fick golv av tegel.

Väggar och valv rengjordes och kalkades. Kalkmålningarna i koret rengjordes av konservator Peter Tångberg, under ledning av konservator Alf Hedman, Gävle. Ny läktare uppfördes med underbyggnad innehållande service-utrymmen, brudkammare och toaletter. Ny port i väster med vindfång samt vindfång innanför långhusets vapenhusportal tillkom liksom ny bänkinredning, nya fönster med bevarande av det gamla järnsmidet, ny inredning i sakristian, ny elinstallation och ny armatur. Altaret och korbänkarna omdanades med hänsynstagande till de bevarade medeltida resterna. Altarskåpet renoverades och konserverades av konservator Sven Dalén, Stockholm (ATA). Predikstolen och krucifixet konserverades av konservator Alf Hed-

man. Den övriga inredningen sågs över och den nya inredningen målades.

Då den tidigare putsen på klocktornet visade sig ha dålig vidhäftning och stora partier rasat ned, knackades all puts ned och ytan sandblästrades hösten 1969 och en ny putsning gjordes. Målade partier av trä och plåt rengjordes och målades om (K-byrån).

Ansvariga för restaureringen var professor Erik Lundberg och arkitekt Uno Söderberg. Konsulter för VVS-arbetena var LKL Ingenjörbyrå AB, Luleå, och för de elektriska anläggningarna O L Ohlson Ingenjörbyrå AB, Luleå. För byggnadsentreprenaden svarade Lindbäcks Bygg AB, Piteå, snickerientreprenör var Viklunds möbelfabrik AB, Öjebyn, och målningsentreprenör Halvar Sundström, Persön, Luleå. Kontrollant var byggnadsingenjör Gunnar Angrén, Uppsala. För konserveringsarbetena svarade konservator Alf Hedman, Gävle.

Kyrkan återinvigdes pingstdagen den 30 maj 1971 av biskop Stig Hellsten. Senare, i december 1971, invigdes kyrkans nya orgel, byggd av Grönlunds Orgelbyggeri i Gammelstad.

Åtgärder efter 1971

1974 gjordes ny nedgång till pannrummet från kyrkans norra sida (K-byrån). 1984 tjärades alla tak av Rolf Segerlund, Kalix, enl. inskrift på ett takspån, uppsatt i klocktornet. Tjäran påfördes två gånger med högtrycks-spruta. 1985 påfördes ytterligare en gång på södra sidan av kyrkan (ATA). 1989 gjordes en ommålning av toaletterna vid brudkammaren (ATA). 1994 tjärades taken på nytt på kyrkan och kyrkogårdens byggnader. 1995 bredades infarten öster om kyrkan efter föreläggande från Räddningstjänsten (ATA).

Kalkmålningar

Beskrivning

Kyrkans kor är försett med målningar i form av figurer, rankor och ornament i valvet samt på väggar och bågar. Då målningarna varit överkalkade men tagits fram och restaurerats är färgerna matta och graden av bevarande varierar. Korvalvet, sköld- och gördelbågarna är välbevarade medan väggarna uppvisar stora skador och partier som ej längre går att urskilja eller tolka. I synnerhet gäller detta norra sidan där två läktare varit uppförda. Språkbandens texter går ej heller att läsa. De färger som förekommer är rödbrunt (*caput mortuum*), grönt, gult, svart och blått.¹

I långhusets valv är valvstrålarnas och den ringformiga slutstenens kanter målade i en rödbrun färg. Övriga slutstenar har en blåmålad rundel med inskriven sexuddig stjärna i perspektivisk framställning (fig 58–60).

Korvalvet: – Åttauddig stjärna, indelad i mindre fält (fig 86–87). I centrum ringformig slutsten med fembladig ros i mitten, omgiven av strålkran. Övriga slutstenar med fembladig ros. Valvstrålarna har rödbruna kanter och ornamentala motiv på sidorna. – a. Åtta valvkappor med en svävande ängel i vardera. Klädnader gröna,

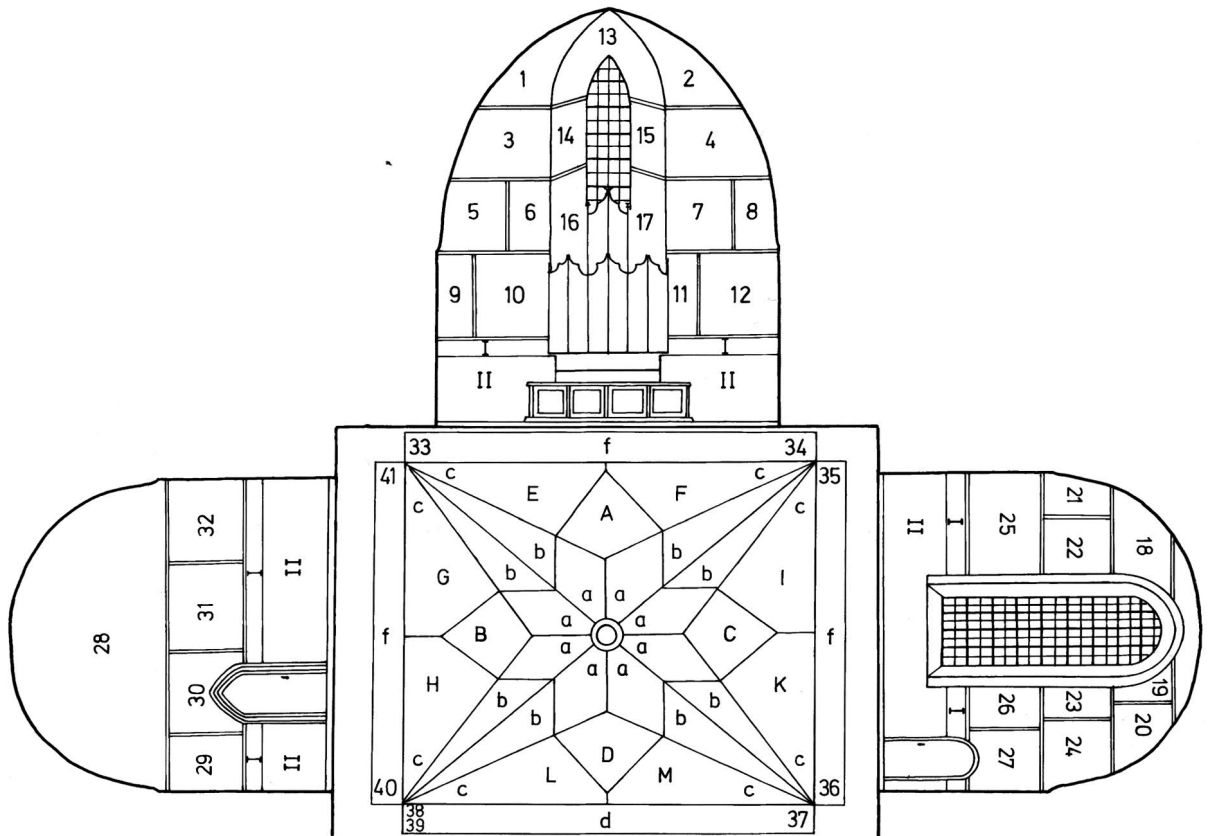

Fig 86. Koret, kalkmålningar i valvet och på väggarna. Beteckningarna hänvisar till beskrivningarna i texten.

The chancel murals. Symbols refer to the main text.

Chor, Kalkmalereien im Gewölbe und auf den Wänden. Die Bezeichnungen verweisen auf die Beschreibungen im Text.

Fig 87 Korvalvet. Foto GH 1996.

The chancel vaulting.

Chorgewölbe.

bruna eller brunsvarta, ornamentalt utformade vingar i grönt eller brunt, gula glorior, svepande band. I bakgrunden schablonmönster (granatäpplen), nedtill stiliserade rankor. – b. Åtta valvkappor med frodigt, yttäckande rankverk i grönt med rödbruna inslag. – A. Evangelisten Johannes (fig 88). Brunsvart klädnad. Grå örn. – B. Evangelisten Lukas. Brunröd klädnad med granatäpplemönster. Bevingad, grå ox med gröna vingar. – C. Evangelisten Markus (fig 89). Brunsvart klädnad, på huvudet mitra. Bevingat lejon i gulbrunt. – D. Evangelisten Matteus. Grågrön klädnad. Svävande ängel med gröna vingar. De fyra evangelisterna sitter på en pall på

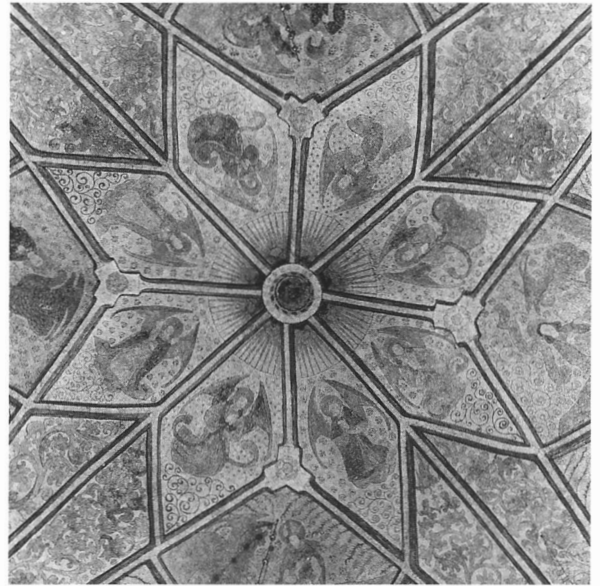

Fig 88. Korvalvet. I mitten aposteln Petrus, ovan evangelisten Johannes, nere t.v. profet. Foto GH 1996.

The chancel vaulting. Centre: St Peter. Top: St John the Evangelist. Bottom left: a prophet.

Chorgewölbe. In der Mitte der Apostel Petrus, oben der Evangelist Johannes, unten links ein Prophet.

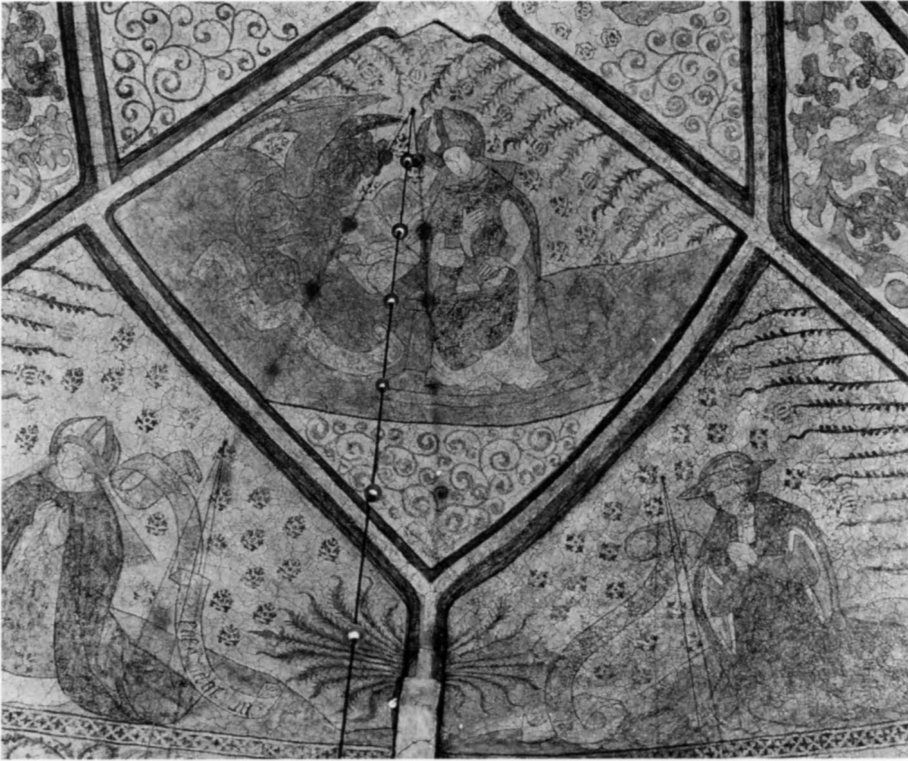

Fig 89. Korvalvet. I mitten evangelisten Markus, nedan t.v. kyrkofadern Ambrosius, t.h. kyrkofadern Hieronymus. Foto GH 1996.

The chancel vaulting. Centre: St Mark the Evangelist. Bottom left: St Ambrose. Right: St Jerome. (Sts Ambrose and Jerome were two of the four Latin Fathers of the Church.)

Chorgewölbe. In der Mitte der Evangelist Markus, unten links der Kirchenvater Ambrosius, rechts der Kirchenvater Hieronymus.

Fig 90. Korvalvet. I mitten aposteln Tomas, nedan en profet. Foto GH 1996.

The chancel vaulting. Centre: the Apostle Thomas. Below: a prophet.

Chorgewölbe. In der Mitte der Apostel Tomas, unten ein Prophet.

Fig 91. Del av östfönstret, smyg och gördelbåge med rankor.
Foto GH 1996.

Part of the embrasure of the east window and the transverse arch with decorative paintings.

Teil des Ostfensters, Laibung und Gurtbogen mit Ranken.

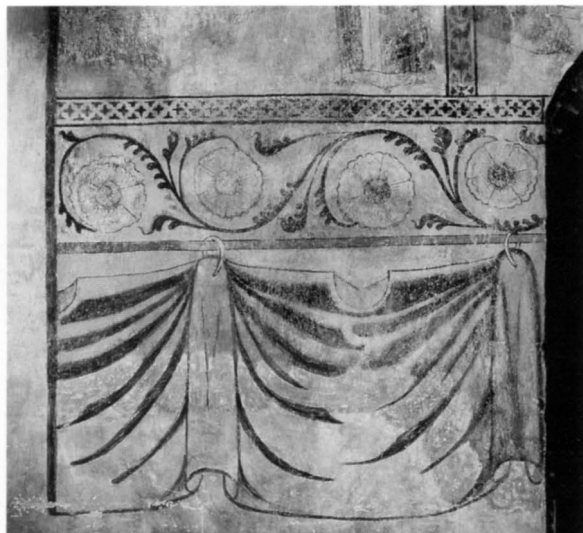

Fig 92. Norra väggen, detalj av bårdranka och draperimålning.
Foto GH 1996.

The north wall, showing a detail of decorative painting - border and draperies.

Nordwand, Detail der Kalkmalereien, Bortenranke und Draperie.

Fig 93. Östra väggen. Jakob Ulvssons (örnfot) ärkebiskopsvapen. Foto GH 1996.

The east wall, painted with the coat-of-arms of Archbishop Jakob Ulvsson (Eagle's Foot).

Ostwand. Das Wappen des Erzbischofs Jakob Ulvsson.

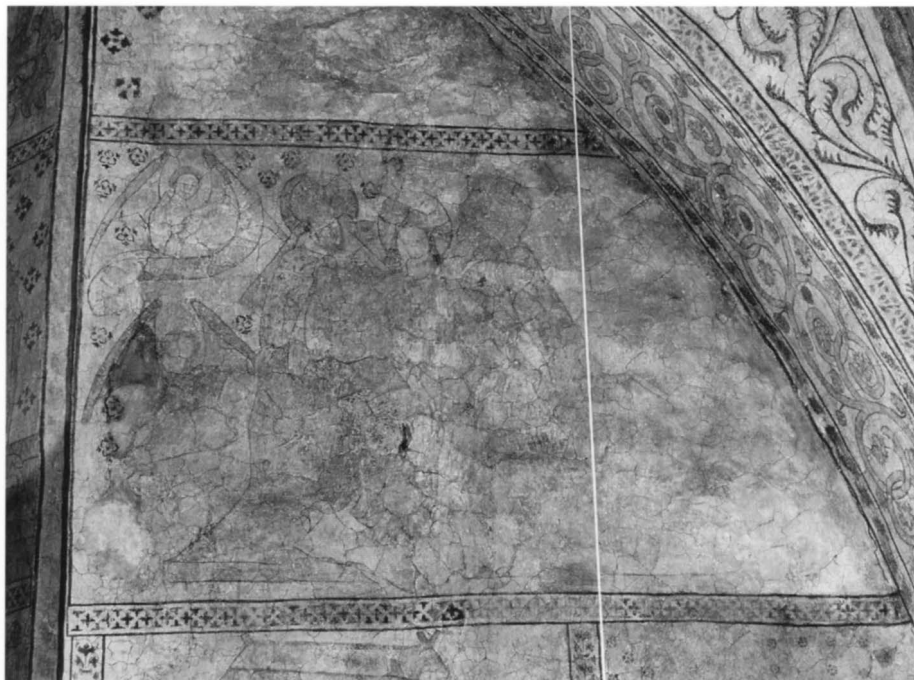

Fig 94. Östra väggen. Treenigheten. Foto GH 1996.

The east wall. The Trinity.

Ostwand. Die Dreieinigkeit.

Fig 95. Östra väggen. Kongungarnas tillbedjan. Foto GH 1996.

The east wall. The Adoration of the Magi.

Ostwand. Anbetung der Könige.

ett markparti och har en bok i handen. Vid sidorna svävande språkband. I bakgrunden schablonmåleri, vid Markus även tångliknade rankor. Nedtill enkla rankor. – E. Aposteln Petrus (fig 88). Sittande med bok i knäet och nyckel i högra handen. Grön klädnad med brun, veckrik mantel. T.h. tiara på marken och Pelikan, som hackar sig i bröstet. – F. Aposteln Paulus. Sittande med bok i knäet, vid vänstra sidan ett stående svärd. Grågrön klädnad, brun mantel. T.v. Fågel Fenix ovan ett brinnande bål. – G. Kyrkofadern Gregorius. Knäböjande, grågrön klädnad, ljusgrå kåpa med brunt bräm, guldfärgad tiara. – H. Kyrkofadern Augustinus. Knäböjande, brun mantel, mitra. – I. Kyrkofadern Ambrosius (fig 89). Knäböjande, grå klädnad, brun kåpa, mitra. – K. Kyrkofadern Hieronymus (fig 89). Knäböjande, brun mantel med vida armar, gul hatt. – L. Aposteln Filippus. Knäböjande med patriarkkors i handen. Brun klädnad, grön mantel. – M. Aposteln Tomas (fig 90). Sittande med vinkelhake i handen.² Ljusbrun mantel och huvudbonad. Gestalterna i E-M avbildas på smala markpartier, bredvid svävar språkband, i bakgrunden schabloner och ”vajande tång”. – c. Åtta svickelpartier med profeter i bröstbild, vilande på språkband, gråbruna klädnader, kantiga hattar (fig 90). Svicklarna avslutas nedåt av tunna rankor i grönt och rödbrunt. – d. Triumfbågen. Frodig akantusranka i grönt och gråbrunt, lindad kring en gulbrun stam. – f. Sköldbågarna och gördelbågen (fig 91). Kraftiga, stiliserade rankor med druvklasar, inramade av schablonbårder. Grönt och rödbrunt dominerar.

Väggarna indelas i fält genom schablonbårder i rödbrunt med mörkare kanter och avslutas nedtill med (fig 92): – I. Bårdranka i rödbrunt med sexbladiga rosor. – II. Målade, rödbruna draperier med urtag i mitten, liknande kåpor, upphängda i ringar på en gul stång.

Östra väggen: – 1. Jakob Ulvssons (örnfot) ärkebiskopsvapen (fig 93). Skölden kvadrerad av ett genomgående rött kors. 1/4 i blått ett avhugget gult stolpvis ställt rovfågelben med vit befjädring, 2/3 i guld ett genomgående rött kors. Skölden timbrerad av en mitra och överlagd en kräkla. Vapnet kan dateras till 1500-talets början.³ – 2–3. Skadade partier. – 4. Treenigheten (fig 94). I centrum Kristus med korsgloria, omgiven av Gud Fader och den Helige Ande. T.v. två svävande änglar, den övre med språkband. – 5. Skadat parti. – 6. Maria och Elisabets möte. Maria t.v. i ljus klädnad med krona och gloria, Elisabet t.h. i grön klädnad och rödbrun mantel, gloria. Ovan språkband. – 7. Jesu födelse. Maria knäböjande på marken framför en enkel byggnad med tak på

Fig 96. Östfönstret. Erik den helige. Foto GH 1996.

The east window. St Eric.

Ostfenster. Erich der Heilige.

stolpar. – 8–9. Skadade partier. – 10. Två gestalter i hattar. – 11. Moses och den brinnande busken. I mitten Moses med horn, i bakgrunden Gud Fader i den brinnande busken. – 12. Konungarnas tillbedjan (fig 95). Maria sittande t.v. med Jesusbarnet på knäet, i bakgrunden Josef, t.h. tre män, den mellersta med krona, övriga otydliga. – 13. Frodig akantusranka i grönt i fönsternischens överparti (fig 91). – 14. Erik den helige (fig 96). Stående på grönt, rutmönstrat golv. Grön klädnad, brun mantel, gloria, på huvudet krona, i högra handen svärd, i vänstra handen riksäpplet. – 15. Sankt Olof (fig 61).

Fig 97. Östfönstret. Heliga Birgitta. Foto GH 1996.

The east window. St Bridget.

Ostfenster. Die Heilige Birgitta.

Fig 98. Östfönstret. Katarina av Vadstena. Foto GH 1996.

The east window. Katarina (Catherine) of Vadstena.

Ostfenster. Katharina von Vadstena.

Fig 99. Södra väggen. T.v. Sankt Antonius, t.h. Frambärandet i templet. Foto GH 1996.

The south wall. Left: St Anthony. Right: the Presentation in the Temple.

Südwand. Links St. Antonius, rechts Darstellung Jesu im Tempel.

Fig 100. Södra väggen. T.v. Flykten till Egypten, t.h. Den Heliga Släkten. Foto GH 1996.

The south wall. Left: the Flight into Egypt. Right: the Holy Family.

Südwand. Links Flucht nach Ägypten, rechts der Heiligen Familie.

Fig 101. Södra väggen. Betlehemitiska barnamorden. Foto GH 1996.

The south wall. The Slaughter of the Innocents.

Südwand. Der Kindermord zu Bethlehem.

Stående på grönt, rutmönstrat golv. Brun klädnad, grön mantel, gloria, på huvudet krona, i högra handen yxa (skadad genom fönstrets utvidgning), i vänstra handen ciborium. – 16. Den heliga Birgitta (fig 97). Stående på grönt, rutmönstrat golv, vit klädnad, grå mantel med mörk insida, vitt dok, gloria, i höger hand en penna, i vänster hand en bok. – 17. Katarina av Vadstena, helig abbedissa (fig 98). Stående på grönt, rutmönstrat golv, vit klädnad, grågrön mantel, vitt dok med band runt pannan och över hjässan, i vänstra handen lampa, i högra handen liljekvist (skadad genom fönstrets utvidgning), vid foten vilande hind.

Södra väggen: – 18. Joakims och Annas möte vid Gyllene porten. Två gestalter med gloria omfamnar varandra, t.v. arkitekturdetaljer, i övre högra kanten solstrålar. – 19. Skadat parti. – 20. Marie tempelgång. Maria på väg uppför en trappa, i bakgrunden Anna. – 21. Sankt Antonius (fig 99). Stående med T-formad stav i handen, på huvudet birett (styv, fyrkantig mössa). – 22. Frambärandet i templet (fig 99). I mitten altare på vilket Jesusbar-

net står, t.v. Maria med korg med duvor, t.h. Simeon i toppig mössa och brun mantel med vida ärmhål över ljus dräkt. – 23. Flykten till Egypten (fig 100). Maria ridande med Jesusbarnet i famnen, bakom Josef med påse på stav över axeln. – 24. Den Heliga Slakten, del av (fig 100). Maria med Jesusbarnet, i bakgrunden Josef, t.v. två stående gestalter med gloria samt den helige Servatius, avbildad som en biskop i barnstorlek. – 25. Betlehemitiska barnamorden (fig 101). I mitten tre män i olika huvudbonader, med klubbor i händerna, slående på barnkroppar, flera liggande barnkroppar på marken. T.v. Herodes i grantäpplemönstrad mantel, trekantig hatt, brunt skägg. – 26. Återkomsten från Egypten (fig 102). Maria t.v., i mitten Jesusbarnet stående med handen uträckt mot en man, som ger honom en peng, klädd i brun kappa med vit bräm, kantig hatt, med ena handen nedstucken i en axelväska. – 27. Bebedelsen för Josef (fig 102). Josef, i kort svart rock och kantig hatt, arbetar med en stor timmerbila i högra handen, stående gränsl över en plank. T.h. stående ängel i vit klädnad.

Fig 102. Södra väggen. T.v. Återkomsten från Egypten, t.h. Bebådelsen för Josef. Foto GH 1996.

The south wall. Left: the Return from Egypt. Right: the Annunciation to Joseph.

Südwand. Links Rückkehr aus Ägypten, rechts Aufklärung Josphs.

Fig 103. Norra väggen. Marie kröning med änglakören. Foto GH 1996.

The north wall. The Coronation of the Virgin Mary, with the Choir of Angels.

Nordwand. Krönung Marias mit Engelschören.

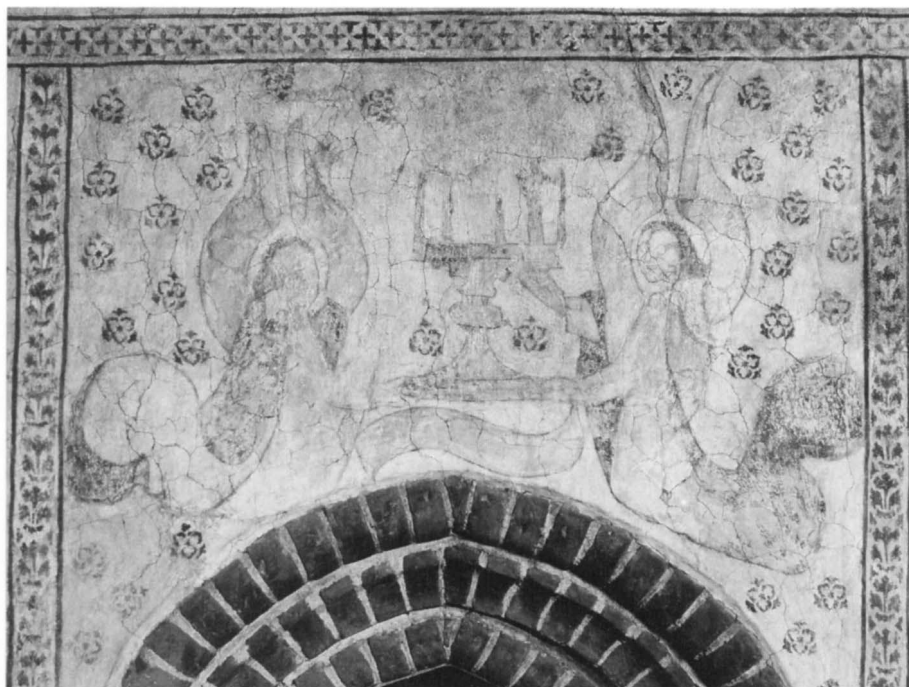

Fig 104. Norra väggen. Änglar med monstrans. Foto GH 1996.

The north wall. Two angels with monstrance.

Nordwand. Engel mit Monstranz.

Norra väggen: – 28. Marie kröning med änglakören, enl. Legenda Aura (fig 103). Högst uppe Maria, sittande mellan Gud Fader och Kristus, omgivna av svävande änglar. Stora skadade partier efter läktarna, där hålen efter bjälkarna satts igen och putsats med grov, grå puts. – 29. Den heliga Margareta t.v. med korsstav i handen

(draken borta), t.h. Jakob d.ä. i hög huvudbonad, med bok i handen och pilgrimsväska över axeln. – 30. Änglar med monstrans (fig 104). Två svävande änglar med ornamentalt utformade, uppåtriktade vingar bär upp en monstrans. Mellan änglarna tomt språkband. – 31. Marie död. Knäböjande apostlar vid Marie bädd. – 32. Marie

Fig 105. Norra väggen. Marie begravning. Foto C Lundin 1909. ATA.

The north wall. The Funeral Procession of the Virgin Mary.

Nordwand. Grablegung Marias.

Fig 106. Sydöstra hörnet, pelaren. Jesu dop. Foto GH 1996.

The southeast corner. The Baptism of Christ.

Südostecke, Pfeiler. Jesu Taufe.

begravning (fig 105). Ett par apostlar bär en bår, bakom följer ytterligare några apostlar.

På pelarna: – 33. Den helige Stefanus. Stående på grönt, rutmönstrat golv. Vit dräkt, grön mantel, kort, brunt hår, gloria, hållande i högra handen en palmkvist, i den vänstra ett fat med tre stenar. – 34. Sankta Ursula. Stående på grönt, rutmönstrat golv. Vit dräkt, grön mantel, långt, brunt hår, gloria, hållande i vänstra handen en pil. – 35. Jesu dop (fig 106). I mitten Jesus iförd ländkläde, t.h. Johannes Döparen, knäböjande i gul klädnad och mörkbrun mantel, i högra handen ett krus vatten, som han håller över Jesu huvud. T.v. en ängel hållande Jesu mantel, ovanför svävar den Helige Andes duva under stiliserad molnformation. – 36. Spejarna med druvklasen (fig 107). Två män i korta rockar och olika hattar bär en stor druvklase på en stång över axlarna. – 37. Skadat parti. – 38. Sankta Barbara (fig 108). Stående på ett rutmönstrat golv. Grå klädnad, brun mantel med vit insida, brunt, hängande hår, hållande ett torn i högra handen. – 39.

Begråtandet (fig 109). Maria med Kristi döda kropp, t.h. Johannes som håller Kristi huvud. – 40. Sankta Gertrud. Stående med modell av kyrkobyggnad i vänstra handen. – 41. Skadat parti. – Pelarnas avtrappade partier målade med veckade band i rött och grönt i perspektivisk framställning.

Som nämnts ovan kan Jacob Ulvssons ärkebiskopsvapen på östra väggen dateras till 1500-talets början. Då målningarna tillkommit i ett sammanhang får hela sviten dateras till denna tid, troligen med ärkebiskopen som tillskyndare. Figurstilen och ornamentiken talar för att de kan ha utförts av Albertus Pictors verkstad eller skola, en uppfattning som även tidigare framförts i litteraturen.⁴

Överkalkning av målningarna 1745

I sin avhandling 1731 säger Hackzell i svensk översättning: "Målningar i taket och på väggarna finnas av skif-

Fig 107. Sydvästra hörnet, pelaren. Spejarna med druvklasen. Nedtill synlig gräns för igensättning av uppgång till medeltida predikstol i pelaren. Foto C Lundin 1909. ATA.

The southeast corner. The spies with the bunch of grapes. Below visible border from an earlier entrance to a medieval pulpit in the pillar.

Südostecke, Pfeiler. Die Kundschafter mit den Trauben. Unten sichtbare Begrenzung des zugemauerten Aufgangs zur mittelalterlichen Kanzel im Pfeiler.

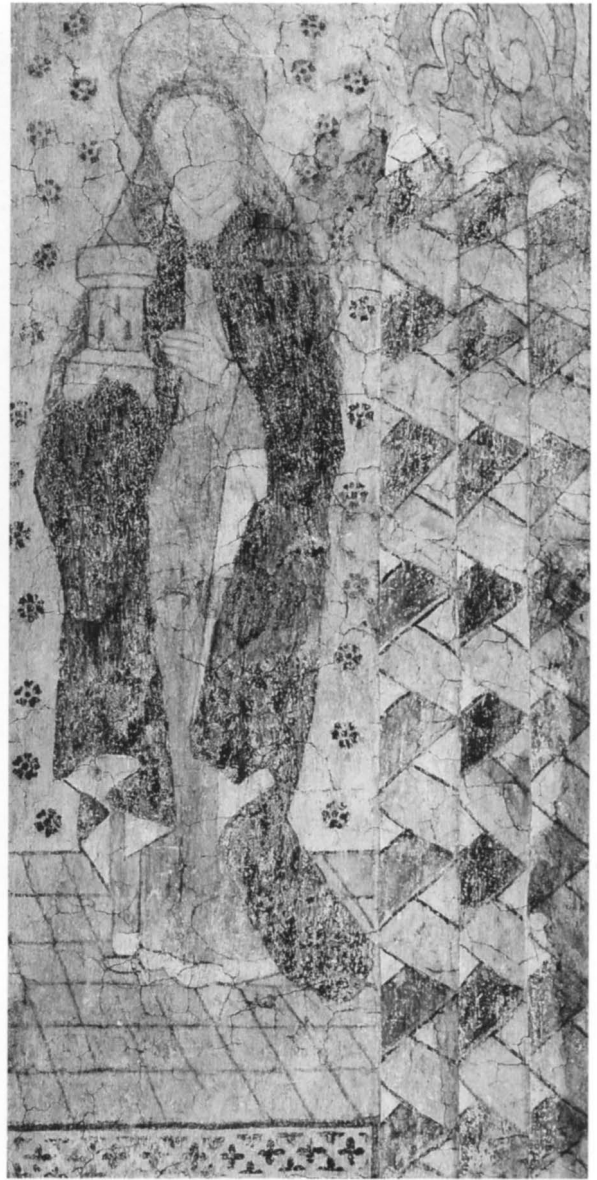

Fig 108. Nordvästra hörnet, pelaren. Sankta Barbara. Foto GH 1996.

The northwest corner. St Barbara.

Nordwestecke, Pfeiler. St. Barbara.

tande art och smak, företrädesvis återgivande bilderna av dem, som papisterna hedrade såsom helgon”.⁵ Vid besiktning av kyrkan 1737 ställdes frågan om man skulle rappa och vitlimma även koret med ”anseende till den därå befintliga gambla målningen, som till en del befants förgången”. Vid ny besiktning 1740 nämndes inte målningarna särskilt, utan det beslöts att kyrkan skulle rappas och överstrykningen eller vitlimningen skulle göras med väl saltblandad gotlandskalk.⁶ 1745 kalkades målningarna i koret över. Samma år fick målaren Eric Fällström betalt för ”Rändernas och divisernas målände opp uti kyrkiowalfwen” (räk). Det som avsågs var sannolikt målningen på valvstrålarna och slutstenarna.

Framtagande av kalkmålningarna 1909

När kyrkans dåvarande vice pastor Albert Nordberg studerade kyrkans arkivalier i början av 1900-talet

Fig 109. Nordvästra hörnet, pelaren. Begråtandet. Foto C Lundin 1909. ATA.

The northwest corner. The Pietà.

Nordwestecke, Pfeiler. Die Beweinung.

framkom uppgifter om målningarna i koret ur syneprotokollet från 1737.⁷ 1906 hade kyrkostämman fattat beslut om att vitlimma kyrkorummet. Efter framställning av Nordberg beslöt dock en ny stämma att uppskjuta detta för att undersöka förhållandena närmare. Sommaren 1907 besökte riksantikvarien Hans Hildebrand kyrkan och gav anvisningar för renknackning av ett fält i valvet. Fram trädde då bilden av kyrkofadern Gregorius.

1908 beslöts att valvmålningarna i koret skulle tagas fram. 1.200 kr anslogs ur allmänna medel och församlingen skulle bidra med 300 kronor. Arkitekten Sigurd Curman vid Överintendentsämbetet utsågs att leda arbetet och kontrakt om utförandet slöts i juli 1909 med dekorationsmålaren E L Lundin, Söderala. Innan arbetet påbörjades revs den ena av de båda läktarna vid korets norra sida. Sedan ställningarna rests kunde Sigurd Curman vid närmare undersökning konstatera att det fanns målningar även på väggarna i koret (ATA). Efter en ny framställning från Överintendentsämbetet beslöts att även dessa målningar skulle framtagas och medel ställdes till förfogande. Det beslöts även att den återstående läktaren i koret skulle rivras.

Framknackningen och restaureringen av målningarna gjordes under sensommaren och hösten 1909. Efter framtagningen visade sig målningarna i valven och på gördel- och sköldbågarna vara väl bibehållna, utan lakuner och större skador eller lagningar i putsen (fig 110). Målningarna på väggarna var dock i ett sämre tillstånd. Orsaken kan ha varit skillnaden i underlag, valven är uppförda i tegel och väggarna av marksten. Väggarna är också mer utsatta för fukt och temperaturväxlingar. Väggarna hade dessutom skadats genom upphuggning och förstoring av fönster samt uppsättning av läktare.

Arbetet utfördes, enl. Curmans egen utsago i redogörelsen, efter samma principer som vid framtagningen och restaureringen av valvmålningarna i Strängnäs domkyrka åren 1907–09. Sigurd Curman var kulturhistorisk kontrollant även för dessa arbeten och de principer som här tillämpades kom att bli normgivande för kommande restaureringar av medeltida kalkmålningar. Dessa innebar en försiktig framtagning och en återhållsam och försiktig komplettering av vissa skadade partier.⁸

Runt det förstörade fönstret på sydsidan målades en bred röd-brun rand ca 25 cm från kanten och en tom fläck ovanför fönstret försågs med schablonerade fyllnadsornament. I lakuner och lagningar fläckades putsytan med svamp för att tona ner intrycket av tom yta. En rik fotodokumentation finns från framtagningen och restaureringen av målningarna (ATA). En jämförelse

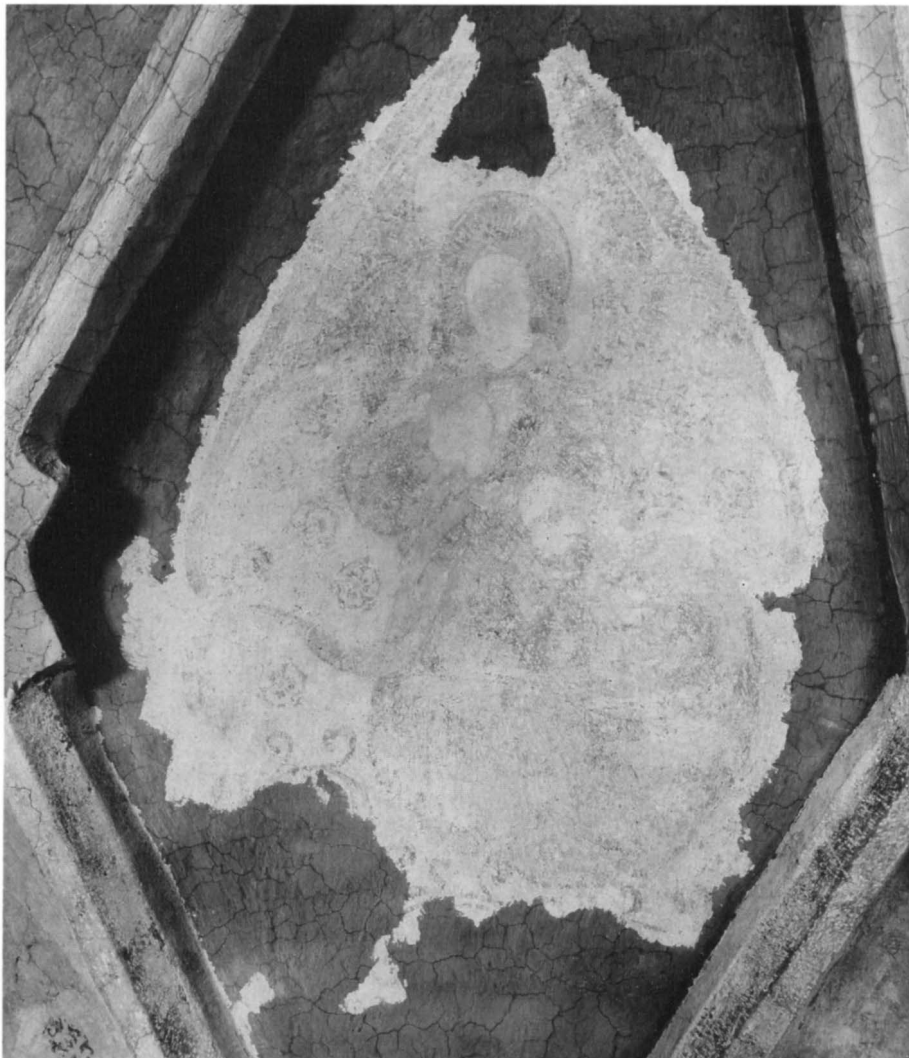

Fig 110. Korvalvet. Svävande ängel, framtagning av målningen 1909. Foto C Lundin 1909. ATA.

The chancel vaulting. Angel uncovered by removal of the secondary plaster in 1909.

Chorgewölbe. Schwebender Engel, Freilegung der Kalkmalereien 1909.

mellan de framtagna målningarna före och efter restaureringen visar dock att betydande kompletteringar gjordes.

Vid närmare undersökning av långhusets valv visade det sig att valvstrålarnas skråkanter var färgade med en rödbrun färg, på samma sätt som i korvalvet, samt att slutstenarna var dekorerade med en sexuddig stjärna på blå botten. Dekorationen återställdes genom att valvstrålarna färgades på nytt och slutstenarnas ornament knackades fram och restaurerades (ATA).

Rengöring av målningarna 1936 och 1971

Då målningarna blivit starkt nedsmutsade genom uppvärmningen med varmluft rengjordes och konserverades de 1936 av konservator Alfred Nilsson, Stockholm.

1971 rengjordes kalkmålningarna av konservator Peter Tångeberg under ledning av konservator Alf Hedman, Gävle.⁹

Fig 111. Koret mot öster. Foto Sören Hallgren 1991.

The chancel, looking east.

Chor nach Osten.

Inredning och inventarier

Altare

Altare av tegel, sammansatt av tre partier (fig 112), från öster: – 1. Plint av tegel från äldre altare. På baksidan två nischer, en större vid golvet och en högre upp, båda med överliggare av trä. Nischernas mått: B 94 cm, h 60 cm, dj 78 cm, resp b 49 cm, h 33 cm, dj 43 cm. Altarskiva av grå kalksten, som täcker även övre delen av parti nr 2, l 236 cm, b 58 cm, plint h 142 cm. – 2–3. Avtrappat parti, murat direkt mot föregående, med framskjutande mittparti bestående av sidoplintar med öppna, konkava sidor som möts i en spets, slammat och vitkalkat. Altarskiva av grå, polerad kalksten med avfasade kanter, l 251 cm, b 110 cm, altare h 111 cm. Altaret är placerat 108 cm framför östmuren.

I samband med golvupptagning och arkeologisk undersökning 1969 framkom att altaret bestod av tre olika delar, tillkomna vid olika tider. Den mellersta

delen bestod av en omsorgfullt murad plint av tegel, sannolikt medeltida. Murverket var fogstruket på baksidan och sidostyckena. På framsidan fanns bakom en sekundär påmurning två nischer, en i golvplanet med överliggare av trä och en högre upp, den senare ej intakt då altaret ursprungligen varit högre.¹ Altaret, som var placerat en dryg meter framför östväggen, hade fått en sekundär igenmurning på baksidan bestående av träverk, bullersten och tegelmurverk av dålig hantverksmässig kvalitet. Av utbyggnader på ömse sidor om altaret framgick att det vilat på ett podium. Rester av ett äldre golv av tegel påträffades också.² De bevarade delarna av det äldre altaret behölls (nuv del 1) och fick utgöra utgångspunkt för den kompletterande påbyggnad av altaret, som gjordes 1971 efter ritningar av arkitekt Uno Söderberg (K-byrån). Det äldre altaret vändes och placerades med de öppna nischerna mot östmuren.

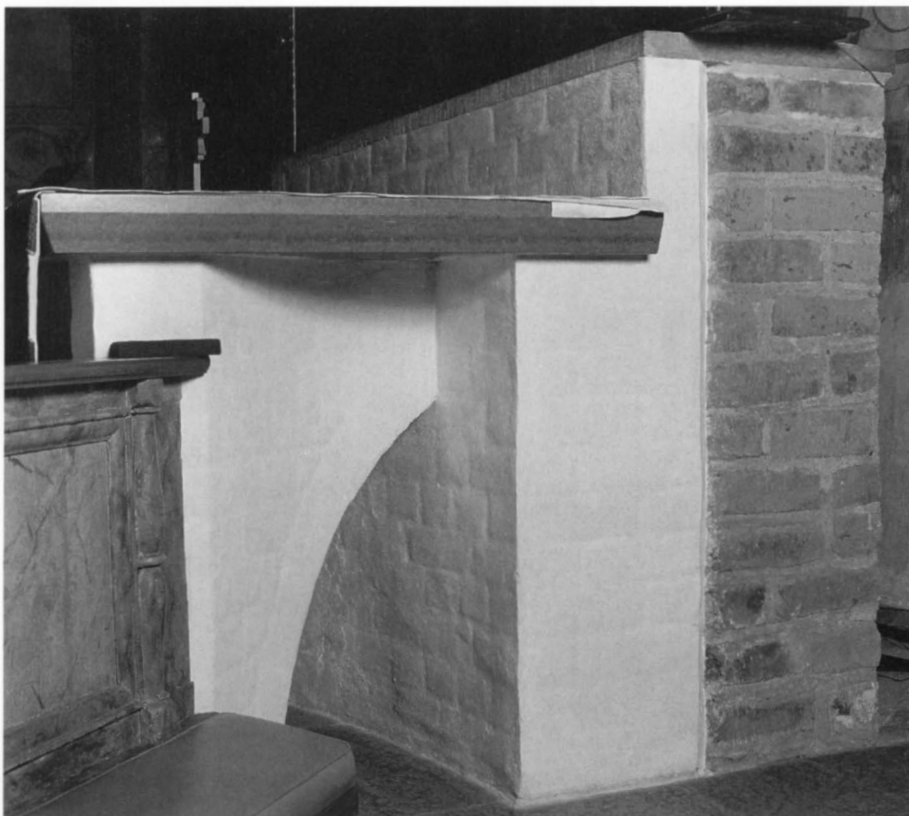

Fig 112. Altaret från söder. Den medeltida delen längst t.h. Foto GH 1996.

The altar, seen from the south, with the medieval part far right.

Altar von Süden. Der mittelalterliche Teil ganz rechts.

Fig 113. Altarskåpet, utfört i Antwerpen, 1520-talet. Foto Sören Hallgren 1991.

The reredos, made in Antwerp in the 1520s.

Flügelaltar, in Antwerpen hergestellt in den zwanziger Jahren des 16. Jh.

Även tegelgolvet bakom altaret återställdes.

Knäfallspallar, 2 st, grönlaserade, med dynor av ljusbrunt skinn. Från 1971.

Altarskrank

Altarskrank på tre sidor av panel, indelad i fält med halvfranska speglar och halva, svarvade balusterdockor, slät överliggare. Utsidan marmoreringsmålade i grågrönt med inslag av rött och gult, överliggaren grågrön, insidan blågrön. H 85 cm. Knäfallsbänk med lösa dynor, klädda med ljusbrunt skinn, från 1971.

Altarskranket gjordes hösten 1769 av snickaren Olof Rismark med hjälp av korpralen Skytt, krögaren Sund och fjärdingskarlen Per Person. De utförde tillsammans 40 dagsverken och svarade även för materialet. Skranket målades med "variable Marmor" av historiemålaren Anders Hellberg från Piteå (räk).³

Vid golvupptagning 1969 framkom det ursprungliga

fundamentet av sten för altarringen (ATA).

Altarskåp

Nederländskt altarskåp med predella och målade dörrar (fig 113–114). Corpus och dörrarna upptill med konkav-spetsig avslutning. Profilerade och förgyllda ramar inom svarta kantlister, inre ramverk av finmaskigt masverk. Ovan corpus reser sig fyra fialer med enkla korsblommor. Corpus kröns av en platta, på vilken en figur varit fästad, sannolikt en stående Kristusgestalt.⁴ I övre delen av corpus mittparti Korsfästelsen, flankerat av scener ur passionshistorien och i övriga fält scener ur Jesu liv (fig 115). På predellans framställning av Kristus och de tolv apostlarna och på dörrarnas utsidor Getsemane.⁵ Corpus baksida består av grova, ohyvlade bräder, mörkfärgade med smidda spikar. På mitten tvärså med tappar. Skåpet är utfört av ek. Corpus höjd i mittpartiet 394 cm, bredd 290 cm. Sidofältens högsta höjd 248 cm.

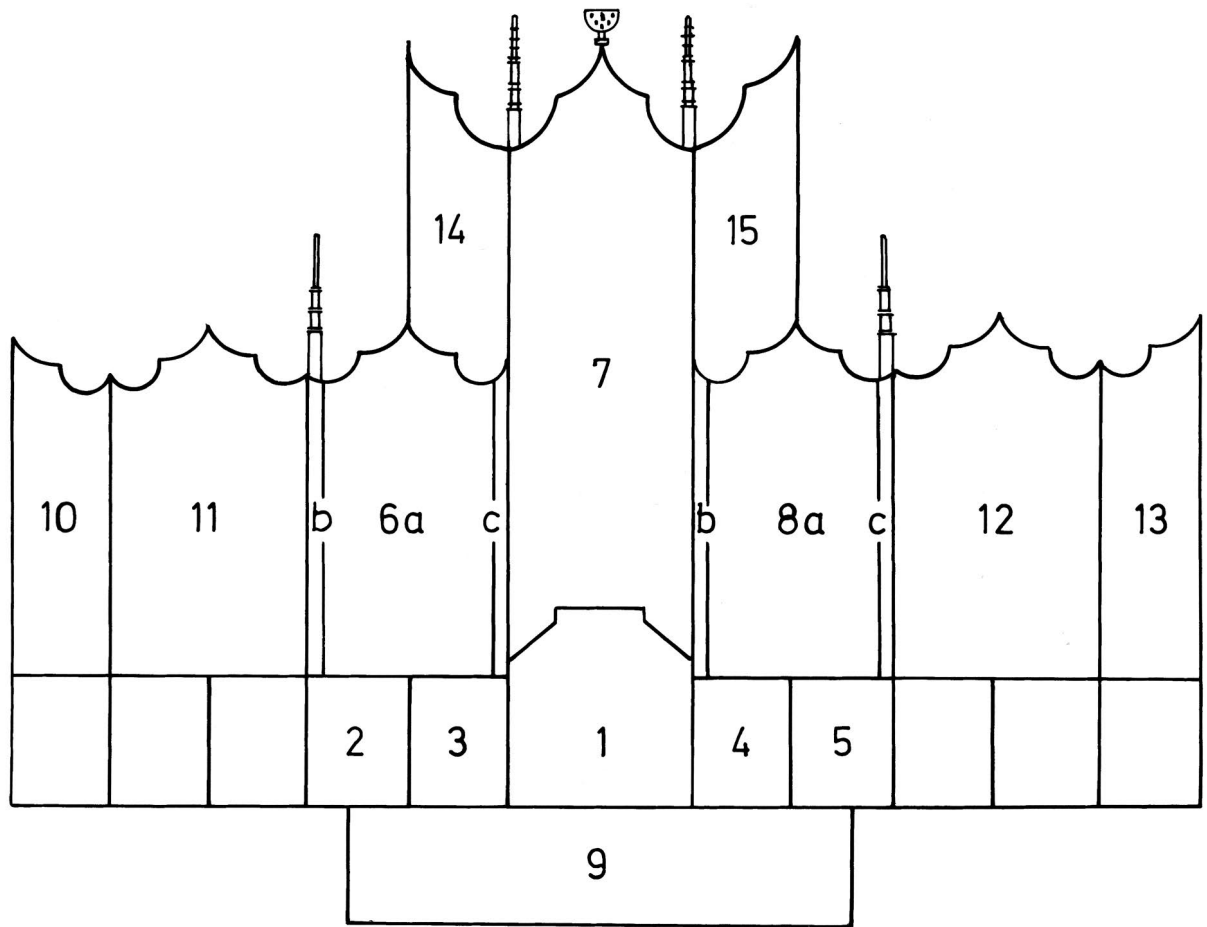

Fig 114. Altarskåpet.

Skulpturer:

1. Sovande Isai, "Jesse rot"
2. Frambärandet i templet
3. Herdarnas tillbedjan
4. Konungarnas tillbedjan
5. Omskärelsen
- 6a. Korsbärandet
- 6b. Dopets sakrament
- 6c. Konfirmationens sakrament
7. Korsfästelsen
- 8a. Korsnedtagningen
- 8b. Prästvigningens sakrament
- 8c. Botens sakrament

Målningar:

9. Kristus och de tolv apostlarna
10. Bebådelsen för herdarna
11. Herdarnas tillbedjan
12. Kristi förklaring
13. Tre samtalande män
14. Ängel
15. Ängel

*The reredos.**Sculptures:*

1. Jesse root
2. The Presentation in the Temple
3. The Adoration of the shepherds
4. The Adoration of the Magi
5. The Circumcision
- 6a. Christ bearing the Cross
- 6b. The Sacrament of Baptism
- 6c. The Sacrament of Confirmation
7. The Crucifixion
- 8a. The Descent from the Cross
- 8b. The Sacrament of Ordination
- 8c. The Sacrament of Penance

Paintings:

9. Christ and the twelve Apostles
10. The Annunciation to the shepherds
11. The Adoration of the shepherds
12. The Transfiguration of Christ
13. Three men conversing
14. Angel
15. Angel

*Flügelaltar.**Skulpturen:*

1. Schlafender Isai. "Jesse Stamm"
2. Darstellung im Tempel
3. Anbetung der Hirten
4. Anbetung der Könige
5. Beschneidung
- 6a. Kreuztragung
- 6b. Sakrament der Taufe
- 6c. Sakrament der Firmung
7. Kreuzigung
- 8a. Kreuzabnahme
- 8b. Sakrament der Priesterweihe
- 8c. Sakrament der Busse

Gemälde:

9. Christus und die zwölf Apostel
10. Verkündigung an die Hirten
11. Anbetung der Hirten
12. Verklärung Christi
13. Drei Männer im Gespräch
14. Engel
15. Engel

Fig 115. Altarskåpet, corpus.
Foto Sören Hallgren 1991.

The reredos, corpus.

Flügelaltar, Corpus.

Skulpturgrupper:

Skulpturerna är utförda i det närmaste som friskulpturer i grupp, insatta i arkitektoniskt utformade nischer. Nischerna är välvda, blåmålade, samt inramas och avslutas med baldakiner, grenverk och masverk av sengotisk karaktär. Scenerna försiggår på sluttande markplan

eller golv i rum. Rik förgyllning och bemålning på arkitekturdetaljer, ornament och mantlar. En del av mantlarna har inskrifter längs kanterna, dock svårtolkade. Karnationsfärgerna är i stort sett ursprungliga medan förgyllningen är tillkommen vid senare restaureringar.⁶

1. Sovande Isai, motivet ofta kallat "Jesse rot". I mit-

Fig 116. Altarskåpet. Den sovande Isai, detalj. Foto M Bratt-Gustafsson 1971. ATA.

The reredos. Detail of Jesse root.

Flügelaltar. Der schlafende Isai, Detail.

tillbaka försvunna Jesusbarnet, som legat på marken. I mitten oxen och åsnan och bakom dessa fem herdar.

4. Konungarnas tillbedjan. Maria sittande t.h. med Jesusbarnet på knäet. I förgrunden en knäfallande konung, vid sidan och i bakgrunden ytterligare två konungar samt Josef, en kvinno- och en mansgestalt.

5. Omskärelsen (fig 118). I mitten altare med duk i guldbrokad på vilket Jesusbarnet halvligger, t.v. Maria, t.h. en präst i toppig huvudbonad med kniv i handen. I bakgrunden tre kvinnor.

6a. Korsbärandet. I nedre delen av mittpartiet den törnekrönte Kristus, bärande på korset, bakom honom Simon av Cyrene, som hjälper till att bära korset. I förgrunden Veronica, knäfallande med svedteduk i händerna. Runt Kristus romerska soldater (fig 119–120). Ovanför huvudscenen molnformationer med ett tiotal gestalter. Överst en svävande ängel under baldakin. Närmast högra kanten stående apostel på hög piedestal. – b. Dopets sakrament. På konsol under baldakin en mindre scen där en biskop förrättar ett dop. – c. Konfirmatio-

ten Isai, "Jesse", Kung Davids far, stamfar till Jesus, sovande under en baldakin med en gyllene stam i handen (fig 116). Stammen delar sig i två grönskande slingor, som vindlar sig upp efter corpus sidor och möts under den sittande Maria i skåpets översta del. I grenverket vid sidorna är sex av Jesu förfäder inplacerade. Framför Isai fyra gestalter i rikt draperade mantlar med inskrifter längs kanterna, varierande huvudbonader och språkband i händerna. På ett av dessa står: "Radix iess florebit" (=Jesse rot ska blomma).

2. Frambärandet i templet. I mitten altare med duk i grön guldbrokad, t.v. Maria och t.h. Simeon med det lindade Jesusbarnet i famnen, i bakgrunden fem kvinnor.

3. Herdarnas tillbedjan (fig 117). I förgrunden knäböjer Maria och Josef, blickande mot det sedan lång tid

Fig 117. Altarskåpet. Herdarnas tillbedjan. Foto M Bratt-Gustafsson 1971. ATA.

The reredos. The Adoration of the shepherds.

Flügelaltar. Anbetung der Hirten.

Fig 118. Altarskåpet. Omskärelsen. Foto Sören Hallgren 1991.

The reredos. The Circumcision.

Flügelaltar. Beschneidung.

nens sakrament. På konsol under baldakin en mindre scen där en biskop undervisar några som samlats omkring honom.

7. Korsfästelsen (fig 121). I övre delen Kristus på korset, omgiven av de båda rövarena i starkt förvridna ställningar och med expressiva ansiktsuttryck (fig 122–123). Ovanför svävar en ängel och en djävulsfigur med små barngestalter i armarna (den gode resp. den onde rövarens själ). Längst upp i corpus Maria sittande med Jesusbarnet på knäet. Nedanfö korset krigsfolk och hästar samt soldater som delar Kristi mantel. Längst ner Maria hopsjunken i Johannes' armar och med Maria Magdalena vid sin sida samt ytterligare en Maria. Närmast högra och vänstra kanten hög piedestal med en stående apostel vid vardera sidan.

8a. Korsnedtagningen. I centrum korset varifrån Kristi döda kropp lyfts ner av Josef från Arimatea. I förgrunden knäböjer Maria, Johannes, Maria från Magdala och ytterligare en Maria. Nedanfö korset ett par soldater, vid sidorna ett par kvinnor. Ovanför korset en grå-

Fig 119. Altarskåpet. Korsbärandet, detalj. Foto Sören Hallgren 1991.

The reredos. Detail of Christ bearing the Cross.

Flügelaltar. Kreuztragung, Detail.

Fig 120. Altarskåpet. Korsbärandet, detalj. Foto M Bratt-Gustafsson 1971. ATA.

The reredos. Detail of Christ bearing the Cross.

Flügelaltar. Kreuztragung, Detail.

Målningar, dörrarnas insidor:

10. Bebådelsen för herdarna. Tre herdor, en av dem med stav, grupperade tillsammans med en ängel framför ett stycke natur.

11. Herdarnas tillbedjan. Maria sittande i ljusblå mantel med Josef stående bakom och Jesusbarnet sittande bredvid, hållande ett äpple i handen. Runt om står eller knäböjer tre herdor i röda och bruna mantlar. Bland molnen ovanför svävar tre änglar.

12. Kristi förklaring. Kristus, Moses och Elia stående i vita klädnader, framför knäböjer lärjungarna Petrus, Jakob och Johannes, klädda i mantlar i vitt, blått, rött och brunt.

tande ängel. Närmast vänstra kanten Johannes stående på hög piedestal. – b. Prästvigningens sakrament. På konsol under baldakin en mindre scen där en biskop omges av två män med tonsur och en man med pallium mitt fram för sig. – c. Botens sakrament. På konsol under baldakin en mindre scen där en biskop håller ett oljekärl i vänstra handen och den högra handens tumme på en persons panna, vilken med knäppta händer knäböjer framför honom.

Målning, predellan:

9. Kristus och de tolv apostlarna (fig 124). I centrum Kristus i brunlila dräkt, omgiven av de tolv apostlarna, alla som bröstbilder med individuellt utformade ansikten, mantlar i rött, blågrönt och brunt. I övre vänstra hörnet sekundär inristning: "L. O. G: 602:" (fig 125). B 245 cm, h 49 cm. Sekundära sidopartier med förgyllda voluter. Predellans bas, sidostycken och överstycke av breda plankor. På baksidan påsatt, brunbetsad spånskiva.

Fig 121. Altarskåpet. Korsfästelsen. Foto Sören Hallgren 1991.

The reredos. The Crucifixion.

Flügelaltar. Kreuzigung.

Fig 122. Altarskåpet. Korsfästelsen, detalj. Foto Sören Hallgren 1991.

The reredos. Detail of the Crucifixion.

Flügelaltar. Kreuzigung, Detail.

Fig 123. Altarskåpet. Korsfästelsen, den onde rövaren, detalj. Foto M Bratt-Gustafsson 1971. ATA.

The reredos. The Crucifixion, detail: the unrepentant thief.

Flügelaltar. Kreuzigung, der böse Räuber, Detail.

13. Tre samtalande män.

14–15. Änglar. Halvt knäböjande änglar i svepande mantlar.

Målningarna är utförda i klara, ljusa färger med förtoningar i mantlar och himmelspartier. Nedanför målningarna tre fält på vardera sidan med marmorerad panel inom förgyllda ramar av samma utformning och karaktär som altarskranket.

Målning, dörrarnas utsidor:

Getsemane (fig 126). Kristus knäböjer t.h. i röd klädnad med nedhasad blå mantel. I mitten högst uppe kalk på klippa ovan molnen, t.h. ängel som tittar ned på Kristus. Bakom och ovan kalken ljus himmel, som fortsätter på nederkanten av de båda dörrarna i mitten upptill. I förgrunden t.v. tre sovande män, klädda i blå och röda mantlar. I bakgrunden soldater i hjälmar med spjut i händerna, en bärande en brinnande lykta. Målningen,

Fig 124. Altarskåpet, predellan. Kristus och de tolv apostlarna. På altaret kors från 1972, altarbrun av Anna-Lisa Odelqvist Kruse 1979. Foto GH 1996.

The reredos, the predella. Christ and the twelve Apostles. Altar cross from 1972, altar frontlet designed by Anna-Lisa Odelqvist Kruse 1979.

Flügelaltar, Predella. Christus und die zwölf Apostel. Auf dem Altar ein Kreuz von 1972, Altarborte von Anna-Lisa Odelqvist Kruse 1979.

Fig 125. Altarskåpet, predellan, detalj av inskrift. Foto GH 1996.

Inscription, detail of the predella.

Flügelaltar, Predella, Detail der Inschrift.

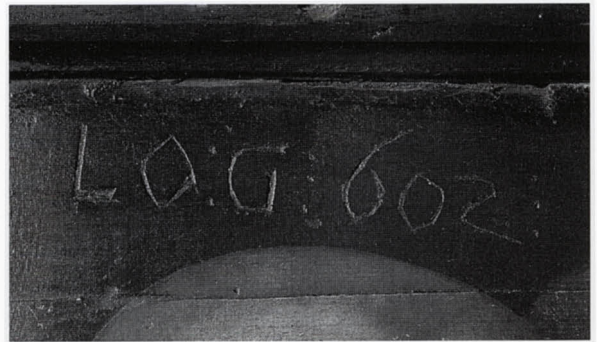

Fig 126. Altarskåpet, målning på dörrarnas baksidor. Foto Sören Hallgren 1991.

The reredos, painting on the reverse sides of the doors.

Flügelaltar, Gemälde auf den Aussenseiten der Flügel.

som sträcker sig över de stängda dörrarna, är utförd i mörka, dova färger, utom det övre partiet av himlen. Svart ramverk. De mindre, övre dörrarna helt svarta, utan måleri.

Altarskåpet är utfört i Antwerpen.⁷ Det tillkom sannolikt på 1520-talet, enl. stilkritiska och konsthistoriska jämförelser med andra likartade verk.⁸ Även predellan, trots vad som ofta sagts, är från denna tid.⁹ De ursprungliga målningarna på dörrarna har gått förlorade och de nuvarande tillkom 1769. Enl. en uppgift av Bureus år 1600 skulle det ha betalats 900 marker silver för skåpet.¹⁰

På 1690-talet talas om "den härlige, rare och mycket konstrijke Altare Taflan...starkt förgylt...men är på somblige ställen någodt illa medfarit, som deraf händt, att Liung Elden säges en gång warit i kyrkan och Tornet, som warit derpå, upbrunnit, då hafwa dhe rifwit neder en deel af Taflan och således det någodt illa farit."¹¹ 1727 var "Altartaflan behållen, men dörrarna derföre noget gamla och försletne" (inv). 1737 sägs "Altartaflan nu stadder uti den tredje divisen emot söder, med flera skador som then under nedertagandet wid en öppen wådelld förmentes fått hafwer. Dörrarna för denna altartavla äro gamla och merendels förfallna; hvar till kommer att fottaflan af sielva altartavlan kråshant, blifwit nedtyngd som then och dessutom är nog ostadigt ställter" (inv). Vid besiktning av kyrkan samma år konstaterades att det krävdes en "märckelig och kåstsam förbättring" av altartavlan (besiktn prot). Uppgifterna talar för att altartavlan skadades i samband med brand och placerades i södra delen av tredje "divisen" (avdelningen, dvs travéen).

1769 gjorde historiemålaren Anders Hellberg från Piteå, på uppdrag av kyrkorådet, tre målningar på dörrarna till altarskåpet föreställande: "Cristi födelse, Förklaring och Bön i Örtagården."¹² Dessutom hade han "rafinerad Bilderne och Ornamenten inuti Taflan" samt satt in de marmorerade panelerna i nederpartiet på dörrarnas insidor. För dessa arbeten samt marmorering på altardisken (se ovan) och två läktare samt målningen av trävirket i sakristian fick han 600 dr kmt (räk). Smeden Nils Ersson satte lås och gångjärn på altartavlan.

1827 besökte pastorsadjunkten N J Ekdahl från Lund kyrkan och gjorde en avritning och beskrivning av altarskåpet.¹³ Denne konstaterade då att Jesusbarnets huvud och händer var avslagna i scenen "Konungarnas tillbedjan" (nr 4). På hans avritning saknas Jesusbarnet i scenen "Herdarnas tillbedjan" (nr 3). En figur, den lilla djävulsfiguren ovan den onde rövaren, hade fallit ner (eller

tagits ner). Någon krönande gestalt har Ekdahl inte avbildat.

1891 renoverades och förgylldes altarskåpet av fabriker F W Heldenstedt från Örebro. För sitt arbete med altarskåpet och predikstolen fick denne 4.671 kronor (vis prot, räk). En del kompletteringar gjordes också, bl.a. fick Jesusbarnet i "Konungarnas tillbedjan" nytt huvud och nya armar.

1956 gjordes en undersökning av skåpet och del omflyttningar av tidigare felplacerade figurer företogs.¹⁴

1971 renoverades och konserverades altarskåpet av konservator Sven Dalén, Stockholm (ATA).

Altarskåpet är f.n. (1997) under konservering av konservator Peter Tångeberg, Nyköping.

Altarkors

Av trä, med stiliserad, delvis förgylld törnekrans runt korsmitten (fig 124). H 35 cm. På altaret. Skänkt 1972 av kyrkoherde och fru Torsten Bergman (inv 1986).

Altarkrucifix

Av skulpterat trä, kors av obehandlad furu. Kristusgestalt vitmålad, ländkläde och törnekrans förgyllda. H 47 cm. Från 1953, kors nyttillverkat 1971. Skänkt till minne av kyrkvärden J Rob. Sandström (inv 1986). På altaret i sakristian.

Triumfkrucifix

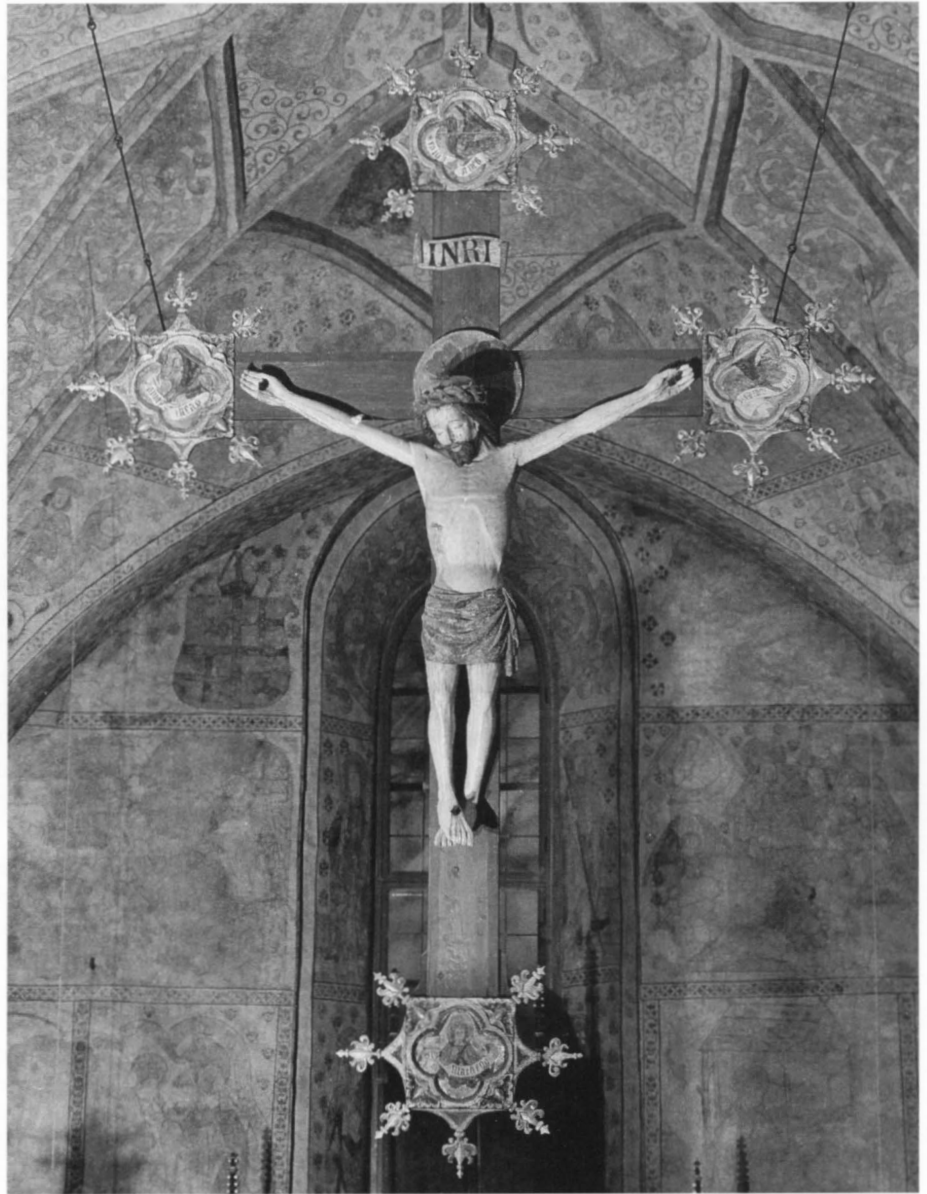
Kristusfigur i rundskulptur av trä, uppsatt på kors (fig 127). Kristusgestalten realistiskt utformad med nedböjt huvud, helt bemålad. Kroppen karnationsfärgad med röda blodstrimor, grön törnekrona, brunt hår och skägg. Kort, hängande guldfärgat ländkläde med blå insida. Kors av trä med den vertikala delen i ett stycke. Framsidan rödmålad med gröna kanter, baksidan brunmålad. I korsets ändar påspikade plattor med målade evangelistsymboler inom skulpterade och målade fympass. Runt vardera plattan sju skulpterade bladornament, målade i rött, blått, silver och guld. I korsmitten skiva med ringformig gloria, målade i guld på röd botten, ovanför texten "INRI". H ca 450 cm. Senmedeltid.

1936 rengjordes krucifixet från tidigare påmålning och retuscherades sedan den framtagna, ursprungliga målningen konserverats. Ett bladornament vid nedre evangelistsymbolen lagades. För arbetet svarade konservator Alfred Nilsson, Stockholm (ATA). Triumfkrucifixet sattes upp i triumfbågen. Tidigare hade det haft sin plats på södra sidan av korväggen.

Fig 127. Triumfkucifixet, senmedeltid. Foto GH 1996.

The rood, late medieval.

Triumphkruzifix, spätes Mittelalter.

1971 konserverades kucifixet av konservator Alf Hedman, Gävle (ATA).

Processionskors

Av trä, rödmålat med gröna kanter, i korsmitten förgylld korsgloria. H med skaft 195 cm. Utfört med triumfkucifixets kors som förebild. Tillverkat av församlingsassistent Mari Lundström 1986 (inv 1986).

Försvunna medeltida skulpturer

I borgmästaren Jacob Ruuths beskrivning från 1690-talet sägs att det fanns åtskilliga "Beläten" av det "Påf-weska wäsendet", främst en Mariabild och två mindre bilder på långa stänger.¹⁵ Skulpturerna har sedan uppmärksammats av ett flertal resenärer, som besökt kyrkan. De upptas i kyrkans handlingar i en beskrivning från 1832 under rubriken "Bilder från Catholska tiden" (inv). Av allt att döma fanns skulpturerna då kvar i kyrkorummet.

Mariabild: – I den nämnda beskrivningen från 1690-talet står: ”Den hel:a Jungfru Mariæ, utj hwilket finnes neder igenom Hufwudet och till bägges dess ögon ett subtiligit hoohl, hwarigenom, sedan en Swamp med watn upfyld bliwit lagd på hufwudet, små watndroppar såsom tårar genom ögonen utflugit.” I Hackzells avhandling från 1731 står: ”Egendomligt är det med omärkliga hål vid ögonen försedda huvudet på Jungfru Gudamoderns bild, vilket, om det belades med en fuktad svamp, tycktes fälla små tårar.”¹⁶ Vid sitt besök i kyrkan 1732 förevisades Linné ”gamla beläten av martyrer, och hål i huvuden, genom vilka sagdes öset vatten, vilket gått till ögonen att de gråtit.”¹⁷ Hülphers, som besökte kyrkan 1758, nämner bland föremål ”ifrån Påfwiska tiden: Åtskillige Bilder, och däribland Jungfru Marias, hwarpå emellan hufwudet och ögonen woro små hål, därigenom Munkarne med en pålagd wåt swamp förmått framskaffa tårar.”¹⁸ I en beskrivning från 1832 (inv) upptas ”en Jungfru Mariæ bild om ungefär 2 1/4 alns höjd, äkta förgylld från det aflägsnaste catholska tidevarf i detta land, visande i sin mekaniska construction invändigh, hvad härrana då äfven hade invändigt. I hufvudet är en utholkning, hvarifrån till ögonen som på stålsträngar äro rörliga, är öppen communication. Från baksidan up till hufvudskålen har gått genom draperiet trådar, som fästade vid en plåt öfver utholkningen och ledde till ögonen sammantryckt en där inlagd vattendrängt svamp och satt ögonen i rörelse och låtit bilden gråta eller visa förtvivlans och vredens ögon, på det att menigheten skulle offra Munkarna mutor för deras förböner om förskoning från olyckor och syndas-traff.”

Av beskrivningarna framgår att Mariabilden var förgylld och ca 135 cm hög. Det märkligaste med den var att bilden kunde fås att gråta. Från en urholkning på huvudet ledde kanaler ned till ögonen. Genom att lägga en våt svamp i urholkningen och pressa samman svampen med hjälp av trådar till en plåt ovan urholkningen droppade vattnet ned och ut genom ögonen. Uppgiften att trådarna upp till huvudet gick genom ”draperiet” kan innebära att de gick genom den skulpterade manteln eller att Mariabilden var placerad framför eller ovan ett draperi bakom vilken den som skötte trådarna kunde dölja sig. Den ursprungliga funktionen av bilden var sannolikt bortglömd då den 1832 framställdes som begagnad i hotfullt syfte av ”Munkarna”.¹⁹

Änglastavar: – I den nämnda beskrivningen från 1690-talet står: ”2:ne små beläten på 2 långa stänger, hwilka äro ihola (ihåliga), och äre Belätena med Ståhlsträngar sedan till alla sina lemmar rörde och regerade, hwarmed dhe det enfaldiga folcket bedragit och alle-

handa fåfänga falskeligen inbillat hafwa.” Hackzell säger 1731: ”...rördes även vissa lemmar på två små bilder, ställda på 9 alnar höga ihåliga stänger, hemligen av de fräcka bedragarna medelst dolda ståltrådar.”²⁰ 1732 iakttog Linné ”tvenne stolpar, på vilka stodo ett par bilder, vilka skolat vid ingången lyft händerna med vördnad, genom en särdeles appropriatus tendo.”²¹ Hülphers iakttog 1758 ”äfwen andra Beläten, som medelst inrättning af strålsträngar bliwit nyttjade til underverk.”²² 1832 fanns bara en bild kvar (inv), ”af träd om 3/4 alns höjd, föreställande en Engel, hvars högra hand är rörlig, i öfrigt stympad, är ställd på en lång vriden stång, från mitten hvarf ett hål går ända upp genom bilden. Igenom detta hål har en tråd varit ledd till handen, som hållit ett ris, och vid de tillfällen Munkarna ansett nödigt hota folcket, blifvit derigenom satt i rörelse. Bakom altartavlan har denna stång fordom stått, så att bilden blott ofvan om den varit synlig.”

De ursprungligen två figurframställningarna bestod av beskrivningarna att döma av en änglabilder, 45 cm höga, med rörliga armar, uppsatta på 540 cm långa, vridna stänger, som var ihåliga. Genom strängar som löpte genom stängerna kunde figurernas armar röras. Åtminstone den ena figuren höll ett ris i handen. Sannolikt fyllde de ursprungligen en funktion i mässan under senmedeltiden. De kan samtidigt ha burit upp ett förhänge kring altaret.²³

Övriga: – 1832 sägs (inv): ”De öfriga bilderna äro så stympade att betydelsen icke kan demeteras. Det enda, som däraf kan förstås, är att de stått under Munkarnas omedelbara styrelse.”

Den 26 juli 1868 beslöt kyrkostämman att på begäran av Nils Månsson Mandelgren överlämna en Mariabild och en bild av ”Mikael” samt ytterligare ett par medeltida föremål till Statens Museum (prot).²⁴ När överlämnandet skulle ske var dock Mariabilden ”genom vanvård förkommen”. Mandelgren skulle ha medfört ”en bild av trä”, trol. den kvarvarande änglastaven, till Stockholm.²⁵ Denna har dock ej kunnat påträffas.

Predikstol

Predikstolen är fäst vid en murpelare vid norra väggen och består av en sju-sidig korg med trappa och bröstvärn, dörr med omfattning och överstycke samt ljudtak, allt av rikt skulpterat trä, helt bemålad i rött, grönt, guld, silver och brons (fig 128). Trappans bröstvärn indelas i fem fält och korgens sidor åtskiljs genom en grupp av tre kolonetter i hörnen, en spiralvriden bronsfärgad i mitten, omgiven av kolonetter med gröna rankor och förgyllda druvklasar, samtliga med förgyllda, korintiska

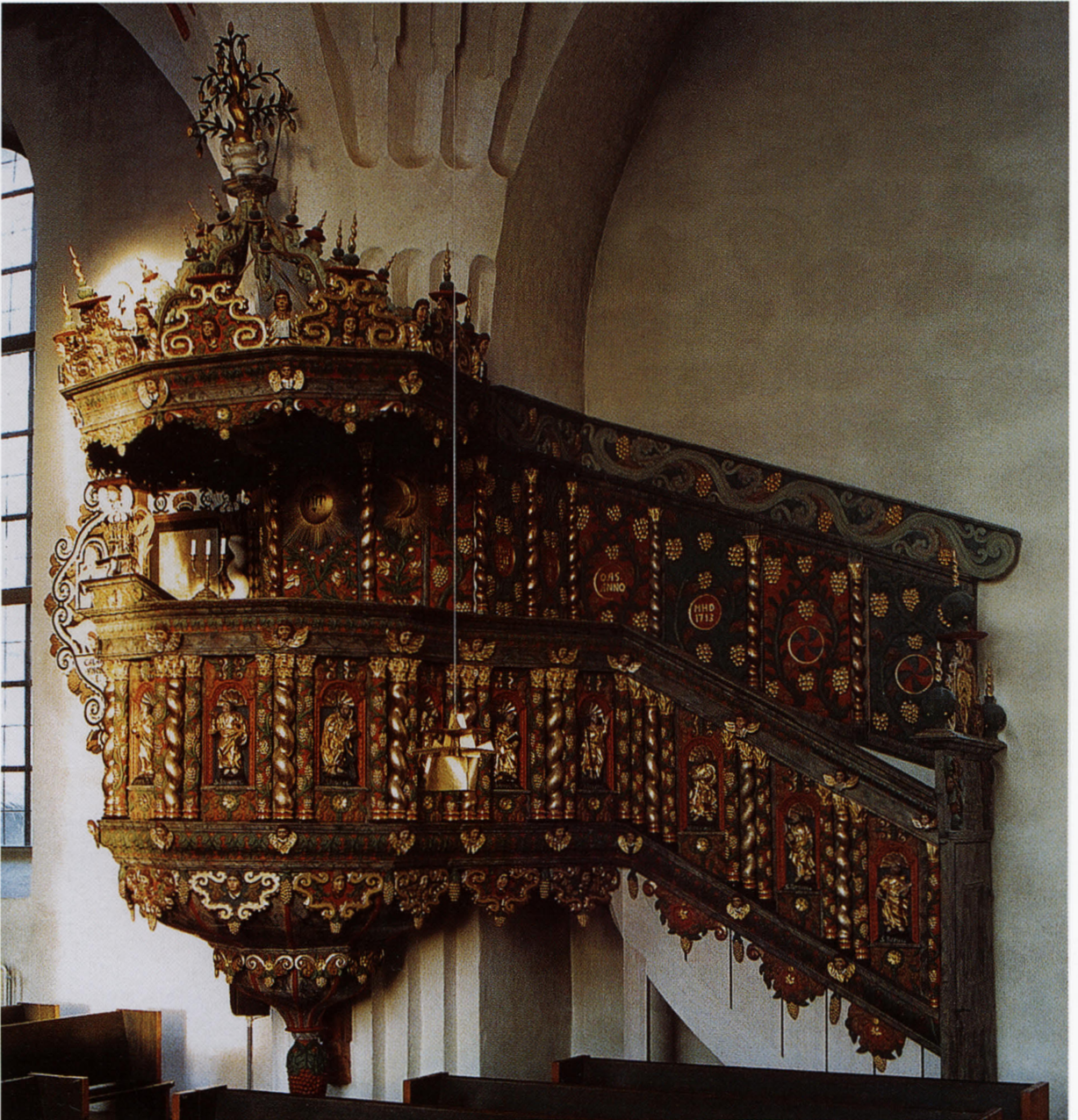

Fig 128. Predikstolen, från 1712, skulpturerna tillkomna 1745. Foto GH 1996.

The pulpit, dating from 1712; the sculptures were added in 1745.

Kanzel, von 1712, die Skulpturen von 1745.

Fig 129. Predikstolen, detalj.
Foto GH 1996.

Detail of the pulpit.

Kanzel, Detail.

kapital (fig 129). I fälten segmentbågiga nischer med mussla i överpartiet. I nischerna förgyllda friskulpturer med rikt svepande mantlar, stående på små socklar med målade texter. Enl. dessa framställer figurerna, från uppgången räknat: S.Thomas, S.Matthias, S.Bartolomeus, S.Phillippus, S.Jacobus Min, S.Jacobus Mai, S.Andreas, S.Johannes, Salvator M, S.Petrus, S.Paulus, S.Simon. Samtliga apostlar håller en bok samt ytterligare ett attribut.

Överliggare och basparti med omväxlande släta, marmoreringsmålade partier och skulpterade lister, målade i rött och grönt, påsatta änglahuvuden med grovt skurna, målade ansikten och förgyllda och försilvrade vingar. Bokbräda med skulpterad och målade framsida, i centrum förgylld sol omgiven av bladverk.

Fig 130. Predikstolen, detalj. Foto GH 1996.

Detail of the pulpit.

Kanzel, Detail.

Fig 131. Predikstolen, upp-
gång. Foto GH 1996.

The entrance to the pulpit.

Kanzel, Aufgang.

Underrede i trä, marmorerat i blågrått med röda inslag. Änglahuvuden omgivna av volutformade, förgyllda rankor. Hängande klase, målad i rött och grönt (fig 130).

Vid predikstolens västra sida löst parti uppsatt på väggen, med skulpterade, förgyllda voluter och vinrankor med förgyllda klasar. Inskrift inom sköldliknande ram: "NA.E / I.C.M. / HACK./ZELS".

Dörr till trappan med två speglar inom helfranska lister, slät karm, allt marmorerat i blågrått och rött, gångjärn av 1700-talstyp (fig 131). Ovanför dörren text i reli-

ef: "DEO / ET / ECCLESIAE / SACRUM / HOC. OPUS / CURA. M. IOH. UNAEI / PERFECIT. N. FLUR / Ao 1712" (= Detta verk, helgat åt Gud och kyrkan, fullbordades under Magister Joh. Unaeus' ämbets-tid av N. Flur år 1712), flankerat av skulpterat lövverk, målat i rött och grönt. På dörrens insida texten "Renov. 1891" målat i svart.

Överstycke med Carl XII:s namnchiffer under krona, inom voluter, allt förgyllt. På krönet samt vid sidorna blåmålade klotformationer inom akantusblad, avslutade med en spiralförmig, förgyllt spira. På insidan av

Fig 132. Predikstolen, detalj. Timglaslet från 1781, ljusstaken från 1937. Foto GH 1996.

Detail of the pulpit. The hour-glasses date from 1781, the candlestick from 1937.

Kanzel, Detail. Stundenglas von 1781, Kerzenhalter von 1937.

överstycket inskriften: "HAEC / CATHEDRA ECCLESIASTICA / ADORNATA ET SPLENDIDIOR FACTA / CURA M: IAC: RENMARCK / ET: OPERA ER FELLSTRÖM / Ao MDCCXLV" (= Denna kyrkans predikstol blev smyckad och glänsande under Magister Jacob Renmarcks ämbetstid genom Erik Fellströms arbete år 1745).

På väggen vid trappan ryggstycke, panel indelad i sex fält genom vridna, bronserade kolonnetter med förgyllda, korintiska kapitäl. I fälten vinrankor med förgyllda klasar och rundlar i centrum. I fyra av dessa inskrifter: – 1. "M HACK/ZELL/ ANNO" – 2. "A.PLAN/TIN/ 1712" – 3. "OAS (= Olof Andersson) / ANNO" – 4. MHD (= Margareta Hansdotter) / 1713".²⁶ De övriga rundlarna indelade i åtta målade fält. På ryggstycket bakom predikstolen sol med bokstäverna för "Jahve" inom strålkran, flankerad av två månar inom strålkran.

Åttkantigt ljudtak av samma karaktär som predikstolen. Marmorerade listverk med bevingade änglahuvuden, hängande lövverk med förgyllda druvklasar. Överparti med förgyllda voluter omväxlande med halvfigurer i förgyllda mantlar, hållande varsin bok. Toppformig avslutning krönt med voluter och urna stående på en platå, innehållande gröna kvistar med förgyllda klasar uppsatta på en spiral. I ljudtakets undersida hängande duva (fig 132).

Som framgår av texten ovan dörren till trappan är predikstolen ett verk av Nils Jacobsson Fluor,²⁷ fullbordad 1712. År 1710 betalades 200 dr smt till bildhuggaren Nils Fluor i "afbetalning" på den nya predikstolen (räk). Samma år anskaffades en tolf bräder och sex "klofwar" för uppsättandet av predikstolen och Jöns Snickare arbetade med detta (räk).

1745 inköptes tolv "Bilder till Prädikostolen" för 104 dr smt. De fraktades med fartyg från Stockholm (räk). Till "fodret", ramverket, omkring dessa figurskulpturer anskaffades 1 1/2 tolfter bräder. Målaren Eric Fellström från Torneå arbetade i 16 veckor med främst målningen av predikstolen och fick för sitt arbete 148 dr 21 öre 8 penningar smt. Till målningen levererade Madame Reimer "åtskilliga färger samt silfwer, bokgull och linolja" för sammanlagt 170 dr smt. Organisten Hans Bolander gjorde "pelaren under Bilderna" samt en "drufwa", möjligen den nedhängande druvklasen (fig 130). Förändringarna av predikstolen bekräftas även av inskriften på dörröverstyckets insida. Predikstolen omgestaltades avsevärt genom tillkomsten av figurskulpturerna med sina ramverk på predikstolens sidor och trappan samt målningen i flera färger, silver och guld. Den predikstol som Fluor utförde var sannolikt målad enbart i svart och vitt, stofferad med kimrök och krita samt med trärena partier på samma sätt som hos de stora ramarna till Berghems epitafium och Hedengrahnstavlorna, se nedan.²⁸

1891 restaurerades predikstolen av fabrikör F W Heldestedt från Örebro. För sitt arbete begärde denne 1.600 kronor (kyrkost prot). Vid inspektion 1916 rapporterade arkitekten Otar Hökerberg att predikstolen hade "målat i skäligen brokiga färger" (ATA).

Sommaren 1960 gjordes en omfattande restaurering av predikstolen av konstnären och konservatorn Fridtjof Erichsson, Notviken (ATA). Alla detaljer som figurer, kolonner och ornament lösgjordes och behandlades var för sig, bl.a. med en elastisk massa för att behålla påmålningen bättre.²⁹

1967 gjordes nytt lås till dörren av smeden Hugo Carlsson, Gammelstad (inv 1986).

1971 konserverades predikstolen av konservator Alf Hedman, Gävle (ATA).

Predikstolen uppsatt på ursprunglig plats. 1771 flyttades den längre österut till väggpelaren närmast koret (räk). 1776 flyttades predikstolen tillbaka till sin ursprungliga plats.³⁰

Försvunna predikstolar

1. Av Hackzells avhandling från 1731 framgår att kyrkan då hade två predikstolar, den nuvarande samt en predikstol av sten från "den mörka katolska tiden".³¹ 1737 gjordes en besiktning av kyrkan och i protokollet står att en "Catheder eller Prädikostohl" från den "Catholiska tiden" var inrättad i väggpelaren vid koringången i söder, dvs triumfbågen. Då denna predikstol inte längre var i användning, sedan en ny anskaffats, kom förslag om att "utfylla och igenmura" den. Beslut om att göra detta fattades vid en ny besiktning 1740.³² Beskrivningen talar för att predikstolen utgjordes av en urholkning i murpelaren, med uppgång från koret på murpelarens östra sida och en predikoöppning, möjligen försedd med en utbyggnad, i pelarens västra sida mot långhuset.³³ Ett tomt, icke målat fält på pelarens östsida, med tidigare synliga konturer efter en igensatt öppning, talar också för att uppgången låg här (fig 107). Predikstolen tillkom sannolikt i samband med uppförandet av murpelaren vid välvningen av kyrkan. I 1585 års inventarium finns upptaget "Tw silkesförlåter kringh om predikestolen", vilket tyder på att ett draperi av silke hängde för predikstolen. 1727 fanns en ljusarm med en pipa på "stenpredikstolen" (inv). 1737 hade ljusarmen flyttats till orgelläktaren (inv) och något år senare murades predikstolen igen.

2. Senast 1681 fanns ytterligare en predikstol förutom den medeltida "stenpredikstolen", då kyrkans inventarium detta år talar om en ljusarm både på "predikstolen" och den "gamla predikstolen". Inga övriga uppgif-

ter har påträffats om denna predikstol, som 1712 ersattes av den nuvarande predikstolen. Vid golvundersökning 1969 framkom urtag i väggpelaren under den nuvarande predikstolen samt delar av ett fundament och en äldre predikstolstrappa under den nuvarande trappan, sannolikt härrörande från den äldre predikstolen (ATA).

Ambon

Av grönlaserat trä, med hel front, bokbräda, hylla på insidan. H 135 cm. Anskaffad 1994.

Timglas

1. Ställning till timglas, av mässing med pressade stjärnor och palmetter. H 18 cm. 1700-talet. Kan ha tillhört något av nedanstående, försvunna timglas. Ej i bruk, förvaras i sakristian. – 2. Timglas (fig 132) med fyra glas i förgyllt ställ av mässing med påsatta stjärnor på framsidan, överstycke och sidostycken av trä med förgyllda voluter, h 22 cm. Stativ av förgyllt trä, fyrkantig sockel, stam med bladverk, h 74 cm. Skänkt 1781 av major F W Frisell (räk, vis prot 1787).

Försvunna timglas

1. 1660 betalades 16 mark för ett timglas (räk). – 2. 1702 inköptes ett timglas i Stockholm för 12 dr smt (räk). – 3. 1707 betalades 6 dr smt för "ett timglas till kyrkan af Messinger beslag" (räk). Möjligen kan det ha rört sig om en reparation. – 4. 1733 betalades 4 dr smt för ett timglas (räk). Sannolikt rörde det sig om ett nytt glas. 1742 reparerades timglaset för 6 dr smt (räk).

Biskopsstol

Den s.k. biskopsstolen är en rekonstruktion från 1971 bestående av två medeltida bänkgavlar av furu uppsatta på ett podium av bräder och förenade genom en symbolisk sittbräda på platsen för en ursprunglig sittbräda (fig 133). Gavlarna: – 1. Skulpterat överstycke med rundel, omgiven av fyra mindre rundlar (fig 134). I den rödmålade rundeln vapen: "I blått en krona av guld". – 2. Skulpterat överstycke med kransformig rundel, virad med rött band, omgiven av fyra bladornament, inskrivet vapen: "I blått(?) ett genomgående rött kors" (fig 134). Svaga färgrester, som kan ha tillhört senare övermålningar. – Vapnen kan dateras till 1500-talets början.³⁴ Gavlarna är placerade med den skulpterade sidan mot kyrkorummets. På båda gavlarna är baksidan slät med

Fig 133. Biskopsstol och kor-
bänk, senmedeltid. Foto GH
1996.

*Bishop's chair and choir stall,
both late medieval.*

*Bischofsstuhl und Chorbänk,
spätes Mittelalter.*

Fig 134. Biskopsstolen, gavlar. Foto GH 1996.

The bishop's chair, showing the gables.

Bischofsstuhl, Wangen.

grova nederpartier. Sekundära urtag finns liksom rester av turkosgrön målarfärg. Gavlarnas höjd 137 resp 136 cm.

Förslag till rekonstruktion av den medeltida utformningen gjordes 1966 av arkitekt Bertil Franklin.³⁵ Detta låg till grund för förslag till den nuvarande anordningen av Uno Söderberg 1971 (K-byrån). Gavlarna hade dessförinnan varit sekundärt inpassade i ett bänkkvarter från 1700-talet vid korets sydsida (fig 140).

Korstolar

Bänk av furu med skulpterade gavlar, sekundärt uppsatt på ett podium av bräder tillsammans med ytterligare två framför ställda skulpterade gavlar (fig 133 och 135). Bänken har sju sittplatser, varav de fem längst i öster utgör en sammanhängande enhet då armstöd-överliggare är utförd i ett stycke med profilerade kanter. Stöden mellan stolarna har urtag för de uppfällbara sätena, genombrutna sidor med små, kantiga stolpar med rundlar samt rundlar vid basen, allt utformat i ett stycke. Ryggstycke av breda plankor. De två sätena längst i väster är bredare än de övriga fem och skiljer sig något i

Fig 135. Korbänken. Foto GH 1996.

The choir stall.

Chorbank.

detaljutförningen från dessa. En hopfogning av olika bänkar kan ha skett i ett tidigt skede.³⁶

De fyra gavlarna har överstyckena skulpterade på ena sidan, vända mot kyrkorummet, och släta baksidor med åtskilliga inristningar av bokstäver, årtal och märken av olika slag.³⁷ Gavlarnas utsmyckning: – 1. Madonnan stående på månskära inom mandorla, krans med avhuggna händer och fötter samt hjärta (fig 136). Madonnan i blå klänning och förgylld mantel med röd insida, långa flåtor, utskuren krona, förgylld strålkran. Överstycke med kraftigt lövverk och små rundlar med lågor i flamboyantstil. Rester av röd och blå målning samt förgyllning. Lövverket konturtecknat och målat rödbrunt på gavelns baksida. Här finns även urtag för bokbräda, vid kanten spikhål och rester av grön färg på både fram- och baksidan, härrörande från anpassningen till den försvunna kungsbänken (se nedan, fig 140), där gaveln hade sin plats i frontpartiet. – 2. Överstycke med lindad krans, från vilken utgår blad- och blomknoppar (fig 137). I centrum ros omgiven av flamboyantornamentik. Rester av röd och blå målning. På framsidan igensatt urtag för bokbräda. På baksidan och kanterna spikhål och rester av grön målning efter sekundär

anpassning till äldre bänkinredning. – 3. Rektangulärt fält med skulpterat lövverk, rester av röd och blå färg (fig 138). Överstycke med kraftigt skulpterat lövverk och korsformig avslutning, flankerat av två små torn. På baksidan urtag för den fällbara stolsitsen. Rester av grön färg på båda sidorna. Var sekundärt placerad i frontpartiet av den försvunna kungsstolen (se nedan, fig 140). – 4. Rektangulärt parti med spetsbågiga fönsterformer inom övergripande rundbågar. Överstycke med rundel, i centrum ros omgiven av ornamentik i flamboyantstil, i hörnen korsformer. Rester av röd och blå målning. På baksidan ristningar från olika tider (fig 139).

Bänken och de skulpterade gavlarna från senmedeltid. 1780 kallades bänken "Munkbänken" och stod vid sydsidan av koret. Capellanerna, prästsönerna och studerande i socknen hade då sina platser här.³⁸

1905 målades gavlarna i klart blågrönt med rött och guld. 1936 togs påmålningarna bort och de ursprungliga färgerna, guld, rött och blått, skrapades fram. Förgyllningen var dock till största delen borta.

Korbänken fick sin nuvarande sammanfogning och placering på ett podium 1971 efter rekonstruktion av Bertil Franklin och förslag av Uno Söderberg (K-

Fig 136. Korbänk, gavel nr 1 med Madonnan på månskärnan. Foto GH 1996.

The choir stall: gable no. 1, showing the Virgin on the crescent moon.

Chorbänk, Wange (Nr 1) mit Madonna auf der Mondsichel.

Fig 137. Korbänk, gavel nr 2, nedtill igensatt urtag efter bokbräda. Foto förf. 1996.

The choir stall: gable no. 2 and, below it, the walled-up recess for a desk.

Chorbänk, Wange (Nr 2), unten später eingesetztes Brett, wo früher ein Bücherbrett sass.

byrån). Gavlarna hade tidigare tillsammans med biskopsstolens gavlar sekundärt ingått i bänkinredning från 1600-och 1700-talet (fig 140).

Försvunnen bokstol

1645 placerades två nyinköpta ljusarmar på "Bookstolarna", se nedan Ljusredskap, Ljusarmar. Två av de ovan behandlade medeltida gavlarna, nr 1 och 2 (fig 137), har urtag för en bokbräda. De kan tillsammans ha utgjort en pulpet eller "bookstol" framför den befintliga korbänken eller bildat en fristående bokstol. De var troligen här som de båda ljusarmarna placerades. Bokstolen nämns ej efter 1681. De nämnda gavlarna kom att

Fig 138. Korbänk, gavel nr 3. Foto GH 1996.

The choir stall: gable no. 3.

Chorbänk Wange (Nr 3).

Fig 139. Korbänk, baksidan av gavel nr 4 med ristningar från 1500- och 1600-talen. Foto Iwar Anderson 1941. ATA.

The choir stall: reverse of gable no. 4, with 16th and 17th century carvings.

Chorbänk, Rückseite mit Wange (Nr 4) mit Ritzungen aus dem 16. und 17. Jh.

ingå i den försvunna kungsbänk som förfärdigades 1693–95, se nedan.

Försvunnen kungsbänk

I räkenskaperna 1693–95 finns redovisat en utgift på 3 dr 16 öre kmt för "KongzBenkens" förfärdigande (räk). Sannolikt rörde det sig om en bänk för Carl XI, som på återfärden från sin resa till Torneå år 1694 övernattade i prästgården natten mot den 17 juni och följande dag bevistade båda predikningarna.³⁹ Det måste vara den skrankomgärdade bänk som fram till 1969–71 hade sin plats vid korets sydsida framför den långa korbänken som avsågs (fig 140). Framsida och sidostycken av släta speglar med helfranska listverk, marmoreringsmålad.

Fig 140. Kungsbänken från 1694 med gavlar från korbänken, bakom denna korbänken, vid sidan bänkkvarter från 1700-talet med gavlar från biskopsstolen och korbänken. Foto före 1909. ATA.

The king's pew (1694), with gables from the choir stall. Behind this the choir stall, and beside it an 18th century pew with gables from the bishop's chair and the choir stall. Photographed pre-1909.

Königsbank von 1694 mit den Wangen der Chorbank, dahinter auf der Seite, Bänke des 18. Jh. mit Wangen des Bischofsstuhls und der Chorbank. Foto vor 1909.

På framsidan dörr med beslag av 1600-talstyp. Framsidans ytterpartier bestod av två medeltida, skulpterade bänkgavlar (se ovan, Korbänk, gavel 1 och 3). Kort trappa till sittbrädan. Denna bänk tjänade under 1700-talet som prästens bänk, enl. bänkdelningslängderna. Här sägs 1780: "Pastorn i församlingen innehaver sin vanliga bänk tils någon annan inrättning komer at skje i koret."⁴⁰ Det kom att dröja närmare 200 år innan någon förändring skedde i denna del av koret. 1969–71 togs bänken isär i samband med restaureringen av kyrkan.

Bänkinredning

Öppen bänkinredning med glest ställda bänkar i kvarter, väster om predikstolen vända mot koret, mellan predikstolen och koret vända mot mittgången (fig 58–59). Sidogångar vid väggarna. Bänkarna fästade i en sarg längs golvet. Släta, rektangulära bänkgavlar av oljad furu med horisontellt infällt, förgyllt parti, h 87 cm. Säten och ryggstöd laserade i mörkt blågrönt. Mot mittgången, mellan predikstolen och koret, genombrutna bänkskärmar med slanka balusterdockor med förgyllt kula på mitten. Mot koret slutna bänkskärmar. Bänkinredningen ritad 1971 av Uno Söderberg och tillverkad av Viklunds möbelfabrik AB, Öjebyn.

Tidigare bänkinredningar

1. 1737 fanns "Neder i Kyrkian" 54 rader bänkar på kvinnosidan och 47 på manssidan. Alla, utom de två främsta bänkarna, var obekväma och trånga och bestod endast av "hoflade Biälkar" med en bräda uppsatt intill gången. Ryggstöd saknades således. Det framhölls att bänkarna borde "å nyo i beqwemeligit och anstendigt skick inrättas". Även bänkarna i koret, "ifrån långlig tijd tillbakas utur sitt skik dragna", behövde förbättras. 1740 togs beslut om förbättring av bänkarna.⁴¹

2. 1747 gjordes ny bänkinredning i kyrkorummets samt fyra nya läktare av snickaren Carl Spännare från Burträsk och soldaten Anders Lekatt från Lövånger (räk). Fördelningen av bänkarna gjordes den 29 augusti och den 12 september 1747 och av längden framgår att det fanns 40 bänkar på manssidan och 42 på kvinnosidan. Flertalet bänkar, utom de främsta, rymde tolv personer. På de fyra läktarna i västpartiet fanns 3–4 bänkar vardera.⁴² 1749 gjordes nya bänkar till koret av soldaten Per Larsson Fächt (räk). Sommaren 1756 målades bänkarna och läktarna av målaren I Ollongren. Vid sitt besök 1758 konstaterade Hülphers att kyrkan hade dubbla läktare och "wäl målade bänkar utan dörrar".⁴³ 1780 nummerades kyrkans bänkar av målaren Jonas Holmberg (räk). Samma år upprättades en ny bänkdela-

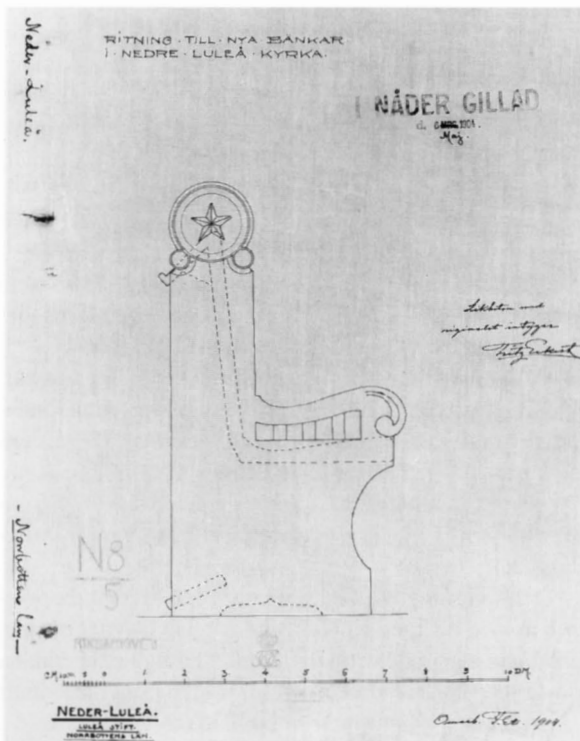
ningslängd, som ger utförligt besked om sockenbornas placering i kyrkan.⁴⁴ Vid besiktning av kyrkan 1782 uppgavs att det fanns 83 bänkar i kyrkan och åtta i koret, varav endast fem med dörrar. På den övre läktaren i koret fanns tolv bänkar utan dörrar och på den nedre läktaren i koret åtta bänkar utan dörrar.⁴⁵ 1819 gjordes en översyn och förbättring av bänkarna i samband med att ett nytt golv lades in i kyrkan (st prot). 1862 målades bänkinredningen i en gulaktig färg (räk).

Bänkinredningen var öppen med rektangulära gavelstycken fästade i en sarg längs mittgången (fig 82–83). Ryggstöden var intappade i en bräda uppsatt på långväggen. Bänkarna var målade, från 1862 i en gulaktig färg. Likartade bänkar fanns i koret. Samtliga bänkar i långhuset var riktade mot koret. Bänkarna på norra sidan mellan predikstolen och koret hade dock säten på båda sidor så att åhörarna även kunde vända sig mot predikstolen.

3. Efter anhållan från församlingen förklarade ÖIÄ den 25 februari 1902 att det inte fanns något hinder för borttagandet av de ”obekväma och vanprydande” bänkarna i kyrkan. Ritningar till nya bänkar och en ny bänkplan gjordes av arkitekten John Wikberg, Luleå, 1904. Sedan smärre detaljer omarbetats av Fritz Eckert,

arkitekt vid ÖIÄ, fastställdes ritningarna den 6 maj 1904⁴⁶ (fig 141). Ny, öppen bänkinredning gjordes 1904–05 med höga ryggstöd, sidogavlar med svängda armstöd och uppåt avslutade med rundel dekorerad med en inskriven femuddig stjärna. Bänkarna målades i klart blågrönt med dekorationer i rött och guld. Bänkinredningen i långhuset bestod av 29 bänkar riktade framåt och fem långsgående bänkar nedanför koret i norra kvarteret resp. 26 bänkar riktade framåt och sex långsgående bänkar nedanför koret i södra kvarteret. Bänkarna sträckte sig ända till ytterväggarna.

4. 1936 gjordes bänkinredningen om efter ritning av länsarkitekt E Lovén. De svängda armstöden och rundeln på de tidigare gavarna kapades och passades in i nya, rektangulära gavlar med ramverk och fyllning. Bänkarna kortades så att mittgången blev bredare. En bänk på vardera sidan om mittgången togs bort i kyrkans bakre del. Bänkarna fästes i golvet. Ett skrank bestående av dubbla skärmar med ramverk och fyllningar uppfördes som avslutning mot koret (fig 84–85). Åtta bänkar fälldes in i skranket och ovanpå detta placerades det skulpterade korskranket från 1748 (se nedan). Bänkinredningen målades om och försågs med marmorering (ATA). 1969–71 togs bänkinredningen bort och ersattes av den nuvarande.

Korskrank

Av snidat trä, uppsatt på skärmen mellan bänkinredningen och koret, på ömse sidor om mittgången (fig 59). Varje del består av två partier med kartuschliknande mittparti, omgivet av frodiga rankor, laserade i blågrönt med förgyllda detaljer i mittpartiet (fig 142). Skrankens mått: L 355 cm, h 66 cm resp l 350 cm, h 65 cm.

Korskranket gjordes 1748 av bildhuggaren Nils Berg, Luleå stad, och han svarade även för uppsättningen (räk). 1756 målades skranket av målaren I Ollongren (räk). Det är okänt när korskranket togs ner.⁴⁷ Möjligen skedde det i samband med ommålning av bänkinredningen 1862. De delar som bevarats togs fram 1936 och sattes samman samt kompletterades och målades. Det

Fig 141. Ritning till nya bänkar av John Wikberg 1904, omarbetad av Fritz Eckert. ÖIÄ, RA.

Drawing for new pews by John Wikberg, 1904, revised by Fritz Eckert.

Zeichnung für neue Bänke von John Wikberg 1904, überarbeitet von Fritz Eckert.

Fig 142. Korskrank, detalj, från 1748. Foto GH 1996.

Detail of rood-screen, 1748.

Chorscranke, Detail, von 1748.

rekonstruerade skranket sattes upp på nygjorda skärmar med ramverk och fyllningar och placerades framför koret (ATA). 1971 gjordes nya bänkskärmar för uppsättande av korskranket på sin nuvarande plats.

Obelisker

Av skulpterat trä, uppåt avsmalnande obelisker på förgyllda kulfötter, förgylld list vid basen (fig 59). Sidorna med genombrutet rankverk med rester av försilvring, ramverket grönmålat. Krön med förgyllda eldsurnor. Obeliskerna uppsatta på grönmarmorerade plintar av trä med speglar och listverk på sidorna. Obelisk h ca 330 cm, plint h 112 cm. Uppsatta vid ingången till koret.

I november 1749 fick bildhuggaren Nils Berg 55 dr smt i betalning för "Pyramidernas och Skrankets förfärdigande och uppsättande" (räk). Pyramiderna eller obeliskerna målades 1756 av målaren I Ollongren, enl. kontrakt med denne (kyrkoråds prot och räk).

Pelare med fattigbössa

Pelare av furu, fyrkantig grundform, skulpterad på alla sidor med omväxlande refflade, vågformiga och karv-

snittsliknande partier, avslutad med åttkantigt krön (fig 143–144). Upptill på ena sidan sekundärt uttag med tre borrade hål, ca 3x13 cm, samt på ovansidan ett ca 5 cm djupt hål. Pelaren kan vara kapad nedtill, enl. uppmättningsritningar av Iwar Andersson (ATA). H 231 cm, tj 14x15 cm. Medeltid.

Bössa av kraftiga plankor, fastsatt på pelaren med kraftiga järn runt bössan. Järnskott nedsläpp på ovansidan, fastsatt i pelaren, sekundärt hänslås. På framsidan urgröpning efter tidigare lås och märken efter borttaget beslag, kvadratisk med konkava sidor. H 70 cm.

Knäböjande Lazarusfigur med halvlångt, lockigt hår, klädd i kort kolt med hög halslinning, över denna halvlång rock med vida, nedtill uppfläta ärmar. På vardera sidan en hängande väska med rem över högra axeln. Rester av målning, blå rock och gula väskor, karnationsfärger. H 34 cm. Uppsatt på pelaren ovanför fattigbössan.

Den ursprungliga funktionen av den medeltida pelaren är ej känd, men triumfkrucifixet kan ha vilat på den, möjligen ingående i ett korskrank.⁴⁸ Fattigbössan kan ha suttit på pelaren redan från början, men även tillkommit senare. Lazarusfiguren är sannolikt från 1700-talet.

Fig 143. Pelare med fattigbössa. Foto GH 1996.

Column with poor-box.

Pfeiler mit Armenbüchse.

Fig 144. Pelare, detalj. Foto Iwar Anderson 1941. ATA.

Detail of column.

Pfeiler, Detail.

Läktare

I väster, avsedd enbart som orgelläktare (fig 59). Läktaren vilar på sex kolonner av furu med höga, runda socklar. Skrank med ryggpositiv i mitten med flankerande grupper av orgelpipor, vid sidorna diagonalställda partier med vitmålade speglar. Läktaren tillkom 1971.

Läktarunderbyggnad

Väggar av stående, vitlaserad brädpanel, fönster mot kyrkan med rutor av antikglas i blyspröjsar. På vardera sidan om mittgången ett större rum innehållande vänt-rum-brudkammare resp. personalrum samt toaletter och förrådsutrymmen. Rummen möblerade med moderna möbler i furu. Tillkommen 1971.

Tidigare läktare

1. 1737 fanns två läktare i kyrkans bakre del och en orgelläktare i koret. Den sistnämnda hade uppförts 1729 (räk). Då läktarna var i dåligt skick ansågs det oundgängligt att uppföra nya. 1740 beslöts att när fönstret på västra gaveln hade utvidgats skulle två läktare över varandra uppföras på ömse sidor om fönstret samt "på andra sidan om pelarna" en liten läktare för stånds-personer på vardera långväggen.⁴⁹

2. 1747, året innan fönstret i västgaveln utvidgades, uppfördes fyra nya läktare av snickaren Carl Spännare och soldaten Anders Lekatt från Lövånger (räk). Läktarna bestod av två läktare över varandra på ömse sidor om mittgången i västpartiet. 1751 panelades läktarna av tre soldater. Sommaren 1756 målades läktarna och den övriga bänkinredningen av målaren I Ollongren. Rester av par bräder målade med rankor i rött, med islagna spikar och sliten baksida, kan ha tillhört golvet i någon av läktarna, med målningen synlig från kyrkorummet (fig 145). Läktarna borttagna 1862.

3. 1759 uppfördes "nya norra läktaren" av Lars Eriks-son Sundbom. Det var den planerade läktaren för stånds-personer som uppfördes vid norra långväggen (räk). 1771 flyttades norra läktaren med "gången" (upp-gången) i sidled vid samma vägg. För flyttningen svara-de Lars Sundbom och Lars Olofsson från Sunderbyn

Fig 145. Målade bräder, troligen från en riven läktare, 1600-1700-talet. Foto GH 1997.

Painted boards, probably from a demolished gallery, 17th-18th century.

Bemalte Bretter, vermutlich von einer abgerissenen Empore, 17. und 18. Jh.

(räk). Borttagen 1862.

4. En ny orgelläktare tillkom i väster på 1770-talet. 1777 försågs den med ett målat skrankverk (räk). Bort-tagen 1862.

5. 1779 beslöts, efter upprepade klagomål från allmo-gen om bristande bänkrum i kyrkan, att gamla orgelläktaren i koret skulle byggas om och förlängas och en övre läktare inrättas ända till fönstret. Vidare skulle en läkta-re byggas ovanför "stora kyrkodörren", dvs vid södra långhusväggen ovan ingången från vapenhuset.⁵⁰ Läktarna uppfördes sommaren 1779 av byggmästaren och snickaren Jonas Blank från Piteå samt målades av målaren Jonas Holmberg (räk). Placeringen i bänkarna på dessa och övriga läktare i kyrkan framgår av bevarade bänkdeleningslängder från främst 1780 (se ovan, Tidiga-re bänkinredningar, nr 2). De båda läktarna i koret sträckte sig från östväggen till sakristian, resp. till fönstret väster om sakristian (fig 82). De vilade på pelare av trä, dekorativt utformade med omväxlande fyrkantiga och svarvade partier. Skranket bestod av släta fyllning-ar och ramverk, ljusmålade. Läktaren i långhuset togs bort 1862. Av läktarna i koret togs den övre bort 1907 och den nedre 1909 (vis prot).

6. 1862 uppfördes en ny läktare i väster och ersatte då de äldre läktarna i denna del av kyrkan (räk). Läktaren vilade på tolv kolonner på höga socklar och sträckte sig över den västligaste travéen samt i sidopartierna fram till fönstren i närmaste travé (fig 83). Skranket bestod av släta speglar och ramverk och mittpartiet var något framskjutet. Förutom bänkar fick den nya orgeln, invigd 1862, sin plats på läktaren. 1936 justerades trävirket i läktaren och den målades om med anknytning till målningen av bänkinredningen, marmorering i grått med röda inslag. Läktaren togs bort 1969–71 och ersattes av den nuvarande orgelläktaren. Delar av läktarskranket samt en antal kolonner finns bevarade i sockenmagasi-net.

Orgel

Mekanisk orgel med 55 stämmor fördelade på fyra manualer och pedal.⁵¹ Orgeln har 4.200 pipor, tillverka-de av tenn, koppar och trä, den största 6 meter lång, den minsta 5 mm. Ryggpositiv och pedaltorn infällda i läk-tarbarriären; i huvudverket en "spansk trumpet" med horisontella pipor (fig 59). Placerad på orgelläktaren i väster, som till stor del upptas av orgeln. Orgeln byggd av Grönlunds Orgelbyggeri AB, Gammelstad. Invigd i december 1971. Mikrodatorbaserat kombinationssys-tem installerades 1988–90. Orgeln och orgelläktaren ritade av arkitekt Uno Söderberg och orgelfirman.

Kororgel

Mekanisk orgel med 17 stämmor fördelade på två manualer och pedal.⁵² Orgelhus av furu, med fasadpipor grupperade i tre fält, sidoparti för pedalen med fyra vitlaserade fasadpipor i trä. Byggt 1974 av Grönlunds Orgelbyggeri AB, Gammelstad.

Tidigare orglar

1. I 1616 års inventarium står "Orgawerket var ferdigt", vilket talar för att orgeln var i användbart skick.⁵³

2. Från åren 1645–48 redovisas utgifter i kyrkans räkenskaper som talar för en större ombyggnad av orgeln eller möjligen byggnad av en ny. I september 1645 betalades i flera poster till "orgenisten" 15 dr kmt och "orgelmakaren", som kan ha varit samma person, 83 dr kmt. I juni 1648 betalades 30 dr kmt till "Mester Llars orgelmakaren för arbete på orgelverket". 1646 var denne tillfällig organist.⁵⁴ 1654 betalades 2 dr kmt till Peder Maler för "Orgwerk byggiande". En ny period med större utgifter för orgeln kom åren 1668–70 (räk). Orgelbyggaren fick 70 dr kmt och gästgivaren 10 dr kmt för orgelbyggarens kost. En sämskehud och 15 st järn inköptes för 5 dr kmt till orgelverket och smeden fick 1 dr kmt 16 öre för sitt arbete.

Uppgifterna är ej entydiga när en ny orgel kan ha tillkommit, på 1640-talet eller omkr 1670, som räkenskaperna främst talar för, eller vem som var orgelbyggaren.⁵⁵ Orgeln kan också ha inköpts från annat håll. 1858 sägs att den kom från en av huvudstadens kyrkor, varifrån den inköptes "för en längre tid tillbaka" (st prot).

Vid 1697 års visitation sägs att "Orgewärket som förnimmes wara dugeligt och wackert måtte blifwa brukat elliest skulle det lätel: förskäimas" (vis prot).

1721 fick fältväbeln Burström och organisten Flintenberg 5 dr kmt för "orgones upprensande" (räk).

I 1727 års inventarium sägs "Orgewärcket består af 7 stämmor Zimbel Stern och Tremulant med manualwärcck och pedal, Piporna dels af Teen, dels af Trää, och 2ne Bäljor, altsammans nog gammalt och förfallit, doch brukeligt".

Vid besiktning av kyrkan 1737 lämnade organisten C M Flintenberg en detaljerad förteckning över bristerna hos orgelverket och framhöll att dessa måste åtgärdas av en orgelbyggare och till en anseelig kostnad.⁵⁶ Några åtgärder vidtogs sannolikt inte. Vid sitt besök i kyrkan 1758 konstaterade Hülphers att "Orgwäcket är aldeles förlorat, men brukas ändå fast ingen ton eller pipa är riktig".⁵⁷ 1765–66 reparerades orgeln av organisten Johan Bäckman från staden och vice organisten Johan Bolander, som för sitt arbete fick 84 dr kmt (räk).

Inte förrän på 1770-talet gjordes en ombyggnad av orgeln. Orgelbyggaren Anders Svalberg från Torneå besökte kyrkan sommaren 1770 och fick 135 dr kmt i "förlag och respengar" (räk). Orgelverket besiktigades på nytt 1771 av organisten Sorsell från Piteå. 1772 byggdes orgeln om av orgelbyggaren Svalberg och snickaren Olof Österberg, som för sitt arbete fick 2.100 dr kmt (räk). Arbetet var tydligen långvarigt då ersättningen för kosthållningen uppgick till 774 dr kmt. För ombyggnaden anskaffades tre vita pergamentsskinn till bälgar, tolv lisspund bly, två lisspund tenn, mässingstråd och lim från Luleå stad samt färg till orgelverkets målning från Stockholm. Rustmästaren Daniel Pihlfeldt och sockensmeden Nils Ersson utförde smidesarbeten på orgelverket. Orgelverket målades 1773 av målaren Jonas Holmberg (räk).

Efter att ha haft sin plats på en läktare i koret flyttades orgeln 1776–77 till en ny orgelläktare i väster (räk). Vid en besiktning av kyrkan 1782 sägs att "Orgelväcket är ett gammalt Positifve med 9 ofullkomlige stämmor, merendels Trä Pipor".⁵⁸

Den 1 maj 1800 slöts kontrakt med orgelbyggaren Jonas Nyström om reparation av orgeln.⁵⁹ Orgeln reparerades samma sommar av denne med hjälp av snickaren Berggren, orgeltramparen Per Persson och organisten A Södermark (räk). 1832 gjordes en besiktning och värdering av orgelverket och året därpå en smärre reparation (räk).

I december 1858 sades om orgelverket, att det "för en längre tid tillbaka hit inköptes, efter att förut hafva varit använt i en af huvudstadens kyrkor, hade för aderton år sedan af sakkunnig person förklarats odugligt; och sedan det nu äfven kommit derhän, att det icke alls kan brukas; så beslöt nu församlingens medlemmar, på gjord framställning derom, att ett nytt orgwerk borde anskaffas" (st prot).

3. Samtidigt med beslutet i sockenstämman den 26 december 1858 (se ovan) om anskaffning av en ny orgel till kyrkan inrättades en "Orgelbyggnads Direction", som skulle upprätta förslag till storlek, kostnad, sätt för betalning m.m. (st prot). Den 27 mars 1859 beslöts att frågan om orgelns storlek skulle uppskjutas till orgelbyggarens ankomst så att han kunde tillfrågas (st prot). Den 29 april 1860 sammankallades sockenmännen för att besluta om hur många stämmor de önskade att det nya orgelverket skulle ha. En svarsskrivelse från Presidenten i Musikaliska Accademien, Eric von Rosén, lästes upp. Denne förklarade, "att han ansåge 25 stämmor, men icke därunder, kunna motsvara, hvad som i anseende till kyrkans storlek och byggnadssätt erfordras". Sockenmännen presenterades även ett förslag med rit-

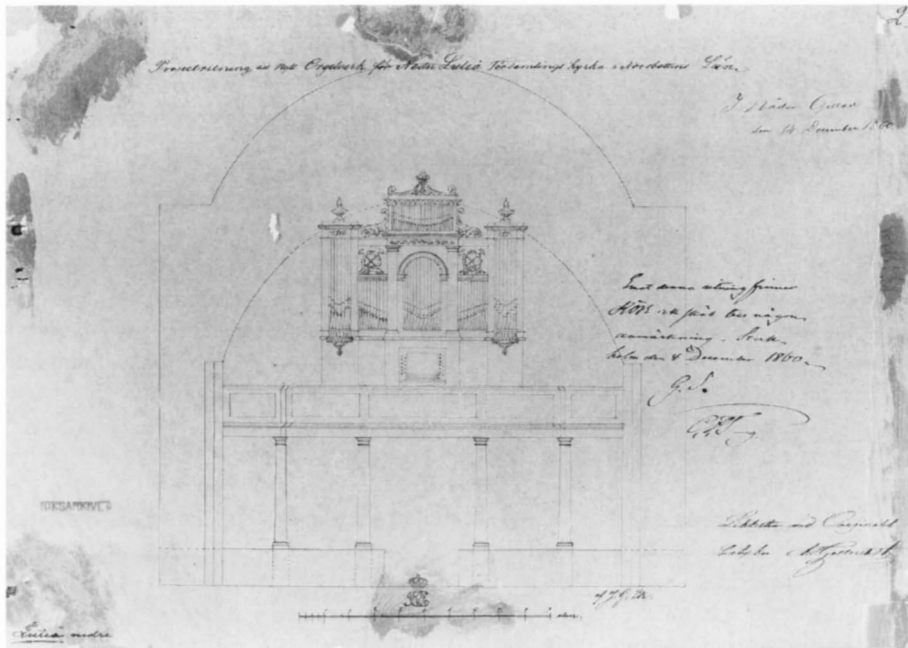

Fig 146. Ritning till ny orgel av orgelbyggaren J G Ek 1860. ÖIÄ, RA.

Design for a new organ, submitted by the organ builder J G Ek, 1860.

Zeichnung für eine neue Orgel von J.G. Ek 1860.

ning till en orgel med 20 stämmor, uppgjort av orgelbyggaren Johan Gustaf Ek (fig 146). Efter en del diskussioner företogs omröstning. Denna resulterade i 373 $\frac{1}{8}$ röster för ett orgelverk med färre än 20 stämmor och 679 $\frac{3}{8}$ röster för ett orgelverk med 20 eller flera stämmor (st prot). Den 14 december 1860 godkändes ritningen till ny orgel av Johan Gustaf Ek (ÖIÄ)⁶⁰. Den 3 februari 1861 presenterades sockenmännen ett kostnadsförslag från Ek, vilket de antog och beslöt att upprätta kontrakt. Förslaget innebar en total kostnad på 13.250 rdr smt, varav 7.500 var Eks arvode. Bildhuggeri, målning och förgyllning på orgelverket kostade 500 och vivre för sex personer i tio månader betingade 2400, allt i rdr smt. Sockenmännen åtog sig att anskaffa virke, järn och smide, hålla arbetsrum med ved och ljus samt bekosta de två snickare och hantlangare som omnämndes i kostnadsförslaget (st prot). Orgeln invigdes hösten 1862.

Den orgel som uppfördes hade 20 stämmor samt en s.k. octava conducta och sades vara "en skön prydnad för kyrkan" (vis prot 1864). Orgelfasaden i senempirestil (fig 83 och 146) bestod av ett rundbågigt pipfält i mitten flankerat av pilastrar, två lägre pipfält och två yttureller; över småfälten skulpterad dekor i form av korslagda trumpeter inom kransar och på turellkrönen eldsurnor. Öververk med ett plant pipfält flankerat av voluter. Trävirket gråmarmorat med inslag av rött, förgyllda ornament.

1922 renoverades orgeln och fick ett nytt spelbord. Arbetet utfördes av orgelbyggaren N O Alm⁶¹, som för sitt arbete fick 5.000 kr. 1936 gjordes en omfattande renovering och modernisering av orgeln av Åkerman & Lund för 13.000 kr. Orgelhuset flyttades ca en meter bakåt, fasaden höjdes, orgeln utökades med två stämmor och erhöll nya väderlådor och pneumatisk traktur och registratur (ATA)⁶². Orgeln monterades ned 1969 och delarna förvaras nu i sockenmagasinet.

Cembalo

Byggt i flamländsk stil. En manual, två stämmor, 8' och 8' samt lutregister. Resonanslåda målad i grönt med kanter i rött och guld, anknytande till predikstolens färgsättning. På insidan runt om dekorerad med tryckt bård med mönster i svart-vitt i 1500-talsstil. Svarvade ben. L 218 cm, b 85 cm, h 90 cm. Byggt 1996 av Stig Lundmark, Tornedalens cembalobyggeri, Hietaniemi.⁶³

Nummertavlor

1–2. Av svartmålat trä med förgyllt ram, snidade och förgyllda över- och understycken, upptill snäcka omgivet av bladvoluter, nedtill bladvoluter (fig 147). Urtag på sidorna för ljushållare. På ena sidan ljushållare av förgyllt mässing med dubbla armar, fram till 1937 placerade på predikstolen. Siffror av vitlackerad plåt. B 73

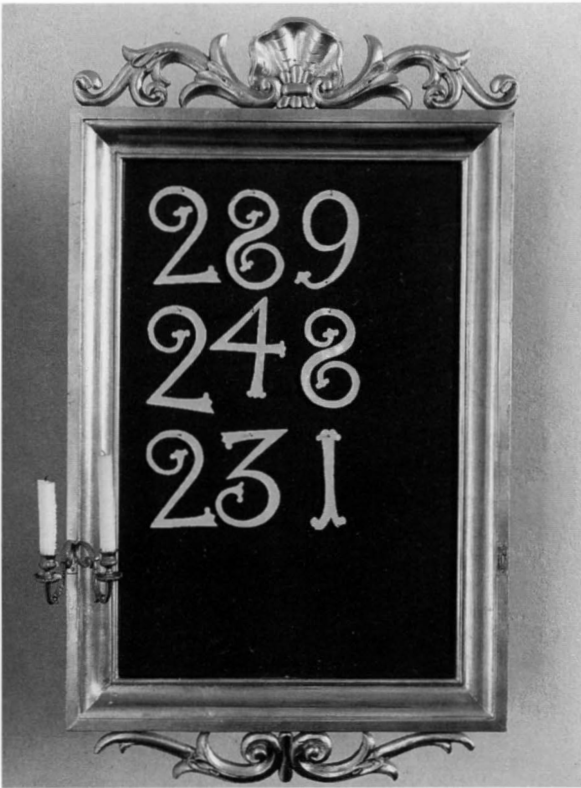

Fig 147. Nummertavla, från 1780. Ljusarmar från 1800-talets början. Foto GH 1996.

Hymn board from 1780, candlesticks from the beginning of 19th century.

Nummertafel, von 1780, Kerzenhalter, Anfang des 19. Jh.

cm, h 105 cm. I långhuset. Skänkta omkr. 1780 av överste B J G von Rohr (vis prot 1787). 1780 förgylldes två nummertavlor, troligen dessa, av målaren Jonas Holmberg (räk). – 3. Av svartmålad furu med gulmålad ram. Tillverkad 1936 som kopia av de föregående. Siffror av vitlackerad plåt. B 65 cm, h 115 cm. I långhuset. Skänkt av kyrkorådsledamöter (inv 1986). – 4. Av naturfärgat trä, vridbar skiva på stativ av grålaserad furu. Siffror av vitlackerad plåt. B 34 cm, h 50 cm. I koret. Gjord 1971, efter ritning från 1969 av Erik Lundberg och Uno Söderberg (K-byrån).

Dopfuntar

1. Av marmor,⁶⁴ huggen i tre delar bestående av fot, nod och cuppa (fig 148). Grå med rosafärgad ton i bas och cuppa. Klockformigt utsvängd fot, avslutad med vulst,

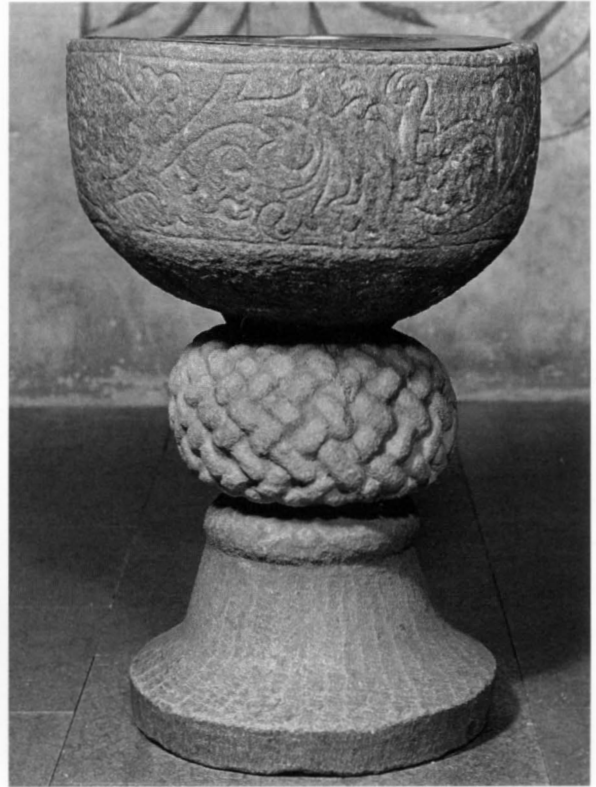

Fig 148. Dopfunt av marmor, senmedeltid. Foto GH 1996.

Marble baptismal font, late medieval.

Taufstein aus Marmor, spätes Mittelalter.

mönsterhuggen yta. Nod helt utförd som flätverk. Cuppan närmast cylinderformad med rundad botten, dekorerad med bred, frodig akantusranka med inhuggna konturer, i dessa rester av vit färg.⁶⁵ H 117 cm, cuppans yttre diam 77 cm, inre diam 59 cm. Senmedeltid. Noden lagad 1971. I koret. På en teckning av Ekdahl från 1827 var ett klot placerat i funten (fig 149).⁶⁶ – 2. Av ek, fyrpassformad fot med förgyllda kanter, stam fyrpassformad, rund skiva med urtag för dopfat (fig 150). H 84 cm, skivans diam 54 cm. Omgjord 1971 av en kandelaber från 1939 (se Försvunna ljusredskap). I sakristian, flyttbar.

Dopredskap

1. Dopskål av mässing med drivet mittparti och slät bräm. I centrum duva, omgiven av sex eldsflammar

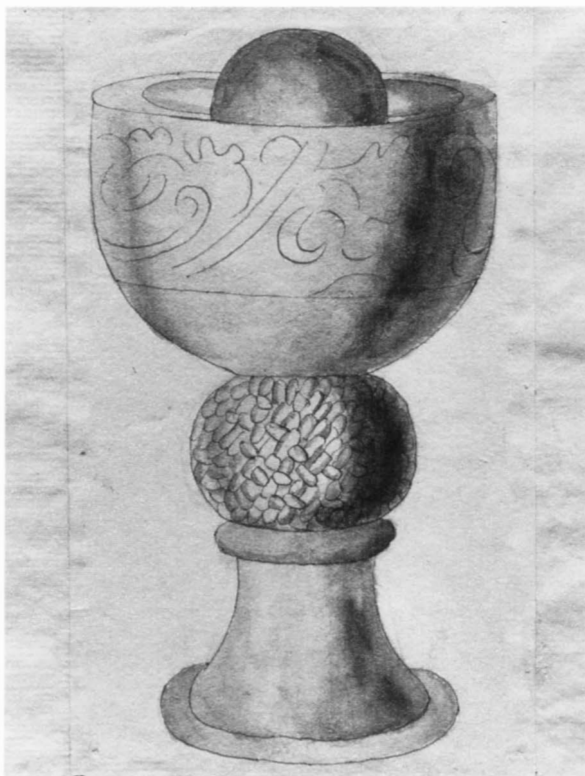

Fig 149. Dopfunten, samma som fig 148. Teckning av N J Ekdahl 1827. ATA.

The baptismal font, sketch by N J Ekdahl 1827.

Taufstein, Zeichnung von N.J. Ekdahl 1827.

utgående från ett klot. Runt brämens innerkant inskriften: "LÅTEN BARNEN KOMMA TILL MIG". Diam 69,7 cm. Skänkt 1917 av grosshandlare N J Wikström, Gammelstad (inv 1986). Tillhör dopfunt nr 1, se ovan. – 2. Dopskål av koppar, rund, nedsänkt mittparti med graverad duva. Runt brämen text i relief: "LÅTEN BARNEN KOMMA TILL MIG". Diam 30 cm. Skänkt 1955 till minne av Ruth och Josef Thurfjell, Sunderbyn (inv 1986). Tillhör dopfunt nr 2, se ovan. – 3. Dopkanna av tenn, åttkantig, päronformad med rund fot, bred pip, gjutet, ornerat handtag. H 32 cm. Stämplor: 95%, märke med ros och texten HANDMADE IN PORTUGAL, runt märke med texten EPU 502 EUPOPE ESTANHO, pilbåge och under denna texten MEDIEVAL. Inköpt 1980 (inv 1986).

Fig 150. Dopfunt av trä. Gjord 1971 av kandelaber från 1939. Foto GH 1996.

Wooden baptismal font, made in 1971 from a 1939 candelabrum.

Taufe aus Holz. Geändert 1971, aus einem Kandelaber von 1939.

Försvunna dopredskap

1. Av mässing. 1585 kallat "Messingz kätil" (inv). 1616 uppges den väga 14 marker (inv).⁶⁷ – 2. "Litet messingzbäcken i funten" (inv 1697–1737). – 3. Skål av silver, oförgylld, från 1704, vägande 46 lod (inv 1727–1806).⁶⁸ Materialet utökat med ytterligare 14 lod silver och omgjort till kalk och patén, överfört till Överluleå kyrka 1831 (st prot, räk).

Konfiskerat silver

Genom Gustav Vasas konfiskation förlorades 1548 följande silverföremål:

Kalkar med patener, 2 st, förgyllda, vikt 3 lmk. – Kalk med paten, delvis förgyllda, vikt 1 lmk 9 lod. – Monstrans, förgylld, vikt 10 lmk. – Monstrans, förgylld, vikt 2 lmk 13 lod. – Testamentssilver: 1 silverskål, vikt 1 1/2 lmk.

Fig 151. Kalk av förgyllt silver, foten senmedeltida, cuppan från 1762. Patén av förgyllt silver från 1831. Foto GH 1996.

Chalice of gilt silver, the base late medieval, the cup made in 1762. Silver-gilt paten, 1831.

Kelch aus vergoldetem Silber, spätmittelalterlicher Fuss, Schale von 1762. Dazugehörender Hostienteller aus vergoldetem Silber, von 1831.

– 4 silverstop, vikt 5 lmk 6 ½ lod. – 2 fingerringar av guld, vikt 3 lod. – 1 förgyllt dolk, ”dartt”, vikt inklusive bladet 1 ½ lmk 6 lod.⁶⁹

Nattvardskärl

Kalkar med patener: – 1. Av förgyllt silver (fig 151). Sexpassformad, genombruten fot med stjärnformigt mönster längs kanten. I foten kan ha suttit infattad någon utsmyckning. Profilerad nod, sex-sidigt skaft, övre delen med gjutet mönster, slät cuppa. Stämplrar på cuppan: D (=1762), Piteå stadsstämpel, tre kronor, I GADD (=Johan Gadd). Inskrift: ”Luhleå Sochne Kyrkio Kalk Tilokt 11 Lod 1762 LEL.” H 27 cm, fot diam 14,8 cm, cuppa diam 13,8 cm. Foten senmedeltida. Kalken upptagen i inventarierna fr.o.m. 1585. Foten anges vara ”utarbetatt”, 1681 med tillägget ”der någott Zijra i foten förnött är” (inv). 1762 gjordes kalken om av guldsmeden Johan Gadd i Piteå.⁷⁰ Cuppan förstorades med 11 lod silver och förgylldes med 4 ¼ dukater, allt till en kostnad av 326 dr 14 öre kmt.⁷¹ – Tillhörande paten, slät, förgyllt, kupig botten. Stämplrar: 3, Luleå stadsstämpel, tre kronor, BERGMAN. Diam 16,9 cm. Gjord 1831 i Johan Bergmans guldsmedsverkstad i Luleå.⁷² – 2. Av silver, delvis förgyllt. Rund, slät, avtrappad fot och nod. Cup-

pan med profilerad kant och graverat mönster, törnekrönt kors och bok mellan olivkvistar. Inskrift på cuppan: ”Till/ Neder-Luleå församling/ med tacksamhet/ af/ Teol.dr. J:A:Englund/ 1905”. Stämplrar: GAB (= Guldsmedsaktiebolaget), Stockholms stadsstämpel, tre kronor, C 7 (= 1905). H 28,6 cm, fot diam 13,2 cm, cuppa diam 13,3 cm. Gjord 1905 vid Guldsmedsaktiebolaget, Stockholm, skänkt samma år av kyrkoherden J A Englund.⁷³ – Tillhörande paten, slät, förgyllt, plan botten. Stämplrar: GAB (= Guldsmedsaktiebolaget), Stockholms stadsstämpel, tre kronor, D 7 (= 1906). Diam 17,3 cm. Gjord 1906 vid Guldsmedsaktiebolaget, Stockholm.

Vinkannor: – 1. Av silver, delvis förgyllt (fig 152). Åttkantig med kraftig, profilerad fotlist, vågräta, förgyllda lister ovan sockeln och i kannans överkant. Pip och handtag. Lock i tre avsatser, åtskilda genom lister, krön med kronliknande knopp och försett med grepp. Kannans sidor rikt ciselerade med kartuscher inramande bibliska motiv, ovanför dessa kerubhuvuden, nedanför maskaroner. Motiv: Paradiset, Evas skapelse, Frestelsen, Utdrivandet ur paradiset, Moses och kopparormen, Nattvarden, Korsfästelsen och Kristi himmelfärd. Under pipen gjuten, stående Mariabild med barnet. Kring överkanten bibelspråk på latin (= Pröve då människan sig själv, och äte så av brödet och dricke av kalken. 1 Kor. 11:28). Fot och lock med ciselerat bladverk. Stämpel: C R (= Caspar Rist). H 27,5 cm, h 14,7 cm. Tillverkad 1641 av ”kyrkans silver”, av guldsmeden Caspar Rist, Piteå.⁷⁴ I kyrkorådet den 1 juli 1750 föreslogs att en ny kanna skulle beställas och göras av två äldre kannor, bland dem den ”åttkantiga urmodiga”. Man fann dock, att det var ”rådeligare att conservera” den åttkantiga kannan ”och för dess wackra ristningar och stadighet ei låta vanära den såsom en antiquitet och rart arbete”, utan istället låta förgylla den och laga ”snyten” och locket, som var söndriga.⁷⁵ Den 31 augusti 1750 fick ”gullarbetaren L. Stabæus i Stockholm” 60 dr smt för kannans förgyllning samt ”på snuten nytt silverlock och munstycke” (räk).⁷⁶ – 2. Av silver, förgyllt inuti (fig 153). Balusterformad på rund, profilerad fot, med pip och handtag. Locket krönt av liggande lamm med fana och försett med grepp. Nedanför pipen vapensköld med springande hjort, en hjälmbuske, omgiven av lövverk, ovanför inskriften ”Z R B” (= Z Reenberg), nedanför ”Decuer: Ao 1769”. På handtaget driven och punsad dekor av frukter och lövverk. Stämplrar: Krona – S T sammanflätade i sköld. H 32 cm, fot diam 15 cm. Skänkt 1686–95 av Zacharias Reenberg i testamente efter hans avlidna moder (inv 1697).⁷⁷ Kannan putsades och förgylldes 1769 av guldsmeden Johan Ekman (räk).⁷⁸ – 3. Av silver, förgyllt insida. Balusterformad på rund fot,

Fig 152. Vinkanna av silver, delvis förgylld, åttkantig, gjord 1641 av guldsmeden Caspar Rist, Piteå. Foto GH 1996.

Octagonal silver wine flagon, partly gilded, made in 1641 by the Piteå goldsmith Caspar Rist.

Weinkanne aus Silber, achteckig, von Goldschmied Caspar Rist, Piteå, 1641 hergestell.

runt överkanten och locket kullist, med pip och handtag. Locket krönt med lamm och fana och försett med kulförmigt grepp. Stämplor: Tre kronor, I B M (= Johan Bergman), 2K (= 1792), Luleå stadsstämpel. H 34 cm, fot diam 14,5 cm. Gjord 1792 av guldsmeden Johan Bergman, Luleå.⁷⁹ Skänkt samma år av Nils Persson,

Börjelslandet (inv 1806).⁸⁰ – 4. Av silver (fig 154). Urnformig, kvadratisk fot med ciselerad, stiliserad bladdekor, kulfötter, pip och handtag. Lock krönt med lamm och fana. Stämplor: O2 (= 1796), tre kronor, Stockholms stadsstämpel, O HÄLLBOM. H 48 cm, fot l 11 cm. Gjord 1796 av guldsmeden Olof Hällbom, Stockholm.⁸¹

Fig 153. Vinkanna av silver, delvis förgylld, från omkr 1690. Foto GH 1996.

Silver wine flagon, partly gilded, made c. 1690.

Weinkanne aus Silber, von ungefähr 1690.

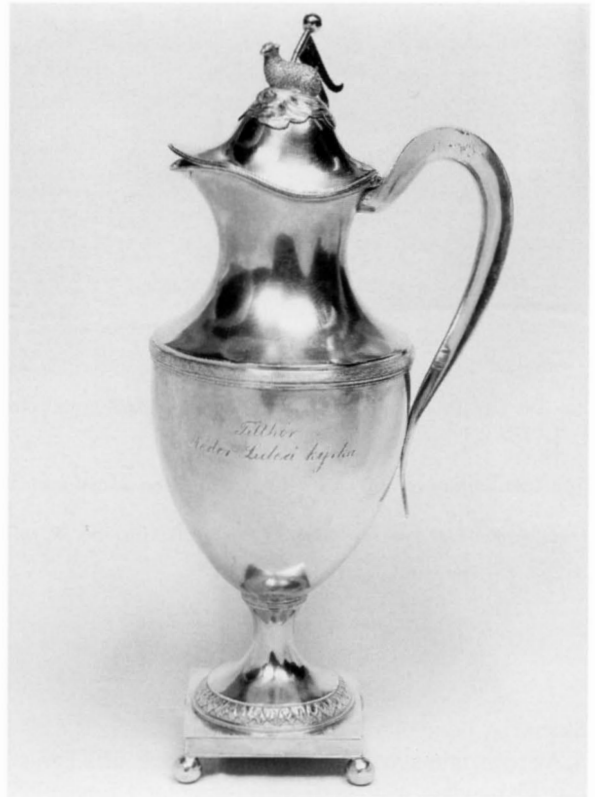

Fig 154. Vinkanna av silver, gjord 1796 av guldsmeden Olof Hällbom, Stockholm. Foto GH 1996.

Silver wine flagon, made in 1796 by the Stockholm goldsmith Olof Hällbom.

Weinkanne aus Silber, von Goldschmied Olof Hällbom, Stockholm, 1796 hergestellt.

Fig 155. Oblatask av silver, delvis förgylld, gjord 1636 av guldsmeden Daniel Trendelborch, Luleå. Foto GH 1996.

Silver communion wafer box, partly gilded, made in 1636 by the Luleå goldsmith Daniel Trendelborch.

Oblatenschachtel aus Silber, von Goldschmied Daniel Trendelborch, Luleå, 1636 hergestellt.

Fig 156. Oblatask av försilvrad järnplåt, 1700-talets mitt. Foto GH 1996.

Mid-18th century communion wafer box of silver-plated iron.

Oblatenschachtel aus versilbertem Eisenblech, Mitte des 18. Jh.

Skänkt av bonden Måns Månsson, Alvik (inv 1806).⁸² – 5. Av tenn, miniatyrkanna. Profilerad fot, konisk kanna, pip och handtag, lock med grepp. Stämplrar: Krona, 1765, 22 (?), O L (sammanflätat, svårtolkat). H 8,7 cm, fot diam 6,8 cm. Något defekt. Inköpt 1765 (räk). – 6. Av tenn, miniatyrkanna. Profilerad fot, konisk kanna, pip och handtag, lock med grepp. Stämplrar: Krona, 1765, 22 (?), O L (sammanflätat, svårtolkat). H 12,3 cm, fot diam 8 cm. Locket lossbrutet. Inköpt 1765 (räk).

Oblataskar: – 1. Av silver, delvis förgylld (fig 155). Fyrsidig ask på kulfötter, profilerade kantlister. Plant fällock med förgyllda, gjutna hörnornament och gångjärn, krönt av liggande lamm på bok. Stämpel: D (bakvänd) T (= Daniel Trendelborch). Inskrift på framsidan: "EXPLORET AVTEM QVISJ SESE ET ITA / DE PANE ILLO EDAT: NAM QVI EDIT IN / DIGNE IPSE SIBI IVDICIVM EDIT NON / DISCERNENS CORPUS DOMINI 1 COR / 11 XO 28 ET 29" (= Pröve då människan sig själv, och äte så av brödet och dricke av kalken. Ty den som äter och dricker, utan att göra åtskillnad mellan Herrens lekamen och annan spis, han äter och dricker en dom över sig. 1:a Kor. 11:28–29). L 14,2 cm, b 8,3 cm, h 6,8 cm. Oblatasken gjordes 1636 av kyrkans silver (inv 1616–49 tillökn.), av guldsmeden Daniel Trendelborch i Luleå.⁸³ – 2. Av försilvrad järnplåt (fig 156). Oval, bukig ask på tre, tvåflikiga fötter, kupigt lock. Punsad och graverad dekor med blad- och blom-motiv i rokokostil. L 13,4 cm, h 8,2 cm. 1700-talets mitt,

Fig 157. Sockenbudstyg av silver. Kalken delvis förgylld, medeltida, omgjord 1743. Förgylld patén. Foto GH 1996.

Silver viaticum vessels. The chalice partly gilded, medieval, altered in 1743. Gilt paten.

Abendmahlsgeschirr für Besuche bei Kranken und Sterbenden. Kelch aus Silber, mittelalterlich, verändert 1743, mit dazugehörendem Hostienteller.

försilvrad omkr. 1900.⁸⁴

Kommunionssked av silver, äggformigt blad, kantigt skaft med korsformig avslutning. Stämplrar: Tre kronor, S. Inskrift på skaftet: "MDM och I PM (sammanflätat) D". Inköpt 1934 (inv 1986).

Sockenbudstyg: – 1. Kalk av silver, cuppan förgylld på insidan (fig 157). Slät, profilerad fot, nod med kubiska knoppar. Stämplrar saknas. H 17 cm, fot diam 10,8 cm, cuppa diam 8,2 cm. – Tillhörande patén, förgylld. Bukig botten med graverat kors. Diam 14 cm. – Fodral av läderklätt trä från 1743. – Kalken var en av de tre förgyllda kalkar med patener som upptogs i 1585 och 1616 års inventarium. 1616 uppgavs vikten till 37 lod (inv). 1681 uppgavs den vara "släter och söndriger medh håål uppå" (inv). 1743 förbättrades, omsmidde och förgylldes kalken av guldsmeden H Nordwald i Stockholm (räk).⁸⁵ Samma år anskaffades en tennflaska, ej bevarad, samt ett nytt fodral (räk 1743, inv 1749). Kalken skadad vid inbrott 1913, renoverad 1930 av konservator Gillis Olsson vid SHM.⁸⁶ – 2. Kalk av silver med förgylld cuppa (fig 158). Sexpassformad fot, profilerad nod, sexkantigt skaft. Stämplrar saknas. H 11 cm, fot diam 7,5 cm, cuppa diam 6,8 cm. – Tillhörande patén av silver. I botten graverat kors, runt botten undersida pålörd ring. Diam 9,3 cm. – Oblatask av flätad rot, platt med lock, lackerad, utsidan brun, insidan gul. På botten undersida lacksigill (oläsligt). H 3,2 cm, diam 8 cm. – Fodral av skinnklätt trä, indelat i fack, lås med nyckel. – 1777

Fig 158. Sockenbudstyg; kalk av silver, delvis förgylld, medeltida, patén av silver, oblatask av flätad rot, fodral av skinnklätt trä. Foto GH 1996.

Viatikum vessels; the silver chalice, partly gilded, medieval, silver paten, communion wafer box of plaited roots, leather-covered case of wood.

Abendmahlgeschirr für Besuche bei Kranken und Sterbenden. Kelch aus Silber, mittelalterlich, dazugehörender Hostienteller, Oblatenschachtel aus geflochtenen Wurzeln, Futteral aus lederbezogenem Holz.

inköptes två kristallflaskor till sockenbudstyg, varav den ena sannolikt hänförde sig till detta (räk). Ej bevarad. – Kalken är troligen den som upptogs i 1585 års inventarium som "Oförgylt kalk medh sin Patina". 1616 benämns den "Sochnebodz kalk huijt" om 13 1/2 lod (inv). I inventarierna t.o.m. 1886 uppges den väga 13 lod. Cuppan förgylld senare. – 3. Kalk av nysilver, cuppan förgylld på insidan. Slät fot, liten nod. H 10,8 cm, fot diam 5,7 cm, cuppa diam 6 cm. – Tillhörande patén av förgyllt nysilver, slät. Diam 6 cm. – Oblatask av nysilver, slät, profilerade sidor, delbar på mitten. H 2,5 cm, diam 5,8 cm. – Flaska av glas med lock av nysilver. H 6,5 cm. Defekt. – Tillhörande fodral av läder. Inköpt på 1950-talet (inv 1986).

Nattvardskärl överförda till Överluleå kyrka

Kalk med patén: – Av silver, rund, kupig fot, profilerat skaft, stor cuppa. Stämplor: BERGMAN, Luleå stadsstämpel, tre kronor, 3.⁸⁷ H 28 cm. – Tillhörande patén av silver, förgylld (inv 1928). – Kalken och paténen gjordes 1831 i framlidne guldsmeden Johan Bergmans verkstad

i Luleå, på bekostnad av moderförsamlingen i Nederluleå, av en dopskål av silver från 1704 med tillägg av 14 lod silver (räk). Direkt överförd till Överluleå kyrka.

Vinkanna: – Av silver, balusterformad med pip och handtag. Välvt lock med kulgrepp, krönt av lamm. Stämplor: IEM (=Johan Eriksson Ekman), Luleå stadsstämpel, tre kronor, K (=1768), tre kronor. H 35 cm. Gjord 1768 av guldsmeden Johan Ekman, Luleå (räk).⁸⁸ 1831 överförd till Överluleå kyrka (st prot). Inv 1928.

Sockenbudstyg: – Kalk, vägande 14 lod, gjord 1634 av kyrkans silver (inv 1616–49 tillökn). 1762 förbättrades och utökades "den mindre Sochenbudskalken" med 1 1/2 lod (inv 1763). Arbetet utfördes av guldsmeden Johan Gadd i Piteå (räk). 1777 inköptes två kristallflaskor till sockenbudstyg, varav det ena sannolikt hänförde sig till detta (räk). 1831 överförd till Överluleå kyrka (st prot).

Försvunna nattvardskärl

Kalk med patén, förgylld. Upptagen 1585 (inv). 1616 uppges den vara hos "Dn Christopherus i Bredåker" (inv 1616).⁸⁹

Kanna, av silver, smal och "Sirförgyllder". Upptagen i inv 1681–1743. Användes troligen till lagning av den åttkantiga kannan 1750 eller kalken 1762.

Skedar: – 1. Av silver, "oförgylt", om 3 lod (inv 1585). Mellan 1681 och 1697 användes den till "Kalckens reparation och lagande" (inv 1697) – 2. Av silver, förgylld, för communion, vägande 3 lod 1 qv. (inv 1616). Upptagen i inv 1616–1877 (inv). 1929 saknas skeden, sannolikt hade den tagits för reparationen av den kalk som skadades vid inbrott 1913 (vis prot 1929), se ovan Sockenbudstyg nr 1.

Bägare och vaser

1. Av silver, delvis förgylld, insida förgylld (fig 159). Profilerad, vågformig fot, runt foten och överkanten sicksacklist, vid överkanten band med bladdekor, under denna bred, graverad bård med voluter och bladverk. Stämplor: Torneå stadsstämpel, F (=1764), tre kronor, S. CARLENIUS. H 18,5 cm, fot diam 9,6 cm. Gjord 1764 av guldsmeden Sigfrid Carlenius d.y. i Torneå.⁹⁰ Skänkt 1959 av Cyrena Marklund, Sunderbyn (inv 1986). – 2. Av silver, förgylld insida. Rud fot med godronnering, profilerad kant med sicksacklist, runt överkanten bred, ciserad bård, under denna inskriften "C J" (=Carl XIV Johan) under krona och stiliserad blad- och blomdekor. Stämplor: O3 (= 1820), Luleå stadsstämpel, tre kronor, O F (= Olof Forsberg). H 19,2 cm, fot diam 18,3 cm. Gjord 1820 av guldsmeden Olof Forsberg, Luleå.⁹¹

Fig 159. Bägare av silver, gjord 1764 av guldsmeden Sigfrid Carlenius d.y., Torneå. Foto GH 1996.

Silver cup, made in 1764 by the Torneå goldsmith Sigfrid Carlenius the Younger.

Becher aus Silber, von Goldschmied Sigfrid Carlenius junior, Torneå, 1764 hergestellt.

Fig 160. Brudkrona av förgyllt silver, gjord 1925 av guldsmeden Fritz Olson, Luleå. Foto GH 1996.

Gilt silver bridal crown, made in 1925 by the Luleå goldsmith Fritz Olson.

Brautkrone aus vergoldetem Silber, von Goldschmied Fritz Olson, Luleå, 1925 hergestellt.

Skänkt 1969 (inv 1986).⁹² – 3–5. Av silver, tre stycken, kan även användas som ljusstakar (se Ljusredskap, ljusstakar nr 12–14). Dubbelkonisk form med rakt mellanled, utvikta kanter. Vändbar, det högre partiet avsett som vas, det lägre som ljusstake för ett ljus. Stämplar: STERLING, GAB (=Guldsmedsaktiebolaget), Stockholms stadsstämpel, kattfot, S, R9 (= 1967), Vera Ferngren. Inskrift: "GÅVA TILL NEDERLULEÅ KYRKA 30/5 1971 AV MAUD o OLA OLSSON." H 26 cm, diam vas 11,3 cm, diam ljusstake 8,3 cm.

Brudkrona

Av förgyllt silver (fig 160). Basparti med pålödda ornament, bladformiga ståndare med hängande bladkläppar, ring med byglar, krönt med genombrutet klot med hjärta, kors och ankare. Inskrift: "Skänkt av Fritz Olson, Luleå. Tillhör Nederluleå kyrka. 1925." H 11 cm, fot diam 8,5 cm. Sannolikt gjord 1925 av hovjuveleraren Fritz Olson, Luleå.

Ljusredskap

Ljuskröner: – 1. Av malm (fig 161). Profilerad mittstam krönt av dubbelörn, nedtill avslutad av lejonhuvud bitande i ring, bildad av tvenne fiskar. Två kretsar med sex pipor vardera, S-formade ljusarmar avslutade av djurhuvuden resp. blommor. Runda droppskålar med ljushållare av olika utformning (genom senare reparationer). H 88 cm. 1500-talets senare del. Under läktaren. Ljuskrönan var troligen en av de tre kronor som fanns i kyrkan vid Johannes Bureus' besök år 1600, skänkt av kyrkoherden Andreas Petri Grubb.⁹³ I 1616 års inventarium upptas tre ljuskröner av mässing, vardera med tolv ljus. En av dessa, troligen denna, som hängde längst fram, var skänkt av kyrkoherden Andreas Petri Grubb. Fortfarande 1928 hängde den ovan behandlade kronan närmast koret (inv). – 2. Av malm (fig 162). Profilerad mittstam med stor kula nedtill. Två kretsar med sex pipor vardera, S-formade ljusarmar. Runda droppskålar. Inskrift: "DENNE KRONA ÄHR GIF/VIN AF W: ERICH NILSON/ I TESTAMENTE EFTER SIN/ S: HUSTRO FORDOM EHR/BOREN OCH GVDHFRUCH/TIGH MATRONA ANNA DAGHESDOTTER/ 1661." H 88 cm. I koret. Skänkt 1661 av handelsmannen Erik Nilsson Höijer.⁹⁴ – 3. Av malm (fig 163). Profilerad mittstam med stor kula nedtill. Två kretsar med tio pipor vardera, S-formade ljusarmar. Runda droppskålar. H 114 cm. I långhuset. Tillverkad 1745 av gelbgjutaren Johan Fahlsten i Stockholm,⁹⁵ som för sitt arbete fick 240 dr 10 sh smt (räk). För tillverk-

Fig 161. Ljuskröna av malm, 1500-talets senare del. Foto GH 1997.

Brass chandelier, second half of the 16th century.

Kronleuchter aus messing-ähnlicher Legierung, späterer Teil des 16. Jh.

ningen användes två äldre ljuskronor i kyrkan samt tre gamla ljusstakar (inv 1749). – 4. Av mässing. Profilerad mittstam krönt av sol med strålar, nedtill avslutad med stor, profilerad kula. Två kretsar med vardera åtta pipor. Musselformade droppskålar. H 112 cm. Tillverkad 1760 av mässingsmeden Nils Norgren, enl. beslut av kyrkorådet (räk). Vid tillverkningen ”blef en gl. sönderslagen Ljuskröna omsmid och tillökt för 600 Dr” (inv tillökn 1749–1763). – 5. Av malm. Profilerad mittstam, krönt

med örn, nedtill avslutad med kula. En krets med åtta pipor, runda droppskålar. Med elektisk belysning. Inskrift: ”GÅVA VID KYRKANS RENOVERING ÅR 1936 AV MIA OCH ALBERT NORDBERG”. H 75 cm. I sakristian. Skänt 1936 av kyrkoherden i Nederluleå Albert Nordberg och hans hustru Mia. Gjuten av Visby Metallgjuteri efter modell av en 1600-talsljuskrona i Visby domkyrka. – 6. Lykta av glas och förgyllt järnsmede, toppformig avslutning. I vapenhuset. Skänt 1936

Fig 162. Ljuskrona av malm, 1600-talets mitt. Foto GH 1997.

Brass chandelier, mid-17th century.

Kronleuchter aus messingähnlicher Legierung, Mitte des 17. Jh.

Fig 163. Ljuskrona av malm, gjord 1745 av gelbgjutaren Johan Fahlsten, Stockholm. Foto GH 1997.

Brass chandelier, made in 1745 by the Stockholm brass-founder Johan Fahlsten.

Kronleuchter aus messingähnlicher Legierung, von Messinggiesser Johan Fahlsten, Stockholm, 1745 hergestellt.

av kyrkvärden Axel Ruth, Reveln, Maria Sandström, Sandön och Ester och Levi Sandström, Björnsbyn (inv 1986).

Takarmatur: – 1–28. Av helförgylld järnplåt, 28 st. Uppbyggd i tre etage av släta plåtar, nederparti av tre vinkelställda, vertikala plåtar, upptill två horisontella partier av radiellt ställda plåtar. I koret och långhuset. Anskaffade 1971 efter ritning av Erik Lundberg (ATA).

Ljusplåtar: – 1. Av driven mässing (fig 164). Oval plåt med överstycke. Slätt mittparti, runt kanten blad- och blomornament med punsad, ciselerad och graverad dekor, ornerat överstycke. En ljusarm med rund droppskål. Inskrift på mittfältet: "JL (= Jakob Lindbaum) MF (= Margareta Forsman) / EI DL / Anno 1707". H 78,5 cm. I långhuset. Skänkt 1707 av regementsskrivaren i Gamla staden Jakob Lindbaum och hans hustru Margareta Forsman.⁹⁶ – 2–3. Av driven mässing, 2 st, liknande föregående. Inskrifter: "JL (= Jakob Lindbaum) MF (= Margareta Forsman)". H 67,5 cm, resp 62 cm. I långhuset. Skänkta av regementsskrivaren i Gamla staden Jakob Lindbaum och hans hustru Margareta Forsman. Före 1727 (inv 1727). 1727–37 var ljusplåtarna uppsatta på "Pelarna", dvs. väggpelarna i kyrkan (inv), tillsammans med ytterligare två plåtar, från 1707 resp 1724, överförda till Överluleå kyrka 1831. – 4–5. Av driven mässing, 2 st, liknande föregående, men med musselformade droppskålar. H 60 cm, resp 57 cm. I långhuset. Gjorda 1760 av mässingssmeden Nils Norgren, samtidigt med ljuskrona nr 4, se ovan (räk).

Lampetter: – 1–25. Av driven mässing, 25 st. Fyrkantig, nedåt avsmalnande plåt med rundade hörn, avslutad med mussla. Två ljusarmar för elektriska lampor. H 78 cm. Inskrifter med givarnas namn (finns i inv 1986). Tillkom 1936 efter ritning av arkitekt Bertil Höök (ATA). Uppsatta på kyrkans väggar i samband med att kyrkan fick elektrisk belysning 1936, nedtagna 1970–71. Förvaras i kyrkkällaren.

Ljushållare: – 1. Av järnsmide, hängande. Fyrkantig, spiralvriden mittstam, nedtill grenande sig i två bågformiga, spiralvridna armar med vardera en pipa och rund droppskål. H 53 cm. 1700-talet? Ej i bruk. I sakristian. – 2. Av järn, något böjd. L ca 12,5 cm, holkens diam 2,3 cm. Påträffad i sakristian vid golvgärning 1969 (ATA). Förvaras i Norrbottens museum.

Ljusarmar: 1–2. Av driven mässing, 2 st. Rund, profilerad väggplåt, spiralvriden, böjd ljusarm med profilerad knapp. En ljuspipa med rund droppskål. Väggplåt och droppskål ornerade. L 37,5 cm, resp 28,5 cm. 1600-talet. Ej i bruk. I sakristian. – 3–4. Av driven mässing, 2 st. Rund, profilerad väggplåt, böjd ljusarm, ornerad med fiskbensmönster, mittknapp. En ljuspipa med rund

Fig 164. Ljusplåt av driven mässing, från 1707. Foto GH 1996.

Brass bracket lamp, 1707.

Kerzenhalter aus getriebenem Messing, von 1707.

droppskål. Vägglåt och droppskål ornerade. L 36 cm. 1600-talet. Ej i bruk. I sakristian. – Av ljusarmarna hade tre inköpts 1645 för medel skänkta av prosten Andreas Canuti⁹⁷ och hans följeslagare ”när Gudh på Stockholmsresan hadhe hulptit honom uthur een grähselig storm” (inv tillökn 1649). Av ljusarmarna placerades en på predikstolen och två på ”Bookstolarna”. 1681 upptas ytterligare en ljusarm, placerad på ”gambla predikstolen” (inv). – 5–6. Av förgylld malm, 2 st. Dubbla, svängda armar med droppskålar. Fästade i ramen på nummertavlorna, en på vardera av de två tavlorna från 1780 (se Nummertavlor, nr 1–2, fig 147). L 15 cm. Ljusarmarna, urspr. stakar från 1800-talets början (inv 1832), hade till 1937 sin plats på predikstolen, omgjorda 1970–71 (inv 1986).

Ljusstakar: – 1. Av malm, sjuarmad (fig 165). Rund, profilerad fot, skaftet profilerat med päronformade

Fig 165. Ljusstake av malm, gjord 1747 av styckgjutaren Gerhard Meyer d.y., Stockholm. Foto GH 1996.

Brass candelabrum, made in 1747 by the Stockholm brass-founder Gerhard Meyer the Younger.

Kerzenhalter aus messingähnlicher Legierung, 1747 von Kanoengiesser Gerhard Meyer junior, Stockholm, hergestellt.

kulor, profilerade sidoarmar, åttpassformiga droppskålar. Framtill på skaftet gjutet änglahuvud inom strålkran. Inskrift på skaftets mittkula: ”TOLDMAN PEHR LARSSON OCH / HUST BRITA PERSDOTTER / I BÖRJESLANDET A: 1747”. H 94 cm. Vikt 22 kg. I södra korfönstret, placerad på altaret 1747–1971. Gjuten av Gerhard Meyer, skänkt 1748 av nämndemannen Pehr Larsson och hans hustru Brita Persdotter.⁹⁸ – 2. Av mässing. Slät, oval bricka med uppvikt kant och grepp, två pipor. L 29 cm. 1760 gjorde mässingsmeden Nils Norgren ”en släter Lius-Plåt” (räk), sannolikt denna, samtidigt med en ljuskrona, nr 4, och två ljusplåtar, nr 4–5, se ovan. Sakristian. – 3–4. Av malm, 2 st. Slät fot, på skaftet gjutet änglahuvud inom strålkran, en pipa, snäckformig droppskål. Delvis efterbild av den sjuarmade ljusstaken ovan. Inskrift på foten: ”GÅVA / TILL / NEDERLULEÅ KYRKA / 1926 / MINNE AV

KYRKVÄRDEN JOHAN EMANUEL ÖSTLING". H 39,5 cm, fot diam 17 cm. Sakristian. – 5–6. Av tenn, 2 st. Rund fot med punsad och ciselerad dekor, spiralvridet skaft, rund droppskål med punsad dekor. H 18 cm, fot diam 15 cm. Sakristian. Anskaffade 1931 (inv 1986). – 7–8. Av malm, 2 st, trearmade. Åttkantig sockel i tre avsatser med girlander på sidorna, fot och nod med palmetter, runda droppskålar. H 26 cm, fot diam 15 cm. På predikstolen (fig 132). Gåva 1937 av landshövding David Hansén och hans hustru, Gamla staden (inv 1986). – 9–10. Av gjuten mässing, 2 st. Rund fot, avfasat åttkantigt skaft, rund droppskål. Stämpelar: Figur (kopparlagare?), inom sköld: LARS / HOLMSTRÖM / ARVIKA. H 15 cm, fot diam 13,7 cm. Skänkta 1953 till minne av kyrkvärden J Rob Sandström, Gamla staden (inv 1986). – 11. Av förgylld mässing, trearmad. Rund, slät fot. Koniskt, refflat skaft, ornerad tärning, runda droppskålar. H 24 cm. Skänkt 1953 till minne av stationsmästaren Carl A Thorén, Gamla staden (inv 1986). – 12–14. Av silver, 3 st, kan även användas som vas (se Bägare och vaser, nr 3–5). Dubbelkonisk form med rakt mellanled, utvikta kanter. Vändbar, det högre partiet avsett som vas, det lägre som ljusstake för ett ljus. Stämpelar: STERLING, GAB (=Guldsmedsaktiebolaget), Stockholms stadstämpel, kattfot, S, R9 (=1967), Vera Ferngren. Inskrift: "GÅVA TILL NEDERLULEÅ KYRKA 30/5 1971 AV MAUD o OLA OLSSON." H 26 cm, diam vas 11,3 cm, diam ljusstake 8,3 cm. – 15–60. Av svart järnsmide, 46 st. Konisk stång med rund droppskål, avsedda för bänkgavlarna. H 54,5 cm, droppskål 10,5 cm. Utförda av smeden Hugo Carlsson, Gammelstad. Anskaffade 1971 (inv 1986). – 61–66. Av svart järnsmide, 6 st. Treklöverformad fot med rund droppskål av mässing, avsedda för altaret. Diam 21,5 cm. Utförda av smeden Hugo Carlsson, Gammelstad. Skänkta 1972 av kyrkoherde och fru Torsten Bergman (inv 1986). – 67. Ljusbärare av svart järnsmide, modell "Arcus". Rund fot, skaft med korsform, klot av två vertikala cirklar med horisontell ljushållare. Anskaffad 1992. H 165 cm. I västpartiet.

Ljusredskap överförda till Överluleå kyrka

Ljusplåtar: – 1. Av mässing, driven och ciselerad, med överstycke, en ljuspipa med tiopassformad droppskål. Inskrift: "IE MF EJ DE Anno 1707". H 54 cm + överstycke (inv 1928). Kan ha varit pendang till ljusplåt nr 1 ovan. – 2. Av mässing, oval spegel, ramen med drivna och ciselerade blommor samt två huvuden i profil. Inskrift: "H.H.S. E.O.D.K. A:1724". H 50 cm (inv 1928). – 3. Av mässing, med överstycke, med drivna och cisele-

rade blomornament. Inskrift: "O.B.V.Ö." H 44,5 cm. 1700-talstyp (inv 1928).

Enl. beslut i sockenstämman skulle en tredjedel av ljusstakarna av mässing överföras till Överluleå kyrka vid socknens delning 1831 (st prot). Det är dock ovissat vilka ljusredskap som ytterligare kan överförts hit.

Försvunna ljusredskap

Ljuskronor: – 1–2. Av malm eller mässing, för tolv ljus, sannolikt sex ljus i två kransar (inv 1616). Fanns sannolikt, tillsammans med ytterligare en krona, se ovan, Ljuskrona nr 1, vid Johannes Bureus' besök år 1600.⁹⁹ Den ena kronan skänkt av Henrich Erson i Rutvik, den andra av Jacob Henrichson i Persön, Lasse Henrichson i Bensbyn och Päär Erson i Vibyn (inv 1616). – 3. Av mässing, placerad "under öfwerlöpet", sannolikt läktaren. Tillkommen 1616–1626, Hans Larsson i Antnäs skänkte 6 daler, resten bekostades av kyrkans pengar (inv tillökn 1616–1649). – 4. Av mässing, placerad i sakristian. Skänkt 1616–1626 av Christopher Påwelson i Alvik (inv tillökn 1616–1649). – Två av de ovan nämnda kronorna, okänt vilka, finns upptagna i inv 1681–1737. Den ena, för tolv ljus, var placerad längst bak i kyrkan och den andra, för fem ljus, på läktaren. Använda vid tillverkningen av en ny ljuskrona år 1745, se ovan Ljuskrona, nr 3. En tredje krona smiddes om till en ny krona av mässing, se ovan Ljuskrona, nr 4. – 5. "En mindre malmkrona" (inv 1867–77). – I sakristian förvaras delar till söndertagna kronor och ett antal gamla ljuspipor, en del kanske tillhörande de försvunna kronorna.

Ljusplåt: – "Lampett", en av nio upptagna i inv 1806. Fem av dessa bevarade i kyrkan, se ovan, tre i Överluleå kyrka, överförda dit 1831, se ovan. Den sjätte försvunnen 1835 (inv 1832, tillägg).

Ljusstakar: – 1–4. "Koppar liwsestakar", fyra st (inv 1585). – 5. Av mässing, med två pipor. På predikstolen 1616 (inv), på altaret 1681–1737, använd vid tillverkningen av ljuskrona m.m. 1745 (inv, räk). – 6–7. Av malm, två stora stakar på altaret (inv 1616–1737), använda vid tillverkningen av ljuskrona m.m. 1745 (inv, räk). – 8. Av mässing (inv 1806–77). – 9–209. 200 st, trol. av järn, förfärdigade 1831 till en kostnad av 14 rdr banco (räk). En del av dessa kan vara de gamla handsmidda ljuspipor till bänkar och gamla plåtljusstakar som finns bevarade i en kista i sakristian. Det är också ovissat vilka ljusstakar som kan ha överförts till Överluleå kyrka 1831.

Kandelabrar, 2 st. Pelarformade, med fyrpassformad fot och stam, runt krön med hållare för nio ljus, åtta runt kanten och ett i den upphöjda mitten, ljushållare av

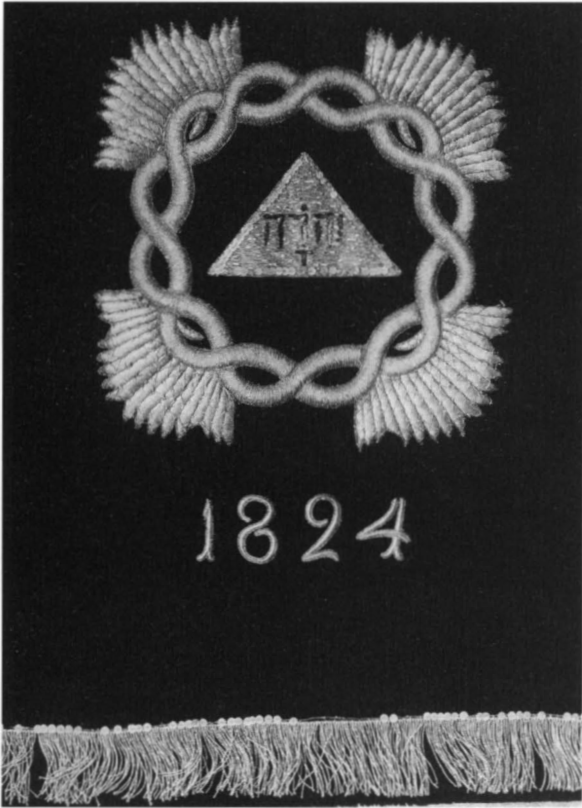
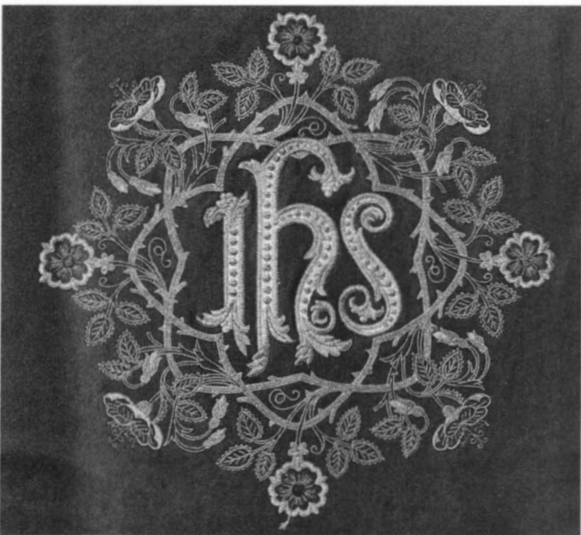

Fig 166. Antependium av svart sammet, detalj, från 1824. Foto GH 1996.

Detail of antependium of black velvet, 1824.

Antependium aus schwarzem Samt von 1824, Detail.

mässing. Utförda av ek, betsade och behandlade med cellulosalack, vissa detaljer förgyllda och patinerade. H 200 cm. Placerade i koret. Tillkomna 1939 efter ritning av arkitekt K M Westerberg (K-byrån). Skänkta 1939 av Hildur Hackzell, Boden. Utgallrade, den ena omgjord 1971 till flyttbar dopfunt (se ovan, Dopfuntar, nr 2, fig 150), den andra förstörd 1992.

Textilier

Antependier: – 1. Av ursprungligen svart, nu bruntonig bomullssammet. I mitten dekor i silverapplikation, bestående av triangel med Jehovatecken inom törnekrona samt årtalet 1824, broderade i lan, frisétråd, paljetter och snodd (fig 166). I nederkanten tvinnad, paljetterad frans samt ett styvt, mönstrat lanband, b 4,5 cm. Foder av numera brunaktigt bomullstyg. I sex våder om vardera 57 cm. Märken vid kortsidorna visar att antependiet ändrats tidigare. L 344 cm, h 106 cm. Skänkt 1824 till minne av kyrkoherde Isak Nordmark, Nederluleå (inv 1832). Avskriven 1897 (inv). Konserverat vid RAÄ:s textiletéjé 1958 (Pietas nr 3630/1958). – 2. Av rött kläde med broderi i guld och gult silke. Ursprungligen troligen tredelat, bestående av mittparti och omlottgående sidopartier, nu återstår fem avklippta delar med broderi: – a. Mittparti med "IHS" inom bladkrans med rosenranka (fig 167). Foder av rött siden. H 109 cm, b 57–75 cm. – b-c. Två delar med ranka omslutande fembladiga rosor. L 270 resp. 274 cm, b 20 cm. Delarna avslutade i ena långsidan och ena kortsidan, på den ena delen rest av avklippt parti med samma broderi. Har sannolikt suttit i nederkanten av antependiets sidopartier. – d-e. Två delar med ranka omslutande fembladiga rosor. L 132 cm vardera, b 33 cm. Delarna avslutade i ena långsidan. Har sannolikt suttit i framkanten av antependiets sidopartier. Antependiet troligen utfört hos Handarbetets Vänner.¹⁰⁰ Skänkt 1892 "af några ortens fruntimmer" (inv 1877–1929). – 3. Av rött, mönstrat linne med inslag av guld. Broderiet borttaget, används som altarbrun (se altarbrun, nr 1). Foder av grått linne. L 540 cm, h 115 cm. Sign. AGDA ÖSTERBERG /

Fig 167. Antependium av rött kläde, mittparti med broderi, 1892. Foto Gh 1996.

The middle, embroidered part of an antependium of red cloth, 1892.

Antependium aus roter Wolle mit Stickerei, mittlerer Teil, 1892.

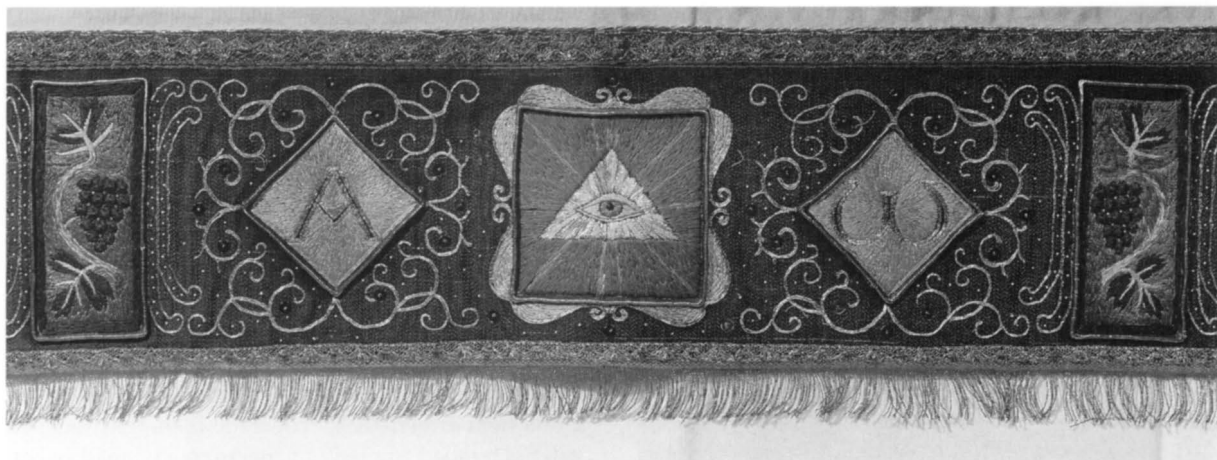

Fig 168. Altarbrun av brunlila linne med broderi, mittpartiet, komp. av Agda Österberg, gjort hos Libraria 1928. Foto GH 1996.

The middle part of an embroidered altar frontlet of brown-violet linen, designed by Agda Österberg and made by Libraria in 1928.

Altarborte aus braunlila Leinen mit Stickerei, mittlerer Teil, komponiert von Agda Österberg, hergestellt bei Libraria 1928.

LIBRARIA 1928. – 4. Av svart sidendamast, med broderi i linne, silke, guld och guldsnoddar. I centrum kors med törnekrona, omgivet av texten "FÖR EDER". L 255 cm, h 113 cm. Utfört hos Licium 1931. Skänkt av prostinnan Mia Nordberg och församlingssyster Greta Thorén (inv 1986). – 5. Av grönt, handvävt linne med broderi i guldtråd och lingarn. I mitten kors i brunröd linneapplikation, påbroderad med varmare gula toner i påläggsömmar, i korsmitten Kristusmonogrammet "IHS" samt treenigheten i broderi. På båda sidor om mittvåden applicerade band. Foder av grått linne. L 260 cm, h 118 cm. Sign. LIBRARIA KOMP A-L O.E. 1956. Komponerat av Anna-Lisa Odelqvist Ekström och sytt hos Libraria 1956. Skänkt 1956 av Mia Nordberg till

minne av hennes make, prosten Albert Nordberg (inv 1986). – 6. Av violett, mönstervävt ylle. Foder av grått linne. L 360 cm, h 116 cm. Skänkt 1960 av konfirmander (inv 1986). – 7. Av handvävt, oblekt linnedräll. L 286 cm, h 115 cm. Vävt 1962 av Aina Grönlund, Gammelstad (inv 1986).

Altarbrun: – 1. Av rött kläde, med broderi i gult silke och guldtråd. Längs nederkanten ranka omslutande fembladiga rosor. Rött foder. L 145 cm, b 19 cm. Skänkt 1872–77 (inv 1877). Hör samman med altarpallskläde nr 1 och bevarade delar till troligen ett antependium, se övrigt nedan. Tidigare på altaret i sakristian. – 2. Av brunlila linne med rikt broderi i guld, silke, ylle, linne, paljetter och guldgälon. Elva fält, inramade av guldgä-

Fig 169. Altarpallskläde av rosa ylle med broderi, från 1892. Foto GH 1996.

Reddish woollen cover with embroidery for an altar-stool, 1892.

Stoff für Altarkniebank aus rosa Wolle mit Stickerei, von 1892.

lon, i mitten kvadrat, vid sidorna omväxlande rombiska och rektangulära fält (fig 168). I mittfältet symbol för Treenigheten, Guds öga i triangel på blå botten. Motiv i övriga fält, f.v.: Kors, skepp, sol, druvklase, tecknet för Alfa, öga i kvadrat, tecknet för Omega, druvklase, måne, duva, kors, omgivna av rankor i guld. Runt kanten guldspets och guldgalon, i nederkanten guldfrens. Foder av lila linne. L 255 cm, h 28 cm, frans b 4 cm. Har tillhört antependium, nr 3 (se ovan). Komponerat av Agda Österberg, sytt hos Libraria 1928. – 3. Av guldbrokad, grönt ylle och blått linne med applikationer och broderi i guld, silver och olika färger i ett flertal material (fig 124). Fältet indelat i nio rundlar, i centrum tre rundlar med i mitten fisk i applikation av silverskinn, på vardera sidan sex apostlar i mantlar och med gloria av silverskinn och guldbroderi, vid sidorna rundlar med två fiskar och fem små kornbröd resp. kalk. L 259 cm, h 32 cm. Komponerat av Anna-Lisa Odelqvist Kruse och sytt hos Libraria 1979.

Altardukar: – 1–6. Sex st, skänkta eller anskaffade 1941–86.

Altarringskläde: – 1. Av linne. Skänkt 1938 (inv 1986). – 2. Av linne. Skänkt 1992.

Altarpallskläde: – Av rosa ylle med broderi, kantad av röd sammet med röd snoddfrans (fig 169). Broderi i form av en bred blomsterranka i ylle, silke och guld. Foder av brunt bomullstyg. L 165 cm, b 52 cm, frans b 16 cm. Skänkt 1892 (inv 1877–1929).

Bokstödskläden: – 1. Av rött kläde, med broderi i guld och gult silke, i mitten kors, runt kanten rosenranka. Foder av rött siden. Mått: 57x52 cm. Tillhör antependium nr 2. Tidigare på altaret. Skänkt 1886–92 (inv). – 2–3. Av svart kläde, 2 st, med broderat kors i guld och vitt lingarn. Foder av svart siden. Mått: 64x57 cm. Tidigare på altaret. Skänkt 1931 av prostinnan Mia Nordberg (inv 1986). – 4. Av svart sammet med broderi. Kors med strålkran, korslagda kvistar av oliv- och palmblad. Svart frans. Mått: 34x45 cm. Från 1954. Tidigare i gravkapellet.

Predikstolskläden: – 1. Av grönt linne, med broderat kors i guld och olivfärgat silke. Foder av vitt linne. Mått: 63x38 cm. Tillhör antependium nr 5 från 1956. – 2. Av violett ylle, med broderat Kristusmonogram i guld och linne. Foder av vitt linne. Mått: 77x37 cm. Tillhör antependium nr 6 från 1961. – 3. Av linne och ylle, naturfärgat (vitt), med broderat kors i guld. Foder av vitt linne. Mått 64x38 cm. Tillhör antependium nr 7 från 1962.

Bokmärken: – 1. Av rött siden, med broderi i guld och blått, kors med måne och tecknen för Alfa och Omega. Mått: 57x11 cm. Skänkt av prostinnan Mia Nordberg (inv 1986). – 2. Av grönt siden, med broderat kors i guld

och silke. Mått: 57x8 cm. Skänkt 1956 av prostinnan Mia Nordberg (inv 1986). – 3. Av vitt siden, med broderat IHS och flammor i guld och silke. Mått: 55x6,7 cm. – 4. Av lila ylle, med broderat kors i silver. Mått: 51x8 cm. Anskaffat 1986. – För bibeln på predikstolen.

Kalkdukar: – 1. Av blå taft med broderier i schattérsöm i silke i flera färger samt guld i läggsöm (fig 170). Mönster av små strödda blommor och ornamentik. I kanten tung frans av guldsnodd, b 4 cm. Foder av taft. Kan vara omgjord av något annat föremål, ett par blommor avklippta vid sidan. Mått: 68x69 cm. Broderiet från 1700-talets f.h. 1777 brukas den "intet mer" (inv 1727–77). Påträffad i ett av sakristians väggskåp på 1900-talet.¹⁰¹ Konserverad och monterad på skiva vid RAÄ:s textilatejé 1956 (Pietas nr 3469/1956). – 2. Av rött ylle med broderier i gult, utförda i plattsöm, läggsöm och stjälkstyg, av grovt tvinnat silke, frisètråd, små paljetter och fasetterade "guld"pärlor (fig 171). I mitten "IHS" inom en på spetsen ställd kvadrat med konkava sidor, spetsarna ombildade till knoppar. Från varje sida växer en lilja med två blad och två knoppar i symmetrisk komposition. Runt kanten kavelfrans i gult, tvinnat silke, b 2 cm. Gult sidenfoder. Mått: 42x42 cm. Tillkom-

Fig 170. Kalkduk av blå taft med broderier, 1700-talets f.h. Foto från 1956 i ATA.

Chalice veil, blue taffeta with embroidery, first half of the 18th century.

Kelchtuch aus blauer Seide mit Stickereien, erste Hälfte des 18. Jh.

Fig 171. Kalkduk av rött ylle med broderi, 1890-talet. Foto från 1963 i ATA.

Red woollen chalice veil with embroidery, 1890s.

Kelchtuch aus roter Wolle mit Stickerei, neunziger Jahre des 19. Jh.

men 1892–1897 (inv 1877–1929). Renoverad vid RAÄ:s textilatejé 1963 (Pietas nr 4377/1963). – 3. Av vitt, mönstrat siden med broderier i guld och rött silke. I mitten törnekrona, omgiven av fyra kors. Röd kantbård, i hörnen tofsar av guldtråd och gulvitt silke. Foder av rött siden. Mått: 48x50 cm. Skänkt 1941 av Ulla Wadenius, Gammelstad (inv 1986). – 4. Av violett ylle, med broderat kors i guldtråd. Foder av gråbrunt linne. Mått: 42x42 cm. Anskaffad 1961 (inv 1986). – 5. Av grönt ylle, med broderat kors av guld och ylle inom cirkel av guldgalon,

Fig 172. Broderi från korkåpa, St Dorotea, St Filippus och St Andreas, nederländskt arbete, 1400-talets senare del. Foto GH 1996.

Cope embroidery: St Dorothy, St Philip, St Andrew. Netherlands work, late 15th century.

Stickerei von einem Chorgewand, St. Dorothea, St. Philipus und St. Andreas, niederländische Arbeit, späterer Teil des 15. Jh.

Fig 173. Mässhake av röd sammet med broderi, 1600-talets början. Foto Sören Hallgren 1991.

Chasuble, red velvet with embroidery, early 17th century.

Messgewand aus rotem Samt mit Stickerei, Anfang des 17. Jh.

strålar av vitt ylle. Foder av grön taft. Mått: 50x50 cm. Sign. AGDA ÖSTERBERG VARNHEM 1975. Anskaffad 1975. – 6. Av vitt handvävt linne, med guldsnodd vid kantfällan. Mått: 49,5x49,5 cm. Anskaffad 1986. – 7. Av rött halvylle och konstsilke, med fem broderade kors av guldband, gult ylle och silke. Foder av röd taft. Mått: 55x55 cm. – Tillhörande bursa, med broderat kors. Mått: 20,5x20,5 cm. Utförda av Ateljé Tre Bäcker, Axvall, 1986. – 8. Av violett halvylle och konstsilke, med fem broderade kors av silverband, ylle och silke. Foder av

brun taft. Mått: 55x55 cm. – Tillhörande bursa, med broderat kors. Mått: 20,5x20,5 cm. Utförda av Ateljé Tre Bäcker, Axvall, 1986. – 9. Av vitt halvylle och konstsilke, med fem broderade kors i guld och rött. Foder av vitt taft. Mått: 55x55 cm. – Tillhörande bursa, med broderat kors. Mått: 20,5x20,5 cm. Utförda av Ateljé Tre Bäcker, Axvall, 1986. – 10. Av grönt halvylle och konstsilke, med fem broderade kors i guld och rött. Foder av grön taft. Mått: 55x55 cm. – Tillhörande bursa, med broderat kors. Mått: 20,5x20,5 cm. Utförda av Ateljé Tre Bäcker,

Fig 174. Mässhake av svart sammet med broderi från 1699, sammeten från 1846. Foto i ATA.

Chasuble, black velvet with embroidery, 1699, the velvet from 1846.

Messgewand aus schwarzem Samt mit Stickerei von 1699, der Samt von 1846.

Axvall, 1986. – 11. Av vitt linne i näversöm, fem kors med broderi i guld. Mått: 44x44 cm. – Tillhörande bursa. Mått: 17x17 cm. Broderiet utfört av Vera Åström, Kalix. Anskaffad 1990.

Korkåpor: – 1. Broderi tillhörande försvunnen korkåpa (se Försvunna textilier, Korkåpa). Yttäckande broderi i silke och guld på lärf (fig 172). Tre avklippta figurer ur bräm, 15 cm brett, har fogats samman. Motivet består av tre helgon, Sankta Dorotea, Sankt Filippus och Sankt Andreas, stående på ett rutmönstrat golv inom en arkitektonisk ram med valv av senmedeltida karaktär. Bro-

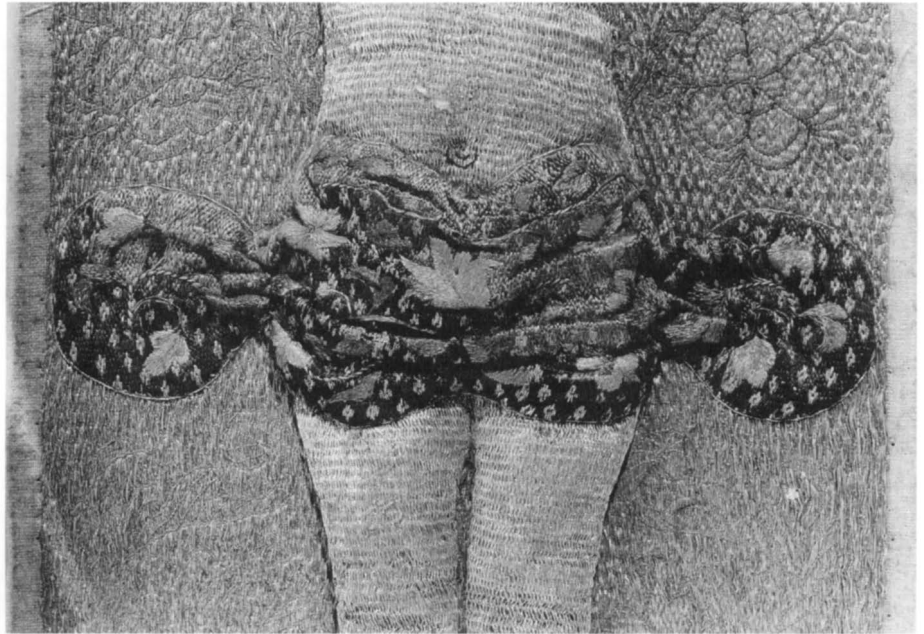
deriets mått: B 45 cm, h 41 cm. Nederländskt arbete, 1400-talets senare del. Broderiet påträffades 1909¹⁰². Konserverat 1909 (Pietas nr 42/1909). – 2. Av vitt, mönstrat konstsidan, "Jubilate". Längs framkanten vävda band med ringkors i guld och rött, b 8 cm. Ryggsköld med kors av samma band, i korsmitten rundel av rött siden med Kristusmonogram broderat i guld. Foder av gult siden. Märkt "Ormsby" (firma i England). L bak 150 cm. – Tillhörande stola, med kors i guld och rött. l 278 cm, b 8,5 cm. Inköpta från Arken, Lund, 1992.

Mässhakar: – 1. Av röd silkessammet med stort, bro-

Fig 175. Kristi ländkläde,
detalj av fig 174. Foto i ATA.

*Christ's loincloth, detail of fig.
174.*

*Das Lendentuch Christi,
Detail von Bild 174.*

derat kors med krucifix på ryggsidan (fig 173). Korsets botten av rött atlassiden med glesa blommönster av renässanskaraktär i guldkonturer i läggsöm. Längs besättningens kanter en träs med tvärränder i flerfärgat silke och guld. Applicerad Kristusfigur i relief eller upphöjt vitt atlassiden med konturer i svart silke, hår och skägg i brunt silke. Glorian utförd i guldtråd i läggsöm. Stort, rynkat ländkläde i vinrött siden i applikation, med konturer av guldsnoddar. Korset i guldtråd i läggsöm sytt i viggmönster. Ovanför Kristusgestalten språkband med "INRI" och duva i vitt siden i applikation. Överst Gud Fader som världsdomare, utförd i guldtråd i läggsöm, med undantag av ansiktet, som är i vitt siden. I vardera korsarmen en ängel med veckad dräkt i sidenapplikation och vingar av guldbroderi. Under korset Maria och Johannes stående under baldakiner. Längst ner, under en stor baldakin, St. Petrus med nyckel i silver. Figurerna har ansikten i vitt siden och dräkterna är broderade i silke och guldtråd. Mässhakens framsida slät med litet sprund vid halsringningen. L bak 117 cm, fram 100 cm, b 84–85 cm. Broderiet är ovanligt och tillhör en grupp mässhakebesättningar i senmedeltida stil i östra Norrland¹⁰³. 1600-talets början, trol. den mässhake av röd sammet som upptas som "ny" i 1616 års inventarium. Konserverad hos RAÄ:s textilateljé 1954 (Pietas nr 3280/1954). – 2. Av svart silkessammet med broderi i guld, silver och silke (fig 174). På ryggsi-

Fig 176. Ängel med krona och palmkvist, detalj av fig 174. Foto i ATA.

Angel with crown and palm-branch, detail of fig. 174.

Engel mit Krone und Palmenzweig, Detail von Bild 174.

Fig 177. Kristi pinoredskap, detalj av fig 174. Foto i ATA.

The instruments of Christ's torture, detail of fig. 174.

Christi Marterwerkzeuge, Detail von Bild 174.

dan korsformig besättning med yttäckande läggsöm i guld med blommönster. I mitten Kristus, framställd i relief, med symmetriskt ländkläde i silke med blommönster mot röd grund (fig 175), gloria med strålar i guldbroderi. Ovanför Kristus språkband i silver med inskriften "INRI" i guld, överst ett änglahuvud i silver och silkebroderi. På tvärrarmarna stående änglar med dräkter i grönt och vitt, med en palmkvist i den ena handen och en krona i den andra (fig 176). Nedanför Kristus en sköld med pinoredskapen heraldiskt ordnade, omgiven av bladornamentik, krönt av en kolonn med hanen (fig 177). Nederst inskriften: "NICOLAUS PLANTIN / ESAIAS GRAN / CHRISTIN STÖÖK / ANNO 1699 BP". På framsidan strålsol med Jehovatecken i blått silke. Mässhaken och korset kantas av silverband av 1700-talstyp. Foder av gul gåsögonmönstrad lärft. Som framgår av inskriften är broderiet tillkommet

1699, troligen utfört av Brita Plantin (BP).¹⁰⁴ Det satt då på en mässhake av röd sammet, 1727 betecknad som "ny", försedd med "gull och silfverbordering samt Silwergaloner omkring" (inv). 1846 flyttades broderiet över till en ny mässhake av svart sammet.¹⁰⁵ Broderiet på framstycket tillkom då liksom ett foder av svart bomullslärft. Vid konservering 1955 togs detta foder bort och det ursprungliga gula fodret, som fått tjänstgöra som mellanfoder, togs fram igen (Pietas nr 3370/1955). L bak 123 cm, l fram 93 cm, 78 cm. – 3. Av svart sammet med kantband av silver. På ryggsidan kors av silwergaloner och inskriften "1803". På framsidan treenighets-tecken och inskriften: "N.L.S. / M.A.D." (=Nils Larson och Maria Andersdotter). Skänkt 1803 av bonden Nils Larsson och hans hustru Maria Andersdotter, Sundom (inv 1806).¹⁰⁶ L 137 cm, b 80 cm. – 4-5. Av vitt halvsiden, inlagsskypert, med broderier av gulmetalltråd och röd silkecord. På ryggsidan kors omgivet av brinnande hjärtan och eldsflammar, på framsidan triangel med öga och strålsol. Foder av röd linnelärft. L 124 cm, b 105 cm. Utförda av Libraria. Skänkta 1935 av kyrkvärden Verner Olssons änka, Gamla staden. Renoverade av Libraria 1993-94 (ATA). – 6-7. Av violett sidendamast, mönster med kors, krona och hjärta, vävd i Italien, med broderier i guld och flerfärgat silke. På ryggsidan kors, på framsidan tecknen för "Jahve" inom strålsol. Smala kantband. Foder av mörkblått linne. L 117 cm, b 103 cm. Gjorda hos Libraria 1941, komponerade av MW (= Mai Wellner). Skänkta av hemmansägaren Erik August Lifbom och hans hustru, f Öhman, Persön (inv 1986). Den ena mässhaken renoverad hos Libraria 1986 (ATA). – 8. Av grön sidendamast, vävd i Italien, med broderier i guld och flerfärgat silke på gul sidendamast (fig 178). På ryggsidan okformat kors, vars övre del fortsätter på framsidan, format som ett ok, längs kanterna guldgaloner. I korsmitten krönt Kristusmonogram, nedanför två fiskar och fem blomknoppar. Foder av grönt linne. L 118 cm, b 100 cm. Gjord hos Libraria 1954, komponerad av MG (= Märta Gahn). Skänkt av fru Agda Vikström, Luleå (inv 1986). – 9. Av grön sidendamast, vävd i Italien, med broderier i guld och flerfärgat silke på gul sidendamast. På ryggsidan okformigt kors, vars övre del fortsätter på framsidan, format som ett ok, längs kanterna guldgaloner. I korsmitten kalk, nedanför två fiskar och fem bröd. Foder av grönt linne. L 120 cm, b 100 cm. Gjord hos Libraria 1954, komponerad av MG (= Märta Gahn). Skänkt av fru Agda Vikström, Luleå (inv 1986). Renoverad hos Libraria 1987 (ATA). – 10. Av röd sammet, med applikationer och broderi. På ryggsidan stort kors av vävda band i rött och grått med inslag av guld, i detta ett mindre kors av guldgaloner med broderad

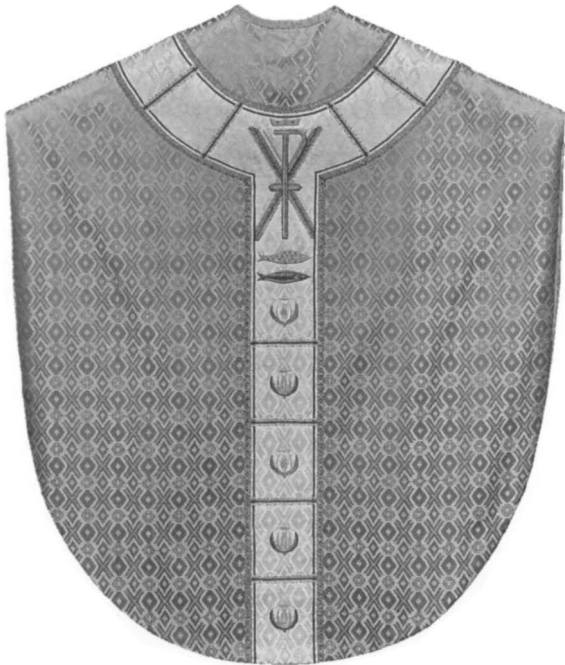

Fig 178. Mässhake av grön sidendamast med broderi, komp. av Märta Gahn, gjord hos Libraria 1954. Foto GH 1996.

Chasuble, green silk with embroidery, designed by Märta Gahn and made by Libraria, 1954.

Messgewand aus grünem Seidendamast mit Stickerei, komponiert von Märta Gahn, hergestellt bei Libraria 1954.

stjärna i korsmitten. Foder av blått linne. L 115 cm, b 79 cm. Gjord hos Libraria 1954, komponerad av Märta Swartling, "anpassad till äldre mässhake". Skänkt av hemmansägaren Petter Livbom, Ångesbyn (inv 1986).

Stolor: – 1. Av grönt ylle-linne, med broderade kors i guld och flerfärgat silke. L 267 cm, b 8 cm. Skänkt 1955 till minne av Ruth och Josef Thurffjell, Sunderbyn. – 2. Av ylle, röd på ena sidan, vit på den andra, med broderade kors i rött. L 286 cm, b 7,5 cm. Skänkt 1955 till minne av Maria Söderholm, Smedsbyn. – 3. Av violett sidan, med broderade kors i blått. L 272 cm, b 8 cm. Skänkt 1955 av banktjänsteman Ester Öhman, Stockholm, tidigare Persön. – 4–7. Av ylle och konstsilke med broderade kors, vit med guld och rött, röd med guld, grön med guld och rött, violett med silver. L 242–246 cm, b 8 cm. Utförda av Agda Österberg, Varnhem, 1972. – 8–12. Av ylle och konstsilke med broderade kors, vit med guld och rött, röd med guld, grön med guld och rött, violett med silver, svart med silver. L 242–246 cm, b

8–8,5 cm. Utförda av Ateljé Tre Bäckar, Axvall, 1986. – 13. Av vitt konstsidan, tillhörande korkåpa nr 2, se denna.

Prästkappor: – 1–2. Två st, anskaffade 1932 och 1956.

Röcklin: – Ett, anskaffat 1988.

Mässkjortor: – 1–10. Tio st, två st med löst halslin, övriga med fast krage. Skänkta eller anskaffade 1974–91.

Mässkärp: – 1–12. Tolv st, anskaffade 1962–86.

Dopklänningar: – 1. Virkad, anskaffad 1974. – 2. Av handvävt linne med broderier. Skänkt 1977 av chefen för Gammelstads Handväveri, Anders Wärnegård. Till dopklänningen hör två servietter av samma tyg, skänkta av Mari Forsberg, Gäddvik (inv 1986). – 3. Virkad och stickad. Arbetet utfört 1990 av kyrkoskrivare Kerstin Sigl, Gammelstad.

Bonad: – Målning på sammet. Svart ram med inre bårder av brunt och vitt samt motivet, enl. notering: "Jag är vinträdet, I ären grenarna" (Joh. 15:5). I centrum Kristus med uppsträckta armar framför ett träd med fyra gestalter bland grenarna, nedtill och vid sidorna avbrutna grenar med enstaka löv, allt målat i blått, brunt och vitt. B 150 cm, h 185 cm. Sign. R Gowenius 1930.¹⁰⁷ I västpartiet, under läktaren.

Mattor: – 1. I flossa. Stor mittspegel, vinröd med dekor i orange, blått och brunt. Vid kortsidorna ornamentala dekor i orange, brunt och blått. Sign på mittspegeln: "EN (=Ellen Nilsson) 1932 HT (=Hilma Tingvall) / MN (=Mia Nordberg)". L 252 cm, b 160 cm. Komp. av Agda Österberg. Skänkt 1932 av prostinnan Mia Nordberg och vävd av henne med hjälp av Ellen Nilsson, Gäddvik, och Hilma Tingvall. Ursprungligen avsedd för koret vid vigsel. I sakristian. – 2. I rölakan, mönster "Rosengömma". Böljande, abstrakt mönster i rött, rosa, violett, vitt och brunt. L 466 cm, b 280 cm. Komp av Kerstin Kjellberg-Jacobsson, vävd vid Gammelstads Handväveri AB 1971. I koret. – 3. I rölakan, samma mönster och förgställning som föregående. L 240 cm, b 120 cm. Komp av Kerstin Kjellberg-Jacobsson, vävd vid Gammelstads Handväveri AB 1971. I sakristian.

Textilier överförda till Överluleå kyrka

I samband med delningen av församlingen 1831 överfördes följande textilier till Överluleå kyrka:¹⁰⁸

Antependium: – Av rött kläde (inv 1777). Tyget, 15 alnar, inköptes 1765, guldgaloner syddes på runt altarklädet 1767 (räk).

Kalkduk: – "Ett sämre kalkkläde" (st prot). Av blått sidan från 1765 eller svart sidan från 1771, se nedan

Kalkdukar, nr 7–8.

Mässhake: – Av svart silkessammet, med silvergaloner runt kanten och halsringningen. På ryggvidan stort kors med treklöverformigt avslutade armar av breda silverband, kantat med guldspets, nedtill årtalet ”1756”. På framsidan strålsol samt texten för ”JEHOVA” samt bokstäverna ”I.A:R: / A.C:W:” (= Jacob Arendtsson Renmarck och Anna Catharina Wänman). Ursprungligen foder av vitt taftsiden. L bak 135 cm. Skänkt 1756, ”testamenterad af sal. Herr Probst Renmarck efter honom och des förra fru” (inv tillökn 1749–63).¹⁰⁹ Renoverad hos Libraria 1929, då en ny mässhake gjordes av svart silkessammet, till vilken hela besättningen flyttades över. Nytt foder av grått siden (ATA).

Mässkjorta: – ”En bättre mässkjorta” (st prot).

Försvunna textilier

Kyrkan har haft en rik skatt av textilier, som under åren förslitits och förnyats. Ett fåtal överlämnades till Överluleå kyrka 1831, se ovan. Det är ej känt att textilier sålts eller överlämnats till någon annan kyrka än Överluleå.¹¹⁰

Antependier: – 1. Av damast (inv 1585). Uppges 1616 vara ”gammalt af blommerad dammask” (inv). – 2. Av rött kläde, upphängt på altaret, under andra antependier (inv 1616–1806). – 3. Av gul, blommig damast, benämns 1681 ”Ryss Dammask” (inv). Nytt 1616, nämns sista gången 1697 (inv 1616–1697). – 4. Av ”blommerat silkestyg medh sölfwer och isprängt guldknyttning, ofwan och nedan medh frantzar” samt landshövding Crusebiörns vapen i silver. Skänkt av landshövding Frans Crusebiörn (inv 1681–1806).¹¹¹ – 5. Av ”blommerat atlask”, skänkt av kyrkoherden Johannes Joh. Anthelius arvingar (inv 1681).¹¹² Avskrivet 1832 (inv). – 6. Av ”slessing”, två smala stycken, med ”knyttning” (inv 1681–1806).¹¹³

Altarbrun: – Av ”rött blommerat Dammask med breda Silfvergaloner omkring och första bokstäfwerna af bägges namn in uti en Krants wirkade och sydde”.¹¹⁴ Skänkt julafton 1735 av befallningsman Lars Wallman och ”des kiäresta”.¹¹⁵ Nämns sista gången 1777, då den betecknas den som ”gammal” (inv).

Altardukar: – 1–2. Två stycken (inv 1616–1697). Låg under senare tid under en annan altarduk (inv 1686–97). – 3. Linkläde, smalt, med ”knyttning” om 6 alnar (inv 1649–97). Skänkt 1649 av Joh. Nicolaus Lang i testamente efter sina två avlidna barn.¹¹⁶ – 4–5. Av ”slessing”, två st, över hela altaret (inv 1681–1777). De var ”aldeles utslagna” 1777 (inv). Den ena fanns kvar ännu 1806

(inv). – 6. Av ”Werdorfferlerfft” med spets runt om (inv 1737). Skänkt 1735 av kronobefallningsman Lars Wallman och hans hustru Catarina Frostera.¹¹⁷ Avskrivet 1832 (inv).¹¹⁸ – 7. Av vaxduk, svart (inv 1832–1877). Avskrivet 1897. – 8. Av ”cambrik” (fin linnevävnad). Tillkommen 1853 (inv 1853–92). – 9. Av vaxduk, vit. Tillkommen 1892–96 (inv).

Altarringskläden: – 1. ”Duk ad communionen” (inv 1616). – 2. ”Duk, brukeligh på thet lilla bordett som comunianerna ståå hos när the gå till Herrans Nattward medh bredh knyttning på then ena sidhan”. Skänkt 1636 av kyrkoherden Andreas Canuti i testamente efter sin avlidne son Anders.¹¹⁹ – 3. ”Een duuk för Communianerna medh suart silke”. Skänkt 1642 av kyrkoherden Andreas Canuti i testamente efter sin avlidne son Könick.¹²⁰ Nämns sista gången 1727 (inv). – 4. ”Ett smalt rödt kläde fastslagen vid pallen”.¹²¹ Skänkt av befallningsman Sigfrid Pederson (inv 1681–97). – 5. ”Än en röd dito af breedt Kläde, gifven af Sal Michel Björs Änkia medh begges inbundna namn, som woro Sal. M. Bidenij Swärfolk” (inv 1681).¹²² Klädet var försett med bokstäver av mässing, betecknas som gammalt från 1727 (inv 1727–77). – 6. ”Nytt kläde rödt på altarskranket och pallen” (inv 1727). Nämns sista gången 1777 (inv). – 7. ”Duk kring altarskranket”, gjord av 15 alnar ”Hållands Lärfvt” (inv 1749).

Altarpallskläde: – Av rött kläde, nytt 1877, avskrivet 1892 (inv).

Örngott: – Av röd atlas, på altaret (inv 1585–1616).

Bokdyna: – Av röd sammet, gjord 1775 av ”dugeliga” bitar av den söndriga, medeltida korkåpan (inv 1777–1877), se Försvunnen korkåpa.

Kalkdukar: – 1. ”Kosteligit armkläde brukeligit öfwer Kalken medh rödt Silke sömat”, skänkt 1626–34 av Brita Erichsdotter (inv tillökn). – 2. ”Armkläde medh röd silke brukeligit öfwer Kalken”, skänkt 1634 av Tore Halfwarsson (inv tillökn). Ej i inv 1681. – 3. ”Af Kamarduk¹²³ medh knyttning och silkessöm kring om i hörnen samt färgiade hörnwippor”. Nämns första gången 1681 (inv), obrukbar 1727 (inv), ”förmurknad” och borta 1749 (inv). – 4. ”Af bomullslärfvt medh silkeskors-söm och wippor”. Nämns första gången 1681 (inv), obrukbar 1727 (inv), ”förmurknad” och borta 1749 (inv). – 5. ”Af lärfvt medh öfwersömsprydna och knyttning”. Nämns första gången 1681 (inv), obrukbar 1727 (inv), ”förmurknad” och borta 1749 (inv). – 6. ”Af lärfvt medh silkeskors-söm och frantzar kring om”. Nämns första gången 1681 (inv), obrukbar 1727 (inv), ”förmurknad” och borta 1749 (inv). – 7. Av blått siden, med broderier i guld och silver, guldfransar. Tillkommen 1765 då tyg, fransar och blå taft till foder inköptes (räk). Gjort

av samma tyg som brudpäll, tillkommen samma år. Överfört till Överluleå kyrka 1831 eller avskrivet 1897 (inv 1777–1897). – 8. Av svart siden med svart frans. Tillkommet 1771 då en aln svart taft till kalkkläde inköptes ”under Kongl. Sorgen” (räk). Överfört till Överluleå kyrka 1831 eller avskrivet 1897 (inv 1777–1897).¹²⁴

Handkläden: – 1–2. Två st, upptagna i inv 1585–1616. – 3–4. ”Tu handkläden på altaret sänckte¹²⁵ med silke”. Skänkta 1616–26 av Hustru Malin, herr Engelbrechtz efterleverska (inv tillökn). – 5. ”Handkläde på altaret medh rödt silke”. Skänkt 1648 av borgmästaren Johan Månson i testamente efter sitt barn (inv tillökn).¹²⁶ – 6. ”Handkläde på samma som thet föreg.” Skänkt 1648 av Erich Nilson i Staden efter sitt barn (inv tillökn). – 7–8. Av ”slessing”, två st, ”sydde medh suart silke, hängiandes framme på altaret” (inv 1681–97). – 9–10. ”Ett par av slessing sydda medh rödt silke” (inv 1681–97). – 11. ”Ett handkläde i funten, helt gammalt och förnött” (inv 1696). Kan vara något av de tidigare nämnda handkläderna.¹²⁷

Korkåpa: – Av röd sammet, med broderad bräm och ryggsköld. Del av brämen, tre helgonfigurer i heltäckande broderi, bevarad (se ovan Korkåpor, nr 1, fig 172). Korkåpan var försedd ”medh Kors techn wäl utarbetatt”, dvs. det fanns sannolikt en Korsfästelsescen på ryggskölden.¹²⁸ Hängande kristall, ”af ett hönsägzt stoorlek”, med silverinfattning och hängande löv av silver.¹²⁹ Upptagen i inv 1585–1777. Den betecknas som ”gamal och söndriger” 1697 (inv) och senare som ”aldeles förfallit” (inv 1727–77). Silverinfattningen och ziraterna användes 1769 till pålödning av en vinkanna (inv 1777, se ovan Vinkannor, nr 2). Av de sammetsbitar som var hela och dugliga gjordes 1775 ett ”Pulpetshyende” till altaret (inv 1777, se nedan Bokdyna). Korkåpan medeltida med nederländskt broderi från 1400-talet.

Mässhakar: – 1. ”Gamble och utnöthe messehaklar” (inv 1585). Antal och utseende okänt. – 2. Av ”flogeel”,¹³⁰ rödbrun, obrukbar 1727 (inv 1585–1777). I inv 1616 nämns den även med ”Stola och Hufvudlyna”. – 3. Av ”rödblommerat dammask” (damast), var 1777 ”murken och mäst i stycken” (inv 1585–1806).

Stolor: – 1–2. Av ”flogel” (sammet), två st. Nämns tillsammans med ”messeserkar” (inv 1585). Den ena fanns troligen kvar 1616 och nämns då tillsammans med en mässshake av röd sammet (inv). – 3. Av röd damast, nämns tillsammans med ”messeserk” (inv 1585).

Prästkappor: – 1. En ”gammal prestkappa”, skänkt 1832–35 av prosten Johan Peter Eurén (inv).¹³¹ Nämns även 1859 (inv). – 2. En ”prestkappa gifven efter Dr P. Calwagen” (inv 1867).¹³² Avskrivet 1902 (inv).

Röcklin: – 1–2. Två ”Gamble” (inv 1585).¹³³

Mässkjortor: – 1–2. Två ”medh flogels stolar” (inv 1585). Troligen de som upptas som ”halflitna” 1616 (inv), se ovan Stolor, nr 1–2. – 3. Med ”rödh dammsk stola” (inv 1585), se ovan Stolor, nr 3. Troligen den skjorta som 1616 fanns hos ”Dn Christopherus” (inv).¹³⁴ – 4–5. ”Två ringe och nött” (inv 1585). – 6. Ny 1616 (inv), ”sönder och nästan utnött” 1697 (inv), ur bruk 1727 (inv). – 7. ”Af Gyllendock”.¹³⁵ Skänkt 1616–26 av Jöns Dageson (inv tillökn).¹³⁶ – 8. ”Af Gyllendock”. Skänkt 1616–26 av Henrich Burmester (inv tillökn). – 9. ”Af slässing”. Skänkt 1616–26 av kapten Pär Suenson (inv tillökn). Ur bruk 1727 (inv). – 10–11. Två nya av ”slessing” (inv 1681). Troligen i bruk 1749 efter lagande och förbättrande. – 12. Av ”slessing”, nytillkommen 1697 (inv). Troligen i bruk 1749 efter lagande och förbättrande. – 1727 fanns sju ”Mässeserkar af slessing” av vilka endast två brukades. 1749 fanns fyra kvar, varav en ändrades, två andra lagades och förbättrades genom söndertagande av den fjärde skjortan. – 13. Av ”Werndorferlärfft” med röd sammet. Materialet, 15 alnar lärtf och 3/4 alnar sammet inköptes 1743 och skjortan syddes av fru Elisabeth Haak (räk, inv 1749). – 1806 fanns tre mässkjortor (inv).¹³⁷ 1831 överlämnades en bättre mässkjorta till Överluleå kyrka (st prot). En avskrevs 1864 (inv), den andra 1897. – 14. En ny skjorta av ”prima lärtf” tillkommen 1853 (inv). Avskrivet 1897 (inv). – 15. En ny skjorta av ”prima lärtf” tillkommen 1872 (inv).

Mässkärp: – Ett ”gammalt silkeskiärp” (inv 1727).

Draperi: – ”Tw silkesförlater kringh om predikestolen” (inv 1585). Den predikstol som avses var predikstolen i södra murpelaren närmast koret, se ovan Försvunna predikstolar, nr 1.

Brudpällar: – 1. ”Gammalt peel utkastat¹³⁸ på blått kläde” (inv 1585). – 2. ”Nytt och stoort Brudepäll af huitt, gult, suart, blått, grönt och rödt Cartek” (inv 1616).¹³⁹ Något över 7 alnar långt, avsett för fyra brudpar, obrukbart 1777 (inv 1616–1777). – 3. För två par. Tillkommen 1697–1727 (inv 1727). Obrukbart 1777 (inv). – 4. För ett par. Tillkommen 1697–1727 (inv 1727). Obrukbart 1777 (inv). – 5. Av blått siden, med broderier och guldfransar. Materialet, tyg och fem alnar guldfransar, inköptes 1765 från Stockholm till en kostnad av 330 dr kmt samt 28 1/2 alnar ”oächta Gullgaloner”, som kostade 342 dr kmt (räk). Av samma material gjordes även en numera försvunnen kalkduk, se ovan Kalkdukar, nr 7. Pällen var 1832 obrukbar och avskrevs (inv).

Bårtäcken: – 1. ”Gammalt peel af zindeel” (inv 1585).¹⁴⁰ – 2. ”Lijkpäll, suart af halft annat ståål och kors uppå” (inv 1616). – 3. ”Aff suart Engelskt”. Skänkt av Måns Jacobson 1616–26 (inv tillökn).¹⁴¹ – 4. ”Med sammetz och silkesknyttning omkring”. Medel till bårtäck-

et¹⁴² skänktes från flera håll 1641 (inv). Det gjordes av Erich Anderson Skräddare, som för sitt arbete fick 3 dr kmt.¹⁴³ – De tre sistnämnda bårtäckena var sannolikt de som senare finns upptagna i inventarierna 1681–1727. De var alla av kläde. Ett var försett med sammetskors ovanpå, ett annat hade kors av vit satin, samtliga försedda med fransar. – 5. Ett nytt, skänkt av Olof Ohlzon i Callax (inv 1697). Nämnas sista gången 1777 eller 1806 (inv). – 6. Ett ”nytt med sammetskors, silkesfrantz och årtalet 1706” (inv 1727). Nämnas sista gången 1777 eller 1806 (inv). – 7. Ett ”nytt stort Bårkläde med Camelhårsfransar omkring, samt fodrad svart lärfftt tillika med Sammetz kors mitt på omkring hwilket 16 lod ächta silvergaloner med Årtal af samma doch smalare sort” (inv 1749). Skänkt 1743 efter framlidna änkefru prostinnan Sigrid Sahlin.¹⁴⁴ Avskrivet 1832 eller 1879 (inv). – 8. Ett nytt, skänkt av Orgelnist-Enkan Dorothea Bolander 1761 (inv).¹⁴⁵ Avskrivet 1832 eller 1879 (inv). – 9. Nytt efter 1879, trasigt 1892, avskrivet 1897 (inv). – 10. Av svart kläde, utan utsmyckning.¹⁴⁶ Tillkommet 1897–1902 (inv). – 11. Av svart kläde, utan utsmyckning. Anskaffat 1928 (vis prot).

Fanor: – Vid Bureus' besök i kyrkan år 1600 fanns här ”Kors medh phanar.”¹⁴⁷ Det kan ha rört sig om s.k. korsfanor. De kallades så, dels därför att stängen var krönt med ett kors, dels därför att den tvärstång, vid vilken duken var fästad i rät vinkel mot bärstången, bildade ett kors. Fanorna användes på vissa högtidsdagar och i processioner.¹⁴⁸

Övrigt: – 1. ”Een gammal wäfu en Bona var i Kyrkian, och är medh Barnegodtz vthagen, och skall igenkräfuas” (inv 1616). – 2. ”Ett stycke grönt kläde ungefär 4 al:r” (inv 1681–1727). Troligen samma som 1777 låg på stora kistan i sakristian (inv). – 3. ”Ett svart dito af 7 al:r” (inv 1727–77). – 4. ”Ett svart dito af 9 al:r” (inv 1727). – Dessa 3 stycken ”brukas wid hwarjehanda tillfällen” (inv 1727). – 5. ”Ett gl. rödt kläde å bordet i sakristian” (inv 1832–77). Avskrivet 1892. – 6. ”Nytt rödt kläde å bordet i sakristian” (inv 1877). – 7. ”Vaxduk på samma bord” (inv 1877).

Kollektredskap

Hävar: – 1. Av siden, urspr. rött, nu blekt brunt, sliten (fig 179). Sidorna fyllda med blad- och blomornament i silverbroderi. På ena sidan bokstäverna LE och IR i spegelmonogram. Snoddar och tofs av silke. Sekundär pung av brunt mockaskinn. H 17 cm. Två korta skaft av trä, sekundära. Skänt 1750 av byggmästaren Lars Ersson Sundbom.¹⁴⁹ Monogrammet avser honom och hans hustru. Häven har tidigare haft långt skaft med holk av

Fig 179. Kollektbehälter av rött siden med broderier, 1700-talets mitt. Foto från 1939 i ATA.

Collection-bag, embroidered red silk, mid-18th century.

Klingelbeutel aus ursprünglich roter Seide, Mitte des 18. Jh.

silver (inv 1832–72). Avskriven 1879 (inv 1872). Renoverad 1939 av Ersta Diakonissanstalts Paramentavdelning (ATA). – 2–3. Av svart sammet, två st, med silvergaloner, frans och tofs av silvertråd. Pung av brunt skinn. Slitna. H 21 cm. Skaft av svarvat trä, svartmålat, försilvrad holk med ring för pingla. Skaft l 186 cm. Tillhörande pingla, en bevarad, av försilvrad metall. Diam 3,2 cm. Nya 1806 (inv), skänkta av assessor Lars Hindrich Wallman.¹⁵⁰ – 4–5. Av röd sidendamast, två st, i fyra fält, med broderade rosor inom kartusch i svartnad guldtråd och silke. Frans av guldtråd, tofs av rött silke och guldtråd. Kant och pung av brun mocka. H 20 cm. Skaft av svarvat trä, svartmålat, holk av järnsmide. Skaft l 175 cm. Utförda av Licium 1926. – 6–7. Av röd sammet, två st, i fyra fält, åtskiljda genom band av guldtråd. På sidorna broderat kors inom strålkran. Pung av brunt skinn. H 18 cm. Skaft av brunt, svarvat trä, holk av gjuten mässing. Skaft l 176 cm. Skänkta 1954 till minne av framlidne kyrkvaktmästaren Eugen Wikström, Gamla staden (inv 1986). – 8–9. Av rött ylle, två st, i åtta fält, åtskiljda genom gröna band. På sidorna broderi, ”Lågor”, i guld och svart. Pung av brunt skinn. H 18 cm. Skaft av brunlaserat trä, holk av mässing. Skaft l 176 cm. Broderiet utfört hos Libraria. Anskaffade 1980.

Försvunna kollektredskap

Hävar: – 1–2. Med ”sölwerbeslag”, två st (inv 1681-). – 3.

Fig 180. Epitafium över komministern Nils Berghem (d 1712), skulpterad ram av Nils Fluor, från 1712. Foto GH 1996.

Memorial tablet to Nils Berghem (d. 1712), curate, the wooden framework sculpted by Nils Fluor, 1712.

Epitaph über Pfarrer Nils Berghem (gestorben 1712), geschnitzter Rahmen von Nils Fluor, von 1712.

Med "Träbeslag" (inv 1697-). – Av dessa håvar var två i bruk 1727 (inv), den tredje trol. avskriven i mitten av 1700-talet. 1831 överfördes två gamla håvar, troligen två av de som ännu var i bruk, till Överluleå kyrka (st prot).

Epitafium

Över komministern Nils Berghem (1665–1712)¹⁵¹ (fig 180). I mitten tryckt äreminne inom ram med hopplister. Omgivande kraftigt ramverk, skulpterat i trä, målat i svart och vitt med partier av naturfärgat trä. Voluter

Fig 181. Värja av stål, från 1600-talets mitt, och ringkrage av försilvrad mässing, från omkr 1700. Har tillhört översten Adam Gustaf Muhl (d 1714). Foto GH 1996.

Mid-17th century steel rapier and silver-plated brass cuirass (c. 1700), formerly belonging to Colonel Adam Gustaf Muhl (d. 1714).

Degen aus Stahl, Mitte des 17. Jh, und Ringkragen aus versilbertem Messing, von ungefähr 1700. Gehörte Oberst Adam Gustaf Muhl (gestorben 1714).

och lövverk omger fyra insatta plattor, upptill Luleå sockens vapen, vid sidorna korslagda pilar resp. timglas, nedtill årtalet "1712". Epitafiet kröns av Pelikan, som hackar sitt bröst (en Kristussymbol). Äreminnet, i form av ett långt poem, är författat av en systerson till Berghem, Anders Petri Sundius (d 1752), komminister i S:ta Clara i Stockholm.¹⁵² Mått: B 110 cm, h 195 cm. Ramen skulpterad av Nils Fluor.¹⁵³ Epitafiet var urspr. uppsatt i vapenhuset, där Berghem hade sin familjegrav och där också hans gravhäll var placerad men flyttades till kyrkogården före 1828, se Kyrkogården och dess byggnader, gravhäll nr 2. Epitafiet nedtaget 1862 och sönderplockat. Restaurerat 1928, ramverket av hemmansägaren Karl Albert Nilsson i Södra Sunderbyn och trycket av hovbokbindaren Gustav Hedberg, Stockholm (ATA). På triumfbågens södra sida.

Värja och ringkrage

Officersvärja av stål med gjutet fäste (fig 181). Kavel lindad med tvinnade och flätade trådar av järn eller silver. Knapp dekorerad med maskaroner. Handbygel och bakre parerstång dekorerade med maskaroner och avslutade med delfinhuvuden. Parerplåt dekorerad med maskaroner. Klinga med genombrutet mönster och två ingraverade rankor. L 101 cm. 1600-talets mitt. – Ringkrage för överste, av försilvrad mässing med driven,

punsad och ciselerad dekor (fig 181). I centrum C (=Karl XII) i spegelmonogram, flankerat av lejon stående på korslagda palmkvistar. B 26 cm, h 25 cm. Omkr 1700.¹⁵⁴ – Värjan och "2ne ringkragar" upptagna i inv 1832–59, den ena ringkragen saknades 1864 (inv). Värjan och ringkragen har sannolikt tillhört översten Adam Gustaf Muhl, som dog i Sunderbyn den 30 april 1714, "på sin flycht ifrå Nyland undan fienden Ryssen". Han begravdes i kyrkans kor.¹⁵⁵

Gravhällar

1. Av grå kalksten.¹⁵⁶ Rektangulärt mittparti med två rundlar med inskrift, den ena, mitt på stenen, med nästan utplånad text: "– G" (= Andreas Petri Grubb), i den andra rundeln, strax nedanför mitten står: "J J A" (= Johannes Joh. Anthelius). Runt hällens kant inskrift i tre rader. I den yttersta, starkt slitna raden texten:¹⁵⁷ "HÄR ÄR BEGRAFVEN ANDREAS PETRI SOM / AFSOMNADE I GUDI OCH SEDHAN HAN THENNA FÖRSAMLING 43 / ÅHR MED RENHET I LÄRA GUDHE/LIGHT LEFVERNE FÖRESTÅT HADE. GUDH GIFVE HONOM EN EVIGH:" I mellersta och innersta raden texten: "HÄR OCH BEGRAFWEN M: JOHANNES / ANTELIUS SOM I HERRANOM AFSOMNADE 1673 SEDAN HAN / THENNA FÖRSAMBLING I 18 ÅHR / MEDH

HERREN AEVANGELI LÄRA OCH GUDHELGIT LEFWÄRNE / FÖRESTÅTT HAFWER GUDH / GIFVE HONOM FÖR JESU CHRISTI SKULL EN / FRÖGDEFUL VPSTÅN/DELSE PÅ THEN YTTERSTA DAGEN AMEN". Mått: 134 x 205 cm. I långhusets s.ö. hörn från 1971, tidigare framför altarskranket. Stenen är över kyrkoherden Andreas Petri Grubb (d 1611) och hans dotterson kyrkoherden Johannes Joh. Anthelius (d 1673).¹⁵⁸ Det olika slitaget på inskrifterna från olika tider talar för att hällen tillkom i samband med den först nämnde kyrkoherdens bortgång och kompletterades vid det senare tillfället.

2. Av röd kalksten med dekor i nedsänkt, hög relief. I mitten oval medaljong med barnfigur med timglas och dödsskalle inom kartusch med voluter. Upptill oval inskriftstavla inom kartusch, med inskriften: "ANDREAS CANUTI GEVALIENSIS / MARIA JOHANNIS / BIRGITTA KIENICU / ANNO 1645". Runt kanten inskriften: "MENISKIAN AF QUINO FÖD LEFVER / EN LITEN TID OCH ÄR FVL MED ORDLIGHET VEXER UP / SOM ET BLOMSTER OCH FALER / AF FLYR BORT SOM EN SKUGE OCH BLIFVER ICKE. IOB XIX". I hörnen rundlar med änglahuvuden, timglas och dödsskalle. Mått: 132 x 208 cm. I långhusets s.ö. hörn från 1971, tidigare framför altarskranket. Stenen är över kyrkoherden Andreas Canuti Gavaliensis (d 1649) och hans båda hustrur, Maria Johansdotter och Birgitta Köniksdotter.¹⁵⁹

3. Av grå kalksten, med inskriften: "DENNE STEN OCH LÄGERSTADH HÖRER WÄL. JOHAN MÅNSSON BORGMÄSTARE OCH INGEBOR JÖNSDOTTER MEDH DERAS ARFWINGAR ANNO 1653" samt borgmästarens bomärke. Runt kanten bibelordet: "JAG ÄR UPPSTÅNDELSEN OCH LIVET..." I hörnen rundlar med bl.a. timglas. Mått: 118 x 180 cm. Uppställd i klocktornet. Stenen är över borgmästaren Johan Månsson Fordell och hans hustru Ingeborg Jönsdotter. Den påträffades i socknen 1925 och återfördes till kyrkan 1928, där den ställdes upp i vapenhuset, flyttad till klocktornet i samband med restaureringen 1969–71 (ATA).¹⁶⁰

4. Av röd kalksten med dekor i nedsänkt, hög relief, starkt sliten (fig 182). I mitten stor oval med numera utplånad inskrift, runt denna ramverk med barnfigurer i hörnen, vid sidorna druvklasar, nedtill bevingat änglahuvud. I hörnen rundlar med maskaroner och fyrkantiga urtag för ringfästen. Enl. avritning och nedteckning av Ekdahl 1827 fanns följande inskrift: "HÄR UNDER LIGGER BEGRAFVEN WÖRDIGE OCH HÖGLÄRDE MAN JONAS TRAST FORDOM PASTOR I LULA HVILKEN..."¹⁶¹ Mått: 140 x 212 cm. I korets n.ö.

Fig 182. Gravhäll av röd kalksten, med dekor i nedsänkt relief, över prosten Jonas Trast (d 1654). Foto GH 1996.

Grave slab of Dean Jonas Trast (d. 1654), red limestone with bas-relief decoration.

Grabplatte aus rotem Kalkstein für Probst Jonas Trast (gestorben 1654), mit Dekor aus vertieftem Relief.

hörn från 1971, tidigare framför altarskranket. Stenen är över prosten Jonas Jonæ Turdinus (Trast)(d 1654).¹⁶²

5. Av röd kalksten. I centrum rundel med inhugget "E", ovanför denna inskriften: "DENNE STEN OCH LÄGER/STADH HÖRE VÄLÄTT / ERIK NILSSON TIL OCH HANS HUSTRU: H: ANA / DAGERSDOTTER OCH DERAS ARFVINGAR / ANNO 1658." Nedanför mitten tom inskriftstavla. Ramverk med rundlar i hörnen och inskriften: "IAGH ÄHR UPSTÅNDEL/SEN OCH LIFVET HVILKEN SOM TROR PÅ EN / HAN SKAL LEFVA OM / HAN ÄN DÖD BLIFVE. IOHAN II P 25.1." Mått: 128 x 212 cm. I långhusets n.ö. hörn. Stenen är över handelsmannen Erik Nilsson Höijer och hans hustru Anna Dagesdotter samt deras barn.¹⁶³

6. Av röd kalksten, med inhuggen dekor. I centrum kartusch med sköld och inskriften: "H I S / S P D" (= Hans Jacobsson Ruth och Sigrid Persdotter), bomärke samt årtalet "1660". Ramverk med parallella linjer, i hörnen rundlar med ros. Mått: 102 x 182 cm. I korets s.ö. hörn. Stenen är över borgmästaren Hans Jacobsson Ruth (d 1660) och hans hustru Sigrid Pedersdotter.¹⁶⁴

7. Av grå kalksten. Inskrift:¹⁶⁵ "VIATOR CHARE / SUB HOC TUMULO IACENT / MONTIUM BOREALIUM S. R. M. / PRAEFECTUS JOHANNIS CEDERS / ET CONIGIUS BRIGITTAE BERGEN/DAHL LIBERI IN CHRISTO DEFUNCTI / JOHANNA CHRISTINA CEDER / POST MENS. 7 EXSTINCTA 1676 / CAROLUS CEDER / NATUS 1679 DENATUS 1680 / BRIGITTA CEDER / NATA 1672 OBJIT 1680 / REQUIESCANT ROGAMUS IN PACE / PSALM. 92 V. 13" (= Käre vandrare! Under denna gravvård vila Kungl. Maj:ts Bergmästare i norra distriktet Johannes Ceders och hans maka Brigitta Bergendahls i Christo avsomnade barn: Johanna Christina Ceder, vid 7 månaders ålder avliden 1676, Carl Ceder, född 1679, död 1680, Brigitta Ceder, född 1672, hädangången 1680. Vile de, så är vår bön, i frid. Psalm. 92, v 13). Mått 77 x 121 cm. Stenen är över bergmästaren Johannes Ceders och hans hustru Brigitta Bergendahls tre avlidna barn. Vid golvomläggning i kyrkan 1905 påträffades stenen i koret, mellan altaret och norra väggen, strax under jordytan.¹⁶⁶ Förvaras i klocktornet.

8. Av grå kalksten, med dekor i nedsänkt, hög relief. I mitten änglar som bär upp krans innehållande kalk och inskriften: "O B / K M D B / K O D O O B" (= Olof Bidenius / Katarina Michaelesdotter Burman / Karin Olofsdotter / Olof Olofsson Bidenius). Upp till tavla med inskriften: "IAGH SER HIMMELEN ÖPPEN OCH / IESUM STÅ PÅ GUDS HÖGRA / HAND ANNO 1679." Runt stenen lågerhuggen kant, i hörnen rundlar med änglahuvuden, timglas och dödsskalle samt runt stenen inskriften: "HÄR VNDER LIGGER BEGRAFVEN / M: OLOF SVENSSON BIDENIUS I DENNE I LUHLEA / STADS OCH SOCHNS / FORDOM NITELSKANDE KIORKIOHERDE". Ned till tom inskriftstavla. Mått: 148 x 208 cm. I långhusets n.ö. hörn från 1971, tidigare innanför dörren till sakristian. Stenen är över kyrkoherden Olaus Svenonis Bidenius (d 1679) och hans två barn, avlidna i späda ålder.¹⁶⁷

Gravkamrar, gravar och kistor

Vid golvomläggning 1905 samt golvundersökning 1969 framkom ett antal gravar, gravkamrar och kistor, som undersöktes och ett stort antal fynd togs tillvara.¹⁶⁸

Gravkamrar: – 1. I koret. Gravkammare av tegel, 285 x 272 cm i yttermått, belägen i västra delen av travéen i kyrkans mittaxel. Planen något oregelbundet fyrkantig, möjligen till följd av sättningsskador. Väggarna en sten tjocka, med ljus puts i övre partiet, södra väggen med svartfärgad puts till 70 cm höjd. Norra väggen nedrasad inåt. På västra sidans utsida låg näver mot teglet liksom en tätning. Golvet lagt med tegel, putsat och svartfärgat. I fyllnadsmassorna fanns skelettdelar, två ringar, träfragment av kistor samt 8–10 kisthandtag. Då någon avvägning inte gjordes är relationen mellan fynd och gravkammare okänd. – 2. I koret. Två utskjutande väggar av timmer, möjligen rester av en gravkammare, norr om kammare nr 1. Här påträffades två kistor, nr 2 och 3, som lämnades kvar. – 3. I koret. Gravkammare av tegel, 240 x 150 cm i innermått, belägen i direkt anslutning till gravkammare nr 1 och sammanbyggd med denna. Oregelbundet fyrkantig form. Södra och östra väggen av fast murverk, två halvstenar tjockt. Västra väggen, ojämn, gemensam med östra yttersidan till kammare nr 1. Norra väggen av lagda stenar, troligen utan bruk. – Dessa tre gravkamrar var troligen prästgravar och kan sannolikt relateras till gravstenar nr 1, 2 och 4, se ovan. – 4–5. I koret. Två gravar, delvis överlappande varandra, direkt norr om kammare nr 3. – 6. I sakristian. Gravkammare av tegel, 200 x 230 cm, h 70 cm. Vägg saknas i väster, graven slutar ca 30 cm från källarvalv. Lerbruk i fogarna. Graven innehåller två skelett, av en man och en kvinna, med klädesfragment, armband och två skor. Graven förknippas med kyrkoherde Olof Svensson Bidenius (d. 1679), se ovan, gravsten nr 8. – 7. I långhuset. Timrad kista, ca 200 x 200 cm, belägen i mittgången i näst västligaste travéen. Västra väggen tidigare borttagen. I fyllnadsmaterialet fanns trärester, talrika näverbitar, talrika mynt från 1600- och 1700-talet, skelettdelar, tygrester (hätta?) och ett träskrin. Då någon avvägning inte gjordes är relationen mellan fynd och gravkammare okänd. – 8. I långhuset. Timrad kista, ca 200 x 200 cm, belägen i mittgången. – 9. I långhuset. Timrad kista, ca 200 x 200 cm, belägen i mittgången. – 10. I långhuset, nära kyrkans n.v. hörn, grav utan kista. Två skelett påträffade.

Kistor: – 1. Liten kista, ca 40 x 100 cm, påträffad norr om kammare nr 1. – 2. Liten kista, innehållande svept skelett, i kammare nr 2. – 3. Välbevarad träkista, i kammare nr 2. – 4. Kista, ej bestämbar läge. Locket tillverkat i ett stycke, något kupigt, delvis borttruttat. Rester av den döde samt del av svepning. – 5. Kista, ej identifierad. Botten av två plankor, l 144 cm, b 35–44 cm. Fötter av svarvade knoppar, h 6 cm. – 6. Barnkista, l 70 cm, b 15–24 cm, h 17 cm, påträffad söder om kammare nr 3. Kistans innehåll undersöktes 1969.¹⁶⁹ – 7–10. I hörnet norr om

Fig 183. Stenklot av granit med ristningar. Foto GH 1996.

Ball-shaped stone of granite with carvings.

Steinkugel aus Granit mit Ritzungen.

Fig 184. Stenklotet, detalj. Skeppsristning? Foto GH 1997.

Detail of fig. 184. The picture of a ship?

Steinkugel, Detail. Schiffsritzung?

Segel

Vinsch/Hjul

Skeppare

Skeppet

med bord

Roder

0 1 2 3 4 5 cm

Fig 185. Stenklotet. Skeppsristning? Förslag till tolkning. Avritn. av förf. 1997.

A sketch of fig. 184. The picture of a ship? Author's interpretation.

Steinkugel. Schiffsritzung? Versuch einer Deutung.

altaret påträffades vid golvväggning 1905 fyra kistor, varav tre var förmultnade och den fjärde togs upp i tämligen oskadat skick. I den senare låg ett balsamerat, välbevarat manslik. Bredvid kistan låg en gravsten med latinsk inskrift, som angav att under stenen vilade tre barn till bergmästaren Johannis Ceder och hans hustru Birgitta Bergendahl, se ovan, gravhäll nr 7. Troligen tillhörde kvarlevorna nämnde bergmästare.¹⁷⁰

Vid golvväggningen 1905, då hela golvet revs upp, påträffades åtskilliga lik och likdelar, som jordades in för ändamålet upptagen grav i hörnet mellan kyrkans södra och vapenhusets östra sida (vis prot 1907).

Stenklot

Rund, något äggformig sten av grårosa granit, naturformation, med inristningar på ena halvan (fig 183). Diam 37–40 cm. Tre ristningar, i mitten ett tecken av samma karaktär som ett komplicerat bomärke, korsformigt med olikartade avslutningar på ändarna. På ömse sidor av detta svårtydda teckengrupper av mera "kaotisk" karaktär, varav den ena vid närmare studium kan tolkas som en fartygsristning (fig 184–185), den andra är likar-

Fig 186. Skeppsbild ur Olaus Magnus' "Historia om de nordiska folken", 1555.

Engraving of a ship from Olaus Magnus' "History of the Northern People", 1555.

Bild eines Schiffes aus der "Historia om de nordiska folken" (Geschichte der nordischen Völker) des Olaus Magnus, 1555.

Fig 187. Porträtt av prosten Johannes Unaeus (1667-1735), oljemålning på duk, från 1722. Foto GH 1996.

Portrait of Dean Johannes Unaeus (1667-1735), oil painting, 1722.

Portrait des Probstes Johannes Unaeus (1667-1735), Ölgemälde auf Leinwand, von 1722.

tad men mindre och mera fragmentarisk.¹⁷¹ Ristningarna är svåra att datera men kan vara medeltida. En jämförelse med en skeppsbild av Olaus Magnus från 1500-talets mitt, unik genom framställningen av ett hjulformigt vindspel (vinsch) för att hissa seglet, ger vissa likheter med ristningen på klotet (fig 186).¹⁷²

Sommaren 1955 togs stenen upp från kyrkogården, där den av allt att döma legat delvis synlig. Stenen var behäftad med jord och damm och på vissa ställen med någon svart färg, kanske gammal tjära. Efter rengöring framträdde ristningarna och stenen placerades senare i vapenhuset.¹⁷³

I sin avhandling 1731 anför Hackzell en sägen om en dyrbar sten, "fatsatt såsom en rund knöl över vapenhusdörren". Stenen skulle genom sin lyskraft ha väglett sjöfararna.¹⁷⁴ I Ruuths beskrivning från 1690-talet saknas dock upplysningar om någon sådan sten.¹⁷⁵ Från sitt besök i kyrkan midsommarafton 1732 rapporterade Linné: "Strax vid dörren viste mig ett hål, som gamla munkeorden låtit göra i stenmuren." Hålet uppgavs vara runt med samma mått på diameter och djup och botten äggformigt avtrubbad.¹⁷⁶

Kan stenklotet ha något samband med dessa uppgifter och iakttagelser? Någon plats eller lagning efter en borttagen sten ovan dörren till vapenhuset går ej att påvisa. Hackzells uppgift grundade sig ej på egna iakttagelser och den sägen han anför kan ha haft viss verklighetsförankring men genomgått förändringar innan nedtecknandet. Det hål som Linné iakttog kan däremot ha funnits strax väster om ingången till koret. Här finns ett parti av tegel, ca 40x120 cm, som framstår som en senare lagning (fig 55). Den är av samma karaktär som lagningarna kring fönstren efter deras utvidgning i mitten av 1700-talet. När kyrkan putsades på 1770-talet sattes alla håligheter igen, så det hål som Linné talar om försvann senast vid detta tillfälle.

Stenklotets funktion är ej känd. Sjöfartens betydelse under medeltiden och även senare, dokumenterad av inte minst Olaus Magnus på 1500-talet, stöder tolkningen av ristningen som en skeppsrising. Kanske får ristningen på stenklotet ses som en parallell till de många skeppsrisingarna i kyrkorna på Gotland. En medeltida placering av klotet i muren vid kordörren får stå som en hypotes. Stenklot, inmurade i sydväggen, är kända från bl.a. Jäders och Toresunds kyrkor i Södermanland.¹⁷⁷

Taylor

1. Porträtt av prosten Johannes Unaeus (1667-1735).¹⁷⁸ Oljemålning på duk (fig 187). Bröstbild av prosten i

Fig 188. Den törnekrönte Kristus, oljemålning på duk, målad 1738 av Peter Bergström, Luleå. Foto GH 1996.

Christ wearing the Crown of Thorns, oil painting by Peter Bergström, 1738.

Christus mit der Dornenkrone, Ölgemälde auf Leinwand, 1738 von Peter Bergström, Luleå, gemalt.

svart dräkt med vit krage och vit framstickande ärmlin- ning, vänster hand framför kroppen, ring på fingret. Grått, lockigt hår (peruk) och stort, grått skägg. Ram av snidat trä med bladverk i hörnen, förgylld. Inskrifter: "NATUS 1667 / Pictus 1722 / Denatus 1745".¹⁷⁹ Mått: B 57 cm, h 75 cm. Målat 1722. Uppsatt i sakristian från 1806 (inv 1806–1928), numera i pastorsexpeditionen. 1832 uppgavs porträttet vara söndrigt (inv). Sannolikt renoverat på 1870-talet (inv 1877-). Renoverat 1936 av konservator Alfred Nilsson (ATA). – 2. Oljemålning på duk föreställande den törnekrönte Kristus (fig 188). Gestalten, i bröstbild, ställd i ett rundbågefält med händerna upplyfta i bedjande ställning. Brun mantel med vit klädnad under, brunsvart hår och skägg, gul bakgrund. Inskrift (målad) på baksidan: "Målad av Peter Bergström Luleå d. 17 februari 1738."¹⁸⁰ Mått: B 64 cm, h 75 cm. Skänkt 1905 av Hilma Brandt, Gamla staden (inv 1986). Renoverat 1958 av konservator Fridthiof Erichsson, Luleå (ATA). I pastorsexpeditionen. – 3. Por- trätt av ärkebiskopen Erik Benzelius d.ä.

(1632–1709).¹⁸¹ Bröstbild i profil. Kopparstick. Sign. "Accurante N:D:H:f: E Geringius sculpcit." Mått: B 9,5 cm, h 16 cm. Brunmålad träram. I sakristian. – 4. Porträtt av ärkebiskopen Erik Benzelius d.y. (1675–1743).¹⁸² Bröstbild. Kopparstick. Sign. "Joh. Ihre, Prof. Reg. & Skytt." Mått: B 13 cm, h 17,7 cm. Brunmålad träram. I sakristian. – 5. Porträtt av ärkebiskopen Henrik Benze- lius (1698–1758).¹⁸³ Bröstbild. Kopparstick. Sign. "Arhe- nius pinxit, J Gillberg sculpcit." Mått: B 17 cm, h 21,5 cm. Brunmålad träram. I sakristian. – 6. Inramat tal av Gus- tav III, 1772. Skadat. I kyrkkällaren. – 7. Inramat tal av Karl XIII, 1810. Skadat. I kyrkkällaren. – 8. Porträtt av kyrkoherden Albert Nordberg (1871–1954), verksam i Nederluleå 1901–47. Sittande i halvfigur, klädd i prä- strock, med två ordenstecken, i vänstra handen en bok. Oljemålning på duk. Sign. "C M Lindqvist 48".¹⁸⁴ Mått: B 68 cm, h 85 cm. Förgylld ram. Anskaffat 1948 för medel insamlade vid Nordbergs avgång (inv 1986). I pastorsexpeditionen.

Hedengrahnstavlor

En grupp inventarier, som funnits i många av våra äldre kyrkor och är bevarade i en del, är de s.k. Hedengrahn- stavlorna, inramade minnestavlor i kopparstick, utförda med rik kalligrafi och emblematik.¹⁸⁵ Tre sådana tavlor finns i Nederluleå kyrka. Det som skiljer dessa tavlor från motsvarande i övriga landet är inramningen. Enkla, ibland förgyllda träramar har varit det vanliga. I Neder- luleå är ramverken mycket stora och synnerligen rikt skulpterade. De är samtliga utförda av bildhuggaren Nils Jacobsson Fluor.¹⁸⁶ Ramverken är målade i svart och vitt med mellanliggande trärena partier.¹⁸⁷ Till samma grupp av konstverk, utförda av samme mästare, hör det ovan behandlade epitafiet över komministern Berghem samt predikstolen i sin ursprungliga utform- ning, se denna. Det rika formspråket och färgställning- en har en provinsial, barock karaktär, påminnande om stormaktstidens epitafier utförda i olika marmorsorter eller varierande träslag. Tavloras unika ramverk betraktas som "de märkligaste konstverken i Övre Norrland sedan medeltidens slut".¹⁸⁸

1. Jubelfesttavlan över 100-årsfesten efter Uppsala möte 1593 (fig 189). Mittparti med texttavla inom svart ram, flankerat av fjällade och spiralvridna kolonner i grupper om tre, omgivet av stort, kraftigt ramverk i trä, rikt skulpterat och målat i svart och vitt med partier av ofär- gat trä. Rombisk grundform med arkitektonisk upp- byggnad i flera våningar. Rikt rankverk med voluter, blommor, blad och druvklasar samt infällda plattor med

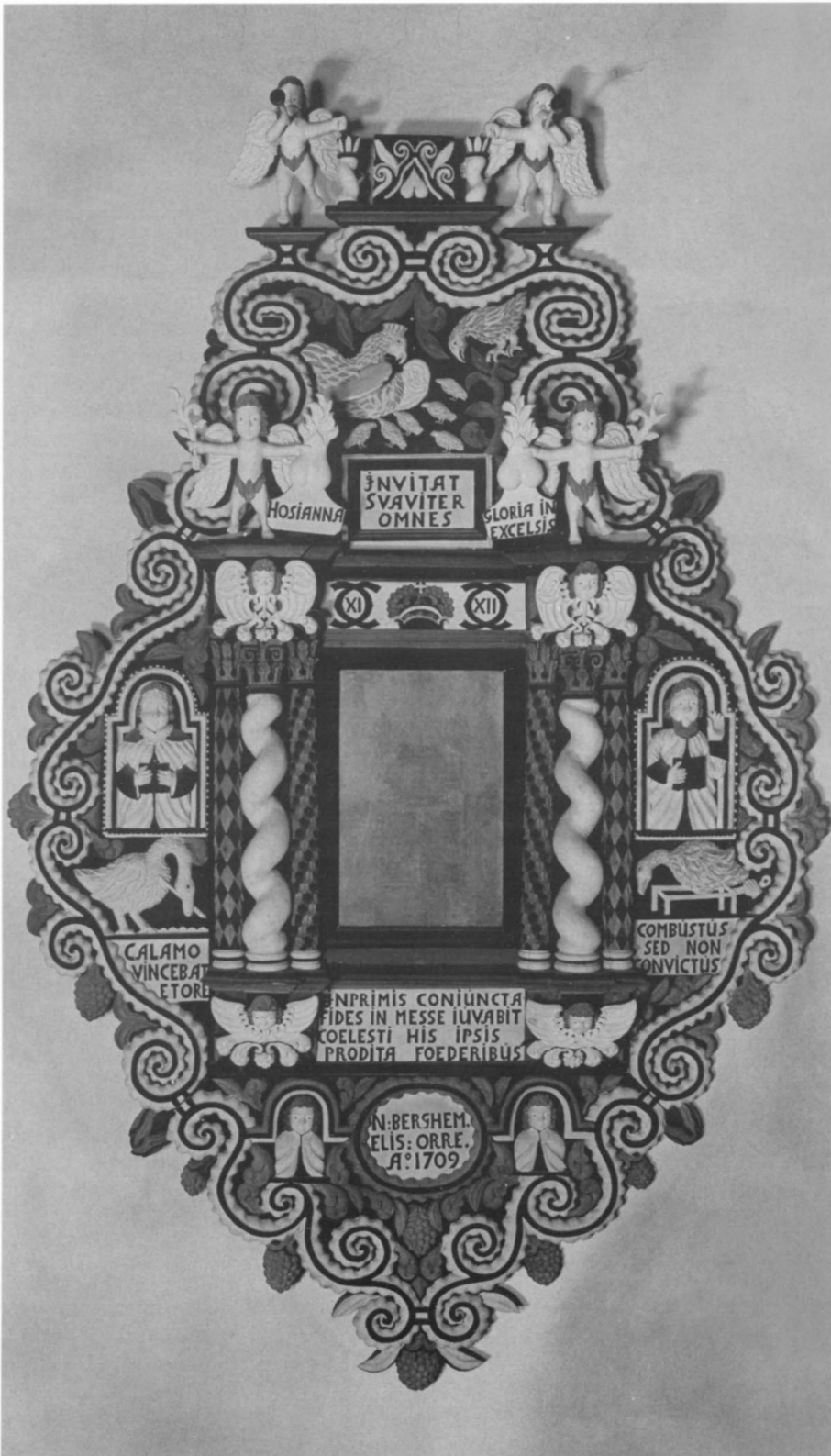

Fig 189. Minnestavla över 100-årsfesten efter Uppsala möte 1593, skulpterad ram av Nils Fluor 1709. Foto GH 1996.

Wall tablet commemorating the centenary celebration of the 1593 Uppsala Assembly, wooden framework sculpted by Nils Fluor in 1709.

Gedenktafel zur Hundertjahrfeier von Uppsala möte (Kirchentreffen in Uppsala) 1593, geschnitzter Rahmen von Nils Fluor 1709.

Fig 190. Minnestavla över Karl XII:s seger vid Narva, skulpterad ram av Nils Fluor 1709. Foto GH 1996.

Wall tablet commemorating Charles XII's victory at the battle of Narva, wooden framework sculpted by Nils Fluor in 1709.

Gedenktafel an den Sieg Karls XII bei Narva, geschnitzter Rahmen von Nils Fluor 1709.

Fig 191. Minnestavla över Karl XI:s död, skulpterad ram av Nils Fluor 1715. Foto GH 1996.

Wall tablet commemorating the death of Charles XI, wooden framework sculpted by Nils Fluor in 1715.

Gedenktafel an den Tod Karls XI, geschnitzter Rahmen von Nils Fluor 1715.

figurer, fåglar och text. Överst två basunblåsande änglar. En krönande figur, troligen en Kristusgestalt, har gått förlorad. Nedanför dessa en höna som samlar sina kycklingar inför en dykande rovfågel, ovan en inskriftstavla med texten "INVITAT / SVAVITER / OMNES" (= Han inbjuder milt alla),¹⁸⁹ flankerad av två änglar med brinnande hjärtan och olivkvistar i händerna samt inskrifterna "HOSIANNA" och "GLORIA IN / EXCELSIS". Ovan mittpartiet Karl XI:s och Karl XII:s namnchiffer med en krona emellan. Vid sidorna halvfigurer med uppslagen bok, t.v. Luther med en svan hållande en skrivpenna i näbben och inskriften: "CALAMO / VINCEBAT / ET ORE" (= Han segrade med pennan och med munnen), t.h. Johan Hus med gås på halster och inskriften: "COMBUSTUS / SED NON / CONVICTUS" (= Bränd men icke besegrad). Nedanför mittpartiet inskriften: "INPRIMIS CONIUNCTA / FIDES IN MESSE IUUVABIT / COELESTI HIS IPSIS / PRODITA FOEDERIBUS" (= Mest behaglig för Gud vid den himmelska skörden skall bliva trosendräkten, som vanns just genom detta förbund). Nedtill, inom oval, inskriften: "N: BERGHEM / ELIS: ORRE / Ao 1709", flankerad av två halvfigurer, möjligen symboler för donatorerna. Mått: B 280 cm, h 475 cm. Mittavlan, Ambrosius Hedengrahns "Fröijdeqwäde", inköptes 1696–97 av kyrkan för 5 dr 20 öre kmt.¹⁹⁰ Ramen skulpterad 1709. Skänkt av komminister Nils Berghem och hans hustru Elisabeth Orre.¹⁹¹ Nedtagen 1862. Restaurerad 1910 av målaren Axel Sundström, Gamla staden (ATA). På norra långhusväggen.

2. Över Karl XII:s seger vid Narva (fig 190). Mittparti med text inom svart ram, flankerat av kolonner med spiralvridna rankor och änglahuvuden och med omgivande rikt skulpterat ramverk i trä, naturfärgat med målade partier i svart och vitt. Överstycke med Karl XII:s monogram och på krönet riksäpplet. Nedanför mitten tavla med inskriften: "HUNGARE CAEDE TUA / VARNAM PERIURE NOTASTI / CLADE TUA NARVAM / PERFIDE MOSCHE NOTAS" (= Du svekfulle ungrare har genom ditt nederlag gjort Varna beryktat, Du trolöse moskovit gör nu genom ditt nederlag Narva känt).¹⁹² Nedtill rundel med inskriften: "J L (=Jacob Lindbaum) M F (=Margareta Forsman) / ANNO / 1709". Mått: B 270 cm, h 450 cm. Minnestavlan inköpt 1703–04 (räk). Ramen skulpterad 1709. Skänkt av regementsskrivaren i Gamla staden Jacob Lindbaum och hans hustru Margareta Forsman.¹⁹³ Nedtagen 1862 och sönderplockad. Restaurerad 1928, ramverket av hemmansägaren Karl Albert Nilsson i Södra Sunderbyn och trycket av hovbokbindaren Gustav Hedberg, Stockholm (ATA). På södra långhusväggen.

3. "Sorgeqväde" över Karl XI:s död (fig 191). Mittparti med text inom svart ram med hopplister, flankerat av spiralvridna kolonner med överstycke med änglahuvuden. Omgivande rikt skulpterat ramverk i trä med voluter, rankverk, änglahuvuden och infällda, sköldliknande plattor, målat i svart och vitt med naturfärgade partier. Ovanför mitten riksregalierna, nyckeln, svärdet, spiran och äpplet. Överstycke med Karl XI:s monogram och på krönet riksäpplet. På sidostyckena korslagda pilar resp. timglas. Nedanför mitten tavla med inskriften: "EPITAFIUM REFERT / MEMORABILE NOMEN / REGIS CAROLI XI / QUO EIUS FAMA GLORIA / MAJOR ERIT" (= Denna minnestavla minner om konung Karl XI:s minnesvärda namn, varigenom hans ära och berömmelse skall växa). Nedtill rundel med inskriften: "A: BOLANDER / M: FABRITIA / Ao 1715". Mått: B 270 cm, h 490 cm. Ramen skulpterad 1715. Skänkt av gästgivaren i Gamla staden Anders Bolander och hans hustru Margeta Olofsdotter Fabricia.¹⁹⁴ Nedtagen 1862 och sönderplockad. Restaurerad 1928, ramverket av hemmansägaren Karl Albert Nilsson i Södra Sunderbyn och trycket av hovbokbindaren Gustav Hedberg, Stockholm och återuppsattes (ATA). På södra långhusväggen.

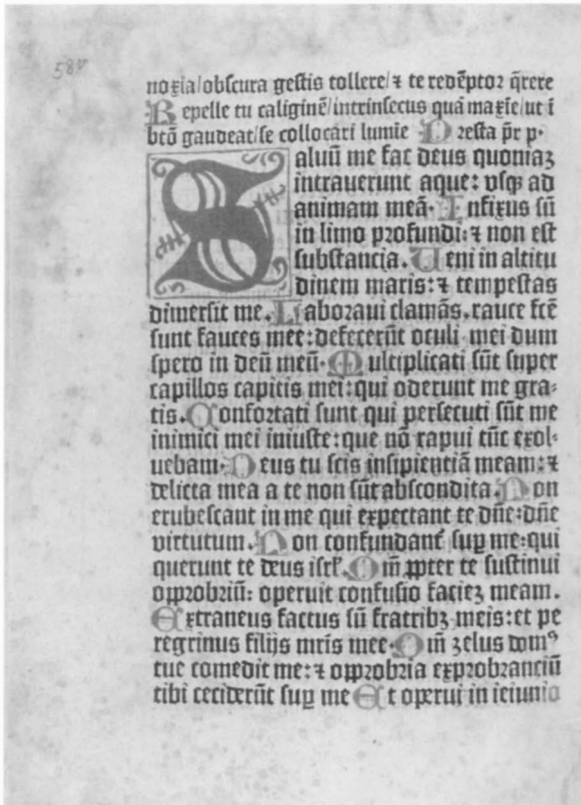
Psalterium

I Uppsala universitetsbibliotek finns ett psalterium på latin, som tidigare tillhört Nederluleå kyrka.¹⁹⁵ Pärm av trä, trol. ek, klädd med brunt skinn, försedd medpräglat mönster, fyra horisontala och vertikala parallella linjer, på baksidan även diagonala linjer, granatäpplemönster och romber med otydligt mönster. Ny rygg från 1960. Beslag av gjuten mässing med femflikig ros och blad. På främre pärmens insida del av äldre pärmblad med texten: "Denna bok är äldre än 1492, hvilket åretal var skrivit på denna af Sverker h.y. curato" samt "Copia MCDXCII orante Swerkero illo tempore curato" (= förvärvat 1492 på dåvarande kyrkoherdens, Sverkers, begäran). Pärms mått: 20x28,7 cm.

Boken innehåller 110 blad, varav 86 är original. Resterande 24 blad har kompletterats med kopior ur ett motsvarande exemplar i Kungl. Biblioteket. Tryckt på papper, vattenmärken har ej kunnat iakttagas, endast parallella rasterlinjer. Svart text med röda anfangsbokstäver i varje mening. På ett par ställen anfangsbokstav i stort format (fig 192). Enstaka ord och meningar i röd text. Sidornas mått: 19x27 cm.

Psalteriet innehåller psalmer ur Psaltaren i Gamla testamentet, fördelade efter veckodagarna och deras olika gudstjänsttider, åtföljda av antifoner, hymner, ver-

sikler osv. Det var närmast avsett att användas av den officierande prästen.

Boken tryckt av Bartholomeus Ghotan i Lübeck efter 1481 eller i Stockholm 1487.¹⁹⁶ Inköpt till Nederluleå kyrka 1492 av kyrkoherden Sverkillus Olavi.¹⁹⁷ Upptagen i kyrkans inv. 1585–1777. Kom troligen till Uppsala universitetsbibliotek 1814 genom donation.¹⁹⁸ Konserverad och kompletterad 1960.

Böcker

Av den bevarade äldre litteraturen märks: – 1. Thomas ab Aquino, Summa theologica, 2 band. Band 1 något defekt, titelsidorna saknas. Texten på latin, initialbokstäver i rött eller blått, markeringar och understrykningar i texten i rött. Bruna skinnband med beslag av mässing. Inskrift på främre pärmerna i band 1: "Skänkt till kyrkan av Mäster Matts genom hans arvinge Benedictus Nicolai vid den förres död 1551."¹⁹⁹ – 2. Gustav Vasas bibel 1541. Brunt skinnband medpräglat mönster, graverade mässingsbeslag. Renoverad och kompletterad till jubileet 1941. – 3. Martin Luther, Tomus quartus omnium operum. Brunt skinnband medpräglat mönster. Tryckt hos

Fig 192. Sida ur psalterium, tryckt på 1480-talet, anskaffat till kyrkan 1492. Uppsala universitetsbibliotek.

Page of a Psalter, printed in the 1480s and procured for the church in 1492.

Seite aus dem Psalter, gedruckt in den achtziger Jahren des 15. Jh, für die Kirche erstanden 1492.

Per Iohannem Lufft 1552. – 4. Joh. Brentius, In epistolam, quam Apostolus Paulus ad Romanos scripsit, Commentariorum libri tres. Försättsblad med kopparstick, dubbelansikte inom kartusch. Sekundärt band. Frankfurt 1564. – 5. Gustav II Adolfs bibel 1618. Brunt skinnband, beslag av graverad mässing. – 6. P Rudbeck, Enchiridion 1627. Brunt skinnband. Defekt. – 7. Lucae Osiandri, Then Christeligha Kyrkiones Historia. Uttolkat aff Erico Schrodero. Brunt skinnband medpräglat mönster, beslag av mässing. Stockholm 1635. – 8. Confessio Fidei, till hundraårsminnet av Uppsala möte, 1693. Brunt skinnband med C XI:s monogram ipräglat mönster. – 9. Christian Schriver, Seelen-Schatz, 2 band. Utg. i Leipzig. Tryckt hos Andreas Zeidlern 1701. Band av pergament. Inskrift: "af J.O. Boström, t.f. pastor till Neder Luleå Kyrka År 1866". – 10. Karl XII:s bibel 1703. Brunt skinnband med "C XII" ipräglat mönster, beslag i mässing med kungens monogram. – 11. Besprache in dem Reiche derer Todten. Vierte Entrevue zwischen Elisabetha, Königin in England, und Christina, Königin in Schweden. Försättsblad med kopparstick, de två drottningarna samtalande i helfigur. Häftad, defekt. Leipzig 1719. – 12. Bibel 1817. Brunt skinnband.

Sigill

1. Av silver, med profilerat skaft av svarvat renhorn (fig 193). Stampen har i mitten sköld med stående nyckel med axet uppåt, omgiven av voluter. Runt kanten inskriften: "SIGILLVM ECCLESIA LULENSIS". Inskrift runt sigillets bas: "HANS IÖNSSON IIII LOT". Inskrift runt skaftet: "Bestält f. Anders Hansson Grönning / Och Skänckt Sochn Anno 1708". Mått: Diam 3,4 cm, h 11,8 cm. Enl. inskrifterna gjordes sigillstampen av Hans Jönsson och skaftet av Anders Hansson Grönning 1708.²⁰⁰ Utformningen av sigillet går tillbaka på kyrkans äldre, försvunna sigill, se nedan. I pastorsexpeditionen. – 2. Av gjuten mässing, skaft av svarvat trä. På stampen sköld med stående nyckel. Runt kanten inskriften: "NEDERLULEÅ KYRKAS SIGILL". H 11,8 cm. Tillverkat 1906 med föregående sigill som förebild. I pastorsexpeditionen.

Fig 193. Luleå sockens sigill, av silver med skaft av renhorn, från 1708. Foto GH 1996.

The Luleå parochial seal, silver with reindeer horn handle, 1708.

*Das Siegel der Gemeinde Luleå, Silber mit Griff aus Rentierge-
weih, von 1708.*

Försvunnet sigill

Av avtryck på äldre handlingar framgår att kyrkan hade ett sigill under 1500-talet. Avtrycken har en sköld med stående nyckel med axet nedåt (se försättsblad). Runt kanten inskriften: "SIGILLUM ECCLESIAE LVL__". De bevarade avtrycken är från slutet av 1500-talet och början av 1600-talet, men av kyrkans handlingar framgår att socknens "signet" fanns tidigare. Då utformningen av nyckeln på sigillet stämmer väl överens med Petri nyckel på kalkmålningarna i koret från 1500-talets början (se Kalkmålningar, fig 88) är det möjligt att det som sannolikt var kyrkans äldsta sigill tillkommit under senmedeltiden eller strax efter.²⁰¹

Fig 194. Rökelsekar av malm, senmedeltid. SHM inv.nr. 4004:2. Foto i ATA.

Censers, late medieval.

Weihrauchgefäß, spätes Mittelalter.

Rökelsekar

Rökelsekar av malm (fig 194). Skålförmig behållare med graverad mynningsrand, på en låg invikt fot. Locket med graverad mynningsrand, genombrutet, uppåt avsmalnande, sexsidigt, varav tre sidor gavelformiga i form av gotiska fönster, korskrönta, tre sidor utbildade som vimperger, krönta av korsblomma. Spetsformig avslutning av locket, krönt av en sexsidig knopp. Vid lockets underkant tre sprintögglor, på behållaren tre par hål. Sprintar och kedjor saknas. H 18,5 cm. Senmedeltid. Skänkt till Statens Historiska Museum 1868, inv.nr.4004:2.

Fig 195. Aquamanile av malm, omkr 1500. SHM inv.nr. 4004:1. Foto i ATA.

Aquamanile, c.1500.

Aquamanile, ungefähr 1500.

Aquamanile

Kanna av malm (fig 195). Behållaren kupig med fotlikt utböjd nederdel och smalare, rund hals med kragformigt, något bredare mynningsparti. Kring livet flera par graverade cirklar. Grepen saknas med undantag av rester av dess övre del. En del av tumgreppet för locket bevarat. På ena sidan två vingar med hål för genomgående sprint för uppsättning på väggen. På motstående sida, fäst så lågt vid behållarens fotparti att den går ned över detta, en kraftig maskaron med en rund pip i sin mun. På mynningens insida ett gjutarmärke (bomärke). H 22,2 cm (över grepfästet, men frånsett maskaronen). Omkr 1500. Ursprungligen dryckeskanna, omgjord i tillverkningskedet genom påsättning av pipen och vingarna för att få funktionen som aquamanile.²⁰² Skänkt till Statens Historiska Museum 1868, inv.nr.4004:1.

Kyrkkistor

1. Offerkista av furu, med beslag av järnsmede och sex järnskodda hål på ovansidan, indelad i sex avdelningar, två lås. L 193 cm, b 34 cm, h 34 cm. Troligen den kista som 1727 upptas som "gl tackkista" (inv). I sakristian. – 2. Av furu, med beslag av järnsmede. Två lås, ett gammalt hänglås och ett för nyckel med hjärtformig skylt. Ett myntnedkast på ovansidan. Laxade hörn. L 90 cm, b 45 cm, h 42 cm. 1727 upptagen som "gl furulåda at leggja penningar uti, afdelat, beslagen, omgiort medh 2 lås" (inv). I klocktornet, tidigare i sakristian. – 3. Av furu, med beslag av järnsmede. Laxade hörn med beslag, bärringar på kortsidorna. Indelad i två avdelningar. Två lås, ett för nyckel och ögla för hänglås. L 150 cm, b 56 cm, h 71 cm. Ny 1727 (inv). I klocktornet, tidigare i sakristian. – 4. Av dubbel järnplåt med mellanlägg av korkbark (inv 1851), kraftiga beslag, nyckellås på ovansidan, "brandfri" (inv 1851). Indelad i två fack, det ena klätt med röd sammet, det andra med lock av järn med två myntnedkast. L 108 cm, b 60 cm, h 63 cm. Kistan gjordes 1851 av smeden Engström, som för sitt arbete fick 45 rdr banco. P Löf svarade för järnet, P Stenberg för målningen av kistan och snickaren Hallin för inredningen. Den totala kostnaden uppgick till 60 rdr banco (räk). I sakristian (fig 71).

Möbler

Länsstolar: – 1. Av furu, i barockstil. Svarvade hörnstolpar och kryss. Överstykke på ryggpartiet och sarg på framsidan rikt skulpterade med voluter och lövverk. Svängda, skulpterade armstöd. Sits och ryggbricka klädda med ljusbrunt skinn. H 136 cm. Upptagen första gången i inv 1832. I sakristian (fig 71). – 2. Av furu. Svarvade hörnstolpar och kryss. Överstykke på ryggpartiet rikt skulpterat med voluter och lövverk, sarg på framsidan med voluter i plattskärning. Svängda, skulpterade armstöd. Sits och ryggbricka klädda med ljusbrunt skinn. På undersidan lapp med texten. "Domarstol i gamla tingshuset. Överlämnad av borgerliga kommunen 1944". H 125 cm. 1800-talets f.h.²⁰³ – Stolar: – 1–6. Av furu. Svarvade stolpar framtill, figursågad kant på sarg och ryggbricka. Säte och ryggstöd klädda med brunt skinn. Tillverkade 1905 efter ritning som lånats från Arjeplogs kyrka.²⁰⁴ I sakristian.

Övriga inventarier

Lås med sex nycklar, till kordörren. Trol. från 1766 (räk). I pastorsexpeditionen. – Tratt av koppar, förtennt. Diam 14,5–18 cm. Tillkommen 1853 (inv). I sakristian. –

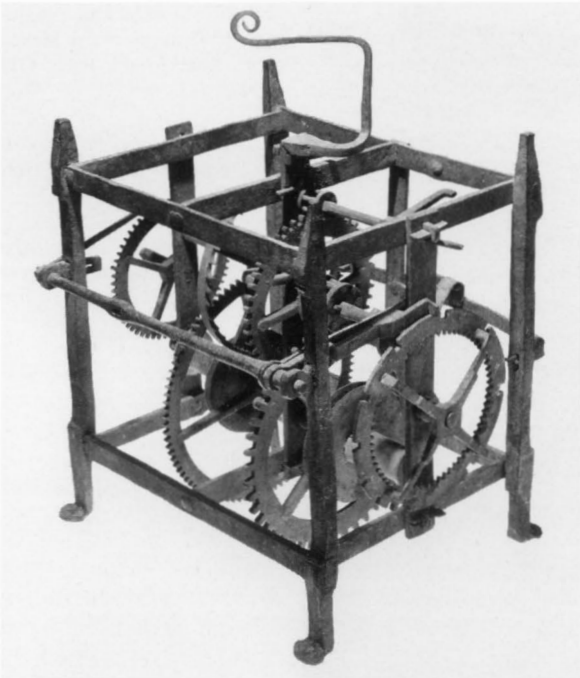

Fig 196. Urverk av järnsmede, visaren och slagklockan borttagna, 1600-talets början. Har suttit i klockstapeln. Norrbottens museum. Foto Staffan Nygren 1997.

Iron clockwork, the hand of the clock and the bell removed, early 17th century. Formerly placed in the bell tower.

Uhrwerk aus Schmiedeeisen, Zeiger und Uhrlocke entfernt, Beginn des 17. Jh. Sass früher im Glockenstuhl.

Blomvaser: – 1–3. Av mässing, för altarbordet. Anskaffade 1934, 1955 och 1956 (inv 1986).

Försvunna övriga inventarier

Straffstockar: – 1. 1721 betalades 21 sh smt för ”plihstücken wed kyrkiodören” (räk). – 2. 1742 fick Anders Nilsson i Rutvik 21:8 sh smt för en ”Pliktstock wid kyrkan” (räk) – 3. 1802 anskaffades en straffstock för 32 sh smt (räk). – Pliktvall: – 1763 fick snickaren Olof Rismark 7 dr kmt för en ”Plikt-Pall” (räk). Avskriven 1897 (inv).²⁰⁵

Urverk

1. Urverk av järnsmede, spindelgångsverk (fig 196). Uppbyggt i ramverk av smide, spindeln saknas, i övrigt är verket i stort sett intakt. Rullar av trä för lodlinorna. L 32 cm, b 25 cm, h 38 cm. På en utskjutande axel vid

urverkets ena breddsida har en visare suttit (endast en visare användes vid denna tid), av genombruten järnplåt, l 74 cm. Till urverket har hört en slagklocka.

Urverket, ett ”Segherwärckie”, skänktes 1616–26 av ”S. Reinhold Stegers effterlefwerska Hust. Marit, kostar – 40 Dr” (inv tillökn).²⁰⁶ 1681 fanns uret i Piteå för reparation (inv), 1697 benämns det som ”odugeligt” (inv). 1699 betalades 22 dr kmt för ”det lilla kyrkuretz uplagande” (räk). Uret hade sin plats i klockstapeln, den klockstapel som avbildas på Sueciabilderna (fig 73–77). 1705 reparerades ett fönster ”wijd Uhrwäcket i klockstapeln” (räk). 1707 fick Olof Smed betalt för en hel del smide till klockstapeln samt för att han ”lagat slagverket och hammarställningen på timklockan” (räk). 1721 köptes 12 famnar rep till ”Kläckstappelsuret” för 2 dr smt och 1722 fick soldaten Brandt 1 dr smt för urets reparande (räk). 1727 hade uret bytts ut och förvarades ”aldeles ofärdigt” i kyrkan (inv). 1832 upptas det som ”Wisse quarlevor af ett gl tornur med malmklocka” och avskrevs, nämns sista gången 1872 (inv). Även den ”malmklocka” som användes till urverket nämns sista gången 1872 (inv), se nedan Försvunna klockor, handklockor. Urverket påträffades 1969 och förvaras nu i Norrbottens museum.²⁰⁷ Visaren förvaras i klocktornet.

2. Av järn, uppbyggt i ram av bandjärn, insatt i ram av trä. Kraftiga rullar av trä för loden, ett lod bevarat. L 58 cm, b 32 cm, h 50 cm. Har varit försett med slagklocka, troligen den som ännu är i bruk. 1800-talets mitt eller senare hälft, troligen anskaffat i samband med uppförandet av det nya klocktornet 1849–51. Uret avskrevs 1892 som ett ”gammalt oanvändbart tornur” (inv). I klocktornet. Av fotografier från 1909 och 1915 framgår att tornet då saknade urtavlor (fig 79–80). På deras plats är målat ett fyrpassmönster.

3. Urverk, nedmonterat i ett stort antal delar. Bevarat finns bl.a. lodanordning, lod, kardanaxlar, överföring till visare och visare av svart järnplåt. Urverket har varit placerat mitt i rummet och överföring skett till urtavlor på samtliga fyra sidor. Anskaffat 1925, ur bruk 1984 (inv 1986). I klocktornet.

4. Helautomatiskt, elektriskt urverk till tornuret. Urtavlor på samtliga fyra sidor av klocktornet, inre belysning av urtavlor. Slagklocka uppsatt på utsidan av lanterninens östra sida, se nedan Klockor, nr 3 (fig 201–202). Anskaffat 1984 (inv 1986).

Försvunnet urverk

1727 upptas ett ”stort och brukeligt uhrwäcket i kläckstapeln” (inv). Det var sannolikt det ur som 1724 reparerades av urmakaren Olof Bäck i Piteå, och som för sitt

Fig 197. Storklockan, omgjuten 1747 av Gerhard Meyer d.y., Stockholm. Foto GH 1997.

The great (tenor) bell, re-cast in Stockholm in 1747 by Gerhard Meyer the Younger.

Grosse Glocke, umgegossen 1747 von Gerhard Meyer junior, Stockholm.

arbete samt frakten fick 30 dr kmt (räk). Borgaren Hans Warg i Piteå leverade 5 lispund (42,5 kg) järn och lika mycket stål till urverket (räk). Mängden material talar för att det snarast var fråga om tillverkningen av ett nytt urverk, kanske med ett äldre som utgångspunkt. 1750 lagades uret av byggmästaren Lars Ersson Sundbom (räk). 1763 reparerades uret av drängen Nils Harlin, som för sitt arbete fick 48 dr smt (räk). 1777 uppgavs urverket vara "obrukeligt" (inv). Tornuret hade sin plats i den äldre klockstapel som revs 1852 (se Byggnader på kyrkbacken). Av avbildningar från 1827 och 1833

att döma fanns urtavlor på alla fyra sidor (fig 34–35). Det är troligt att uret togs ur bruk när klockstapeln revs.

Klockor

1. Storklockan (fig 197). Längs nederkanten palmettbård, omgiven av vulster. På ena sidan text i relief: "JOEL. 2: / BLÅSER I BASUN I ZION: HELGER / ENA FASTO; KALLER MENIGHETEN TILHOPA. / ACH KOMMER WILLIGT HIT, NÄR MITT LIUD EDER KALLAR. / ACH KOMMER HÖRER TIL,

Fig 198. Lillklockan, omgjuten 1851 av N P Linderberg, Sundsvall. Foto GH 1997.

The small (treble) bell, re-cast in Sundsvall in 1851 by N P Linderberg.

Kleine Glocke, umgegossen 1851 von N.P. Linderberg, Sundsvall.

HWAD HERRENS MUN BEFALLER. / THEN WIL-
LIGT KOMMER HÄR, FÅR SALIGT KOMMA TÅ,
/ NÄR GUDS BASUNA LIUD OSS ALLA KALLA
MÅ." På motsatta sidan står: "ÅHR 1726 UNDER
KONUNG FRIEDRICHS THEN FÖRSTES REGE-
RING ÄR THENNA LULEÅ SOCHN OCH FÖR-
SAMBLINGS STÖRRE KLOCKA ANDRA GÅNG-
EN OMGUTEN I TÅ WARANDE PROBSTENS
OCH KYRKIOHERDENS MAG. JOH. UNAEI TID
MED SOCHNENS BEKOSTNAD SAMT FRAM
OCH ÅTER FÖRD AF RÅDMÄNNEN I LULEÅ
STAD PAUL STRÖM, ERIC ENGMAN OCH CLAS
GOVINIUS. – ÅHR 1747 UNDER SAMMA KON-
UNGS REGERING ÄR ÅTER THENNA KLOCKA
TREDIE GÅNGEN OMGUTEN I PROBSTENS
OCH KYRKIOHERDENS MAG. JACOB REN-
MARCKS AF KONGL. STYCKGIUTAREN GERH.

MEYER PÅ FÖRSAMBLINGENS BEKOSTNAD
SAMT BORT OCH HEMFÖRD AF RÅDMAN
PETER E. KRÅKA."²⁰⁸ Vikt 1.930 kg. H 149 cm, diam
152 cm.²⁰⁹ Enl. inskriften skulle klockan vara omgjuten
tre gånger. Före omgjutningen 1726 hade klockan
inskriften: "MITT LJUD DET KALLAR CHRISTI
FOLCK, / TIL KYRCKIO, AT HÖRA SKRIFTENS
TOLCK. / AN. 1554 FUSA." Klockan hade en vikt av 12
skeppund 17 ½ lispund (= 1.751 kg).²¹⁰ Denna klocka
hade tydligen tillkommit 1554, kanske med material
från en tidigare klocka. 1667 betalades 188 dr 26 öre för
"Klockor lefurerade till Kirkan" (räk). Det kan ha rörts
sig om en första omgjutning av denna klocka. Som fram-
går ovan göts klockan om även åren 1726 och 1747, sist-
nämnda gången av klockgjutaren Gerhard Meyer d.y.²¹¹

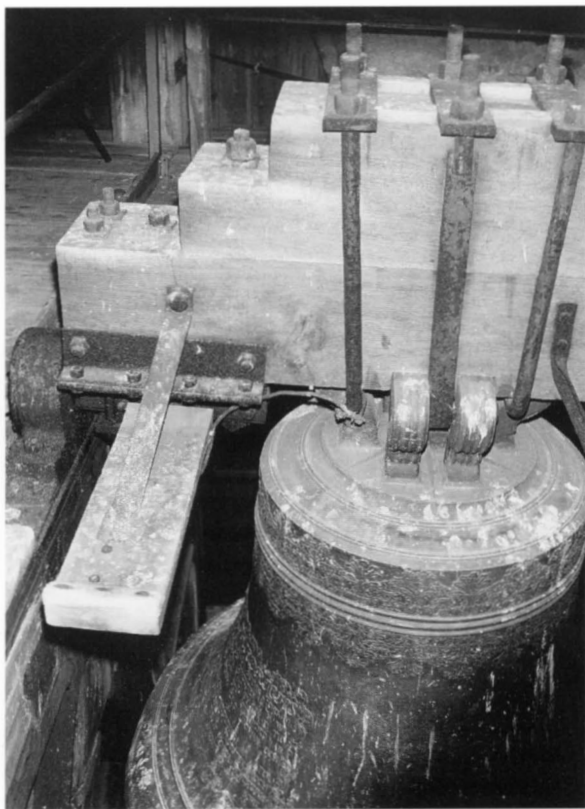
2. Lillklockan (fig 198). Längs nederkanten palmett-
bård, omgiven av vulster. På ena sidan text i relief:
"VAK UPP, DU SOM SOVER, OCH STATT UPP
IFRÅN DE DÖDA, SÅ VARDER CHRISTUS DIG
UPPLYSANDES. EPHES. 5 CAP. 14 V." På motsatta
sidan står: "OMGJUTEN AF N.P. LINDERBERG
SUNDSVALL ÅR 1851."²¹² Vikt 1.680 kg. H 135 cm,
diam 145 cm. I inv 1726 uppgavs den mindre klockan
vara från 1684 och väga 5 skeppund (= 680 kg). 1667
gjordes dock en utbetalning för klockor levererade till
kyrkan, se ovan Storklockan. 1684 gjordes vissa repara-
tioner och nytt klockbeslag (räk). 1762 lät sockenborna
gjuta om klockan i Stockholm. Den fick då en vikt av 12
skeppund 10 lispund (= 1.700 kg), enl inv 1777. Kostna-
den för gjutningen uppgick till 3.632 dr 16 öre kmt. Efter
en tvist bland sockenborna avgjorde häradsrätten att
kostnaden skulle fördelas "efter skatten eller hemman-
talet".²¹³ 1807 kom nästa omgjutning och tillökning av
klockan, enl inv 1832 och inskrift på klockan, nedteck-
nad av Ekdahl 1827, på ena sidan: "KOMMEN LÅTEN
OSS SJUNGA HERRANS LOV, HÖGTIDELIGEN
PRISA VÅR SALIGHETS KLIPPA, LÅTEN OSS
MED TACKSÄGELSE TRÄDA IN FÖR HANS
ANSIKTE OCH MED FULLER PRISA HANS ÄRA,
TY HERREN ÄR EN STOR GUD. PS. 95.V.1.2.3." På
andra sidan stod: "UNDER KONUNG GUSTAF
ADOLFS REGERING DÅ BARON PETTER
ADOLF STRÖMBERG WAR HÖFDING ÖFWER
LÄNET DOCKTOR P.G. NORDIN BISKOP I HER-
NÖSAND DOCKTOR ISACK NORDMARK FÖR-
SAMLINGENS KYRKOHERDE, ÅR 1807 BLEF
DENNA KLÅCKA PÅ LULEÅ LANDSFÖRSAM-
LINGS BEKOSTNAD OMGUTEN OCH TILLÖKT
AF CARL FRD: GRÖNVALL, STOCKHOLM."²¹⁴
Nästa omgjutning, till den nuvarande klockan, gjordes
1851 sedan klockan 1850 fått en spricka (inv 1851).

Fig 199. Storklockan, klämtanordning. Foto GH 1997.

The great bell, tolling device.

Grosse Glocke, Anordnung zum Läuten einzelner Schläge.

Klockorna upphängda i vinkelaxel i klockstol av trä i klocktornet. Det är ej känt om smideskläpparna är ursprungliga eller utbytta. Två äldre kläppar finns bevarade i klocktornet (synliga på fig 69). Klämtanordningen till storklockan finns bevarad på plats (fig 199). Den består av en hävarm av trä, fäst på undersidan av en horisontell axel av trä. På dess ena ände sitter en hammare av järn som slår mot klockans kant, i den andra änden är fäst ett segmentparti av ett block av trä över vilket löper ett rep, som hänger ned genom tornets våningar till bottenvåningen. Klämtanordningen är numera spärrad. Samma anordning har suttit vid den mindre klockan men är nedtagen och förvaras i klockvåningen.²¹⁵ På klockornas ovansida finns en trampa (fig 200), bestående av en kort, horisontell plank, fäst på undersidan av vinkelaxeln, på vilken ringaren eller ringarna stod vid manuell ringning.²¹⁶ Klockringningen elektrifierades 1936 (ATA).

3. Signalklocka. H 22 cm, diam 30 cm. Klockan inköp-

Fig 200. Storklockan, trampa för ringning. Foto GH 1997.

The great bell, ringing treadle.

Grosse Glocke, Pedalanordnung zum Läuten.

Fig 201. Slagklockan med urspr. hammare av järn och sekundär eldriven hammare, 1800-talets mitt. Foto GH 1997.

The chiming bell, with the original iron striking hammer and secondary electrical, mid-19th century.

Schläge Glocke mit ursprünglichem Hammer und nachträglichem elektrisch getriebenem Hammer, Mitte des 19. Jh.

tes 1854 hos klockgjutaren Linderberg i Sundsvall²¹⁷ och placerades på taket av skolhuset i Gamla staden. Den användes både som ringklocka för skolans räkning och för ringning vid de bönestunder som ofta hölls i skolan. Då ett nytt skolhus hade uppförts togs klockan ned 1932 och överfördes till norra stigluckan (K-byrån), se Kyrkogården och dess byggnader.

4. Slagklocka, tillhörande tornuret (fig 201–202). Runt nedre delen vulster, runt överkanten palmettbård samt bård med stiliserade ornament. På ena sidan gjutarmärke, rektangel med bokstäverna KO i relief, i O:et instansat siffrorna 17, märkets mått: B 2,1 cm, h 1,8 cm. Klockans mått: H 36 cm, diam 43 cm. Vikt ca 40 kg. På östra sidan yttre slaghammare av järn med rester av tidigare koppling till urverket. På klockans sydsida yttre elektrisk slaghammare för klämtning varje hel- och halvtim-

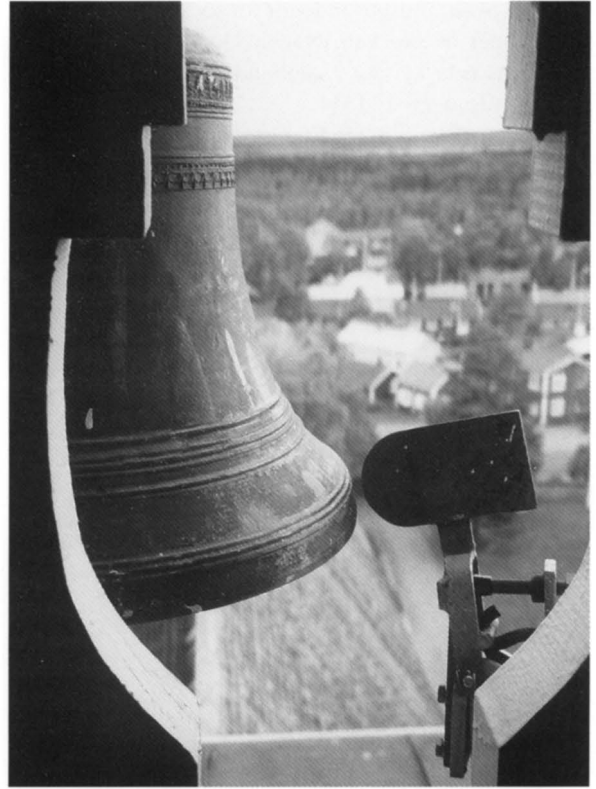

Fig 202. Slagklockan med eldriven hammare, inifrån tornet. Foto förf. 1997.

The chiming bell and its electrical hammer, from inside the tower.

Schläge Glocke mit elektrischem Hammer, im Turm.

ma. Klockan från 1800-talets mitt eller andra hälft, troligen anskaffad i samband med klockornets uppförande och anskaffandet av ett nytt urverk. Den är troligen ett verk av klockgjutaren Linderberg i Sundsvall.²¹⁸ Elektrifieringen kan ha gjorts 1984 i samband med anskaffandet av ett nytt urverk. Klockan placerad på utsidan av klockornets översta ljudöppning mot öster.

Försvunna klockor

Vid Gustav Vasas konfiskation av kyrkklockor på 1530-talet fick socknarna i denna del av landet möjlighet att lösa in sina klockor, om de blev överens med fogden.²¹⁹ Det är okänt vad som hände med Luleå sockenkyrkas klockor. Vid Johannes Bureus' besök i kyrkan år 1600 fanns två klockor.²²⁰ Av dessa hade storklockan gjutits

1554 (se ovan). Bureus redogör för sockenbornas bidrag till inköpet av klockan. Någon klocka kan därför ha levererats från kyrkan i samband med konfiskationen, men ersatts av en ny 1554.

Handklockor: 1–4. 1585 fanns en handklocka (inv).²²¹ 1681 fanns fyra klockor, två större, en vid altaret och ”den andra följer med segherwärckett” samt två mindre i kyrkan varav den ena ”togz till hand” i prästgården (inv). 1697 fanns de två större klockorna kvar som förut, medan den mindre i kyrkan ej finns upptagen och den tredje klockan fanns i prästgården (inv). Klockorna nämns ej senare, men troligen kom två att användas som signalklockor, se nedan, och den tredje fortsatte att följa med ”segherwärckett”, se ovan Urverk nr 1.

Signalklockor: – 1. 1715 betalades 24 öre smt till ”Snickaren Jöns Jönz för Curens förfärdigande öfwer den lilla Kyrkioklåckan med thess uppsättande”. Det var ”skrifteklockan”, troligen en av de ovan nämnda

handklockorna, som sattes upp på norra stigluckan för att kalla till gudstjänst medan kyrkklockorna var nedtagna.²²² 1736 gjorde Luleå Majestrat en framställning till kyrkorådet om att den lilla signalklockan på norra stigluckan skulle göra tjänst vid skolan.²²³ 1749 (inv) uppgavs klockan vara skänkt till sockenskolan under prosten Unaei tid (d 1735). – 2. 1726 fanns en liten klocka ”fordom brukat til Signalklocka nu uti kyrkan” (inv), troligen en av de ovan nämnda handklockorna. Vid biskopsvisitation 1749 föreskrevs att en klocka, lika god som den som överlämnats till skolan, skulle anskaffas till kyrkan.²²⁴ 1753 fick klockgjutaren Gerhard Meyer 34 dr smt för ”en liten Signalklåckas omgiutning” (räk).²²⁵ Klockan sattes upp på norra stigluckan. 1835 var klockan nedtagen och fanns hos tolvman Nils Isakson, Sunderbyn (inv). 1859 och 1867 betecknas den som ”liten, gammal och söndrig” (inv). Klockan avskrevs 1879 (inv).

Kyrkans konsthistoriska ställning

Luleå sockens kyrka i Nederluleå är en i raden av de nio stenkyrkor som under senmedeltiden uppfördes längs kusten i Övre Norrland. Av dessa är sju bevarade: Nordmaling, Umeå landsförsamlings kyrka (återuppförd efter brand), Bygdeå, Löfvånger, Piteå landsförsamlings kyrka, Nederluleå och Nederkalix. Kyrkorna i Skellefteå landsförsamling och Nedertorneå (num. Finland) har rivits och byggts om med rester av de medeltida murarna kvarstående i murverken. Samtliga dessa kyrkor var under medeltiden belägna vid älvmyrningar eller så nära kusten att lederna var seglingsbara till kyrkornas närhet. Landhöjningen har senare ändrat på dessa förhållanden. Kring kyrkorna och de viktiga hamnplatserna växte centralorter upp i den medeltida bygden, som omfattade kustlandet. Kyrkplatserna blev också viktiga centra för handel, rättskipning och beskattning. På en del håll hölls marknader och behovet av tillfälliga övernattningsmöjligheter gav upphov till kyrkstäder.¹ Den viktigaste byggnaden på kyrkplatsen var kyrkan, som genom sin storlek och sitt stenmaterial dominerade över den omgivade låga bebyggelsen i trä.

De nämnda kyrkorna uppvisar många gemensamma drag.² De är samtliga uppförda som långhuset. Materialet är natursten, gråsten, med tegel kring dörr- och fönsteröppningar samt i gavelrösten. Huvudingången med vapenhus ligger eller låg i sydväst och sakristian i nordöst. De större kyrkorna hade ursprungligen en ingång till koret i söder. Gavlarnas blinderingar, kända från Umeå och Piteå landsförsamlingar, Nederkalix och Nederluleå, uppvisar inbördes likheter. I interiören är valven med sina murpelare uppförda av tegel och icke i förband med yttermurarna av gråsten. Valvanfangen med sina ”gropkapital” är återkommande liksom de olika valvmönstren. Medeltida predikstol i murpelaren vid koret är känd från Skellefteå och Nederluleå. Kalkmålningar finns bevarade endast i Nederluleå. Det är känt att sådana funnits i Umeå landsförsamlings kyrka, i dess kor och i en travé i långhuset.³ Fragment av målningar har påträffats i Piteå, Bygdeå och Nederkalix.

Samtliga dessa kyrkor kan på olika grunder dateras till 1400-talets slut och 1500-talets början. De stilhistoriska dragen tyder på att de tillkommit i ett gemensamt sammanhang. De uppfördes under ärkebiskopen Jakob Ulvssons tid (1469–1514) och han framstår som en verklig kraft bakom tillkomsten av dessa kyrkor.

Nederluleå kyrka, som är den mest välbevarade, skiljer sig dock på några punkter från de övriga nämnda kyrkorna. Det är den största av kyrkorna.⁴ Den kraftiga bogården, stigluckorna med sina försvarsanordningar, predikstolen i vapenhusmuren och möjligheterna att stänga kyrkan inifrån är detaljer som är okända från de övriga kyrkorna.⁵ Dess möjlighet att i viss mån kunna tjäna som lagerlokal åt köpmännen framstår som mera tydlig här, även om de övriga kyrkorna kan ha haft samma funktion. Kyrkans anknytning till köpmanskyrorna i norra Europa och de bestämmelser som gällde för dessa har tidigare berörts, se Kyrkobyggnadens historia. Särskilt framträdande var den ryska metropolen Novgorod med sin marknadsplats och ett stort antal köpmanskyrkor. Ett bevarat dokument från 1354, ”Nowgoroder Schra”, återger detaljerat de bestämmelser som gällde för den hanseatiska köpmanskyrkan, vars byggnader fanns på många platser runt Östersjön.⁶ Det ekonomiska system som de vid norrbottenskusten dominerande birkarlarna representerade hade sin förebild i Novgorod under tidig medeltid.⁷ Kanske kan även kyrkobyggnadens troliga funktion som köpmanskyrka länkas in i samma system och tradition.

Värdefulla medeltida skulpturer finns i flera av de nämnda kyrkorna, men anordningarna i koret med korbänkar och biskopsstol ger Luleå sockens kyrka en prägel av central kyrka av särskild betydelse. Platsen var ju också säte för prostens i denna del av stiftet. Ett inventarium av stort värde och intresse är det nederländska altarskåpet, sannolikt beställt för Luleå sockens kyrka och ett av de största i sitt slag i landet. Förutom det stora triumfkrucifixet och dopfunten i marmor har kyrkan även haft en unik Mariabild. Kalkmålningarna av Albertus Pictors skola eller verkstad i kyrkans kor ger också Nederluleå kyrka en särställning.

Nederluleå kyrka, och med den även de övriga nämnda kyrkorna, kan inpassas i utvecklingen av kyrkobyggnad inom ärkestiftet i övrigt och då främst Uppland och Mälardalen samt Finland, som då hörde samman med Sverige. Kyrkans plan och uppbyggnad, material, utformningen av blinderingarna, takstolarna, portalerna, valven med sina mönster, kalkmålningarna samt stigluckorna är företeelser som finns nära motsvarigheter till hos kyrkorna i Uppland och Mälardalen.⁸ Det finns dock väsentliga skillnader, i synnerhet beträffande storleken av kyrkorna. Merparten av de senmedeltida

landsortskyrkorna i mellansverige är små i jämförelse med de nämnda kyrkorna i Övre Norrland. Även i Nedre Norrland, som också tillhörde ärkestiftet, är kyrkobyggnaderna betydligt mindre och oregelbundet byggda. Kontrasten mellan dessa och de stora och välbyggda kyrkorna i Övre Norrland med Nederluleå i spetsen är påtaglig.⁹ En del av förklaringen kan ligga i den roll som ärkebiskopen Jakob Ulvsson spelade för uppförandet av kyrkorna i Övre Norrland.

En grupp kyrkor som uppvisar många gemensamma drag med Nederluleå kyrka och kyrkorna i kretsen kring denna är de medeltida stenkyrkorna i Finland. Den rektangulära uppbyggnaden i gråsten med gavlar i tegel med blinderingar, yttre predikstol, valvmönster och väggpelare med "gropkapital" är företeelser som återfinns på båda hållen.¹⁰ Många av kyrkorna i Finland är även av en betydande storlek, dock ingen jämförbar med Nederluleå kyrka. De stora ingångarna till vindarna hos de finska kyrkorna talar för att de kan ha tjänat som magasin. Dessa kyrkor ligger i huvudsak vid kusten eller handelsvägarna och kan ha haft en funktion för köpmännen utöver det rent kyrkliga, som troligen även Luleå sockens kyrka hade.

De kyrkobyggnader som tidigare fanns i Övre Norrland bestod sannolikt av enkla träbyggnader, uppförda i den rådande byggnadstraditionen. Uppförandet av stenhus tillhörde inte traditionen i dessa trakter och tillkomsten av dessa stora, regelbundna stenkyrkor var därför något nytt. Byggnadsledningen måste ha kommit från trakter där kunskap om stenhusbyggnaden hade utbildats. Den starka knytningen till Uppsala genom ärkebiskopen Jakob Ulvsson talar också för att byggnadsledning och även en del hantverkare kan ha kommit härifrån. Sverkillus Olavi, som var kyrkoherde i Luleå pastorat när kyrkan uppfördes, hade också anknytning till Uppsala och var under några år syssloman vid Uppsala domkyrka samtidigt som han uppehöll sin tjänst i Luleå (se Kyrkobyggnadens historia). Uppförandet av dessa stenkyrkor utgjorde ett betydelsefullt inslag i historien, men blev samtidigt utan direkt fortsättning i byggnadstraditionen. Det skulle dröja till slutet av 1700-talet innan ytterligare någon stenkyrka uppfördes i Övre Norrland.

Även efter medeltiden kom Nederluleå kyrka att intaga en viktig plats i konsthistorien. Träbildhuggaren Nils Jacobsson Fluor utförde här sina viktigaste verk. Predikstolen, tre Hedengrahnstavlor och ett epitafium, alla från omkr 1710, intar en särställning inom den norrländska träskulpturen under efterreformatorisk tid.

När kyrkans äldre klockstapel, av en utformning som är och var vanligt förekommande i Uppland, i mitten av 1800-talet ersattes av det murade klocktornet, fick kyrkan en kompletterande byggnad av uppmärksam karaktär, utförd i nyklassicismens anda. Erik Lundberg räknade klocktornet "till det bästa i svensk arkitektur" och jämförde det med Italiens kampaniler.¹¹

Kyrkan har under århundradena uppmärksamats av resenärer och författare som Johannes Bureus, Nils Hackzell, Carl von Linné och Abraham Hülphers.¹² En god karakteristik av kyrkan ger arkitekturhistorikern, professor Erik Lundberg 1961:¹³

"Nederluleå kyrka må här tjäna såsom exempel på kyrkobyggande och kyrkoinredning av särskild klass från 1400-talets senare hälft, Albert Målares tidevarv. Den är varken en stadskyrka eller en avlägsen ordinär liten bygds blygsamma helgedom, varken en mäktig herresättes-patronus' omhuldade sockenkyrka, eller en fattig skogstrakts med sparsamhet och möda åstadkomna gudstjänsthus. Den har varit medelpunkten för en kolonisationsort av väldig utsträckning och den har varit föremål för ärkebiskopens omsorger i mera än ett avseende."

Sammanfattningsvis kan sägas att Nederluleå kyrka tillhör utvecklingen inom kyrkobyggnaden i ärkestiftet under senmedeltiden, både centralt och regionalt, med kontakter även i Finland, men intar samtidigt i flera avseenden en särställning. Detta gäller även inventarierna under medeltid och 1700-tal. Nederluleå kyrka har behållit sin prägel och sin ställning genom århundradena och framstår som den främsta kulturhistoriska byggnaden i Övre Norrland, sedan 1996 tillsammans med den omgivande Gammelstads kyrkstad uppförd på listan över våra Världsarv.

Noter

INLEDNING, sid 9–20

- 1 Socknens historia har behandlats av *Bygdén* 1923, men främst av prosten *Albert Nordberg* (1871–1954), verksam i Nederluleå 1901–47. Den första upplagan av dennes sockenverk utkom 1928, den andra 1965 och 1970. *Nordberg* har många viktiga upplysningar om kyrkan och dess inventarier och har även genom ett stort antal uppsatser delat med sig av sitt stora kunnande om olika företeelser inom socknen, se vidare litteraturförteckningen i denna volym. Bland övriga verk kan nämnas *Enequist* 1937 om Nedre Luledalens byar, *Steckzén* 1921 om Luleå stads historia samt även dennes verk om birkarlar och lappar från 1964. Den senaste forskningen representeras av *Wallerströms* avhandling ”Norrbotten, Sverige och medeltiden” från 1995, som varit en viktig källa i detta sammanhang. Det tvärvetenskapliga forskningsprojektet ”Luleälvprojektet” ger genom publikationen ”Att leva vid älven” 1996 en bred och fördjupad bild av utvecklingen på olika områden. Ett viktigt verk är ”Luleå kommuns historia I. Från istid till 1750” av *Lundholm-Nyström* 1992, som utgjort källa till stora delar av bokens inledning. Till de här nämnda kommer en rad skrifter, se litteraturförteckningen.
- 2 *Wallerström* 1995:1, s 91 ff.
- 3 DS IV, nr 2602. Publ. med översättning hos *Nordberg* 1965, s 38.
- 4 DS IV, nr 2850. *Nordberg* 1965, s 40.
- 5 *Wallerström* 1995:1, s 48 f.
- 6 Birkarlarnas ursprung och verksamhet har gett upphov till omfattande diskussioner och en rik litteratur i ämnet. En sammanfattande granskning görs hos *Wallerström* 1995:1, s 239 ff.
- 7 *Wallerström* 1995:1, s 49 f.
- 8 DS IV, nr 3409. *Nordberg* 1965, s 50 f.
- 9 *Wallerström* 1995:1, s 54 f. Här diskuteras kapellens olika funktion under medeltiden.
- 10 DS III, nr 1946, tillägg till pastoratsförteckningen från 1314. Tillägget är dock mycket svårläst och kan därför ifrågasättas. Klart är dock att det tillkommit på 1300-talet, se *Wallerström* 1995:1, s 52 ff.
- 11 *Lundholm* 1992, s 102 ff.
- 12 *Ahnlund* 1920, s 216 f; *Nordberg* 1965, s 143 f.
- 13 *Olofsson* 1962, s 206 f.
- 14 *Nordberg* 1965, s 56; *Lundholm* 1992, s 108 ff. Luleå med Kalix älvdal hade 120, Skellefteå 60, Torneå och Piteå 30, Bygdeå 40 och Löfvånger 20 rökar. Det innebär att 32 % av befolkningen/skattekraften tillhörde Luleå.
- 15 *Wallerström* 1995:2, s 39 ff.
- 16 *Nordberg* 1965, s 141 f. Anteckningar om resorna tecknades ned av prosten *Andreas Olai* i Skellefteå på 1530-talet. Enl. dessa besökte ärkebiskoparna dessa nordliga trakter i Norrland vid tio tillfällen åren 1298–1525.
- 17 *Jakob Ulvsson* (1435–1521), ärkebiskop 1470–1514. *Jakob Ulvsson* var dock fråntagen förläningen åren 1497–1501 då inkomsterna tillföll *kung Hans*. Se *Kellerman* 1939, s 22 ff; *Nordberg* 1965, s 67. Se vidare om ärkebiskopens inkomster under Kyrkobyggnadens historia, not 13.
- 18 Se t.ex. *Wallerström* 1983, s 16 ff; *Lundholm* 1992, s 121 ff; *Nyström* 1992, s 124 ff.
- 19 *Nyström* 1992, s 125 ff.
- 20 HLA, Nederluleå kyrkoarkiv, K III:1, besikt. prot 20 aug. 1737.
- 21 Begreppen *kyrkstad* och *kyrkby* definieras av *Bergling* 1964, s 40 f. ”Med kyrkstad avses de klungor av byggnader som ligger intill kyrka eller kapell och är avsedda att användas som bostad vid tillfälliga och kortvariga besök på kyrkplatsen.” Kyrkstaden skall skiljas från begreppet kyrkby. ”Med kyrkby avses den bebyggelse som tillhör den permanenta bosättningen vid kyrkan och som vanligen fiskalt eller på annat sätt behandlas som en enhet.”
- 22 Standardverket om kyrkstädernas historia samt deras kyrkliga, merkantila och judiciella funktioner är *Bergling* 1964. Gammelstads kyrkstad och kyrkstadslivet har behandlats främst av *Berthelsson* 1953; *Isaksson* 1992; *Nyström* 1996. Uppgifterna har främst hämtats från dessa samt från ”The church village of Gammelstad. Application for inclusion on the World Heritage List” (Sammanställning från 1995 hos RAÄ inför nomineringen på världsarvslistan). Ett rikt arkiv- och bildmaterial finns i ATA:s arkiv, RAÄ.
- 23 *Bureus/Klemming* 1886, s 181.
- 24 *Bergling* 1964, s 100 ff; *Nordberg* 1970, s 434.
- 25 *Nyström* 1996, s 45.
- 26 Tiden 1621–1649 har behandlats främst av *Steckzén* 1921.
- 27 *Bergling* 1964, s 104 f.
- 28 Denna tid och invånarna i staden har behandlats utförligt av *Nordberg* 1965, s 106 ff.
- 29 *Nordberg* 1965, s 138 ff.
- 30 *Bergling* 1964, s 75 ff.
- 31 *Nordberg* 1965, s 435.
- 32 *Nyström* 1996, s 46.
- 33 Pressmeddelande utsänt av RAÄ den 6 december 1996. I nomineringshandlingarna lyder motiveringen för ett antagande: ”The church town of Gammelstad represents a type of Nordic settlement that has nearly disappeared. It has been shaped more by human needs than by economic and geographical forces and combines urban and rural life in a remarkable way. In Gammelstad the custom of remaining by the church for the entire weekend has created a way of life and style of building whose main features have been preserved unchanged for 400 years.”
Övriga svenska objekt uppförda på Världsarvslistan är: Drottningholms slottsområde (1991), Birka/Adelsö

(1993), Engelsbergs bruk (1993), Hällristningarna i Tanum (1994), Skogskyrkogården i Stockholm (1994), Hansestaden Visby (1995) samt natur- och kulturområdet Lapplands världsarv (Laponia) (1996). För uppgifter rörande Världsarven vill förf. tacka *Birgitta Hoberg*, internationell sekreterare, RAÄ.

KYRKOGRÅRDEN OCH DESS BYGGNADER, sid 21–38

- 1 *Hackzell* 1731, i: Norrbotten 1928, s 52; *Nordberg* 1970, s 440. *Rol, rohl, ror*, gravhus i form av ett litet hus av trä. (Ordbok över svenska språket).
- 2 *Nordberg* 1970, s 441.
- 3 HLA, Nederluleå kyrkoarkiv, K I:1, besiktn prot 1819.
- 4 HLA, Nederluleå kyrkoarkiv, K III:1, besiktn prot den 20 aug 1737.
- 5 *Nordberg* 1970, s 439. I ett kungl. cirkulärbrev den 28 augusti 1764 meddelades att reparation av gamla kyrkobalkar endast fick ske med kallstensmur utan något bruk, kalkband, vitlimning eller täckning. Täckning med trä var ett ”onödigt slösande med skogen”. 1804 inskräpte Härnösands domkapitel förbudet på grund av överträdelser och tillät täckning endast med tegel, skiffer och takpannor.
- 6 Norrbottens Kuriren den 10 juli 1905. Personerna hade begravts i sina kläder och delvis utan kista. Det antogs att det var lämningar efter de ryssar som stupade under anfallet 1718, då bönderna i Nederluleå samlade sig till försvar bakom bogårdens murar.
- 7 Stiglucka, steglucka och bogårdsport är synonyma begrepp. ”Stegport” och ”port” är dock de vanligast förekommande benämningarna i kyrkans arkivalier för dessa ingångar.
- 8 RA, Ecklesiastikdepartementets arkiv, konseljakt 1905 den 23 juni, nr 36.
- 9 *Johansson* 1993, s 45 f.
- 10 *Hollström, Erik*, lantmätare, konduktör, från Sunderbyn, Luleå.
- 11 *Alm, Olof Gustaf* (1803–1874), byggmästare från Heden (Boden). Var verksam i uppförandet av kyrkorna i Nederorneå-Haparanda (1825), Överluleå (1831), Överkalix (1840) och Norsjö (1843).
- 12 *Blom-Carlsson, Carl Gustaf* (1799–1868), arkitekt, 1818 konduktör vid ÖIÄ, 1829 tf arkitekt vid ÖIÄ, 1841 professor vid Konstakademien, 1844 arkitekt vid ÖIÄ, 1862 intendent vid ÖIÄ.
- 13 RA, ÖIÄ:s arkiv, F II aab:10. Se även *Nordberg* 1939, s 9 ff samt *Flodin* 1993, s 66 f och 104 f.
- 14 *Nordberg* 1939, s 18 ff.
- 15 *Nordberg* 1965, del I, s 136 och *D:e* 1970, del II, s 441.
- 16 Se not 4 ovan samt besiktn prot den 26 juni 1740, f 448 ff.
- 17 HLA, Nederluleå kyrkoarkiv, N I:1, vis prot 1872; K IV a:1, brandförsäkr.handl. 1879.
- 18 *Nordberg* 1970, s 440. För fastställandet av materialet i gravhällarna tackar förf. geologen, prof. *Bengt E H Loberg*, Gammelstad.
- 19 *Nils Berghem* (1665–1712), andre komminister i Luleå

socken 1698–1712). Gift med *Elisabeth Johansdotter Orre* (1675–1711), från Råneå. Enl. *Nordberg* 1970, s 720 ff är eller var inskriften: ”Härunder vilar Capelanen Herr Nicolaus Berghemius och hans kära hustru Elisabet Orre samt deras nyo barn Anno 1712.” Ang. stenens placering, se ATA, Ekdahls saml. A 14, f 98; *Bygdén* 1923, s 229.

- 20 Tidigare har varit synligt även bokstäverna ”HE” samt ett bomärke. *Nordberg* 1970, s 440 f.
- 21 *Laurentius Erici Lang* (1711–72), kyrkoherde och prost i Luleå pastorat 1758–72. Gift med *Elsa Margareta Hilleström* (1717–82). *Bygdén* 1923, s 211 f; *Nordberg* 1970, s 690 ff.
- 22 *Nordberg* 1970, s 831. För utförlig biografi om ärkebiskopen *Erik Benzelius d.ä.* och hans söner, se *Nordberg* a.a., s 821 ff.

BYGGNADER PÅ KYRKBÄCKEN, sid 39–41

- 1 *Bureus/Klemming* 1886, s 181.
- 2 *Ibidem*, s 186.
- 3 *Nordberg* 1970, del II, s 435 f.
- 4 HLA, Nederluleå kyrkoarkiv, K III:1, besiktn prot den 20 aug 1737, kyrkorådsprot den 28 dec 1737, sockenst prot den 1 jan 1738, besiktn prot den 26 juni 1740.
- 5 HLA, Nederluleå kyrkoarkiv, K III:1, prot 1747, f 451.
- 6 Stockholm, Allmänna brandförsäkringsverket, försäkr. nr 6 (år 1782).
- 7 HLA, Nederluleå kyrkoarkiv, L I b:4, inv u.å. men sannolikt från 1737.
- 8 *Nordberg* 1965, s 194.

KYRKOBYGGNADEN – EXTERIÖR OCH MURVERK, sid 42–54

- 1 Förf. vill framföra ett varmt tack till geologen, prof. *Bengt E H Loberg*, Gammelstad, för värdefulla upplysningar samt en intressant och givande diskussion rörande stenmaterialet i kyrkan och dess inredning. Kyrkans murverk och dess många bergarter behandlas även i en artikel i Dagens Nyheter den 5 oktober 1989.
- 2 Det kan bero på att mesta möjliga material skulle tillvaratas och trasiga tegel kom då till användning i partier där detta var möjligt, i synnerhet i slutskedet av arbetet. Detta förhållande har rått långt fram i tiden, enl. iakttagelser från andra byggnadsverk och upplysningar av äldre murare.
- 3 Yttre predikstolar eller predikoöppningar från senmedeltiden är kända från åtskilliga håll i Finland. Öppningar från vapenhusets vind, på samma sätt som i Nederluleå, förekommer bl.a. i Hollola, Bjärnä och Nykyrko kyrkor. I Sverige är tidigare förekomst av yttre predikstolar känd från Strängnäs domkyrka, Växjö domkyrka, Ronneby kyrka och Kårsta kyrka. Se SvK vol 85, s 41 f; vol 100, s 308 ff; vol 136, s 89 f; vol 67, s 202; *Drake* 1973, s 170 ff; *Pernler* 1982, s 85 ff; *Wallerström* 1995:2, s 36. Även i en del stigluckor (stegportar) finns predikoöppningar, se *Johansson* 1993, s 79 f.
- 4 *Beskow* 1955, s 49 ff.

- 5 Samma bokstäver, MIS, finns också inristade på baksidan av en gavel till korbänken, se Inredning och inventarier.
- 6 För tolkningen tackar förf. prof *Birger Bergh*.
- 7 *Lennart Karlsson* har velat se dörren som en efterföljare till de medeltida dörrarna, se *Karlsson* 1988, s. . Det troliga är dock att beslagen är medeltida, bl.a. är nyckelbrickan av samma karaktär som på den bevarade, medeltida dörren mellan vapenhuset och långhuset.
- 8 HLA, Nederluleå kyrkoarkiv, K III:1, besiktningssprotokoll 1737.
- 9 *Fönstrens mått 1737*: Korets östfönster: h 6 $\frac{5}{8}$ alnar (398 cm), b 1 $\frac{5}{6}$ alnar (110 cm); Korets och långhusets sydsida: h 7 $\frac{5}{8}$ alnar (458 cm), b 1 $\frac{11}{24}$ alnar (88 cm); Västgaveln: h 6 $\frac{3}{4}$ alnar (405 cm), b 1 $\frac{5}{8}$ alnar (98 cm). 1 aln = 60 cm.
Tillkommet 1741–79: Långhusets nordsida, tre fönster: h 640 cm, b 210 cm.
Fönstrens mått 1997: Korets östfönster, h 600 cm, b 110 cm; Korets och långhusets syd- och nordsida, h 640 cm, b 210 cm; Västgaveln: h 520 cm, b 135 cm.
- 10 ATA, rapport dnr 7325/69 F. Vid golvundersökning 1969 påträffades i koret sex bitar gröntonat glas och i sakristian fem bitar färgat glas, tre gröna och två blå. Glasbitarna kan möjligen ha varit bemålade. Glasbitarna har retuscherade kanter, vilket visar att de har suttit i fönster med blyspröjs.
- 11 *Fönstrets mått 1737*: H 1 $\frac{1}{3}$ aln (80 cm), b 1 $\frac{1}{8}$ aln (68 cm).
Fönstrets mått 1763 och 1997: H 170 cm, b 110 cm. *Tillkommet 1763*: På norra sidan, ett fönster: h 170 cm, b 130 cm; samma mått 1997.

KYRKOBYGGNADEN – INTERIÖR, sid 55–66

- 1 *Bureus* 1886, s 223.
- 2 *Nordberg* 1970, del II, s 446.
- 3 HLA, Nederluleå kyrkoarkiv, K III:1, besiktningssprotokoll 1737 och 1740.
- 4 ATA, acta, Nederluleå, rapport av *Thomas Wallerström* 1992, dnr 7324/69 F. Undersökningen utfördes omkring årsskiftet 1969–70 under ledning av 1:e antikvarie *Kjell Lundholm*, Norrbottens museum. För den dagliga arbetsledningen och en del dokumentation svarade byggnadsteknikern *Alf Isacson*. De grävda områden omfattade endast en del av kyrkan, främst koret, sakristian och mittgången i långhuset. Ytterligare fynd eller upplysningar av värde för kyrkans historia kan därför finnas i resterande, numera oåtkomliga delar av kyrkan. Rapporten sammanställdes först 1992 på basis av befintligt dokumentationsmaterial, dagboksanteckningar, provisorisk fyndförteckning, fältanteckningar och muntliga upplysningar.
- 5 Se not 3 ovan samt KYRKOBYGGNADEN – EXTERIÖR OCH MURVERK, not 9–11.
- 6 I samband med inbrott 1663 framfördes vid tinget 1674 att det fanns inget lås på dörren "Vtan allenast een Boom innantill". *Nordberg* 1970, s 512.
- 7 *Nordberg* 1947, s 23.
- 8 *Lennart Karlsson* vill datera dörren till omkr. 1500, då han anser denna dörr och den likartade dörren i Skellefteå

landsförsamlings kyrka vara retarderade och ha sina förebilder i Uppland. Se *Karlsson* 1988, vol I, s 116 f och vol II, s 332 ff.

KYRKOBYGGNADENS HISTORIA, sid 67–87

- 1 DS IV, nr 3409, år 1339; *Bygdén* 1923, s 191; *Nordberg* 1965, s 50 f.
- 2 *Lundholm* 1992, s 102 ff.
- 3 *Nordberg* 1965, s 49 ff.
- 4 ATA, acta, Arkeologisk undersökning av golv i Nederluleå kyrka, rapport av *Thomas Wallerström*, dnr 7325/69 F, se vidare ovan KYRKOBYGGNADEN – INTERIÖR, not 4. Ett stort antal fynd insamlades, bl.a. 237 mynt från tiden ca 1430–70 till 1882. Av dessa var sex mynt präglade före reformationen. Mynten har konserverats och tillförts Norrbottens museum.
- 5 Den förkolnade träbiten, som hade en välbevarad struktur, har undersökts av 1:e ant. *Ulf Strucke*, RAÄ, som konstaterat att den bestod av furu, klen virke, ca 30 år gammalt. Troligen hade träbiten, av vilken påbörjats förmultning (ca 1 år), blivit kvar från bränningen, som sannolikt gjordes i mila, eller legat i den grop där kalksläckningen gjordes. ^{14}C datering av träkolet har utförts av Tandemlaboratoriet vid Uppsala universitet. Resultatet av denna undersökning visar att dateringen av kolstycket ej kan föras längre tillbaka än 1430. Kalibreringen ger med 1 sigma intervallet 1490–1650 (motsvarar 68,2 % säkerhet) och med 2 sigma 1450–1670 (95,4 % säkerhet). Väljer man ett konfidensvall på 3 sigma, vilket innebär att den daterade händelsen med 99,7 % säkerhet ligger inom intervallet erhåller man tiden 1430 till nutid. Tar man därtill hänsyn till den uppskattade egenåldern på det daterade materialet, ca 30 år, kan tiden för kalkbränningen inte föras tillbaka längre än 1460. Mer troligt är en tidpunkt 5–10 år senare. För hjälp med tolkningen av resultatet tackar förf. *Ulf Strucke*.
Det är ej känt varifrån kalken kom. Vid kalkslagning av kyrkan 1703–04 hämtades kalken från Piteå och för reparationer i mitten av 1700-talet och rappning av kyrkan på 1770-talet hämtades kalken från Skellefteå. Det är troligt att merparten av kalken för kyrkans uppmurande hämtades från annat håll än Luleå-trakten men släcktes på byggnadsplatsen. En viss tidsåtgång kan ha krävts för bränning och släckning innan bruket blandades.
- 6 Se ovan not 4.
- 7 *Bygdén* 1923, s 192, vill datera kyrkan till 1400-talets sista årtionden. *Wallerström* 1995, s 38 f, anser det mest sannolikt att kyrkan byggdes omkr 1500. *Gerda Boëthius* har ansett kyrkan vara uppförd under olika perioder. Vid sitt besök här 1947 var dock kyrkan putsad och möjligheterna till närmare iakttagelser av murverket därför begränsade, se *Nordberg* 1965, s 64 f. *Beskow* 1955, s 53 ff, framför teorin att en ca 26 m lång stenkyrka skulle ha uppförts i början av 1400-talet och att den skulle ha förlängts i slutet av 1400-talet, då även vapenhuset och sakristian skulle ha tillkommit och kyrkan välvts. Den skarv som *Beskow*

- tyckt sig skönja i norra muren, och som ska bekräfta teorin om en tillbyggnad, går dock ej att uppfatta.
- 8 HLA, Nederluleå kyrkoarkiv, K III:1, besiktning prot. från 1737. Enl. detta var "sielfwa Kyrchian med twenne jerndörrar försedd, med sine lås och stadiga Stäckbommar." Bommen vid dörren till långhuset är ej bevarad. Då portalens smyg på insidan är alltför grund för att en bom ska ha varit infälld här på samma sätt som vid kordörren är det troligt att bommen suttit utanpå muren. En grop i murverket vid östra sidan av öppningen kan ha varit platsen för ett fäste eller en låsanordning.
  - 9 Fönstren och deras storlek behandlas närmare i kapitlet KYRKOBYGGNADEN – EXTERIÖR OCH MURVERK, Tidigare fönster, not 9–11.
  - 10 *Johansen* 1965, s 85 ff; *Stenström* 1994, s 120 ff.
  - 11 Ett välkänt exempel är domkyrkan (Mariakyrkan) i Visby, som var de tyska köpmännens kyrka. Här användes den stora vinden som magasin, till vilken varorna hissades upp genom en stor öppning i östgaveln, se *Svahnström* 1978, s 77 f. En grupp kyrkor, som har många drag gemensamma med Nederluleå kyrka, är de medeltida gråstenskyrkorna i Finland. De flesta av dessa har en eller flera öppningar till vinden, placerade på gavlarna och tillräckligt stora för att med en lyftanordning kunna tjäna som intag för gods och byggnadsmaterial, se *Hiekkänen* 1994, s 118 ff.
  - 12 *Holmbäck-Wessén* 1940, s 264.
  - 13 Ärkebiskopen miste förläningen åren 1497–1501 under kung Hans regering. Fram till 1496, då Torneå brändes, var rätan från Västerbotten normalt drygt 700 mark, 2.400 st gråskinn, 40 st mårdskind samt en viss inkomst från laxfisket. 1501 uppskattades rätan från Norrbotten (Västerbotten) till 1.000 mark årligen. Se *Kellerman* 1939, s 22 ff; *Nordberg* 1965, s 67. Denna mängd skinn måste ha samlats och förvarats på en säker plats inför vidare transport. Lagrades de i kyrkan?
  - 14 *Bygdén* 1923, s 194 f. *Sverkillus Olavi* (d efter 1502), kyrkoherde i Luleå pastorat 1481–1502, syssloman i Uppsala domkyrka 1497–99.
  - 15 *Wallerström* 1995:1, 339 ff.
  - 16 *Kellerman* 1935, s 263 f; *Wester* 1972, s 37.
  - 17 *Nordberg* 1965, s 67. Uppgiften om kyrkans invigning den 29 juni 1492 är vanligt förekommande i litteraturen och har kommit att framstå som faktum. Detta datum togs också som grund för firandet av kyrkans 500-årsjubileum 1992.
  - 18 *Holmbäck-Wessén* 1940, s 265 o 279.
  - 19 Enl. noteringar i ett missale från 1200-talet, tillhörande Arnäs kyrka i Ångermanland, skulle ärkebiskop Jakob Ulvsson ha besökt kyrkan detta år, se *Brunius* 1991, s 464. Enl. en bevarad förteckning över ärkebiskoparnas visitationer hos församlingarna i "Norrlanden" åren 1298–1642 företogs inte ärkebiskop Jakob Ulvsson någon resa dit mellan åren 1472 och 1507, se HLA, Nederluleå kyrkoarkiv, O II:2, f 127–129.
  - 20 *Nordberg* 1965, s 66 f.
  - 21 *Nordberg* 1970, s 535 ff.
  - 22 *Wallerström* 1995, s 38.
  - 23 Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid IX, 1964, s 675, artikel om kyrkmässa av *C-G André*.
  - 24 HLA, Nederluleå kyrkoarkiv, O II:2, f 127–129, ärkebiskopsvisitationer 1298–1642; *Nordberg* 1965, s 67. Invigningen i Skellefteå ägde rum i februari, "dock sattes Kyrkio-messodagen näst efter Johannis Döparens" och kyrkans helgades av allt att döma åt Petrus och Paulus. För detta talar att kyrkan besöktes av ärkebiskopen på "Petri och Pauli dag" åren 1559 och 1616. Här är ett exempel på att kyrkmässan inte kom att firas på årsdagen av kyrkans invigning utan på dagen för kyrkans patronus.
  - 25 *Bygdén* 1923, s 192.
  - 26 *Bureus/Klemming* 1886, s 224.
  - 27 HLA, Nederluleå kyrkoarkiv, L I a:1 (räk 1652–53), L I b:1 (räk 1652–76), L I b:2 (räk 1652–78), L I b:3 (räk 1681–1725) och L I b:4 (räk 1726–1760).
  - 28 L I b:2, räk 1659. Den bibel, som *Jöns Jönsson* fick, var sannolikt den Gustav Vasas bibel som tidigare under 1900-talet såldes på auktion i Sunderbyn, se *Nordberg*, del II, 1970, s 442.
  - 29 Av kostnaderna att döma var 1 läst = 12 tunnor.
  - 30 Suecia antiqua et hodierna, pl II:73. Graveringen till kopparsticket gjordes av holländaren *Johannes van den Aveelen* år 1700. Teckningen utfördes av löjtnanten *Wollmar Gustaff Läv* vid Västerbottens regemente år 1695 och leverades omgående till *Erik Dahlberg*, som svarade för förlagan, se *Bygdén* 1943, s 7 ff samt *Dahlberg* 1968, del III, fig 1875–1885.
  - 31 *Lagergren* 1927, s 61 ff, beskr 1696 av borgmästaren i Luleå stad, *Jacob Ruuth*.
  - 32 HLA, Nederluleå kyrkoarkiv, K III:1, besiktning prot den 20 aug 1737. Fönstrens storlek, se ovan KYRKOBYGGNADEN – EXTERIÖR OCH MURVERK, Tidigare fönster samt not 9–11.
Besiktningen hölls på befallning av landshövdingen *Gabriel Gyllengrip* av domhavanden *Michael E Höijer* samt sex nämndemän från Råneå socken, *Anders Larsson* i Prästholmen, *Hans Andersson* i Niemisel, *Hinrik Person* i Böleå, *Nils Olofsson* i Hästån, *Pär Jönsson* i Rånbyn och *Johan Jönsson* från Jämtön. Fullmäktig för konsistorium i Härnösand var kyrkoherden i Råneå *Samuel Blix* och för landshövdingen landsfiskalen *Jean Brun*. Kyrkoherden i Luleå *Jacob Renmark* deltog på egna vägnar och för församlingen nämndemännen *Henrik Hermansson* i Gäddvik, *Knut Hansson* i Ängesbyn och *Pär Hindersson* i Björsbyn samt *Isak Pärsson* i Persön, *Lars Olofsson* i Ängesbyn och kyrkvärden *Olof Pärsson* i Sunderbyn. Samtliga dessa har undertecknat protokollet.
  - 33 HLA, Nederluleå kyrkoarkiv, K III:1, prot den 26 juni 1740. Närvarande vid mötet var: Landshövdingen *Gabriel Gyllengrip*, prosten *Jacob Renmark*, lantkamreraren *Nils Kröger*, borgmästaren *Olof Uneus*, kyrkvårdarna *Per Hindersson* i Biörsbyn och *Per Ifwarsson* i Callax, sexmännen *Olof Ohlson* i Ersnäs, *Nils Ohlson* i Säwastbyn, *Nils Persson* i Persön, *Erich Erson* i Måttsund och *Herman Hans-*

- son i Långnäs, muraren *Hendrich Hermanson* i Gäddvik samt häradsskrivaren *Nils Bergström*, som förde protokollet.
- 34 HLA, Nederluleå kyrkoarkiv, K III:1, f.37 och f.55.
- 35 *Nordberg* 1970, s 443.
- 36 HLA, Nederluleå kyrkoarkiv, K I:1, avskrift av besiktat prot bland sockenstämmoprotokollen. Besiktningen gjordes även ur brandskyddssynpunkt med kontroll av stegar o.d.
- 37 Vid sockenstämman den 15 april 1838 framfördes att det blivit bekant att man på åtskilliga ställen, som i Skellefteå, blandade grov harts i tjäran. Ordföranden lovade, att genom en skrivelse till kontraktsprosten *Nordlander* i Skellefteå underrätta sig om "både nyttan häraf samt sätet att dermed förfara". Om blandningen var att rekommendera skulle harts inköpas, vilket också gjordes. Denna kokades sedan tillsammans med tjäran. Enl. arkitekt *Janusz Grenberger*, RAÄ, som förf. tackar för givande diskussioner, gjordes detta för att tjäran skulle få en simmig och mindre lättflytande konsistens.
- 38 HLA, Nederluleå kyrkoarkiv, N I:1, f 69 ff.
- 39 Redogörelsen för renoveringen grundar sig på program och skriftväxling i ATA:s och K-byråns arkiv samt en artikel av landsantikvarien *Gunnar Ullenius* i Norrbottens Kuriren den 24 december 1936.
- 40 Detta kan iakttagas på fotografier i Norrbottens museum, bildarkivet, tagna i samband med nedknackningen av put-sen 1954. Här kan också konstateras att översta delen av östgaveln hade murats om på 1700-talet.
- 41 *Beskow* 1955, s 49 ff.
- 42 Se ovan not 4.
- av *Eva Grenberg* 1994.
- 5 Norrbotten 1928, s 52.
- 6 HLA, Nederluleå kyrkoarkiv, K III:1, besiktat prot 1737 och 1740.
- 7 *Nordberg* 1971, s 68 ff.
- 8 *Bohrn* 1968, 447 ff.
- 9 Från bygd och vildmark 1970, s 205.

INREDNING OCH INVENTARIER, sid 103–176

KALKMÅLNINGAR, sid 88–102

- En hel del detaljer, i synnerhet på väggarna, har försvagats eller gått förlorade sedan framtagningen och restaureringen 1909. Tolkningen av en del motiv har gjorts med hjälp av fotografier från restaureringen 1909. För värdefull hjälp med den ikonografiska tolkningen av målningarna och granskningen av detta kapitel vill förf. framföra ett varmt tack till fil dr *Ingalill Pegelow*.
  - Enl. legenden var *Tomas* skicklig i byggnadskonsten och begav sig till konungen i Indien för att bygga ett palats åt denne. T. avbildas med vinkelhake eller lans.
  - Meddelat i brev från fil.dr. *Jan Raneke*, till vilken förf. vill framföra ett varmt tack för datering och korrekt beskrivning av vapnet. *Jakob Ulvsson* (örnfot) (omkr 1435–1521), ärkebiskop 1469–1514. Se närmare om ärkebiskopen i kapitlet KYRKOBYGGNADENS HISTORIA.
  - Albertus Pictor*, även omnämnd som *Albert Pärstickare* (trol. o 1440–1509/10), kyrkomålare och brodör i Stockholm. 1473–1509 nämnd som borgare i Stockholm. Ett trettiotal målningssviter av *Albert* eller hans krets är kända. Målningarna i Nederluleå omnämns som det nordligaste exemplet på målningar av *Albert* eller hans krets, se *Cornell* 1918, s 199 ff, *Lundberg* 1961, s 12 ff, *Nisbeth* 1986, 196 f. Målningarna har även behandlats i en uppsats av *Eva Grenberg* 1994.
  - Norrbotten 1928, s 52.
  - HLA, Nederluleå kyrkoarkiv, K III:1, besiktat prot 1737 och 1740.
  - Nordberg* 1971, s 68 ff.
  - Bohrn* 1968, 447 ff.
  - Från bygd och vildmark 1970, s 205.
- Nischerna på altarets framsida kan ha varit relikgömmor, se t.ex. *Hildebrand* 1898–1903, s 256. På Gotland finns högaltare utformade med en öppning på baksidan, täckt av en låsbar lucka, som leder till ett förvaringsskåp, se *Stolt* 1979, s 40. Denna funktion kan också ha varit möjlig i Nederluleå.
  - ATA, acta, Rapport av *Thomas Wallerström* 1992, Raä dnr-nr 7325/69 F.
  - Anders Hellberg*, senare *Hellberger* (1748–80), från Piteå landsförsamling, son till komministern där, lärning hos porträttmålare i Stockholm. Reste 1775 till Paris och året därpå till Västindien, där han avled i San Domingo 1780. Har även gjort målningarna på altarskåpets dörrar, se detta. *Nordberg* 1970, s 462.
  - Andersson* 1980, s 195 f.
  - För hjälp med den ikonografiska tolkningen av motiven tackar förf. fil dr *Ingalill Pegelow*.
  - För dessa uppgifter tackar förf. konservator *Peter Tångeberg*, som i samband med pågående konservering gör en omfattande undersökning och dokumentation av skåpet och dess olika delar.
  - Detta bekräfts av konservator *Peter Tångeberg*, som kunnat iakttaga Antwerpenmästarnas signatur, en avhuggen hand, på åtskilliga ställen.
  - Altarskåpet har behandlats främst av *Nordberg* 1910, s 22 ff; *d:e* 1928 och 1970, s 460 ff; *Roosval* 1934, s 315, 320; *Isaksson* 1956, s 93 ff; *Andersson* 1980, s 195 ff. Importen av nederländska (flamländska) altarskåp var koncentrerad till de första årtiondena av 1500-talet, med något exempel från slutet av 1400-talet. Av dessa finns 38 bevarade i Sverige idag och fragment finns av ytterligare fyra skåp, några kan ha försvunnit utan att lämna spår efter sig. Bland de största av dessa altarskåp, kanske det högsta, är det i Nederluleå.
  - Den rådande uppfattningen i litteraturen är att predellan skulle ha tillkommit senare. En orsak till detta är inskriften, som av en del författare tolkats som en signatur från 1602. Inskriften har ristats in med ett vasst föremål på målningen och är sannolikt sekundärt tillkommen. 1731 uppmärksammades den av *Hackzell*, se Norrbotten 1928, s 51. *Hackzell* tolkade dock inskriften till "602 Lod", en uppgift som antogs avse värdet av altarskåpet. Denna uppfattning kom sedan att upprepas i litteraturen. *Roosval* jämför denna predella med två predellor i Strängnäs och Västerås domkyrkor och vill tillskriva samtliga tre anonymmästaren *Groothes* verkstad. Någon annan datering för predellan än för altarskåpet i övrigt anför inte

- Roosval*, se *d:e* 1934, s 315 och 320. Vid ett besök i kyrkan 1936 framförde dåvarande intendenten vid Nationalmuseum, dr *Sixten Strömbom*, den bestämda åsikten att predellan målats under 1500-talets första eller andra årtionde, se *Nordberg* 1970, s 463.
- 10 *Bureus/Klemming* 1886, s 197. *Bureus* uppger även att det gavs 300 marker för tavlan i Nording: (Nordingrå). *Bureus* framför även följande jämförelse, s 223. "Altare taflan i Lule, mera kostbart än södtra Upsala taflan i Domkyrkan men inthet så dajeligha giorda beleten."
  - 11 *Lagergren* 1927, s 63.
  - 12 Motivet "Cristi födelse", som *Hellberg* fick i uppdrag att måla, har ovan tolkats som "Herdarnas Tillbedjan" då krubban saknas och Jesusbarnet återges i sittande ställning. Kanske har *Hellberg* missuppfattat en ev. förlaga.
  - 13 ATA, Ekdahls saml. A 14, f 89–92, 95, 189–192.
  - 14 *Isaksson* 1956, s 98 ff.
  - 15 *Lagergren* 1927, s 63 f.
  - 16 Norrbotten 1928, 51 f.
  - 17 *Linnæus* 1975, s 95.
  - 18 *Hülphers* 1789, s 145.
  - 19 Den gråtande Mariabilden framstår som unik. Förf. har ej kunnat finna belägg för någon ytterligare bild med denna konstruktion.
  - 20 Se not 16.
  - 21 Se not 17.
  - 22 Se not 18.
  - 23 *Stolt* 1984; *Nilsén* 1991, s 83 f. Draperier vid sidan av altaret föreskrevs i ärkebiskop *Nils Ragvaldssons* statuter från ca 1440. Stavar var då placerade i koret, vid sidan av altaret, och mellan stavnarna var draperier uppsatta. En del stavar har sekundärt förvandlats till ljusbärare. Det förekom att änglafiguerna i den ena handen höll primklockan och i den andra en ljushållare. Ljustavar med mekaniska änglar har behandlats av *Bengt Stolt* i flera artiklar 1984. *Stolt* räknar upp 25 kända kyrkor som har eller haft änglafiguerna med rörlig arm. De bevarade figurerna har daterats till 1400-talets slut eller 1500-talets första årtionden. 15 av dessa kyrkor har tillhört Uppsala ärkestift, bland dem finns även Skellefteå landskyrka.
  - 24 ATA, Handskriftssaml., brevserie I, vol 21, ant. av *Mandelgren*. *Nils Månsson Mandelgren* (1813–99), tecknare, kultur- och konsthistoriker, företog många resor för att teckna av och beskriva svenska kulturminnen samt samla in föremål.
  - 25 *Nordberg* 1970, s 482.
  - 26 Inskrifterna avser häradsckrivaren *Mårten Hackzell* och hans hustru *Anna Plantin* samt *Olof Andersson* och hans hustru *Margareta Hansdotter* från Börjelslandet, som troligen var donatorer.
  - 27 *Nils Jacobsson Fluor* (f omkr 1670), från Anundsjö sn, Ångermanland. Genom sin hustru släkt med storsnickaren *Erik Olofsson Bring*, hos vilken *Fluor* troligen gick i lära. 1694 flyttade *Fluor* till Piteå, 1697–1706 bosatt i Torneå, 1707 åter i Piteå, 1709–17 bosatt i Luleå sn, först i Antnäs sedan Sunderbyn. 1718–21 åter i Piteå, hans öden efter 1721 okända. *Fluor* utförde en rad arbeten som predikstolar och stora ramverk, främst i Torneå, Piteå, Piteå landsförsamlings kyrka (Öjebyn) och Nederluleå. Predikstolen i Nederluleå anses som hans främsta verk. *Anna-Greta Näslund* och *Ingrid Telhammer* har klarlagt *Fluors* härkomst och verksamhet, se *Näslund-Telhammer* 1986.
  - 28 *Hamberg* 1974, s 167. Uppgifterna har meddelats *Hamberg* av konservator *Frithiof Erichsson*. *Fluor* har med dessa enkla medel och denna färgställning givit en illusion av högre ståndskonstens sammanställning av t.ex. silver och ebenholts.
  - 29 Artikel sign. *Jack* i Norrbottens Kuriren den 26 juli 1960. Av denna framgår att arbetet utfördes av *Fridthiof Erichsson* med dottersonen *Peter Skate* från Hälsingborg som medhjälpare. År 1891 sågs *Erichsons* far ha arbetat med en mindre restaurering av *Flurs* verk, troligen i samband den tidigare nämnda renoveringen av predikstolen.
  - 30 *Nordberg* 1970, s 450 f.
  - 31 Norrbotten 1928, s 52.
  - 32 HLA, Nederluleå kyrkoarkiv, K III:1, besiktn prot den 20 aug 1737 och den 26 juni 1740.
  - 33 Medeltida predikoöppningar av likartad utformning finns bevarade i Munktorp i Västmanland, Vamblingbo på Gotland och Husaby i Västergötland. Se *Hildebrand* 1898–1903, s 340 ff; *Ekström* 1956; *Pernler* 1982, s 82 ff; *Nil-sén* 1991, s 192 ff.
  - 34 Meddelande i brev från fil.dr. *Jan Raneke*, till vilken förf. vill framföra ett varmt tack för datering samt en korrekt heraldisk beskrivning av vapnen.
  - 35 *Franklin* 1966, s 195 ff.
  - 36 Detaljerade uppmättn.ritn. av korstolarna och gavlarna gjordes av *Iwar Andersson* 1944, förvaras i ATA, acta.
  - 37 Inristningarna är föremål för närmare studier av *Agnes Palmgren* och *Olle Malmsten*, Luleå. Tack vare den stora personkännedom de förvärvat genom sina forskningar rörande socknen och dess invånare har de kunnat identifiera en rad initialer samt namn på präster. Under dessa ristningar finns figurristningar samt kristna symboler. Se artikel av *Janne Enbom* i Norrbottens-Kuriren den 2 okt 1997. En publicering av det undersökta materialet förbereds.
  - 38 HLA, Nederluleå kyrkoarkiv, K III:1, bänkdeln.längd 1780.
  - 39 *Bygdén* 1923, s 208.
  - 40 HLA, Nederluleå kyrkoarkiv, K III:1, bänkdelningslängd 1780, f 387. Samma indelning tillämpas i en längd från 1790-talet.
  - 41 Se not 32.
  - 42 HLA, Nederluleå kyrkoarkiv, L I b:1, bänkdelningslängd 1747.
  - 43 *Hülphers* 1758, utg 1978, s 101.
  - 44 HLA, Nederluleå kyrkoarkiv, K III:1, bänkdelningslängd den 23–24 okt 1780. Bänklängden är mycket detaljerad med angivande av namn och hemvist för ett stort antal personer samt bänkplacering. Vissa principer tillämpades så att de som tidigare suttit längre fram i kyrkan nu fick

- sina platser längre bak och tvärtom. En viss hänsyn togs också till ålder då de yngre fick lämna plats för äldre. Placeringen skedde genom kategoriindelning av besökarna. På manfolkssidan i långhuset satt bönder från olika byar och gårdar samt längre bak fjärdingskarlar, gästgivaren, postföraren och drängar till ståndspersoner. På kvinnfolkssidan var de första bänkarna avsedda för prästfruar, klockarens hustru samt änkor och barn till ståndspersoner, de övriga bänkarna för hustrur till bönderna på manfolkssidan. På södra sidan i koret hade prästen sin egen bänk och capellanerna, prästsönerna och studerande i församlingen hade sina platser i "Munkbänken". På norra sidan i koret fanns plats för klockaren, några ståndspersoner och prästens drängar samt under läktarna bondhustrur. På undre läktaren i koret satt ståndspersoners döttrar och pigor. På den övre läktaren i koret satt unga bönder samt allmogens söner, mågar och drängar. På en liten läktare vid långhusets sydsida, öster om ingången, hade de manliga ståndspersonerna sin plats. Deras hustrur hade sin plats på en motstående läktare på norra sidan. Längst bak i kyrkan fanns läktare i två våningar. På den övre läktaren, södra sidan, satt officerare och andra militära personer och deras hustrur på den undre läktaren. På den övre läktaren, norra sidan, hantverkare från olika byar samt allmogens söner, mågar och drängar över 15 år. Deras hustrur samt allmogens döttrar, sonhustrur och pigor hade sin plats på den undre läktaren. Bänklängden omfattade ca 1.300 personer, varav drygt 1.000 i långhuset och ca 280 personer på läktarna. Så många kan dock knappast ha fått plats samtidigt utan hänsyn hade tagits till kyrkoplikten och olika byarnas kyrkobesök vid skilda helger. Trängseln var dock omvittnat stor.
- 45 Stockholm, Allmänna Brandförsäkringsverket, försäkr. nr 6 (år 1782).
- 46 RA, Ecclesiastikdepartementets arkiv, konseljakt 1904 den 6 maj, nr 30.
- 47 Korskrank var vanliga inte bara under medeltiden utan även under de närmaste århundradena efter reformationen och en hel del nya korskrank tillkom. Korskrank och obelisker av samma karaktär och från samma tid som i Nederluleå finns i flera kyrkor i Övre Norrland, som i Arjeplog, Hietaniemi, Råneå och Övertorneå samt Torneå i Finland. Korskrankens liturgiska funktion och dekorativa uppgift under efterreformatorisk tid behandlas av *Hamberg* 1974, s 62 ff och *Nilsén* 1991, s 84 ff.
- 48 *Bertil Franklin* har i ett försök till rekonstruktion velat se pelaren som mittstolpe i ett korskrank. En bjälke, trabes, skulle ha vilat på denna samt två sidostolpar och ovanpå bjälken skulle triumfkrucifixet ha varit fäst, se *Franklin* 1966. Ett stort antal förmodade krucifixpedestaler finns bevarade, i synnerhet på Gotland. Kompositionen med trabes mellan stock och krucifixstam är dock ej känd från något håll, se *Nilsén* 1991, s 160 ff. En del av krucifixstockarna har omarbetats till fattigstockar, andra var försedda med bössa redan från början, se *Stolt* 1993, s 37 ff.
- 49 Se not 32.
- 50 HLA, Nederluleå kyrkoarkiv, K III:1, kyrkorådsprotokoll den 3 jan. 1779.
- 51 Disposition enl. Inventarium över svenska orglar 1990:III, s 65 f:
HV: Gedacht 16', Principal 8', Spetsflöjt 8', Oktava 4', Rörflöjt 4', Kvinta 2 ²/₃', Oktava 2', Cornett IV, Mixtur V–VII, Trumpet 16', Trumpet 8'.
RP: Gedacht 8', Kvintadena 8', Principal 4', Gedachtflöjt 4', Waldflöjt 2', Siffelöjt 1', Sesquialtera II, Scharf III–IV, Dulcian 16', Rörskalmjeja 8', Tremulant.
SV: Borduna 16', Principal 8', Spetsgamba 8', Vox celeste 8', Rörflöjt 8', Oktava 4', Traversflöjt 4', Nasat 2 ²/₃', Oktava 2', Ters 1 ³/₅', Waldflöjt 1', Mixtur V–VI, Fagott 16', Trumpet 8', Oboe 8', Tremulant.
BV: Trägedacht 8', Rörflöjt 4', Principal 2', Blockflöjt 2', Kvinta 1 ¹/₃', Cymbel III, Vox humana 8', Tremulant.
Pedal: Principal 16', Subbas 16', Kvinta 10 ²/₃', Oktava 8', Gedacht 8', Oktava 4', Koppelflöjt 4', Nachthorn 2', Mixtur VI, Basun 16', Trumpet 8', Clarion 4'.
 Koppel: I/P, II/P, III/P, IV/P, I/II, III/II, IV/II, III/I.
 999 fria kombinationer. Mekanisk. Cymbelstjärna.
 Avsnittet om orglarna har granskats och kompletterats av avd.dir. *Axel Unnerbäck*.
- 52 Disposition enl. Inventarium över svenska orglar 1990:III, s 66:
HV I: Rörflöjt 8', Principal 4', Spetsflöjt 4', Waldflöjt 2', Kvinta 1 ¹/₃', Mixtur III–IV.
BV II sv: Gedacht 8', Rörflöjt 4', Principal 2', Cymbel II, Dulcian 8', Tremulant.
Pedal: Subbas 16', Gedacht 8', Kvintadena 4', Koppelflöjt 2', Fagott 16', Rörskalmjeja 4'.
 Koppel: I/P, II/P, II/I.
 Mekanisk.
- 53 HLA, Nederluleå kyrkoarkiv, O II:2, inv 1616. Publ hos *Nordberg*, del II, 1970, s 497 ff.
- 54 *Ibidem*, s 452.
- 55 *Hülphers* 1773, faksimileutgåva 1969, s 180 o 299 f. I sin beskrivning av orgelverken i Sverige säger *Hülphers* om Västerbotten att orgelbyggaren *Petter Hansson* från Gävle satte upp orgeln i Skellefteå 1647, i Umeå landskyrka 1649 och i Piteå landskyrka 1662 och antar att orgeln i "Luleå med 7 st. förloradt, måste vara wid samma tid upsatt". Enl *Hülphers* bodde orgelbyggaren *Per Hansson Thel* i Gävle och satte upp flera verk i Norrland omkr 1660. *Nordberg* anser att orgeln tillkom 1645–48 och att *Hülphers* uppgifter syns vara oriktiga, se *Nordberg* 1970, s 453. Några uppgifter som bekräftar *Petter Hanssons* medverkan i Luleå sockenkyrka har inte heller påträffats.
- 56 HLA, Nederluleå kyrkoarkiv, K III:1, besiktnt prot 1737.
- 57 *Hülphers* 1758, utgv. 1978, s 101.
- 58 Stockholm, Allmänna Brandförsäkringsverket, försäkr nr 6 (år 1782). Orgeln värderades till 70 rdr specie.
- 59 HLA, Nederluleå kyrkoarkiv, K III:1, kyrkorådsprot, f.89.
- 60 *Johan Gustaf Ek* (1805–1877), orgelbyggare, 1819–28 elev hos *Pehr och P Z Strand*, examinerad och privilegierad 1838, verkstad i Torp. Huvudsakligen verksam i Norrland.

- se *Erici* 1965, s 279.
- 61 *Alm, Nils Oskar* (1850–1923), orgelbyggare från Boden, byggde och renoverade ett stort antal orglar i Övre Norrland.
- 62 Disposition efter 1936 års ombyggnad, enl. SAOK:s orgelinventering, ATA:
I: Borduna 16' (1862), Principal 8' (1936), Gedacht 8' (1862), Oktava 4' (1862), Spetsflöjt 4' (1862), Kvinta 2²/₃' (1862), Oktava 2' (1862), Mixtur 4 ch (1936), Trumpet 8' (1936).
II: Violinprincipal 8' (1922), Salicional 8' (1922), Rörflöjt 8' (1936), Fl. oct. 4' (1936), Nasard 2²/₃' (1936), Blockflöjt 2' (1936), Euphon 8' (1922).
Pedal: Subbas 16' (1862), Principal 8' (1862), Violoncelle 8' (1862), Gedackt 8' (1862), Korallbas 4' (1936), Basun 16' (1862).
 Pneumatisk traktur och registratur, fristående spelbord, rooseveltåldor.
- 63 För uppgifterna rörande cembalon tackar förf. organisten *Ursula Grönlund*, Gammelstad.
- 64 För materialbestämningen tackar förf. prof. *Bengt E H Loberg*. Det går ej att fastställa varifrån stenen kommit utan närmare analys. Den kan ha brutits i trakten eller hämtats från annat håll. Även om de olika delarna av funten uppvisar olika färgskiftningar kan de komma från samma stenbrott.
- 65 Både rankan och flätverket är utförda i en teknik som påminner om träsnideri, något som talar för att dopfunten kan vara ett lokalt arbete.
- 66 ATA, Ekdahls saml II B, fol 14. Av proportionerna att döma kan klotet vara det stenlot med inristningar som förvaras i vapenhuset, behandlas närmare nedan.
- 67 1 mark = 340 g. 14 marker = 4.760 g.
- 68 1 lod = 13,1 g. 46 lod = 602,6 g.
- 69 *Källström* 1939, s 217. 1 lmk (lödig mark) = 210,6 gram. 1 lod = 13,3 gram.
- 70 *Johan Gadd* (d 1770), guldsmed i Piteå, upptagen som gesäll i mantalslängden 1761, som mästare 1762, stämplade 1760–70. Änkan stämplade till 1775.
- 71 HLA, Nederluleå kyrkoarkiv, L I b:4, inv tillökn 1749–1763; L I b:5, f 31, räk 1762.
- 72 *Johan Bergman* (d 1808), guldsmed, mästare i Luleå 1790–1808. Änkan stämplade till 1838.
- 73 *Englund, Jakob Albert* (1823–1914), kyrkoherde i Nederluleå 1869–1883.
- 74 HLA, Nederluleå kyrkoarkiv, O II:2, inv 1616–1649 tillökn. Se även *Nordberg* 1970, s 501 f. "Kyrkans silver" bestod av 11 silverdalar och 28 silverskedar. Mästaren har identifierats av *Eva Bergman*, se *Bergman* 1952, s 49 f. *Caspar Rist*, guldsmed och borgare i Piteå, från 1641 känd med efternamnet Rist, verksam som guldsmed i Piteå 1639–1645, flyttade 1645 till Torneå.
- 75 HLA, Nederluleå kyrkoarkiv, K III:1, kyrkorådspot den 1 juli 1750.
- 76 *Lorens (Lars) Stabæus (Stabæus)* (d 1778), guldsmed, mästare i Stockholm 1745–1778.
- 77 *Reenberg, Zacharias*, född i Luleå socken, hovintendent, arrenderade Alkavare silvergruva 1682–86. Se *Nordberg* 1965, s 267, *d:e* 1970, s 502 f.
- 78 *Jöns (Johan) Ekman* (1732–90), inskr. hos guldsmeden *Lars Stabæus* i Stockholm 1761–63, guldsmed i Luleå 1765, stämplade till 1773.
- 79 Se not 72.
- 80 *Persson, Nils* (f 1752), son till nämndemannen *Per Larsson* i Börjelslandet. *Nordberg* 1970, s 503.
- 81 *Olof Hellbom (Hällbom)* (d 1818), guldsmed, mästare i Stockholm 1794–1818.
- 82 *Månsson, Måns* (1736–1809), bonde, från Alvik. *Nordberg* 1970, s 503.
- 83 *Nordberg* 1970, s 501, *Bergman* 1952, s 44. *Daniel Trendelborch* (d 1676), guldsmed i Luleå 1636–52, stadsskrivare 1650.
- 84 Oblatasken upptas i kyrkans inventarium första gången år 1806, bland "Bläcksaker", se HLA, Nederluleå kyrkoarkiv, K III:1, inv 1806. Den benämns som "gl" (gammal) 1832, se HLA, Nederluleå kyrkoarkiv, N I:1, beskr 1832. Den försilvrades omkr. 1900, omnämns 1902 som "1 gammal oblatask af jernbleck (försilfrad)", se Nederluleå kyrkoarkiv, N III:1, inv bok 1877–1929.
- 85 *Hans Eriksson Nordwall* (d 1762), guldsmed, mästare i Stockholm 1718–62.
- 86 1913 stals kalken vid ett inbrott men kom tillrätta. Kalken var då skadad och noden bortbruten. Denna rekonstruerades efter en minnesteckning när kalken renoverades 1930. *Nordberg* 1970, s 500 f.
- 87 Se not 72.
- 88 Se not 78.
- 89 *Nordberg* 1970, s 497 f; *D:e* 1965, s 120. *Christofer Nicolai* (d 1625/26), bördig från Ångermanland, komminister där 1563–1607, kyrkoherde i Jokkmokk 1607–17, sedan bosatt på sitt hemman i Bredåker, upptagen i borgarlängden i Luleå 1623.
- 90 *Sigfrid Carlenius d.y.* (1732–90), guldsmed, mästare i Torneå 1754, handlande, rådman. Se *Borg* 1935, s 379 f.
- 91 *Olof Forsberg* (1777–1847), guldsmed, mästare i Luleå 1805–47, bisittare, rådman.
- 92 Gåva 1969 från *Ebba Söderquists* dödsbo, till minne av enspännaren *Emanuel Östling*, som fått bågaren till minne av *Carl XIV Johan*.
- 93 *Bureus/Klemming* 1886, s 26 o 30. Det sägs visserligen att kronorna hade fem ljus vardera, men det behöver inte innebära att de inte hade plats för fler ljus. En av kronorna hade skänkts av "her Anders", dvs *Andreas Petri Grubb* (1525–1611), kyrkoherde och prost, verksam i Luleå 1569–1611. Då herr Anders miste all sin egendom genom våld vid prostgården 1588, är det möjligt att ljuskronan skänktes före detta tillfälle. *Bygden* 1923, s 198 f.
- 94 Se även nedan, gravsten nr 5, not 163. *Nordberg* 1970, s 492.
- 95 *Johan Fahlsten* (1722–67), Stockholm, gelbgjutare, klockgjutare, mästare omkr 1740, ålderman 1749.
- 96 *Nordberg* 1970, s 485.

- 97 *Andreas Canuti Gevaliensis* (d 1649), kyrkoherde i Nederluleå 1626–49). *Bygdén* 1923, s 202 f.
- 98 HLA, Nederluleå kyrkoarkiv, L I b:4, Donationer 1735–1750. *Nordberg* 1970, s 488. *Pehr Larsson* (d 1795), nämndeman och hans hustru *Brita Persdotter* (d 1782), från Börjelslandet, fick till skänks sin gravplats i kyrkan ”vid kordörren intill prosten Renmarcks”. *Gerhard Meyer (Meijer) d.y.* (1704–84), styckgiutare, mästare, Stockholm. Omfattande egen verksamhet. (Sv. biogr. lexikon).
- 99 *Bureus* 1886, s 26 och 30. *Bureus* säger att ”her Anders”, kyrkoherden *Andreas Petri Grubb*, hade skänkt den ena kronan och några bönder de andra två kronorna, en uppgift som återkommer i inv 1616. *Bureus* säger visserligen att kronorna hade fem ljus, men det utesluter inte att kronorna hade plats för fler ljus.
- 100 Antependier med samma motiv finns i Roslagskulla kyrka och Tyska kyrkan, Stockholm. För detta påpekande tackar förf. 1:e antikvarie *Margareta Ridderstedt*, RAÄ, som granskat textilavsnittet och framfört värdefulla synpunkter. För hjälp med kompletterande uppgifter rörande kyrkans textilier vill förf. tacka fru *Anna Björkman*, Gammelstad.
- 101 *Nordberg* 1970, s 510 f.
- 102 ATA, Nederluleå kyrka, Pietas rapport nr 42/1909; *Branting-Lindblom* 1929, s 45, pl 145; *Ullenius* 1929, s 50 f; *Nordberg* 1970, s 505. Hemmansägaren *Johannes Johansson Näsberg* i Rutvik utanför Luleå överlämnade 1909 broderiet som gåva till kyrkoherde *Nordberg*. Bårdstyckena var då hopsyddas och väl bibehållna. Broderiet förvarades i prostgården i Nederluleå till 1954 då det överlämnades till kyrkan. Broderiet fanns i kyrkan 1777 tillsammans med den trasiga korkåpan (inv), men har troligen sedan skänkts bort eller försålts. Förhoppningsvis kan ännu ytterligare delar av broderiet finnas i behåll.
- 103 *Estham* 1974, s 56 ff. Mässhakarna får här en utförlig behandling. Pärstickarens namn och hemort är ej känd för den grupp som mässhaken i Nederluleå tillhör. *Estham* framför dock Gävle som en tänkbar hemort med hänsyn till broderiernas yrkesmässiga utförande och stadens betydelse även i kyrkligt avseende.
- 104 *Brita Plantin* (f 1660-t), dotter till *Nicolaus Plantin* (1629–85), kyrkoherde i Nederluleå 1681–85, och *Christina Steuch* (1642–1718), gift 2:o med *Esaias Graan* (o 1620–1695), kyrkoherde i Nederluleå 1686–95, efterträdde nämnde *Plantin*. Ett likartat motiv, daterat 1686, finns på en mässhake i Piteå stads kyrka. Unikt för båda dessa broderier är motivet med Christi vapen, pinoredskapen samlade till en sköld. Enl *Estham* är broderierna utförda av samma hand, se *Estham* 1974, s 109 f och 204. Mässhaken i Piteå skänktes 1686 av *Olaus Graan* (1618–89), kyrkoherde i Piteå landsförsamling 1656–89, bror till nämnde *Esaias Graan* i Nederluleå och gift 1:o med *Anna Steuch* (1636–62), syster till *Christina Steuch* i Nederluleå. Ytterligare ett verk av samma brodör är sannolikt den broderade altartriptyken i Rödkallens kapell, Nederluleå socken, nu i Norrbottens museum, enl *Estham* 1974, s 110.
- 105 HLA, Nederluleå kyrkoarkiv, L I:b 5, räk 1846. Här redovisas utgifter för ”gamla Messhakens reparation”. Det kan knappast röra sig om någon annan mässhake än denna. I inv 1806 uppges den vara röd och i inv från 1859 och framåt är den ”gammal svart”.
- 106 *Nils Larsson* (1734–1806), bonde, Sundom n:o 3. *Nordberg* 1970, s 505.
- 107 *Rudolf Gowenius* (1896–1960), född i Öjebyn, student i Luleå, bosatt i Paris 1923–39. Känd för sin teknik att måla med lasurfärger på silkessammet utan att sammetslystern försvinner och färgerna blir stumma (notering på etikett).
- 108 HLA, Nederluleå kyrkoarkiv, K I:2, st prot 1831; *Nordberg* 1970, s 510.
- 109 *Jacob Arendtsson Renmarck* (1691–1755), kyrkoherde i Nederluleå 1737–55, gift 1:o 1723 med *Anna Catarina Wänman* (1704–53).
- 110 I Råneå kyrka finns en senmedeltida, röd mässhake av sammet med broderier och försedd med ett vapen bestående av rött fält med sparre av silver. I litteraturen, av *Nordberg* och andra, anses den ha tillhört Nederluleå kyrka. Något belägg för detta har inte anförts och har inte heller påträffats. Enl kyrkans inventarieförteckningar försvann inte någon mässhake från kyrkan tiden 1616–1777.
- 111 *Frans Crusebiörn* (1605–1654), landshövding i Västernorrland och Västerbotten 1641–52. *Elgenstierna* II, s 125; *Nordberg* 1970, s 156.
- 112 *Johannes Joh. Antheilius* (1618–73), kyrkoherde 1656–73, ligger begravd i kyrkan. *Bygdén* 1923, s 204 ff, *Nordberg* 1970, s 668 ff.
- 113 *Slessing*, fint tvåskäftat lärfat av ett slag som urspr. tillverkades i Schlesien. *Knyttning*, knypplad spets.
- 114 HLA, Nederluleå kyrkoarkiv, L I b:4, donationer 1735–50. *Nordberg* 1970, s 508.
- 115 *Lars Wallman* (f 1697), kronobefallningsman, Sunderbyn. Gift med *Catharina Frosterä* (f 1701), från Uleåborg. *Nordberg* 1965, s 135.
- 116 HLA, Nederluleå kyrkoarkiv, O II:2, f 110, tillökning 1616–49. *Johannes Nicolai Lang* (d 1655), andre komminister i Nederluleå 1626–54, utnämnd till kyrkoherde i Råneå 1654.
- 117 HLA, Nederluleå kyrkoarkiv, L I b:4, Donationer 1735–50. Om *Lars Wallman*, se not 115.
- 118 Trol. är det denna som avskrivs 1832 och då uppges den vara av ”Cambrits” (inv). *Cambrik, kambrik*, fin linnevävnad.
- 119 HLA, Nederluleå kyrkoarkiv, O II:2, tillökning 1616–49. *Andreas Canuti Gevaliensis* (d 1649), kyrkoherde 1626–49, begravd i kyrkan. *Bygdén* 1923, s 202 f; *Nordberg* 1970, s 662 ff.
- 120 *Ibidem*. Beskrivningen av dukarna talar för att nattvarden delades ut vid ett bord framför altaret och att något altarskrank ännu ej tillkommit.
- 121 Vid sin visitationsresa 1585, då även Luleå besöktes, presenterade ärkebiskopen *Andreas Laurentii Björnram* visitationsartiklar, grundade på föreskrifter från Johan III. Där står bl.a. ”For altaret skall giööras ett långt säthe och haf-

- fuas ett reent handkläde ther uppå, att communicantes måge therfore nedherfalla." Se *Linderholm* 1911, s 15; Kyrkohistorisk årsskrift 1911, s 99. De ovan nämnda dukarna talar för att nattvarden delades ut vid ett bord. Benämningen "pallen" från 1681 och klädets fastsättande vid detta talar för att ett altarskrank med knäfallspall eller -bänk nu kan ha tillkommit.
- 122 Klädet skänktes av änkan till handelsmannen *Michel Björnsson Burman*, Stockholm, svärmor till *Olaus Svenonius Bidenius* (d 1679), kyrkoherde 1675–79, som ligger begravnen i kyrkan, se nedan Gravhäll nr 8, not 167. Troligen skänktes klädet i samband med dennes bortgång.
- 123 *Kammarduk*, fin linneväv.
- 124 Det har ej gått att utröna vilket av de båda kalkkläderna, det blå eller det svarta, som överfördes till Överluleå kyrka 1831, då någon färg inte nämns och det kvarvarande kalkklädet resterande tid endast betecknas som "gammalt".
- 125 *Sänckte* = broderade.
- 126 *Johan Månsson Fordell*, blev borgmästare i Luleå (nuv. Gamla staden) 1641. Hans gravsten finns bevarad i kyrkan. *Nordberg* 1970, s 111 f.
- 127 Ang. handklädernas funktion, se ovan Altarringsdukar, not 121.
- 128 För denna tolkning tackar förf. antikvarie *Mari-Louise Franzén*.
- 129 Norrbotten 1927, s 63; *Hackzell* 1731, Norrbotten 1928, s 51.
- 130 *Flogeel*, *flogel*, *flöjel*, äldre benämningar för sammet.
- 131 *Johan Peter Eurén* (1780–1830), vice pastor och kyrkoherde i Nederluleå 1822–30. *Bygdén* 1923, s 215.
- 132 *Pehr Calwagen* (1789–1865), kyrkoherde i Nederluleå 1833–65.
- 133 *Röcklin*, ett liturgiskt plagg som bars ovanpå pälskläder i de kalla kyrkorna under vintern. Röcklinet liknar mässskjortan men bars fritt nedhängande utan mässkärp.
- 134 *Christopher Nicolai*, andre komminister i Luleå 1593–1607, kyrkoherde i Jokkmokks lappmarkspastorat 1607–17. Till Jokkmokk hade tydligen lånats ut en "röd-blommerat" mässshake (försvunnen, nr 3) och en mässskjorta (inv 1616). Mässshaken återkom av allt att döma till moderkyrkan. Se även not 89.
- 135 *Gyllenduk*, tyg med invävda guldtrådar.
- 136 *Jöns Dageson*, från Råneå, blev 1621 Luleå stads förste borgmästare. *Nordberg* 1970, s 506.
- 137 Benämningen "mässskjorta" används i inv. förteckningarna från 1749, dessförinnan kallades de "messeserkar".
- 138 *Utkastat* = broderat
- 139 *Cartek*, ett slags sidentyg.
- 140 *Zindeel*, *sindel*, ett slags sidentyg.
- 141 *Måns Jacobson*, var rådmann 1623, en tid senare borgmästare. *Nordberg* 1965, s 110.
- 142 Den term som hela tiden används i inventarierna är "bårkläde".
- 143 *Nordberg* 1970, s 507.
- 144 *Sigrid Wänman f. Sahlin*, gift med prosten *Carl Wänman* i Nederkalix, svärmor till *Jacob Arentsson Renmarck* (1691–1755), prost i Luleå pastorat 1737–55.
- 145 *Dorothea Bolander*, gift med *Hans Bolander* (1702–50), organist 1744–50, även verksam vid kyrkans reparation.
- 146 *Nordberg* 1970, s 507. Här står: "Numera användes ett svart kläde utan utsmyckning." Uppgiften härrör sannolikt från tiden före 1928, då första upplagan av boken utgavs.
- 147 *Bureus/Klemming* 1886, s 223. "Kors medh phanar" fanns även i Lövånger, Piteå och Torneå.
- 148 *Branting* 1920, s 162 ff. *Nordberg* 1970, s 484.
- 149 HLA, Nederluleå kyrkoarkiv, L I b:4, Donationer 1735–50. *Lars Ersson Sundbom*, byggmästare, från Mått-sund, ledde ombyggnads- och reparationsarbetena vid kyrkan i mitten av 1700-talet.
- 150 *Lars Hindrich Wallman* (1731–1820), kronobefallningsman, assessor, bosatt i Gamla staden.
- 151 Biografiska uppgifter, se KYRKOGÅRDEN OCH DESS BYGGNADER, gravsten nr 2, not 19.
- 152 *Nordberg* 1970, s 721 f. En del av poemet finns återgivet här.
- 153 *Näslund – Telhammer* 1986, s 12 f. Biografiska uppgifter om *Fluur*, se Predikstolen, not 27. Epitafiet tillhör samma grupp konstverk som predikstolen i sin ursprungliga utformning och ramarna till Hedengrahnstavlorna, behandlas nedan, samtliga är verk av *Fluur*.
- 154 *Brandt* 1947, 48 ff. Monogrammet C användes både av Karl XI och Karl XII. Dateringen har gjorts på grundval av föreskrifter som förnyades av Karl XII. *Ringkragen* var ett befälstecken, känd i Sverige från 1600-talets början. 1792 avskaffades ringkragarna, men återinfördes 1799 som tecken för de officerare som voro kommenderade på vakt, en förordning som fortfarande gäller. Benämningen ändrades till vakt- eller dagbricka. Ringkragen i Nederluleå är enl. *Brandt* den enda kända ringkragen i Sverige från Karl XII:s tid. För värdefulla upplysningar kring värjan och ringkragen vill förf. tacka 1:e intendent *Bengt Hermansson*, Armémuseum, Stockholm.
- 155 *Nordberg* 1970, s 486. *Adam Gustaf Muhl (Mühle)* (1653–1714), född i Narva, son till *Wilhelm Muhl*, överste och kommandant i Narva, och *Sibylla Sofia von Gröpingen*. Gjorde militär karriär vid kavalleriet, 1693 adlad, 1703 överste för Viborgs läns fördubblingskavallerireg., 1704 avsked (*Elgenstierna* V, s 294 ff).
- 156 För bestämningen av materialet i gravstenarna tackar förf. prof. *Bengt E H Loberg*, Gammelstad.
- 157 Texten i den yttersta raden är numera oläslig, men tecknades ned av *J A Ekdahl* vid sitt besök i kyrkan 1827 och återges här. ATA, Ekdahls saml. A 14, f 108.
- 158 *Andreas Perri Grubb* (1525–1611), kyrkoherde i Luleå socken 1569–1611. *Johannes Joh. Anthelius* (d 1673), kyrkoherde i Luleå socken 1656–73. *Bygdén* 1923, s 198 f och 204 f.
- 159 *Andreas Canuti Gevaliensis* (d 1649), kyrkoherde i Luleå socken och lappmark 1626–49. Gift 1:o med *Maria Johansdotter*, 2:o med *Birgitta Köniksdotter*. *Bygdén* 1923, s 202 f; *Nordberg* 1933.

- 160 *Johan Månsson Fordell*, borgmästare 1641, kyrkans sexman ännu 1654 och 1669, gift med *Ingeborg Jönsdotter*. Stenen är svårtillgänglig och uppgifterna om inskrifterna har hämtats från *Nordberg* 1965, s 111 f och *d:e* 1970, s 492. Det var *Nordberg* som anträffade stenen i Persön 1925 och föranstaltade om att den återfördes till kyrkan, se brev i ATA.
- 161 ATA, Ekdahls saml. A 14, f 108.
- 162 *Jonas Jonæ Turdinus (Trast)* (d 1654), pastor i Luleå stads- och landsförsamling 1651–54. *Bygdén* 1923, s 203 f.
- 163 *Erik Nilsson Höijer* (d 1687), handelsman, borgare på 1640-talet, rådman 1650. Gift 1:o med *Anna Dagesdotter* (d 1661). Vid hennes död skänktes en ljuskrona till kyrkan, se Ljuskrona nr 2. Stenen kom till 1658 då ett av parets barn dog. *Nordberg* 1965, s 109 f och *d:e* 1970, s 492.
- 164 *Hans Jacobsson Ruth* (d 1660), rådman, borgmästare. Gift med *Sigrid Pedersdotter*. *Nordberg* 1965, s 115 och *d:e*, s 492.
- 165 Då stenen ej är tillgänglig för närmare studier har uppgifterna hämtats från *Nordberg* 1970, s 492 f.
- 166 *Nordberg* 1970, s 492 f.
- 167 *Olaus Svenonis Bidenius* (d 1679), kyrkoherde 1675–79. *Bygdén* 1923, s 206 f; *Nordberg* 1970, s 492, 673 ff.
- 168 Nederluleå kyrkoarkiv, N I:1, vis prot 1907; ATA, acta, Nederluleå kyrka, rapport sammanställd 1992 av *Thomas Wallerström*, dnr 7324/69 F. Undersökningen gjordes årsskiftet 1969–70 under ledning av 1:e antikvarie *Kjell Lundholm*, Norrbottens museum. Då några avvägningar inte gjordes och dokumentationen delvis får betraktas som bristfällig, går det ej alltid att fastställa var fynden gjorts eller relationen mellan fynd och fasta lämningar. I synnerhet gäller detta det stora antalet mynt, 237 st, av vilka fyra är från tiden ca 1430–1520, resten från 1520–1882. Flertalet mynt påträffades framför altaret eller i sakristian. Även knappar och poletter påträffades tillsammans med mynten. Till fynden hörde även kisthandtag och beslag, dock utan uppgifter om härkomst. Myntbestämningarna har gjorts av *Monica Golabiewski* vid Kungl. Myntkabinettet. Mynten har konserverats och fynden tillförts Norrbottens museum. Då grävningen gjordes för att bereda plats för nya värmekulvertar togs de fasta lämningarna bort. De skelettdelar som påträffades återbegravdes efter undersökningens slut.
- 169 *Ibidem*. Den döda svept i tyg, klädseln på magen sammanknuten med en rosett. På undersidan består svepningen av papper. Höger hand knuten kring en liten krans gröna, flikiga tygblad. Spets och hätta. Kraniet välbevarat. Enl. anteckningarna fanns även glaspärlor, 2 cm stora, träd på en tråd.
- 170 *Ur Nordberg* 1970, s 493, meddelande genom en sagesman: ”Han var lagd i en kista, som invändigt var bestruken med beck och i vilken var ymnigt med kalk. Liket, som var ganska väl konserverat, hade mörkrött hår och över huvudet en kalott, i vilken även var kalk. Barnen hade svepts i sidan, rödbrun och blå sammet, spetsar och konstgjorda blommor. Ett av dem hade över pannan ett diadem av sköra pärlor.”
- 171 Förf. tackar prof. *Phebe Fjellström*, Uppsala, som har tolkat ristningen som en hanseatisk kogg, använd under medeltiden och 1500-talet, och i brev meddelat intressanta synpunkter ang. ristningar. Tecknen är ej samiska och samerna ristade inte heller i sten. Fil.dr. *Sibylla Haasum*, Sjöhistoriska museet, motsäger inte att det kan vara en skeppsristning, men anser att fartygstypen är svårt att fastställa och datera.
- Det mellersta tecknet, ”bomärket”, för tanken till runkalendrarna. Vid en genomgång av litteraturen om dessa har tecknet ej kunnat återfinnas, även om vissa likheter finns med tecknen för en del högtidsdagar, se *Lithberg* 1934; *D:e* 1953; *Granlund* 1973. Ett likartat märke, utgörande ägarens bomärke, har påträffats på en medeltida runstav i Nyköping, se *Svärdström* 1966. De båda märkena, i Nyköping och Nederluleå, har en korsformig grundform och en sammansatt karaktär, som vittnar om en utveckling under generationer. Korsformen talar för att ägaren kan vara av prästsläkt.
- Skeppsbilder, ristade i putsen, är kända från åtskilliga kyrkor på Gotland. Ett flertal av dessa, t.ex. i Ala, Fide och Lye kyrkor, är av likartad karaktär som på stenen i Nederluleå, även om dessa ristningar i puts är utförda med fler linjer än ristningen i granit. Se *von Busch – Haasum – Lagerlöf* 1993.
- 172 *Olaus Magnus* 1555, utg i sv. översättning 1909, Första boken, s 22. *Granlund* har i sin kommentar till boken tolkat hjulet som en kompassros, som ”råkat få tretton streck”, se del V, s 17. Linan från hjulet till båtens rå (horisontell stång för fäste av seglet) talar dock för att det är fråga om ett vindspel.
- 173 Nederluleå kyrkoarkiv, N III:3, skriftväxling angående stenen, bl.a. redogörelse av professor *Helmer Tegengren* i Åbo från sitt besök i Nederluleå kyrka sommaren 1956 och hans teorier om stenen.
- 174 *Hackzell* 1731, sv. översättning i Norrbotten 1928, s 38. Stenen kallas i senare handlingar (se not 173) ”karbunkelsten”. *Karbunkelsten*, eg. ”glödande kol”, äldre benämning på vissa röda ädelstenar, som ansågs lysa i mörkret, även använt i arkaiserande eller poetiskt språk. Enl. sägen ska det ha funnits två karbunkelstenar inmurade i Mariakyrkan i Visby, ”vilka om natten lyste så klara som solen om dagen” (Ordbok över svenska språket, del XIII).
- 175 *Lagergren* 1927.
- 176 *Linnæus* 1975, s 94 f.
- 177 Båda stenkloten är av kalksten och anses vara gravklot från folkvandringstid (ca 400–700). Klotet i Jäder är 42 cm i diam. och försett med en sekundär runinskrift. Det sitter i södra långhusmuren och en rik sägenbildning finns om detta klot, se *Flodin* 1989, s 58. Klotet i Toresund, som har inristade geometriska mönster, sitter i tornets sydmur, se *Schnell* 1963, s 9.
- 178 *Johannes Unæus* (1667–1735), kyrkoherde och prost i Luleå pastorat 1706–35. För en utförlig biografi se *Nordberg* 1970, s 67 ff.

- 179 Angivelsen för prostens dödsår, 1745, måste ha tillkommit i efterhand och då blivit felaktig.
- 180 *Peter (Petter) Bergström* (d 1749), från Stockholm, tillhörde Stockholms målareämbetet, från 1733 känd i norra Sverige och Finland där han utförde ett stort antal religiösa målningar, se *Ehrnrooth* 1970. *Bergström* har bl.a. målat en tavla, Korsfästelsen, i Rödkallens kapell 1737.
- 181 *Erik Henriksson Benzelius* (1632–1709), från Bensbyn, ärkebiskop 1700–1709. För en utförlig biografi se *Nordberg* 1970, s 821 ff.
- 182 *Erik Benzelius d.y.* (1675–1743), son till föreg. Utänämnd till ärkebiskop 1742 men hann ej tillträda ämbetet innan han dog. *Nordberg* 1970, s 829.
- 183 *Henrik Benzelius* (1689–1758), son till *Erik Benzelius d.ä.* Ärkebiskop 1747–58. *Nordberg* 1970, s 829.
- 184 *Lindqvist, Carl Magnus* (1884–1977), konstnär, född i Umeå, utb. vid Konstakademien 1906–09, studier i Berlin och Paris. Verksam i Västerbotten, främst landskap, porträtt och figurmåleri (Norrländsk uppslagsbok 3).
- 185 *Hedengrahn, Ambrosius* (1660–1741), f i Hedemora, kanslist i Kgl Majt:s kansli, tecknare och kopparstickare. Tecknade ett stort antal minnestavlor, vilka graverades av honom själv, *Erik Geringius* och *Claude Haton*. Dessa tavlor utfördes till äminnelse av 100-årsminnet 1693 av Uppsala möte, *Karl XI:s* begravning 1697, segern vid *Narva* 1700, återställandet av religionsfriheten i Schlesien 1707, 200-årsminnet 1717 av reformationen samt 1721 och 1730 av den rena evangeliska lärans predikande i Norden. Det karaktäristiska för H:s graverade ramverk kring texten på dessa minnestavlor är att hela ornamentiken är ritad med en enda, sammanhängande linje. Minnesbladen spreds till så gott som alla landets kyrkor. (Svk, Öland, Runstens kyrkor, vol 188, not 74). Den rika utformingen av kopparstickan framgår av ett exemplar i Kungl. Biblioteket, publ. hos *Åman* 1991, s 197.
- 186 *Näslund – Telhammer* 1985, s 12 f. Biografiska data se a.a. och *Predikstolen*, not 27.
- 187 Enl. uppgift av konservator *Frithiof Erichsson*, hos *Hamberg* 1974, s 167, var *Fluurs* arbeten urspr. stofferade endast med krita och kimirök och hade stora obehandlade träpartier, se ovan *Predikstolen*, not 28.
- 188 *Åman* 1991, s 196. Innan *Fluur* flyttade till Luleå socken 1709 hade han 1707 utfört stora ramverk till två *Hedengrahnst*avlor i Piteå landsförsamlings kyrka, se *Näslund-Telhammer* 1986, s 9 ff. *Fluurs* läromästare, storsnickaren *Erik Olofsson Bring*, gjorde 1697 en ram till ”Jubelfesttaflan” i Själevads gamla kyrka och före 1700 en motsvarande ram till Anundsjö kyrka i Ångermanland. Av dessa finns endast en basunblåsande ängel från Anundsjö bevarad, se *Hamberg* 1974, s 97 ff.
- 189 Minnestavlan och symboliken hos ramverket har utförligt behandlats av *Hamberg* 1974, s 114 ff. Hönan får ses som en Kristussymbol, enl texten i Matt. 23:37.
- 190 *Nordberg* 1970, s 484 ff. Översättningen av de latinska citaten har hämtats från *Nordberg* för båda denna och de följande minnestavlorna.
- 191 Biografiska data rörande *Berghem*, se KYRKOGRÄDEN OCH DESS BYGGNADER, gravsten nr 2, not 19.
- 192 Översättning hos *Nordberg* 1970, s 485. *Varna*, stad vid Svarta havet. Här stod 1444 ett betydelsefullt slag då en korsfararhär, ledd av ungraren *Janos Hunyadi*, led ett förkrossande nederlag mot turkarna. Detta distikon (verspar) bygger på bokstavsleken *Varna – Narva*.
- 193 *Jacob Lindbaum (Lindbom)* (1662–1721), regementsskrivare. Gift med *Margareta Forsman*, från Råneå. Paret skänkte 1707 tre eller fyra ljusplåtar till kyrkan, se Ljusplåtar nr 1–3 samt överfört till Överluleå kyrka, Ljusplåt nr 1.
- 194 *Nordberg* 1970, s 486. Även översättningen hämtad härifrån.
- 195 UUB, handskriftssamlingen, inkunabel 33:136 a. Boken har behandlats av *Collijn* 1912, s 151 ff; *Nordberg* 1928, s 120 ff; *D:e* 1970, s 523 ff.
- 196 På en lös lapp i boken står texten: ”Psalterium latinum cum canticis. Tryckt av Bartholomeus Ghotan i Lübeck efter 1481 eller i Stockholm 1487. Inköpt till Nederluleå kyrka, Gammelstad, vars kyrkoherde Sverker har gjort en anteckning däri år 1492. Exemplar av denna bok fanns i många svenska kyrkor. Flitigt begagnad är de nu alla defekta. Detta exemplar kompletterades ur exemplar i Kungl. Biblioteket och bands om med ny rygg 1960. Tillhör numera Universitetsbiblioteket i Uppsala (33. 136 a).”
- 197 *Sverkillus Olavi*, kyrkoherde i Luleå 1481–1502, var åren 1497–99 även Uppsala domkyrkas syssloman. *Bygdén* 1923, s 194 f.
- 198 *Nordberg* 1928, s 122 f. 1806 visiterades kyrkan av biskopen i Härnösand, *Carl Gustaf Nordin*. Då denne var en passionerad handskriftssamlare och bibliofil är det möjligt att han tog med sig boken. 1812 inköptes biskopens handskriftssamling av kronprins *Karl Johan*, som 1814 donerade den till Uppsala universitetsbibliotek och psalteriet följde då sannolikt med.
- 199 Mäster *Mathias*, kyrkoherde i Luleå socken 1527–50. *Bygdén* 1923, s 195.
- 200 *Anders Gröning* (d 1715), postmästare, sockenskrivare och vägfogde, se *Nordberg* 1965, s 129. Sigillen graverades av guldsmederna. *Hans Jönsson* kan ha arbetat som guldsmed men ej utnämnts till mästare, då han ej återfinns bland kända guld- och silversmeder.
- 201 *Nordberg* 1949, s 7 ff. *Nordberg* har här utförligt behandlat sockensigillens historia. Det sigillavtryck från 1590-talet som publiceras hos *Nordberg*, a.a. s 11, härrör från samma sigill som avbildningen från 1611 på försättsbladet i denna bok.
- 202 *Aquamanië*, vattenbehållare, ur vilken göts vatten över prästens händer när han gjorde en rituell tvagning inför förrättandet av mässoffret. Till dessa kärl hörde även ett fat, över vilket prästen skulle hålla sina händer, se *Hildebrand* 1898–1903, s 537 ff. I kyrkans inv 1616–1806 finns ett mäsingsbäcken upptaget, i ett par fall omnämnt som ”1 Messingz bäcken medh messingz tråå öfwer” (inv 1681–97). Det kan vara kannan med tillhörande fat som

- avsågs.
- 203 Det tingshus där stolen ursprungligen hade sin plats stod nordväst om kyrkan. Det uppfördes trol. omkr. 1820, ombyggdes 1845 och i början av 1900-talet samt revs 1962. Stolen överlämnades till kyrkan när kommunen fick en ny förvaltningsbyggnad 1944. *Nordberg* 1965, s 320 f.
- 204 *Nordberg* 1970, s 495.
- 205 *Straffstock*, av trä, bestod av två delar, hopfällbar med hål för fötterna. Var placerad utanför kyrkan. *Pliktvall*, ”föremål av trä (bräder) som vanligen hade form av en trappa med två eller tre trappsteg och på vilket en person som skulle undergå kyrkoplikt hade att ta plats och där han (hon) fick schavottera, vanligen stående el. knäböjande under gudstjänsten.” (Ordbok över svenska språket).
- 206 *Reinhold Steger*, länsman, lappfogde. Hans änka ”Hustru Marit” var 1626 ”stadigt boende i staden”. *Nordberg*, 1965, s 120. Prisuppgiften i samband med donationen talar för att verket var nyttillverkat. *Segherwårck, segerverk, säjarverk* = urverk. *Säjarmakare* = urmakare. *Säjare* = visare, av tyskans *Zeiger*. (*Dahlgren*, Glossarium).
- 207 Urverket återfanns vid restaureringen 1969 i ett oäventryt utrymme under läktaren. Denna läktare uppfördes 1862 och revs 1969–71. Uret överfördes till Norrbottens museum. För värdefulla upplysningar om uret och givande diskussioner rörande de övriga urverken tackar förf. arkivförreståndare *Carl-Uno Hanno*, Luleå.
- 208 Texten till inskrifterna har hämtats ur *Lindström* 1949, s 191 f samt jämförts med nedteckningar från andra tider.
- 209 Dessa samt andra uppgifter om klockorna har meddelats av ing. *Ingvar Rohr*, Lindome, som för RAÄ upprättat ett ADB-register över landets kyrkklockor.
- 210 *Nordberg* 1970, s 437 f. *Fusa* = gjuten. Stapelstadsvikt (med denna måttenhet vägdes bl.a. järn- och koppardetaljer): 1 skeppund = 20 lispund, 1 lispund = 20 skålpund; 1 skeppund = 136 kg, 1 lispund = 6,8 kg, 1 skålpund = 0,340 kg. För dessa viktuppgifter tackar förf. ing. *Ingvar Rohr*.
- 211 *Gerhard Meyer (Meijer) d.y.* (1704–84), klockgjutarmästare 1723. *Meyer* övertog 1728 Kungl. Styckgjuteriet i Stockholm. Storklockan i Nederluleå är *Meyers* största bevarade klocka i bruk, enl. uppgift från ing. *Ingvar Rohr*. Ett annat verk av samme klockgjutare, Storklockan i Katari-na kyrka, Stockholm, är större med en vikt av 4.063 kg, bevarad men skadad och ej i bruk efter branden 1992. *Meyer* gjorde även den sjuarmade ljusstaken till kyrkan 1747, se ovan Ljusredskap, Ljusstakar nr 1.
- 212 *Nils Petter Linderberg* (1811–83), från Sundsvall, klockgjutare, mästare 1837. *Linderbergs* klockgjuteri var ett familjeföretag, som drevs i fem generationer åren 1760–1897.
- 213 HLA, Nederluleå kyrkoarkiv, K III:1, f 456 f, prot. från häradsrätten.
- 214 ATA, *Ekdahls* saml A 14, f 110. *Carl Fredrik Grönwall* (d 1815), Stockholm, klockgjutare, mästare 1791, älderman 1812.
- 215 Denna bevarade klämtanordning förefaller vara unik. Ing. *Ingvar Rohr* har meddelat att han vid sin inventering av rikets alla kyrkklockor och dess kringutrustning inte har påträffat någon liknande anordning. Bruket av klämtning behandlas av *Bringéus* 1958, s 48 ff. Förutom i kyrkliga sammanhang kunde klämtning förekomma i alarmerings-syfte, främst vid eldsvåda och skogsbrand.
- 216 *Bringéus* 1958, s 35 ff. Dragnig med rep är den äldsta klockringningsmetoden. Trampringningen var känd i Sve-rige på 1500-talet men finns inte belagd förrän på 1700-talet, omtalas t.ex. i Dalarna på 1760-talet. *Bringéus'* undersökning omfattar dock inte de nordligaste landska-pen. En ofta förekommande utgift i Nederluleå kyrkas räkenskaper är inköpet av hudar (häst- och kohudar) till klocktampar. Från 1760-talet kom även tågvirke och tross till användning vid sidan av hudar. Någon trampringning förekom inte av allt att döma i Nederluleå förrän tillkom-sten av det nya klocktornet av sten i mitten av 1800-talet. På *Ekdahls* ritning från 1827 av den gamla klockstapel-n kan man också se klocktamparna hänga ned i stapeln (fig 34).
- 217 Se not 212.
- 218 I Härnösands domkyrka finns en slagklocka av likartad utformning, gjuten av *Linderberg* 1860, enl. uppgift från ing. *Ingvar Rohr*.
- 219 *Nordberg* 1970, s 437.
- 220 *Bureus/Klemming* 1886, s 186.
- 221 Om förekomsten och bruket av handklockor se *Bringéus* 1958, s 34 ff. Handklockor kan ha använts vid processioner och även vid elevationen.
- 222 *Nordberg* 1965, s 398 f. För att räddas undan den ryska flottans härjningar var kyrkklockorna åren 1715–21 ned-grävda i en backe i Sunderbyn, än idag kallad ”Klock-backen”.
- 223 HLA, Nederluleå kyrkoarkiv, K III:1, kyrkorådsprot. den 3 okt. 1736.
- 224 *Nordberg* 1965, s 68.
- 225 *Gerhard Meyer d.y.*, se not 211.

KYRKANS KONSTHISTORISKA STÄLLNING, sid 177–178

- 1 Kyrkplatsernas och tätorternas tillkomst och utveckling har behandlats av *Vikström* 1991, s 19 ff. Om kyrkstadens funktion och utveckling, se *Bergling* 1964.
- 2 Övre Norrlands kyrkor har främst behandlats i *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 1991, nr 22 samt av *Beskow* 1955. En värdefull sammanställning och redovisning av kända fakta om de medeltida stenkyrkorna finns hos *Wallerström* 1995:2, s 25 ff.
- 3 *Norberg* 1940, s 19 ff. Målningarna finns omskrivna av *Martin Aschanæus* i början av 1600-talet. De kalkades över troligen på 1700-talet men framträdde vid branden 1893 och avbildades då i akvarell. Målningarna var utförda innan kyrkan välvdes, troligen på 1520-talet. Det går ej att med hjälp av avbildningarna härleda om målningarna tillhörde samma krets som målningarna i Nederluleå kyrka.
- 4 Måtten (cirkamått) för de medeltida kyrkorna, enl. *Beskow* 1955, s 13, i storleksordning: Nederluleå 16x48 m,

- Umeå 16x45 m, Skellefteå 15x40 m, Torneå 14x32 m, Kalix 14x30 m, Piteå 12x29 m Bygdeå 12x29 m, Nordmaling 9x27 m, Lövånger 12x19 m.
- 5 Tidigare förstörelse genom rivning, brand eller ombyggnad samt bristen på ingående undersökningar gör att någon eller några av de nämnda företeelserna kan ha funnits även på andra håll men vetskap om detta saknas.
  - 6 *Johansen* 1965, s 86 ff. I kyrkorna i Novgorod med omgivning tjänade kyrkorummet som magasin. Ett välkänt exempel på köpmanskyrka, vars vind användes som magasin är Domkyrkan i Visby. Samma funktion fanns troligen hos många medeltida stenkyrkor i Finland.
  - 7 *Wallerström* 1995:1, s 251 ff.
  - 8 Blindingarna har behandlats av *Reuterskiöld* 1974 och valvens mönsterformer av *Karlsson* 1986. Ett rikt jämförelsematerial med de enskilda kyrkorna finns hos Sveriges Kyrkors publikationer och vägledningarna för de olika kyrkorna.
  - 9 *Aman* 1992, s 111 ff.
  - 10 *Lindberg* 1919; *D:e* 1935; *Pettersson* 1984; *Hiekkänen* 1994.
  - 11 *Lundberg* 1937, s 146.
  - 12 *Bureus* 1600, utg 1885, s 181 ff; *Hackzell* 1731 i: *Norrboten* 1928; *Linnæus* 1732, utg 1975, s 94 f, 174 f; *Hülphers* 1758, utg 1978, s 101, *D:e* 1789, s 143 ff.
  - 13 *Lundberg* 1961, s 14.

Förkortningar

ATA	Antikvarisk-topografiska arkivet, Riksantikvarieämbetet och statens historiska museer	RAÄ	Riksantikvarieämbetet
DS	Diplomatarium Suecanum (Svenskt Diplomatarium) Fr o m år 817. Stockholm 1829–.	rdr	riksdaler
dr kmt	daler kopparmynt	räk	räkenskaper
dr smt	daler silvermynt	sh smt	skilling silvermynt
HLA	Härnösands landsarkiv	SHM	Statens Historiska Museum
KB	Kungliga biblioteket	st prot	sockenstämmoprotokoll
K-byrån	Kulturhistoriska byråns arkiv, RAÄ	SvK	Sveriges Kyrkor, konsthistoriskt inventarium
KrA	Krigsarkivet	KVHAA	Kungl Vitterhets Historie och Antikvitetsakademien,
KyA	kyrkoarkiv	ver	verifikationer
PÄ	pastorsämbetet	vis prot	visitationsprotokoll
RA	Riksarkivet	ÖIÄ	Överintendentsämbetet

Källor och litteratur

OTRYCKTA KÄLLOR

Stockholm

Allmänna Brandförsäkringsverket: Försäkr. nr 6 (år 1782), nr 26251 (år 1879), nr 41434 (år 1910) och nr 61939 (år 1930), beskr och värdering.

Krigsarkivet (KrA): Stads- och fästningsplaner, Luleå nr 3, u å, omkr 1648.

Nordiska Museet: Bildarkivet.

Riksarkivet (RA): Ecklesiastikdepartementets arkiv, Konseljakter 1904 den 6/5, nr 30, och 1905 den 23/6, nr 36. – Överintendentsämbetets arkiv (ÖIÄ), ritn saml, Nederluleå, ritn till klocktorn av *C G Blom-Carlsson* 1847, ritn till klocktorn av *E Hollström* och *O G Alm* 1850 (kopia), kyrkan, muren och klockstapeln, uppmätn ritn av *E Hollström* 1850, ritn till orgelfasad av *J G Ek* 1860, ritn till bänkar av *F Eckert* 1904, ritn till bänkplan av *J Wikberg* 1904, ritn till rest av stegporten av *J Wikberg* 1905; Handlingar, Nederluleå kyrka, ang klocktornet (F II aab:10), ang kalkmål och värmesystem (F II ab:1).

RAÄ, ATA: Acta, Nederluleå kyrka 1890–1995: 1890 ang rest av altartavlan; 1903 och 1905 ang rest av stegportarna; 1909 ang rest av minnestavla och kalkmålningar; 1909 redogörelse från *Sigurd Curman* ang framtagandet av kalkmålningarna; 1918–19 ang nytt värmesystem, förslag av *Otar Hökerberg* och *Hugo Theorell*; 1921–23 ang utvidgning av begravningsplats, förslag av *O Lundgren*; 1925 ang gravhäll; 1926–28 ang rest av minnestavlor; 1927–28 ang rest av norra stegporten, förslag av *E Lovén*; 1928 ang ombyggnad av bårhus, förslag av *E Lovén*; 1930–31 ang rest av västra stegporten, förslag av *E Lovén*; 1930–31 ny skåpinredning i sakristian, förslag av *E Lovén*; 1930–32 ang uppförande av bogårdsmuren, förslag av *E Lovén*; 1933 ang klocka till norra stegporten; 1934–37 ang rest av kyrkan, förslag av *E Lovén*; 1934–35 ang utvidgning av begravningsplats, förslag av *B Höök*; 1939 förslag till kandelaber av *K M Westerberg*; 1939 ang renovering av kollektgård; 1941 ang utbyte av spåntak; 1941–44 ang förstärkning av skorsten; 1943 ang sprickbildning i kyrkans murar; 1944 uppmätn ritn av korstolar av *I Anderson*; 1945 ang omputsning; 1949 ang

utvidgning av begravningsplats; 1950–51 ang högtalaranläggning; 1951–53 ang vattenreservoar i klocktornet; 1952 ang eluppvärmning; 1952–54 ang installerande av toalett; 1953–54 ang omputsning av kyrkan och likboden; 1954 ang renovering av predikstol; 1955 ang konservering av mässhake; 1956 ang konservering av kalkkläde; 1957–58 ang konservering av antependium; 1958 ang dep. föremål i SHM; 1962–63 ang renovering av kalkkläde; 1966–67 ang åskledare; 1965–71 ang rest av kyrkan, förslag 1968 av *Erik Lundberg* och *Uno Söderberg*; 1969 ang arkeologisk golvundersökning, rapport 1992 av *Thomas Wallerström*, dnr 7325/69 F; 1971 konservering av altarskåp, rapport av *Sven Dahlén*, dnr 6536/71; 1972–75 ang dep. föremål i SHM; 1973 ang utbyggnad av gravkapell; 1982 konservering av fynd, rapport av *Gunnel Werner*, dnr 68/80; 1986 renovering av mässhakar, rapport av *Anne Broman*, dnr 3309/86; 1991 ang kyrkans 500-årsjubileum; 1992 vårdprogram; 1992–94 renovering av mässhakar, rapport av Libraria; 1993 ang tjärning av tak; 1994–95 ang breddning av infart. – Bildsamlingen. – Handskriftssamlingen, Ekdahls samling A 14, II B, C och H; Brevserie I, vol 21 (M–N). – Iconografiska registret. – Ritningssamlingen. – Acta, Råneå kyrka, beskrivning 1831. – SAOK:s orgelinventering.

Härnösand

Härnösands landsarkiv (HLA)

Nederluleå kyrkoarkiv: Skrivelser, kungörelser m.m. 1617–1788 (J 1–5); st prot 1810–1861 (K I:1–4); räk 1624–1654 (L I a:1), 1628–1654 (L I b:1), 1681–1725 (L I b:3), 1726–1760 (L I b:4), 1735–1736 (J 1), 1761–1865 (L I b:5), spec räk 1822–1865 (L I b:7); bänklängd 1747 (L I b:1), 1780, 1790-t (K III:1); ärkebiskopsvis 1298–1642 (O II:2); vis prot 1616 (L I a:1), 1697, 1705, 1726 (L I b:3), 1730, 1741, 1749, 1759, 1764, 1777 (L I:4) 1787, 1806, 1819 (K III:1); inv 1585, tillökn 1616–1649 (O II:2), 1681, 1697 (L I b:3), 1727, 1737, donat 1735–1750, tillökn 1749–1763, 1777 (L I b:4), u å, 1806 (K III:1); besiktn prot 1737, prot ang kyrkans rep 1740–1762 (K III:1); kyrkorådsprot 1736–1790 (K III:1); sockenst prot 1793–1800 (K III:1); brandförsäkr beskr 1879 (K IV a:1).

Råneå kyrkoarkiv: Insaml.bok för kapellet 1646–60, vis prot 1655–1781 (L IV:1); kollektbok 1664–66 (L IV:2).

Nederluleå

PÄ, Nederluleå kyrkoarkiv (KyA): Räk 1865–1914 (L Ia:2–4); visitationsbok 1853–1962, beskrivn 1832, tillägg 1853, inv 1859, 1867, 1872 (N I:1); inv bok 1877–1929 (N III:1); förteckn över föremål av konstnärligt el historiskt värde, skriftväxling ang. stenklotet (N III:3); inv bok 1986– (N III:8); ritn till klocktorn av *C G Blom-Carlsson* 1847, ritn till klocktorn av *E Hollström* och *O G Alm*

1850, kyrkan, muren och klockstapeln, uppmätn ritn av *E Hollström* 1850, förslag till ny tornöverbyggnad av *J Walfrid Carlsson*, u å, 1890-t (O VI a:1); karta över Luleå gamla stad 1817 (O VI b:2); karta över Luleå gamla stad 1882 (O VI b:5);

Luleå

Norrbottnens museum: Bildarkivet.

TRYCKTA KÄLLOR OCH LITTERATUR

- Ahnlund, Nils*, Rannsakingen om stiftsgränsen i Norrbotten 1374. i: *Historisk Tidskrift* 1920.
- Andersson, Aron*, Medieval wooden sculpture in Sweden. Vol. III. Stockholm 1980.
- Att leva vid älven*. Åtta forskare om människor och resurser i Lule älvadal. Red. *Evert Baudou*. Luleå 1996.
- Bebyggelsehistorisk tidskrift*, Övre Norrlands kyrkor, nr 22, 1991. Red. *Anders Åman och Marta Järnfeldt-Carlsson*.
- Bergling, Ragnar*, Kyrkstaden i övre Norrland. Skytteanska samfundets handlingar No 3. Umeå 1964.
- Bergman, Eva*, Guldsmeder i Luleå och Piteå på 1600-talet. i: *Norrbotten* 1952.
- , Äldre silver och textilier i Luleå stift. i: *Luleå stift i ord och bild*. Stockholm 1953.
- Bergman, Torsten*, Nederluleå kyrka restaurerad. i: *Från Bygd och Vildmark* 1971.
- Beskow, Hans*, Två kyrkorestaureringar. i: *Norrbotten* 1955.
- , Bidrag till studiet av övre Norrlands kyrkor. Luleå 1955.
- , Jakob Ulfsson Örnfoot – en märkesman i svenskt kulturliv vid medeltidens slut. i: *Norrbotten* 1956.
- , Nederluleå kyrka och Luleå gamla stad. Svenska Fornminnesplatser Nr 35. Stockholm 1968.
- Boëthius, Gerda*, De tegelornrade gråstenskyrkorna i Norra Svealand. Stockholm 1921.
- Bohrn, Erik*, Strängnäs domkyrka, del I:2, SvK vol 124. Stockholm 1968.
- Borg, Tyra*, Guld- och silversmeder i Finland. Deras stämplor och arbeten 1373–1873. Helsingfors 1935.
- Boström, Ragnhild*, Runstens kyrkor, SvK vol 188. Stockholm 1982.
- Brandt, Tage*, Ringkragar. i: *Föreningen Armemusei vänner, meddelanden VIII*. Stockholm 1947.
- Branting, Agnes*, Textil skrud i svenska kyrkor från äldre tid till 1900. Stockholm 1920.
- Branting, Agnes – Lindblom, Andreas*, Medeltida vävnader och broderier i Sverige. Del I–II. Stockholm 1928–29. Faksimileuppl. 1997.
- Bringéus, Nils-Arvid*, Klockringningsseden i Sverige. Nordiska Museets Handlingar 50. Lund 1958.
- Brunius, Jan*, Sockenkyrkornas liturgiska böcker. i: *Kyrka och socken i medeltidens Sverige. Studier till det medeltida Sverige 5*. Red. *Olle Ferm*. Stockholm 1991.
- Bureus, Johannes Thomæ*, Sumlen. Nyare bidrag till kännedom om de svenska landsmålen ock svenskt folkli. Bih. I:2. Utg. af *G E Klemming*. Stockholm 1886.
- Busch, Peter von – Haasum, Sibylla – Lagerlöf, Erland*, Skeppsröstningar på Gotland. Stockholm 1993.
- Bygdén, Artur*, Om originalteckningarna till Sveciaverkets kopparstick över Norrbottens städer. i: *Norrbotten* 1943.
- Bygdén, Leonard*, Hernösands stifts herdaminne, del 2. Uppsala 1923.
- Carlsson, Sten L*, Sveriges kyrkorglar. Lund 1973.
- Collijn, Isak*, Bibliografica miscellanea XIV. i: *Kyrkohistorisk Årsskrift* 1912.
- Cornell, Henrik*, Norrlands kyrkliga konst under medeltiden. Stockholm 1918.
- , Albertus Pictor, Sten Stures och Jacob Ulvssons Maler. Stockholm 1981.
- Cornell, Henrik – Wallin, Sigurd*, Albertus Pictor, Sten Stures och Jacob Ulvssons målare. Stockholm 1972.
- Dahlberg, Erik*, Svecia antiqua et hodierna. 1715. Stockholm 1965.
- , Teckningarna till Svecia antiqua et hodierna. Del III. Stockholm 1968.
- Dahlgren, Fredrik August*, Glossarium öfver föråldrade eller ovanliga ord och talesätt i svenska språket. Lund 1914–16. Faksimiletryck 1973.
- Ehrnrooth, Annabrita*, Kyrkomålarna Petter Bergström, Petter Bryström och målaren Roström från Piteå. i: *Norrbotten* 1970.
- Ekström, Gunnar*, Munktorps kyrka. Historisk översikt samt vägledning. Västerås 1956.
- Elgenstierna, G*, Den introducerade svenska adelns ättartavlor, I–IX. Stockholm 1925–36.
- Enequist, Gerd*, Nedre Luledalens byar. En kulturgeografisk studie. *Geographica* nr 4. Uppsala 1937.
- Erici, Einar*, Orgelinventarium. Stockholm 1965.
- Estham, Inger*, Figurbroderade mässhakar i reformationstidens och 1600-talets Sverige. KVHAA, antikvariska serien 27. Stockholm 1974.
- Flodin, Barbro*, Jäders kyrka, SvK, Södermanland, vol. 208. Stockholm 1989.
- , Kyrkobyggandet i övre Norrland 1760–1860. i: *Kyrkobyggnader 1760–1860, Övre Norrland, SvK, vol. 217*. Stockholm 1993.
- , Överintendentsämbetet och församlingarna. i: *Kyrkobyggnader 1760–1860, Övre Norrland, SvK, vol. 217*. Stockholm 1993.
- , Katalog. i: *Kyrkobyggnader 1760–1860, Övre Norrland, SvK, vol. 217*. Stockholm 1993.
- Franklin, Bertil*, Koret i Nederluleå kyrka omkring 1500. i: *Norrbotten* 1966.
- Från Bygd och Vildmark*. Luleå stifts årsbok 1910, 1915–92. Luleå 1910, 1915–92.

- Geijer, Agnes*, Ur textilkonstens historia. Stockholm 1994.
- Granlund, Ingalill och John*, Lapska ben- och träkalendrar. Nordiska Museet: Acta Lapponica XIX. Stockholm 1973.
- Grennberg, Eva*, De senmedeltida kormålningarna i Nederluleå kyrka. Institutionen för konsvetenskap, Umeå universitet. C-uppsats ht. 1994.
- Hackzell, Nils*, Staden Luleå och dess grannsocknar. Historisk avhandling, översatt av Henrik Sundin. i: Norrbotten 1928.
- Hamberg, Per Gustaf*, Norrländska kyrkoinredningar. Från reformation till ortodoxi. Idéhistoria, kulturförbindelser, mästare. Stockholm 1974.
- Hernösands Stifts Historia och Herdaminne*. Andra delen. H-M. Hernösand 1876.
- Hiekkänen, Markus*, The stone churches of the medieval Diocese of Turku. Finska Fornminnesföreningens Tidsskrift 101. Helsinki 1994.
- Hildebrand, Hans*, Sveriges medeltid. Del III. Stockholm 1898–1903.
- Holmbäck, Lars Magnus*, Klockor och klockringning. Stockholm 1951.
- Holmbäck, Åke – Wessén, Elias*. Svenska landskapslagar. Tolkade och förklarade för nutidens svenskar. Södermannalagen och hälsingelagen. Stockholm 1940.
- Hülphers, Abr. Abrah:son*, Dagbok öfver en resa genom Norrland 1758. Utg. av *Nils-Arvid Bringéus och Harald Hvarfner*. Stockholm 1978.
- , Historisk afhandling om musik och instrumenter. Westerås 1773. Faksimileutgåva. Stockholm 1969.
- , Samlingar till en Beskrivning öfver Norrland. Femte samlingen om Westerbotten. 1 Bandet. Weste-rås 1789.
- Inventarium över svenska orglar*. 1990:III. Härnösands och Luleå stift. Red. *Kåre Nordling*. Tostared 1991.
- Isaksson, Britt*, Nederluleå altarskåp – ett Antwerpenarbete från o. 1525. i: Norrbotten 1956.
- Isaksson, Olov och Folke*, Gammelstad. Kyrkby vid Lule älv. Stockholm 1992.
- Johansen, Paul*, Die Kaufmannskirche. i: Die Zeit der Stadtgründung im Ostseeraum. Acta Visbyensia I. Visby 1965.
- Johansson, Jan*, Kyrkogårdens hägn i det medeltida Sverige. Om bogård, balk och stiglucka. KVHAA. Antikvariskt arkiv 76. Stockholm 1993.
- Karlsson, Ann Mari*, Stjärnvalv i det senmedeltida Sverige. Stockholm 1986.
- Karlsson, Lennart*, Medieval ironwork in Sweden, vol I–II. KVHAA. Stockholm 1988.
- Kellerman, Gösta*, Jakob Ulvsson och den svenska kyrkan under äldre sturetiden 1470–1497. Stockholm 1935.
- , Jakob Ulvsson och den svenska kyrkan. Kyrka och stat åren 1497–1507. i: Kyrkohistorisk årsskrift 1938. Uppsala 1939.
- , Jakob Ulvsson och den svenska kyrkan. Kyrka och stat åren 1507–1512. i: Kyrkohistorisk årsskrift 1939. Uppsala 1940.
- Klintborg, Åsa – Bengtsson, Rune*, Åtta kyrkogårdar. i: Kyrkogårdens gröna kulturarv. Sveriges lantbruksuniversitet. Alnarp 1992.
- Kyrka och socken i medeltidens Sverige*. Studier till det medeltida Sverige. Red. *Olle Ferm*. Stockholm 1991.
- Kyrkobyggnader 1760–1860, Övre Norrland*, SvK, vol. 217. Stockholm 1993.
- Källström, O*, Medeltida kyrksilver från Sverige och Finland förlorat genom Gustav Vasas konfiskationer. Uppsala 1939.
- Lagergren, Helmer*, Luleå stad med omnejd i slutet av 1600-talet. En beskrivning avsedd för Erik Dahlbergs sueciaverk. i: Norrbotten 1927.
- Lindberg, Carolus*, Om teglets användning i finska medeltida gråstenskyrkor. Helsingfors 1919.
- , Finlands kyrkor. Helsingfors 1935.
- Linderholm, Emanuel*, Om norrländska kyrkostadgar från 1500- och 1600-talen. i: Kyrkohistorisk årsskrift 1911.
- Lindström, Anselm*, Våra kyrkklockor. Några uppgifter och data. i: Från bygd och vildmark 1949.
- Linnæus, Carl*, Lapplandsresa år 1732. Red. av *Magnus von Platen och Carl-Otto Sydow*. Stockholm 1975.
- Lithberg, Nils*, Kalendariska hjälpmedel. i: Nordisk kultur XXI. Stockholm 1934.
- , Computus med särskild hänsyn till Runstaven och den Borgerliga Kalendern. Nordiska Museets Handlingar 29. Stockholm 1953.
- Lundberg, Erik*, Nederluleå gamla kyrka. i: Norrbotten 1937.
- , Albertus Pictor. Stockholm 1961.
- Lundberg, Erik – Söderberg, Uno*, Restaurering 1969–1971. Restaurering av Nederluleå kyrka. Förslag. Luleå 1971.
- Lundholm, Kjell – Nyström, Maurits*, Luleå kommuns historia I. Från istid till 1750. Luleå 1992.
- Lundholm, Kjell*, Norrbotten i den svenska historien. i: Norrbotten 1993.
- Lundwall, Sten*, Ur och urverk. Stockholm 1955.
- Luleå stift i ord och bild*. Stockholm 1953.
- Luleå stift 1904–1981*. Församlingar och prästerskap. Kungl. Skytteanska samfundets handlingar nr 25.

- Umeå 1982.
- Nilsén, Anna*, Program och funktion i senmedeltida kalkmåleri. Stockholm 1986.
- , Kyrkorummets brännpunkt. Stockholm 1991.
- Nisbeth, Åke*, Bildernas predikan, Medeltida kalkmålningar i Sverige. Stockholm 1986.
- Norberg, Rune*, De försvunna 1500-talsmålningarna i Umeå landskyrka. i: Västerbotten 1940. Umeå 1940.
- Nordberg, Albert*, Om Neder-Luleå kyrka ur gamla papper. Luleå 1905.
- , Luleå gamla stad. i: Från bygd och vildmark 1910.
- , Medeltidsmålningarna och altarskåpet i Nederluleå kyrka. Luleå 1910.
- , Min församling. i: Från bygd och vildmark 1919.
- , Ett medeltida psalterium från Nederluleå kyrka. i: Från bygd och vildmark 1928.
- , En gammal Norrbottensbygd. Anteckningar till Luleå sockens historia. Del I–II. Lund 1928.
- , Andreas Canuti Gevaliensis. En luleprost på Gustaf II Adolfs tid. i: Norrbotten 1933.
- , Då Gammelstan var Luleå stad. i: Norrbotten 1935.
- , Klocktornet vid Nederluleå kyrka. i: Norrbotten 1939.
- , Årets största minne. i: Från bygd och vildmark 1943.
- , En hedersam lekmannatjänst i vår kyrka. Kyrkoverdär i Nederluleå kyrka under 300 år. i: Från bygd och vildmark 1945.
- , Svensk medeltid i Lule äldval. i: Norrbotten 1946.
- , Våra kyrkokollekter förr och nu. i: Från bygd och vildmark 1947.
- , Petri nyckel, den gamla Lulesocknens märke. Till sockensigillens historia. i: Norrbotten 1949.
- , Något om de tidiga borgarna i Luleå, deras handel ochandel. i: Norrbotten 1949.
- , Prosten Johannes Unæus. En tidsbild från 1700-talets början. i: Från bygd och vildmark 1950.
- , Altarskåpet i Nederluleå kyrka, Gammelstad. i: Från Bygd och Vildmark 1962.
- , En gammal Norrbottensbygd. Anteckningar till Luleå sockens historia. Del I. Luleå 1965.
- , En gammal Norrbottensbygd. Anteckningar till Luleå sockens historia. Del II. Luleå 1970.
- , När kalkmålningarna i Nederluleå kyrkas kor blev framtagna. i: Från Bygd och Vildmark 1971.
- Norrbotten 1922–96*. Norrbottens läns hembygdsförenings årsbok. Luleå 1922–96.
- Norrländska kyrkostadgar från 1500- och 1600-talen*. i: Kyrkohistorisk årsskrift 1911.
- Nyström, Maurits*, Gammelstads kyrkstad unik i världen. i: Kulturmiljövård nr 3–4, 1996. Stockholm 1996.
- Näslund, Anna-Greta – Telhammer, Ingrid*, Träsnidaren Nils Jacobsson Fluor. i: Från Bygd och Vildmark 1985. Särtryck 1986.
- Olaus Magnus*, Historia om de nordiska folken. 1555. Del I–IV, sv. övers. Stockholm-Uppsala 1909–25. Del V, kommentar, utarb. av *John Granlund*. Stockholm 1951.
- Olofsson, Sven Ingemar*, Övre Norrlands medeltid. i: Övre Norrlands historia, del I. Umeå 1962.
- , Övre Norrlands historia under Gustaf Vasa och hans söner. i: Övre Norrlands historia, del I. Umeå 1962.
- Pernler, Sven-Erik*, Predikan ad populum under svensk medeltid. Till frågan om sockenprästernas predikoskyldighet. i: Predikohistoriska perspektiv. Studier tillägnade Åke Andréén. Red. *Alf Hårdelin*. Uppsala 1982.
- Pettersson, Lars*, Kyrkor och klockstaplar i svenska Österbotten. Vasa 1984.
- Punakivi, Mari*, Planning history of Gammelstad, Luleå Centre and Svartöstad. The three towns in Luleå. Tekniska högskolan i Luleå, Master thesis. Luleå 1996.
- Reuterskiöld, Margareta*, Tegelblindingar på medeltidskyrkor i malarlandskapen. Uppsats i konstvetenskap. Stencil. Stockholms universitet 1974.
- Roosval, Johnny*, Les peintures des retables Néerlandais en Suède. i: Revue Belge d'Archéologie et d'Histoire del' Art, IV, 1934.
- Råneå socken 1654–1954*. Luleå 1955.
- Schnell, Ivar*, Toresunds kyrka. Sörmländska kyrkor 75. Strängnäs 1963.
- Seigneur A de La Montrayes resor 1711–1725*. Urval och övers. av Hugo Hultenberg. Stockholm 1988.
- Steckzén, Birger*, Luleå stads historia, del I, 1621–1800. Uppsala 1921.
- , Birkarlar och lappar. En studie i birkaleväsendets, lappbefolkningens och skinnhandelns historia. KVHAA handl, hist ser 9. Stockholm 1964.
- Stenström, Tore*, Kyrkan som tempel och magasin. i: Botnia. En nordsvensk region. Höganäs 1994.
- Stolt, Bengt*, Gotlandskyrkornas altaren. i: De hundra kyrkornas ö. Skara 1979.
- , Ljusstavar med mekaniska änglar. i: Iconographisk post 1984:1. Stockholm 1984.
- , Kommentar, skånska ljusstavar. i: Iconographisk post 1984:3. Stockholm 1984.
- , De ihåliga änglarna i Skultuna och Västerås. i: Västmanlands läns museums årsskrift 1984. Västerås 1984.
- , Änglastavarna från Hollola. i: Finskt museum nr

89. Helsingfors 1984.
 – , Medeltida teater och gotländsk kyrkokonst. Paralleller och påverkningar. Visby 1993.
Svahnström, Gunnar, Visby Domkyrka, SvK, vol 175. Stockholm 1978.
Svartengren, Hilding, Minnen från Gammelstan på 1890-talet. i: Norrbotten 1950–51.
Svenskt diplomatarium 1–6 (t o m år 1355) och ny ser 1–4 (åren 1401–1420). Stockholm 1829–1959.
Svenskt silversmide 1520–1850. Guld- och silverstämplat. Stockholm 1963.
Sveriges Kyrkor (SvK), konsthistoriskt inventarium. Stockholm 1912 –.
Svärdström, Elisabeth, Nyköpingsstaven och de medeltida kalenderrunorna. KVHAA. Antikvariskt arkiv 29. Stockholm 1966.
Ullenius, Gunnar, Rester av medeltida kyrkoskrud i Norrbotten och Västerbotten. i: Norrbotten 1929.
Upmark, Gustaf, Guld- och silversmeder i Sverige 1520–1850. Stockholm 1925.
Wallerström, Thomas, Kulturkontakter i Norrbottens kustland under medeltiden. i: Norrbotten 1982–83. Luleå 1983.
 – , Norrbotten, Sverige och medeltiden. Problem kring makt och bosättning i en europeisk periferi. Del 1–2. Stockholm 1995.
Wester, Nils, Jakob Ulfsson Örnfoot. Ärkebiskop och politiker. i: Norrbotten 1972.
Vikström, Eva, Sockenkyrkor och tätortsbildning i Övre Norrland. i: Bebyggelsehistorisk tidskrift nr 22, 1991.
Åman, Anders, Kyrkobyggandet i det långa perspekti-

- vet. i: Bebyggelsehistorisk tidskrift nr 22, 1991.
 – , Övre Norrlands kyrkor – deras konsthistoria och geografi. i: Bebyggelsehistorisk tidskrift nr 22, 1991.
 – , Övre Norrlands kyrkor. i: KVHAA:s Årsbok 1992.
Övre Norrlands historia. Del I–IV. Umeå 1962–74.

Tidningsartiklar rörande kyrkan i:

- Aftonbladet* 26/9 1926
Annonssbladet 17/12 1971
Dagens Nyheter 5/10 1989
Femina 1959 nr 3
Göteborgs Handelstidning 22/12 1917
Göteborgs Morgonpost 18/12 1948
Nya dagligt Allehanda 14/2 1915
Norrbottens Kuriren 11/9 1903, 10/7 1905, 31/12 1909, 12/1 1910, 13/1 1910, 23/3 1915, 6/12 1919, 29/4 1926, 29/1 1927, 10/3 1928, 30/5 1928, 27/6 1928, 3/7 1928, 31/8 1928, 24/12 1936, 12/4 1951, 19/9 1953, 25/5 1954, 11/6 1954, 18/9 1954, 2/2 1956, 6/4 1959, 24/12 1959, 14/6 1960, 31/10 1969, 15/1 1970, 31/3 1971, 29/5 1971, 1/6 1971, 10/6 1971, 2/10 1997
Norrbottens Läns Tidning 20/7 1905
Norrländska Socialdemokraten 19/12 1923, 3/6 1954, 19/4 1958, 8/11 1958, 27/ 1962, 28/10 1968, 30/10 1969, 15/1 1970, 2/7 1970, 29/ 1971, 1/6 1971
Norrskensflamman 18/8 1921
Röster i Radio 1955 nr 10,
Stockholms-Tidningen 27/10 1936, 26/9 1954
Svenska Dagbladet 13/6 1954
Västerbottens Kuriren 30/10 1943, 4/6 1954
Året Runt 1962 nr 17

Summary

History of the parish. Gammelstad church town and church village

The parish of Nederluleå (until 1831 the parish of Luleå) is located on the lower reaches of Luleälven, at the point where the river opens out into a fjord. The landscape here consists of archipelago, an indented coastline and agricultural plainlands giving way to forest-clad mountains. Settlement is mainly concentrated alongside the river, with Gammelstad and Nederluleå Church making up the parochial centre. There has been considerable land elevation in this area, and over a long period of time this process has greatly transformed the topography and the conditions governing shipping and settlement. The first permanent settlement here came into being in the 11th century at the earliest, mainly under the influence of direct or indirect colonisation from further east. Swedish colonisation was inaugurated in the 14th century, with the Church and secular powers both displaying an interest in the region's trade and fisheries, the former of which included furs and pelts. This Swedish activity can be regarded as colonisation and mission combined.

The earliest recorded mention of a chapel in Luleå comes in a testamentary document dating from 1339. The chapel in question was probably a rudimentary timber edifice. Luleå quickly became a central ecclesiastical locality in Norrbotten, with its own dean. The medieval parish comprised a very large area, corresponding to seven present-day parishes, extending from the coast to what later became the Norwegian border. Archbishop Jakob Ulvsson was enfeoffed with this and all the other coastal parishes of Upper Norrland in 1482 and collected large revenues from them.

Gradually, as settlement expanded and new parishes were formed, the parish of Luleå became less extensive. The whole of the great Lappmark region was hived off in the 17th century, when Jokkmokk was made a parish in its own right. The name Nederluleå resulted from the 1831 partition, and the parish acquired its present-day boundaries in 1888, when a separate parish was made of Luleå town. The parish of Luleå came under the Archdiocese of Uppsala until 1647, when it passed to the Diocese of Härnösand, and in 1904 it formed part of the newly constituted Diocese of Luleå.

The church is surrounded by Gammelstad Church Town, consisting of 424 small cottages for temporary

accommodation in conjunction with church services and other special occasions (fig. 1). These cottages are first mentioned in 1600, when their number is estimated at 200 or 300. Today they are weather-boarded and painted red with white window-frames etc., but until some decades into the present century they were grey-timbered (figs. 4–10). The layout, with its winding roads and alleys, is typically medieval (fig. 21). Northeast of the church, however, the scheme of things is more regularised, and the settlement consists of larger homesteads side by side with small cottages and individual permanent dwellings and public buildings from more recent times. These quarters of the town took shape in the 17th century, when the town of Luleå was formed (in 1621) out of the area next to the church and parts of the Church Town were turned into a residential and trading town. Not very long afterwards, however, in 1649, the trading town was transferred to a site nearer the coast and with better harbour facilities; shipping, a vitally important consideration, was being impeded by the rapid land elevation. This relocation generated the names of "New Town" and (Gammelstad) "Old Town".

Gammelstad Church Town is the largest and best-preserved of the 70 church towns originally existing in Norrland, only 18 of which are now extant. It still serves its original purpose of temporary accommodation. It was added to the UNESCO World Heritage List on 6th December 1996, with the following citation: "The church town of Gammelstad represents a type of Nordic settlement that has nearly disappeared. It has been shaped more by human needs than by economic and geographical forces and combines urban and rural life in a remarkable way. In Gammelstad the customs of remaining by the church for the entire weekend has created a way of life and style of building whose main features have been preserved unchanged for 400 years."

The churchyard and its buildings. The buildings round the church

The churchyard is surrounded by a dry-stone wall of granite rubble with four entrances (figs. 12–13). The existing wall, erected in 1932, is a reconstruction of the medieval wall demolished between 1897 and 1903. The northern entrance is covered by a late medieval lychgate, built of brick and decorated with recesses (figs.

15–16). There is another late medieval lych-gate on the western side, but with a secondary timber superstructure dating from 1748 (figs. 19–20). Both lych-gates have walled-up loop-holes for active defence, the only known specimens of their kind in Sweden (figs. 17, 21). west of the church is a white-rendered stone bell-tower with a timber superstructure, dating from 1849–51 (figs. 22–23). Where the tower now stands there used earlier to be a gate dating from 1779 (fig. 14). The present-day bell-tower was preceded by an 18th century wooden belfry (probably renewed twice over) on a hill to the northwest of the church (figs. 34–35). To the east of the church is a small private memorial chapel of stone, dating from about 1800 (figs. 28–29), as well as a lath-and-plaster mortuary, built in 1883 and more recently used as a funeral chapel (fig. 30). The churchyard has a number of 17th century tomb slabs, two 19th century iron burial crosses and a commemorative stone (fig. 33). South of the churchyard stands a large, red-painted weather-boarded building, probably 18th century and originally the parochial granary (fig. 36).

The church – exterior and masonry

This is a nave church, divided into four bays, with a chancel of the same width as the nave, a vestry in the northeast and a porch in the southwest (figs. 37–39). There are three entrances.

The walls are of undressed stone and are richly varied in colour, with a predominance of pink-grey. The material, consisting of forty or more different kinds of stone, with a great deal of granite included, was obtained locally. The east and west ends of the church, and the end walls of the vestry and porch, are of brick and recessed (figs. 19, 37, 43 and 45). The east end includes a small squint, probably for a lookout man (figs. 43, 52). The attic storey of the porch has a larger, hatched opening facing the churchyard (figs. 45, 49). This probably served as an outdoor pulpit. The windows have wrought iron frames. The south entrances have brick surrounds (figs. 45, 55), while the western door surrounds are rendered (fig. 48). The roof is clad with tarred shingle, while the ridge carries a small turret with a cross and cock (fig. 57). The cornice consists of tarred boards (fig. 54).

The masonry gives the church a uniformly medieval aspect, with enlarged windows of latter-day origin.

The church – interior

The large, open interior of the church combines unifor-

mity with abundant diversity of content (figs. 58–59). It is vaulted throughout, with stellar patterns in the four bays, the most complicated being that in the chancel. The church is rendered and whitewashed, and the rough surface of the stone walling is visible through the rendering. One of the highlights of the building is the chancel, the walls and ceiling of which are decorated with mural paintings. The western part of the interior is dominated by the magnificent organ case and organ loft. The space beneath this is enclosed and has been divided into several rooms for various practical purposes (fig. 39). The chancel entrances from the south and to the vestry have late medieval iron doors (figs. 62, 64, 66–67). The south chancel entrance can be blocked from the inside with a wooden boom locating in the masonry (figs 62–63). A similar device formerly existed in the doorway between porch and nave. Its brick portal surround is richly profiled in the porch (fig. 68). The floor of the main church and porch is of limestone and, at the east end, incorporates six 17th century grave slabs. The porch and vestry are both vaulted, and the vestry has a brick floor (fig. 71). In the northwest corner of the church, a spiral brick staircase leads up to the attic. The roof joists are of medieval type but, owing to many subsequent reinforcements, make a composite impression (fig. 72).

History of the building

The medieval church

As has already been mentioned, a chapel existed in Luleå in 1339. No traces of that building apparently survive, and nothing is known of it, but it was probably a rudimentary wooden structure.

The present stone church was probably built at the end of the 15th century – continuously but by different stages (fig. 203). The rubble walls of the main body of the church were built first, and to these were then added the porch and the vestry (fig. 44). Last to be added were the wall pillars and the brick vaulting, brick being the most suitable material for this part of the building. Important information about the progress of building operations can be gained by studying the masonry of the porch attic (figs. 50–51).

Externally, the church completed by the end of the Middle Ages was little different from the one we see today. The masonry may have been rendered or distempered, and was probably painted white, with gable detailing picked out in red. The windows were fewer in number than today (there were none at all on the north side) and a good deal smaller. The church had two south

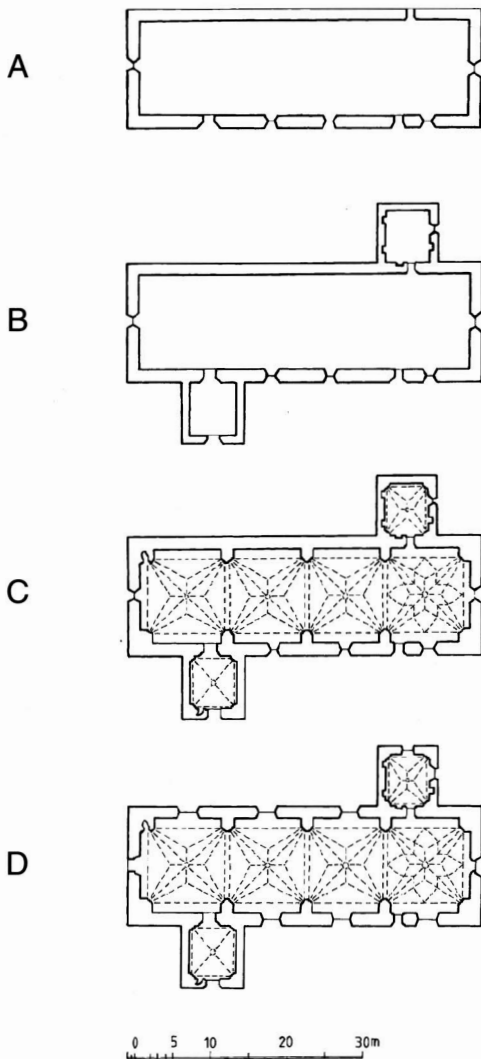

Fig 203. Kyrkans utvecklingsplan. Rekonstruktion av förf, ritad av Kerttu Palmgren 1997. Skala 1:1000.

A-C 1400-talets slut – 1500-talets början, olika etapper inom samma byggnadsperiod
D Omkr 1780

Evolution of the plan of the church. 1:1000.

A-C *The end of the 15th century – the beginning of the 16th century: stages of the building period*
D *C. 1780*

Entwicklungsplan der Kirche. Massstab 1:1 000.

A-C *Ende 15. Jh. – Anfang 16. Jh., Etappe 1–3*
D *Um 1780*

entrances, identical with the present-day ones.

The church interior, however, would have made a different impression. The nave was dark, with only three narrow windows, high up in the wall, to admit daylight, and the walls were undecorated. It may have had an earth floor, and it was probably unfurnished. In contrast, the chancel was lit by two windows, probably of stained glass, and the walls and vaulting were painted all over in brilliant colours. Through a rood-screen the congregation could glimpse the costly appointments of the chancel: an reredos from Antwerp, carved pews and an episcopal throne. A crucifix was suspended in the chancel arch, the south chancel pillar had a pulpit reached from the chancel and opening out onto the nave, as a link between priest and congregation.

Several things suggest that the church did not only serve ecclesiastical purposes. The size of the building, its massive walls, the high positioning of the (barred) windows and the barring devices on the insides of the doors could make it a fairly impregnable refuge for the protection of life and property. The outer defences were reinforced by the churchyard wall and the lych-gates. In these respects the church was very similar to the “trading churches” of the Baltic, Novgorod being an early centre of this kind. Luleå, as a market town, must have needed a secure repository for goods which arrived by sea during the summer season and were distributed further inland in winter, and conversely for goods coming from the interior. Perhaps it served as a warehouse in these connections. The merchants may have had an immediate stake, together with the Church, in the construction of the building.

The 16th and 17th centuries

The structure of the building changed little during this period. Most of the work done took the form of repairs, relaying and tarring of the shingled roof and the mending of windows. The roof ridge decorations may possibly have originated in the 17th century. A drawing and the original of an illustration in *Svecia antiqua et hodierna* shows the church as it looked in the 1690s (figs. 73–77). Inside, things were made more comfortable for the congregation with the installation of pews and galleries; a new pulpit and a couple of chandeliers were also fitted.

18th century changes

A major inspection of the church took place in 1737. The inspection report conveys the picture of a dark,

congested and dilapidated interior in great need of renovation. A refurbishment was now decided on. Times had been hard, but the economy was now recovering again. A new shingled roof was laid in 1738. Two windows were made in the north wall in 1741, both the windows in the south wall of the nave were enlarged in 1746, the west window was enlarged in 1748 and so were both the chancel windows in 1749. These alterations, coupled with the construction of a western entrance and the rendering and painting red of the church between 1776 and 1781, transformed its external appearance. The roof was relaid again at the end of the 18th century, when the ridge turret and the weather cock were added (fig. 57). The appearance of the church following these changes can be seen from a coloured drawing made in 1827 (fig. 78) and from subsequent pictures and photographs (figs. 79–81) as well, since no further changes were made to the exterior until 1954.

The interior of the church too was greatly transformed. The medieval pulpit in the wall pillar was walled up and the entire church was rendered and whitewashed, obliterating the chancel murals. The interior now was brightly lit through large windows. The furnishings were also renewed. A new, carved pulpit – the one we see today – was acquired in 1712. New pews were installed and several galleries were put up to accommodate the swelling congregation.

The 19th century

This was above all a period of various repairs and improvements. The windows were renewed in 1848, and the roof was recurrently tarred. The many galleries at the west end of the church were removed and replaced with a new one and a new organ in 1862 (fig. 83). A fireplace was built in the vestry in the 1850s, and two stoves were installed in the main body of the church in the 1880s. A further touch of comfort was added at the same time by insulating the outer doors.

Alterations and renovations in the 20th century

The whole church was given a new floor and new pews in 1905. Plans existed in 1909 for limewashing the interior. It had then become known that the chancel had previously been decorated with murals. Following an investigation, it was decided to uncover and restore them. This was done after the chancel galleries had been taken down (fig. 82), and the chancel doorways were also restored to their pristine appearance by removing the accretions of 18th century brickwork. The interior

was extensively renovated in 1936, when the murals were cleaned, the pews were replaced, the interior repainted and a new heating system installed. This renovation gave the interior a new, brighter look, and electric lighting was installed (figs. 84–85).

The exterior was renovated in 1954. The intention was for the rendering to be replaced, and much of the old plaster was chipped away. The masonry thus exposed proved to be of such high quality as regards both craftsmanship and materials, that it was decided to dispense with rendering. The upper, recessed brickwork sections of the gables – a new discovery – were also uncovered, and the east window of the chancel was restored to what was presumed to be its original design.

Extensive renovation, mainly of the interior and furnishings, took place between 1969 and 1971. Walls, vaulting and murals were cleaned. New pews were installed, as well as a new organ and organ loft and, underneath this, new service facilities. The windows were renewed, a new floor was laid, and electrical and other installations were replaced. The medieval choir stalls were reinstated by reconstruction. Other furnishings, such as the reredos and pulpit, were renovated and conserved. This renovation, while not altering the fabric of the church, did affect the impression made by the interior, which was now far removed from the darkness and the nave-chancel contrasts of the Middle Ages, the congestion of the 18th century and the grime of the early 20th. Since 1971 the church interior has acquired a lighter, more spacious look, but with modern touches added to the furnishings and materials (figs. 58–59).

Mural paintings

The entire chancel is covered in paintings – figurative, trailing-vine and ornamental – divided into fields on the walls and in the webs of the vaulting (figs. 86–109). Because these paintings were whitewashed over but have since been uncovered and restored, their colours are faded and some parts are better preserved than others. Best preserved of all are the paintings in the vaulting and on the arches, while those on the walls have suffered extensive damage, partly due to the unevenness of the masonry and to the galleries which existed here for some considerable time. The paintings are late medieval, probably dating from the early years of the 16th century. The arms of Archbishop Jakob Ulvsson, on the east wall (fig. 93), can be dated to this period. The paintings are attributed to the circle or school of the painter and pearl embroiderer Albertus Pictor, which is also credited with thirty or more suites of paintings in Upp-

land and the Mälaren Valley. The paintings were white-washed over in 1745 but were uncovered and restored in 1909 (fig. 110).

The paintings in the chancel represent hovering angels, Evangelists, Apostles, Fathers of the Church and prophets, copiously interspersed with trailing vines (figs. 87–90). The picture of the Apostle Peter, patron saint of the church, is particularly interesting (fig. 88). The wall sections illustrate events in the lives of Mary and Jesus. The Marian pictures are especially prominent, culminating in the great picture of the Coronation of the Virgin on the north wall (fig. 103). The east window of the chancel shows St Erik (fig. 96), St Olof (fig. 61), St Bridget (fig. 97) and Katarina of Vadstena (fig. 98). On the pillars we find St Stephen, St Ursula, St Barbara (fig. 108), St Gertrude and the baptism of Christ (fig. 106) together with its Old Testament precursor – the spies and the bunch of grapes (fig. 107). Underneath these paintings are bordered by a trailing rose plant and draperies resembling copes hung up on pegs (fig. 92).

Furnishings and fittings

Medieval

The church has a number of furnishings from the Middle Ages, i.e. the main period represented in the chancel furnishings. Foremost among them is the reredos (figs. 113–126), the corpus of which consists of sculpted scenes, with the Crucifixion in the middle, surrounded by scenes from the Passion and the life of Christ (figs. 115–123). The predella has a painted representation of Christ and the twelve Apostles (fig. 124) and the doors are painted with scenes from the life of Christ, with Gethsemane depicted on their outsides (fig. 126). This reredos was made in Antwerp during the 1520s, and the predella is contemporary with it. The paintings on the doors were executed in 1769, after the reredos had been damaged by fire.

A late medieval crucifix, carved and painted, hangs in the chancel arch (fig. 127). In the chancel are an episcopal throne with carved gables (figs. 133–134) and a choir stall with seven seats and carved gables (figs. 133, 135–139). These date from about 1500 and, in their present guise, were reconstructed in 1971. From the end of the 17th century until 1971, the gables were incorporated in the chancel pews, one of which, a "king's pew", was made in 1694 for a visit by King Charles XI (fig. 140). A sculpted pillar with a poor box and a – probably secondary – kneeling male figure may have formed part of a medieval altar rail (figs. 143–144).

The church has a late medieval marble font, carved in three parts (fig. 148). The node is decorated with a plaited device and the cup with trailing foliage, both executed in a technique reminiscent of wood-carving. The original medieval communion plate is represented by a chalice, the bowl of which, however, was remade in 1762 (fig. 151). There are also two smaller chalices and patens, used as viaticum vessels (fig. 158).

Of the medieval textiles, parts of the embroidered border of a cope survive, sewn into one piece (fig. 172). The embroidery, with the three saints depicted in silk and gold, is late 15th century Netherlands work. It originally belonged to a red velvet cope with an embroidered border and a clipeus with a crystal pendant in a silver setting.

One particularly interesting object is a granite sphere with inscriptions (fig. 183), one of which can be interpreted as representing a ship and bears some resemblance to late medieval ship depictions (figs. 184–186). A psalter, printed in the 1480s and acquired for the church in 1492 (fig. 192), is now in the Library of Uppsala University. The National History Museum (SHM) has a censer (fig. 194) and an aquamanile (fig. 195) which formerly belonged to the church.

Items known to have existed in medieval times but now lost include an image of the Virgin and two "angel rods". The gilded image of the Virgin could be made to weep by placing a wet sponge in a cavity in its head; from there the water flowed through ducts to the eyes. The two "angel rods" were long rods, each carrying carved figure of an angel with moveable arms. They probably had their appointed use in the mass.

Post-Reformation

The church contains furnishings and fittings from various ages. The 18th century is prominently represented in the sculptural decorations of the nave. The elaborately carved pulpit was made in 1712 by a parishioner, the woodcarver Nils Fluor (figs. 128–132). Figures of Christ and the twelve Apostles were placed in the previously empty niches in 1745, when the pulpit was also painted gold and silver and various other colours. A rood-screen (fig. 142) and two obelisks (fig. 59) were made in 1748 by the sculptor Nils Berg and positioned between the nave and chancel. An epitaph and three memorial tablets with large, very lavishly carved frames hang on the walls (figs. 180, 189–191); these too were executed, between 1709 and 1715, by Nils Fluor. The frames are painted black and white only, and some sections are wood-coloured or unpainted. The pulpit pro-

bably had the same colour scheme to begin with.

The modern pews, dating from 1971, replaced furniture from 1905, remodelled in 1936. In 1747 the old, and by then unserviceable, pews were replaced with new ones which, with certain improvements and repaintings, lasted until 1905. The church had many galleries, due to congestion and a great need for additional seating in the 18th century. At that time there were two-decker galleries and an organ gallery at the west end, "gentry galleries" along the walls of the nave, and two-decker galleries in the chancel (fig. 82). The pews were allotted by means of rolls, of which those for 1780 and 1792 are still extant. The nave galleries were pulled down in 1862, when a new organ gallery was built. That was replaced in 1971 by the present gallery, which is an organ loft pure and simple.

The present organ was built in 1971 by Grönlunds Orgelbyggeri AB, Gammelstad, as was the chancel organ in 1974. The former is a very large instrument (55 stops and 4,200 pipes). The organ which it replaced, built by Johan Gustaf Ek in 1862, was dismantled and put in store. The church is known to have already had an organ in 1616. That one was replaced in the 17th century with a new instrument, which was rebuilt in the 1770s and in 1800.

The church has a large collection of communion plate, perhaps the most interesting item being an octagonal, richly engraved flagon made in 1641 by the Piteå goldsmith Caspar Rist (fig. 152). The other flagons include one which is baluster-shaped, made in about 1690 (fig. 153), and another, urn-shaped, dating from 1796 (fig. 151). A square silver-gilt wafer box was made in 1636 by the Luleå goldsmith Daniel Trendelborch (fig. 155). Silver confiscated by Gustav Vasa in 1548 included three chalices and two monstrances, one of which was gilded and weighed 2,106 g.

The earliest lighting equipment in the church includes three brass chandeliers dating from the second half of the 16th century (fig. 161), the mid-17th (fig. 162) and 1745 (fig. 163), as well as five (originally nine) bracket lamps of chased brass (fig. 164). A seven-branched brass candlestick, made in 1747 by Gerhard Meyer the Younger, was presented by parishioners (fig. 165). The modern light fittings, suspended from the ceiling, are of gilded sheet iron and were made in 1971 to a design by Professor Erik Lundberg.

The church also has an abundant collection of textiles in various liturgical colours. The earliest items include two richly embroidered chasubles, one of red velvet, dating from the beginning of the 17th century (fig. 173), and the other of black velvet, with embroidery done in

1699 (figs. 174–177). This embroidery originally belonged to a red velvet chasuble but was transferred to the existing black one in 1848. There is also a black velvet antependium from 1824 (fig. 166), embroidery from a red antependium dating from 1822 (fig. 167), a chalice cloth of blue silk from the first half of the 18th century (fig. 170), another of red woollen cloth from the 1890s (fig. 171), and a mid-18th century red silk collection bag (fig. 179). Modern textile items include embroidered altar frontlets made in 1928 (fig. 168) and 1979 (fig. 124). Many of the church's vestments and other textiles have been worn out and discarded through the centuries, among them the above mentioned chasuble with its surviving embroidery and articles which have not been replaced any longer, such as bridal canopies, bier cloths and processional flags.

Other items include an officer's sword from the beginning of the 17th century and a cuirass from the reign of Charles XII, c. 1700 (fig. 181), a portrait of the vicar of the parish in 1722 (fig. 187) and the works of an early 17th century clock (fig. 196). This last mentioned, which belonged to the belfry, had one large hand and a chiming bell. The bell tower is hung with two bells, the larger of which was cast in 1747 (fig. 197) and the smaller in 1851 (fig. 198). These bells also have a tolling device (fig. 199), the sole survivor of its kind, and an earlier treadle device for ringing (fig. 200). The clock action in the tower has a chiming bell complete with its original iron striking hammer (fig. 201), later replaced with an electric hammer (fig. 202).

The art-historical significance of the church

Nederluleå Church is one of the nine churches which were built along the coast of Västerbotten and Norrbotten during the late medieval period. They belonged to the Archdiocese and were built during the episcopate of Archbishop Jakob Ulvsson (1469–1514). Seven of these churches have survived, and they have much in common as regards location, materials and design. They also have many features in common with the contemporary churches of Uppland and the Mälaren Valley. The same master-builders and even the same craftsmen may have been active in the different regions, under the direction of Uppsala.

Nederluleå Church fits in with this development, but at the same time occupies a class of its own by virtue of its size and its wealth of furnishings. Nederluleå Church is the largest of the medieval churches of Norrland. The massive churchyard enclosure, the lych-gates with their defensive arrangements and the possibilities of closing the church from inside are phenomena unique to Nederluleå Church, linking it with the merchant church

ches of Northern Europe, with the Russian metropolis of Novgorod as an early centre and with the many Hanseatic merchant churches round the Baltic. The medieval stone churches of Finland are especially interesting by reason of their similarities to the churches of Central Sweden and Upper Norrland and, not least, to Nederluleå: the costal location, walls of granite rubble and brick gables with blind arcading, an external pulpit, similar vaulting and wall pillars, and large attics which may have served as repositories.

The medieval furnishings of Nederluleå Church are dominated by the Antwerp reredos, probably commissioned for the church and one of the largest of its kind in Sweden. The choir-stall and the bishop's chair underline the central importance of this church as the seat of the dean of this part of the diocese. The wood-carver Nils Jakobsson Fluor did his most important work here about 1710, namely the pulpit, three commemorative tablets and an epitaph, ranking among the foremost Norrland wood-carving in post-Reformation history.

The church has been observed through the centuries by visitors like Linnaeus, for example. The following passage, written in 1961, admirably sums up the character and standing of the church: "Nederluleå Church can

be taken here as an example of church building and church furnishing of outstanding quality in the second half of the 15th century, the age of Albertus Pictor (Albert the Painter). It is neither a town church nor the modest shrine of a remote, ordinary little village, neither the venerated parish church of a powerful landed patron nor the house of worship sweated and saved for by an impoverished forest community. It was the centre of a immensely far-flung colonisation area, and an object of archiepiscopal concern in more senses than one."

Summing up, Nederluleå Church can be said to embody the development of ecclesiastical architecture in the arch-diocese in late medieval times, both centrally and regionally, with contacts in Finland, while at the same time holding a place of its own in several respects. This also goes for the medieval and 18th century furnishings. Nederluleå Church has retained its distinctive character and position through the centuries, and stands forth as the most eminent historic building in Upper Norrland. Together with the surrounding Gammelstad "Church Town", it has been on the World Heritage List since 1996.

Translated by Roger Tanner

Zusammenfassung

Die Geschichte der Gemeinde. Gammelstad, Kirchstadt und Kirchdorf

Die Gemeinde Nederluleå (Niederluleå), vor 1831 Gemeinde Luleå, liegt am unteren, breiten Teil des Luleälv, wo sich der Fluss zu einer Förde ausdehnt. Die Landschaft besteht aus Schären, zerklüftetem Küstenland und landwirtschaftlich genutztem Flachland, das zu bewaldeten Bergen ansteigt. Die Bebauung liegt zum grössten Teil längs des Flusses, mit dem Zentrum der Gemeinde und der Kirche von Nederluleå in Gammelstad. Die Landhebung ist in diesem Gebiet erheblich (ungefähr 0.9 cm per Jahr) und hat über lange Zeit die Topographie und die Voraussetzungen für die Seefahrt und die Bebauung wesentlich verändert. Eine permanente Ansiedlung entstand hier frühestens im 11. Jahrhundert. Der Einfluss kam vorwiegend durch direkte oder indirekte Kolonisation aus dem Osten. Im 14. Jahrhundert wurde eine schwedische Kolonisation eingeleitet, als sowohl Kirche als auch weltliche Machthaber Interesse zeigten an Fischfang und Handel dieser Gegend, zum Beispiel mit Pelzen. Diese Aktivität kann als beides gesehen werden, Kolonisation und Mission.

Der älteste Beleg für eine Kapelle in Luleå findet sich in einer Testamentsurkunde aus dem Jahre 1339. Diese Kapelle war wahrscheinlich ein einfacher Holzbau. Luleå wurde bald ein kirchlicher Zentralort in Norrbotten und Sitz eines Propstes. Im Mittelalter umfasste die Gemeinde ein sehr grosses Gebiet, sieben gegenwärtigen Gemeinden entsprechend, von der Küste bis zur zukünftigen norwegischen Grenze. Der Erzbischof Jakob Ulvsson erhielt sowohl diese Gemeinde als auch die übrigen Gemeinden an der Küste von Övre (Oberes) Norrland im Jahre 1482 als Lehen und bezog von hier grosse Einnahmen.

Als sich die Bebauung ausdehnte und neue Gemeinden entstanden, verlor die Gemeinde Luleå nach und nach an Umfang. Im 17. Jahrhundert wurde die Gemeinde Jokkmokk gebildet und das ganze grosse Lappmarkgebiet abgesondert. Seit der Teilung im Jahre 1831 existiert der Name Nederluleå. Die Gemeinde erhielt ihre jetzige Ausdehnung 1888, als die Stadt Luleå eine eigene Gemeinde bildete. Die Gemeinde Luleå gehörte bis zum Jahre 1647 zum Erzbistum Uppsala, später zum Bistum Härnösand und von 1904 an zum neugebildeten Bistum Luleå.

Die Kirche ist umgeben von der Kirchstadt Gammel-

stad mit 424 kleinen Häusern, gedacht für zeitweiliges Wohnen bei Kirchenbesuchen und anderen Amtshandlungen (Bild 1). Die Häuser wurden erstmals im Jahre 1600 erwähnt, und ihre Anzahl betrug damals schätzungsweise 200 bis 300. Sie sind heute mit Paneel versehen und rot angestrichen, mit weissgestrichenen Schreinerarbeiten, waren aber bis in die ersten Jahrzehnte des 20. Jahrhunderts graue Blockhütten (Bild 4–10). Der Stadtplan mit seinen gewundenen Wegen und Gassen hat mittelalterlichen Charakter (Bild 2). Nordöstlich der Kirche ist er jedoch regelmässiger, und die Bebauung besteht aus grösseren Höfen neben kleineren Häusern, dazu kommen ständig bewohnte Häuser und öffentliche Gebäude aus jüngerer Zeit. Diese Stadtviertel erhielten ihre Gestalt im 17. Jahrhundert, als die Stadt Luleå 1621 in dem Bereich um die Kirche herum entstand, und als Teile der Kirchstadt umgebildet wurden zu einer Bürger- und Kaufmannsstadt. Doch schon im Jahre 1649 wurde diese Kaufmannsstadt an einen küstennäheren Platz mit besserem Hafen verlegt, da die kräftige Landhebung die wichtige Seefahrt erschwerte. Damals entstanden sowohl "Neustadt" als auch "Altstadt" (Gamla staden), was zu dem Namen Gammelstad führte.

Die Kirchstadt Gammelstad ist die grösste und am besten erhaltene von ursprünglich 70 Kirchstädten in Norrland – 18 sind noch vorhanden. Sie wird noch immer als zeitweiliger Wohnort benutzt. Am 6. Dezember 1996 wurde sie in die World Heritage List der UNESCO aufgenommen (Bild 11), mit folgender Begründung: "Die Kirchstadt Gammelstad repräsentiert einen Typ der nordischen Siedlung, der fast verschwunden ist. Er ist mehr aus menschlichen Bedürfnissen heraus als von ökonomischen und geographischen Kräften geformt worden und verbindet in bemerkenswerter Weise städtisches und ländliches Leben. In Gammelstad hat der Brauch, ein ganzes Wochenende bei der Kirche zu bleiben, eine Lebensweise und einen Baustil geschaffen, deren Hauptzüge unverändert über 400 Jahre erhalten blieben."

Der Kirchhof und seine Gebäude. Gebäude auf dem Kirchhügel

Der Kirchhof wird von einer Trockenmauer aus Natursteinen umgeben, die vier Eingänge hat (Bild 12–13).

Die heutige Mauer wurde 1932 errichtet und ist eine Rekonstruktion der mittelalterlichen Mauer, die zwischen 1897 und 1903 abgerissen wurde. Den nördlichen Eingang deckt ein spätmittelalterliches Portal, aus Ziegelsteinen errichtet und mit Blendwerk verziert (Bild 15–16). Auch im Westen steht ein Portal aus dem späten Mittelalter, aber mit sekundärem Überbau aus Holz aus dem Jahre 1748 (Bild 19–20). Beide Portale haben zugemauerte Schiesscharten für eine aktive Verteidigung, die einzigen bekannten dieser Art in Schweden (Bild 17 und 21). Westlich der Kirche steht auch ein weissverputzter steinerner Glockenturm mit Holzüberbau, 1849–51 errichtet (Bild 22–23). An dieser Stelle befand sich früher ein Portal aus dem Jahre 1779 (Bild 14).

Auf einer Anhöhe nordwestlich der Kirche befand sich vor Erbauung des steinernen Glockenturms ein hölzerner Glockenstuhl aus dem 18. Jahrhundert, wahrscheinlich mehrmals erneuert (Bild 34–35). Östlich der Kirche gibt es eine kleine steinerne, private Gruftkapelle von ungefähr 1800 (Bild 28–29), sowie eine Leichenhalle aus verputztem Holz, errichtet 1883 und später als Friedhofskapelle benutzt (Bild 30). Auf dem Kirchhof befinden sich einige Grabplatten aus dem 17. und zwei eiserne Grabkreuze aus dem 19. Jahrhundert, weiterhin ein Gedenkstein (Bild 33). Südlich des Kirchhofs steht ein grosses paneelversehenes rotes Holzgebäude, das ursprünglich als Gemeindespeicher diente und wahrscheinlich aus dem 18. Jahrhundert stammt (Bild 36).

Das Kirchengebäude – Exterieur und Mauerwerk

Die Kirche ist eine Langhauskirche mit drei Jochen im Langhaus und einem Chor in der Breite des Langhauses, einer Sakristei im Nordosten und einer Vorhalle im Südwesten (Bild 37–39). Die Kirche hat drei Eingänge. Die Kirchenmauern sind Natursteinmauern mit reicher Farbvariation, wobei ein rosa-grauer Farbton vorherrscht. Das Material besteht aus mehr als 40 verschiedenen Gesteinsarten, mit einem beträchtlichen Anteil Granit, und wurde in der Umgebung gefunden. Die Kirchengebäude im Osten und Westen, sowie Sakristei und Vorhalle haben Ziegelmauerwerk, das mit Blenden versehen ist (Bild 19, 37, 43 und 45). Im östlichen Giebel befindet sich eine kleine Öffnung, die wahrscheinlich der Bewachung gedient hat (Bild 43 und 52). Der Dachboden der Vorhalle besitzt eine grössere Öffnung, die mit einem zum Kirchhof hin aufklappbaren Fensterladen versehen ist (Bild 45 und 49). Sie hat wahrscheinlich als äussere Kanzel gedient. Die Fenster haben ein schmiedeeisernes Rahmenwerk. Die Eingänge im Süden besitzen Ziegeleinfassungen (Bild 45 und 55), der

im Westen eine Putzeinfassung (Bild 48). Die Dachdeckung besteht aus geteernten Schindeln, auf dem First ist ein Dachreiter mit Kreuz und Kirchturmschahn (Bild 57). Das Dachgesims bilden geteerte Bretter (Bild 54).

Das Mauerwerk der Kirche hat ein einheitlich mittelalterliches Gepräge, mit in späterer Zeit vergrösserten Fenstern.

Das Kirchengebäude – Interieur

Der grosse und offene Kirchenraum ist sowohl einheitlich als variationsreich (Bild 58–59). Die vier Joche der Kirche besitzen Sterngewölbe, das komplizierteste befindet sich im Chor. Die Kirche ist verputzt und hat einen weissen Kalkanstrich, aber die Unebenheiten der Natursteinwände sind durch den Putz wahrzunehmen. Ein Höhepunkt ist der Chor, dessen Wände und Gewölbe mit Kalkmalereien versehen sind. Den westlichen Teil des Kirchenraumes dominiert die Empore mit der grossen Orgel. Unter der Empore wurden mehrere Räume für verschiedene praktische Zwecke eingebaut (Bild 39). Die Eingänge des Chores vom Süden her und zur Sakristei haben spätmittelalterliche Eisentüren (Bild 62, 64, 66–67). Der südliche Eingang zum Chor kann von innen durch einen hölzernen Riegel gesperrt werden, der im Mauerwerk läuft (Bild 62–63). Eine ähnliche Anordnung befand sich bei dem Eingang von der Vorhalle zum Kirchenraum. Dessen Portalumfassung aus Ziegelsteinen ist in der Vorhalle reich profiliert (Bild 68). Hier sass früher eine eiserne Tür aus dem späten Mittelalter (Bild 69). Der Fussboden in Kirchenraum und Vorhalle besteht aus Kalksteinplatten, im östlichen Teil der Kirche liegen sechs Grabplatten aus dem 17. Jahrhundert. Vorhalle und Sakristei haben Gewölbe, und die Sakristei einen Ziegelfussboden (Bild 71). In der nordwestlichen Ecke der Kirche führt eine Wendeltreppe aus Ziegelsteinen zum Dachboden. Das Dachgestühl der Kirche ist typisch mittelalterlich, macht aber, durch viele spätere Verstärkungen, einen komplizierten Eindruck (Bild 72).

Die Geschichte des Kirchengebäudes

Die mittelalterliche Kirche

Wie erwähnt, gab es in Luleå schon 1339 eine Kapelle. Man weiss nichts über dieses Gebäude, das vermutlich ein einfacher Holzbau war, und es sind auch keine Spuren davon vorhanden.

Die heutige steinerne Kirche wurde wahrscheinlich gegen Ende des 15. Jahrhunderts gebaut, in einem

Zusammenhang, aber in verschiedenen Etappen (Bild 203). Zuerst wurden die Natursteinmauern des Kirchenraumes errichtet, Vorhalle und Sakristei später hinzugefügt (Bild 44). Zuletzt kamen die Pfeiler und das Gewölbe aus Ziegelsteinen, da sich dieses Material besser für diese Gebäudeteile eignete. Wenn man das Mauerwerk im Dachboden der Vorhalle betrachtet, kann es wichtige Informationen über den Gang der Bauarbeiten geben (Bild 50–51). Die Kirche, die am Ende des Mittelalters fertig war, unterschied sich im Äusseren nicht viel von der Kirche unserer Tage. Das Mauerwerk kann verputzt oder geschlammmt gewesen sein, und es hatte vermutlich einen weissen Anstrich mit roten Giebelpartien. Die Anzahl der Fenster war geringer, da es keine Öffnungen an der Nordseite gab, und die Fenster waren wesentlich kleiner. Die Kirche besass zwei Eingänge im Süden, die noch heute vorhandenen. Das Innere der Kirche dagegen machte einen ganz anderen Eindruck als jetzt. Das Langhaus war dunkel, mit nur drei schmalen, hochsitzenden Fenstern und ungeschmückten Wänden. Es kann einen gestampften Fussboden gehabt haben und wahrscheinlich keine Einrichtung. Im Kontrast dazu stand der Chor mit dem Licht zweier Fenster, je eines im Osten und im Süden, die wahrscheinlich mit Glasmalereien versehen waren. Die Wände und das Gewölbe waren gänzlich mit leuchtenden Farben bemalt, und durch eine Chorschranke konnte die Gemeinde die teure Einrichtung des Chores sehen: den Flügelaltar aus Antwerpen, geschnitztes Chorgestühl und einen Bischofsstuhl. Im Triumphbogen hing ein Kruzifix, in seinem südlichen Pfeiler war eine Kanzel, mit ihrem Aufgang vom Chor her und einer Öffnung zum Langhaus hin, um den Kontakt zwischen Pfarrer und Gemeinde zu ermöglichen.

Mehrere Gründe sprechen dafür, dass der Kirchenraum eine Funktion über die kirchliche hinaus gehabt haben kann. Die Grösse der Kirche, die geschlossenen Mauern, die hoch sitzenden Fenster mit Gittern und die Eingänge mit Verriegelungsmöglichkeiten auf der Innenseite konnten das Gebäude schwerzugänglich machen und zu einem Schutz für Leben und Eigentum. Der äussere Schutz wurde verstärkt durch die Kirchhofmauer und die Portale. Die Kirche erhielt durch diese Anordnungen grosse Ähnlichkeit mit den sogenannten Handelskirchen des Ostseeraums, mit Novgorod als frühem Zentrum. In Luleå mit seinem Markt muss es Bedarf an einem sicheren Lagerlokal für Waren gegeben haben, die im Sommer auf dem Seeweg kamen und im Winter im Inland verteilt wurden und umgekehrt für Waren aus dem Inneren des Landes. Vielleicht diente die Kirche in diesem Zusammenhang als Maga-

zin. Die Kaufleute können Mitinteressenten an der Kirche bei ihrem Bau gewesen sein.

16. und 17. Jahrhundert

Grössere Veränderungen des Kirchengebäudes geschahen nicht während dieser Zeit. Es wurden vorwiegend Reparaturen und Erneuerungen vorgenommen, das Dach wurde geteert und die Fenster ausgebessert. Möglicherweise kann die Dekoration des Dachfirstes im 17. Jahrhundert entstanden sein. Zeichnung und Vorlage für eine Tafel in *Suecia antiqua et hodierna* zeigen, wie die Kirche während der neunziger Jahre des 17. Jahrhunderts ausgesehen hat (Bild 73–77). Im Kircheninneren gab es grössere Bequemlichkeit für die Gemeinde durch Bänke und Emporen, sowie eine neue Kanzel und einige Kronleuchter.

Veränderungen während des 18. Jahrhunderts

Im Jahre 1737 wurde eine grössere Inspektion der Kirche vorgenommen. Das Protokoll dieser Inspektion gibt das Bild eines dunklen, engen und verschlissenen Kirchenraums, eine Renovierung war sehr vonnöten. Die zuvor schweren ökonomischen Verhältnisse hatten sich verbessert und machten das Ganze möglich. Im Jahre 1738 erhielt die Kirche ein neues Schindeldach. 1741 bekam die nördliche Langhausmauer zwei Fenster. 1746 wurden beide Fenster der Südseite vergrössert, 1748 die Fenster des Westgiebels und 1749 die beiden Chorfenster. Diese Veränderungen sollten zusammen mit einem neuen Eingang im Westen, dem Verputz und dem roten Anstrich in den Jahren 1776 bis 1781 der Kirche ein neues Exterieur geben. Das Dach wurde gegen Ende des 18. Jahrhunderts neu gedeckt, damals entstand auch der Dachreiter mit seinem Kirchturmschahn (Bild 57). Das Aussehen der Kirche nach diesen Veränderungen ist auf einer kolorierten Zeichnung von 1827 zu sehen (Bild 78), sowie auf späteren Abbildungen und Fotografien (Bild 79–81), da das Äussere des Gebäudes vor 1954 keine Veränderung mehr erfuhr.

Auch das Innere der Kirche sollte wesentlich verändert werden. Die mittelalterliche Kanzel im Pfeiler wurde entfernt, die ganze Kirche verputzt und geweißt, damit verschwanden auch die Kalkmalereien im Chor. Ein heller Kirchenraum mit grossen Fenstern trat in Erscheinung. Man erneuerte auch die Einrichtung. Eine neue, skulptierte Kanzel, die noch vorhanden ist, wurde 1712 angeschafft. Neue Bänke wurden aufgestellt und mehrere Emporen errichtet, um Platz für eine wachsende Gemeinde zu schaffen.

19. Jahrhundert

Vor allem wurden Reparaturen und Verbesserungen verschiedener Art ausgeführt. Die Fenster wurden 1848 erneuert, und das Teeren des Daches war eine ständig vorkommende Massnahme. Die vielen Emporen im westlichen Teil der Kirche wurden entfernt und 1862 durch eine neue Empore mit einer grossen neuen Orgel ersetzt (Bild 83). Die Sakristei erhielt in den fünfziger Jahren des 19. Jahrhunderts einen gemauerten Kamin und konnte nun beheizt werden, der Kirchenraum bekam ungefähr 30 Jahre später zwei Öfen. Gleichzeitig isolierte man die Aussentüren, und das Klima in der Kirche wurde angenehmer.

Veränderungen und Renovierungen des 20. Jahrhunderts

Im Jahre 1905 erhielt die gesamte Kirche einen neuen Fussboden und neue Bänke. Für 1909 war ein weisser Kalkanstrich des Kirchenraumes geplant. Es war damals bekannt geworden, dass es früher im Chor Kalkmalereien gegeben hatte. Nach einer Untersuchung beschloss man, diese freizulegen und zu restaurieren, was nach dem Abriss der Emporen im Chor durchgeführt wurde (Bild 82). Auch die Chorportale erhielten ihr ursprüngliches Aussehen, man entfernte die Mauerarbeiten des 18. Jahrhunderts. Im Jahre 1936 wurde eine umfassende Renovierung des Interieurs vorgenommen, die Kalkmalereien wurden gesäubert, die Bankeinrichtung wurde verändert, die Einrichtung neu gestrichen und ein neues Wärmesystem installiert. Diese Renovierung gab dem Inneren der Kirche ein neues und lichtereres Gepräge, elektrische Beleuchtung wurde auch eingeführt (Bild 84–85).

Im Jahre 1954 wurde das Äussere der Kirche renoviert. Beabsichtigt war, die Kirche neu zu verputzen, und der alte Putz wurde grösstenteils entfernt. Da das blossgelegte Mauerwerk aber so hohe Qualität zeigte, in der Wahl des Materials und der Ausführung, beschloss man, nicht neu zu verputzen. Die oberen Giebelpartien aus Ziegel, mit ihren Blenden, die zuvor unbekannt waren, erhielten ihre vermutete ursprüngliche Gestalt.

Zwischen 1969 und 1971 wurde eine umfassende Renovierung vor allem des Kircheninnern vorgenommen. Wände, Gewölbe und Kalkmalereien wurden gesäubert. Neue Bänke entstanden, sowie eine Empore mit neuer Orgel und einem Unterbau mit Servicräumen. Die Fenster wurden erneuert, ein neuer Fussboden verlegt, Armaturen und Installationen ausgetauscht. Die mittelalterlichen Chorbänke wurden durch Restauration wiederhergestellt. Auch das übrige Inventar, wie Flügelaltar und Kanzel wurden renoviert und

konserviert. Diese Arbeiten bedeuteten keine Veränderung des Kirchenraumes, aber wohl des Eindruckes des Interieurs, fort von der Dunkelheit des Mittelalters und den Kontrasten zwischen Langhaus und Chor, dem Gedränge in der Kirche während des 18. Jahrhunderts und der Verschmutzung zu Beginn des 20. Jahrhunderts. Nach 1971 hat der Kirchenraum ein leichtes und geräumiges Gepräge, aber mit modernen Zügen in Einrichtung und Materialwahl (Bild 58–59).

Die Kalkmalereien

Der gesamte Chor der Kirche ist versehen mit Malereien in Form von Figuren, Ranken und Ornamenten, aufgeteilt in Wandfelder und die Kappen des Gewölbes (Bild 86–109). Da die Malereien überkalkt waren, aber freigelegt und restauriert wurden, sind die Farben matt, und der Erhaltungszustand variiert. Die Malereien des Gewölbes und der Gewölbebögen sind am besten erhalten, während die der Wände zum grossen Teil beschädigt sind, und zwar wegen der unebenen Struktur des Mauerwerkes und auch wegen der Emporen, die sich hier längere Zeit befanden. Die Malereien stammen aus dem späten Mittelalter und sind wahrscheinlich zu Beginn des 16. Jahrhunderts entstanden. Es lässt sich nachweisen, dass das Wappen des Erzbischofs Jakob Ulvsson auf der östlichen Wand (Bild 93) aus dieser Zeit stammt. Man meint, die Malereien seien vom Kreis oder der Schule des Albertus Pictor ausgeführt worden, dem ungefähr 30 Folgen von Malereien in Uppland und dem Mälartal zugerechnet werden. Die Malereien wurden 1745 überkalkt, aber 1909 freigelegt und restauriert (Bild 110).

Im Chor sind Engel, Evangelisten, Apostel, Kirchenväter und Propheten dargestellt, es gibt hier auch viele Ranken (Bild 87–90). Von besonderem Interesse ist das Bild des Apostel Petrus, des Schutzheiligen der Kirche (Bild 88). In den Wandfeldern sind Ereignisse aus dem Leben von Maria und Jesus abgebildet. Besonders die Mariendarstellungen heben sich ab, mit dem grossen Bild der Krönung Marias an der Nordwand als Höhepunkt (Bild 103). Im östlichen Chorfenster sind St. Erich (Bild 96), St. Olof (Bild 61), St. Birgitta (Bild 97) und St. Katharina von Vadstena (Bild 98) dargestellt. Auf den Pfeilern befinden sich die Heiligen St. Stephan, St. Ursula, St. Barbara (Bild 108) und St. Gertrud, sowie eine Darstellung der Taufe Christi (Bild 106) und des alttestamentlichen Vorbildes der Kundschafter mit den Trauben (Bild 107). Den unteren Abschluss der Malereien bildet eine Rosenranke, darunter befinden sich Draperien, die aufgespannten Umhängen gleichen (Bild 92).

Einrichtung und Inventar

Aus dem Mittelalter

Die Kirche besitzt noch verschiedene Gegenstände aus dem Mittelalter, einer Zeit, welche die Einrichtung im Chor beherrscht. Am vornehmsten ist der Flügelaltar (Bild 113–126). Im Mittelteil befinden sich geschnitzte Bilder, mit der Kreuzigung im Zentrum, umgeben von Szenen aus der Passionsgeschichte und dem Leben Jesu (Bild 115–123). Die Predella zeigt eine gemalte Darstellung Christi und der zwölf Apostel (Bild 124) und die Flügel Gemälde mit Motiven aus dem Leben Jesu, mit der Gethsemaneszene auf den Aussenseiten (Bild 126). Der Altar wurde in Antwerpen in den zwanziger Jahren des 16. Jahrhunderts hergestellt, zur gleichen Zeit entstand auch die Predella. Die Gemälde auf den Flügeln wurden 1769 ausgeführt, nachdem der Altar bei einem Brand beschädigt worden war.

Im Triumphbogen hängt ein skulptiertes und bemaltes Kruzifix aus dem späten Mittelalter (Bild 127). Im Chor steht ein Bischofsstuhl (Bild 133–134) und ein Chorgestühl mit sieben Sitzen (Bild 133, 135–139), beide mit geschnitzten Wangen. Beide sind um 1500 entstanden, und ihre jetzige Gestalt ist eine Rekonstruktion aus dem Jahre 1971. Vom Ende des 17. Jahrhunderts bis 1971 gehörten die Wangen zu einem Gestühl im Chor, wo eine der Bänke, eine Königsbank, 1694 vor dem Besuch Karls XI entstand (Bild 140). Ein skulptierter Pfeiler mit Armenbüchse, und vermutlich nachträglich hinzugefügter knieender männlicher Figur, kann zu einer mittelalterlichen Altarschranke gehört haben (Bild 143–144).

Die Kirche besitzt einen Taufstein aus Marmor, der in drei Teilen gehauen wurde und aus dem späten Mittelalter stammt (Bild 148). Die Anschwellung des mittleren Teils ist geschmückt mit einem Zopfmuster und die Schale mit Rankenwerk, beide in einer Technik ausgeführt, die an Holzschnitzereien erinnert. Von den Abendmahlsgefäßen der Kirche aus dem Mittelalter ist ein Kelch übriggeblieben, dessen Schale aber 1762 umgestaltet wurde (Bild 151). Es existieren auch zwei kleinere Kelche mit Hostientellern, die zum Krankena-bendmahl benutzt wurden (Bild 158).

Unter den mittelalterlichen Textilien befinden sich zusammengenähte Teile eines gestickten Besatzes für ein Chorgewand (Bild 172). Die Broderie mit den drei Heiligen in Seide und Gold ist eine niederländische Arbeit aus dem späteren Teil des 15. Jahrhunderts. Sie wurde auf einem Chorgewand aus rotem Samt getragen, mit gesticktem Besatz und Clipeus mit einem in Silber gefassten, hängenden Kristall.

Ein Gegenstand besonderen Interesses ist eine Kugel aus Granit mit Einritzungen (Bild 183). Eine davon kann als eine Schiffsritzung gedeutet werden und hat gewisse Ähnlichkeiten mit Schiffsbildern des Spätmittelalters (Bild 184–186). In der Universitätsbibliothek in Uppsala befindet sich ein Psalter, gedruckt in den achtziger Jahren des 15. Jahrhunderts und für die Kirche 1492 eingekauft (Bild 192). Im Historischen Museum in Stockholm werden ein Weihrauchgefäß (Bild 194) und ein Aquamanile (Bild 195) aufbewahrt, die früher der Kirche gehörten.

Verschwundene Gegenstände aus dem mittelalterlichen Besitz sind ein Marienbild und zwei Engelsstäbe. Das vergoldete Marienbild konnte zum Weinen gebracht werden, indem ein nasser Schwamm in eine Vertiefung des Kopfes gelegt wurde, von der aus Kanäle das Wasser zu den Augen leiteten. Die beiden Engelsstäbe bestanden aus langen Stangen, an denen skulptierte Engelsfiguren mit beweglichen Armen befestigt waren. Wahrscheinlich erfüllten sie eine Funktion innerhalb der Messe.

Nach der Reformation

Im Kirchenraum befinden sich Einrichtungen und Inventar aus verschiedenen Zeiten. Im Langhaus ist das 18. Jahrhundert stark vertreten durch die skulpturale Ausschmückung. Die reich dekorierte Kanzel wurde 1712 von dem Bildschnitzer Nils Fluor geschaffen (Bild 128–132), der in der Gemeinde ansässig war. Im Jahre 1745 wurden die noch leeren Felder mit zwölf Apostelfiguren und einer Christusgestalt (Bild 129) ergänzt, die man in Stockholm erworben hatte. Im gleichen Jahr erhielt die Kanzel einen neuen Anstrich in verschiedenen Farben, sowie in Gold- und Silberfarbe. Eine Chorschranke (Bild 142) und zwei Obelisken (Bild 59) wurden 1748 von dem Bildhauer Nils Berg geschaffen. Sie erhielten ihren Platz zwischen Langhaus und Chor. An den Wänden hängen ein Epitaph und drei Gedenktafeln mit grossen, reich geschnitzten Rahmen (Bild 180, 189–191), die auch von Nils Fluor zwischen 1709 und 1715 ausgeführt wurden. Die Rahmen haben zum Teil holzfarbene oder ungestrichene Partien und sind sonst nur in schwarz und weiss gehalten. Diese Farbgebung hatte vermutlich auch die Kanzel zu Beginn.

Die modernen Bänke aus dem Jahre 1971 ersetzen eine Einrichtung von 1905, die 1936 umgestaltet wurde. Im Jahre 1747 wurden die zu diesem Zeitpunkt alten und schlechten Bänke durch neue ersetzt; diese Einrichtung existierte dann, mit gewissen Verbesserungen und Neuanstrichen bis ins Jahr 1905. Die Kirche besass

viele Emporen, da während des 18. Jahrhunderts das Gedränge und der Bedarf an Sitzplätzen sehr gross war. So gab es Emporen in zwei Etagen und eine Orgelempore im westlichen Teil der Kirche, "Herrschaftsemporen" an den Wänden des Langhauses und Emporen in zwei Etagen im Chor (Bild 82). Die Sitzplätze wurden nach Registern verteilt, die für die Jahre 1780 und 1792 erhalten sind. Die Langhausemporen wurden 1862 abgerissen, als eine neue Orgelempore gebaut wurde. Diese ihrerseits wurde 1971 durch die heutige Empore ersetzt, die nur für die Orgel bestimmt ist.

Die jetzige Orgel wurde 1971 von der Orgelbaufirma Grönlund in Gammelstad gebaut, welche 1974 auch die Chororgel herstellte. Die sehr grosse Orgel mit 55 Stimmen und 4 200 Pfeifen ersetzte eine von Johan Gustaf Ek 1862 gebaute Orgel. Diese wurde auseinandergenommen und dann verwahrt. Es ist bekannt, dass die Kirche schon im Jahre 1616 eine Orgel besass. Diese wurde bereits im gleichen Jahrhundert durch eine neue Orgel ersetzt, die dann in den siebziger Jahren des 18. Jahrhunderts und 1800 umgebaut wurde.

Die Kirche besitzt eine reiche Sammlung von Abendmahlsgefässen. Am interessantesten ist vielleicht eine achteckige, reich gravierte Weinkanne, 1641 von Goldschmied Caspar Rist in Piteå angefertigt (Bild 152). Unter weiteren Weinkannen kann eine balusterförmige von ungefähr 1690 (Bild 153) genannt werden und eine in Form einer Urne von 1796 (Bild 154). Der Kelch mit dem mittelalterlichen Fuss ist schon erwähnt worden (Bild 151). Eine viereckige Oblatenschachtel aus Silber mit Vergoldung wurde 1636 von Goldschmied Daniel Trendelborch in Luleå geschaffen (Bild 155). Zu dem Kirchensilber, das durch die Konfiskation Gustav Vasas 1548 verloren ging, gehörten drei Kelche und zwei Monstranzen, von denen eine vergoldet war und 2 106 Gramm gewogen hatte.

Zu den älteren Lichtquellen der Kirche gehören drei Kronleuchter aus einer messingähnlichen Legierung aus der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts (Bild 161), aus der Mitte des 17. Jahrhunderts (Bild 162) und von 1745 (Bild 163), sowie fünf Kerzenhalter von ursprünglich neun aus getriebenem Messing (Bild 164). Ein siebenarmiger Kerzenhalter aus einer messingähnlichen Legierung, 1747 von Gerhard Meyer junior hergestellt (Bild 165), war von Gemeindegliedern geschenkt worden. Die moderne Deckenbeleuchtung aus vergoldetem Eisenblech wurde von Professor Erik Lundberg entworfen und entstand im Jahre 1971.

Die Kirche besitzt ebenfalls eine reiche Sammlung von Textilien in verschiedenen liturgischen Farben. Zu den älteren Gegenständen gehören zwei reich bestickte

Messgewänder, eines aus rotem Samt vom Anfang des 17. Jahrhunderts (Bild 173) und das andere aus schwarzem Samt mit Stickereien aus dem Jahre 1699 (Bild 174–177). Die Broderie sass ursprünglich auf einem Messgewand aus rotem Samt, erhielt aber 1848 ihren jetzigen Platz. Es ist auch ein Antependium aus schwarzem Samt von 1824 vorhanden (Bild 166), Stickereien von einem roten Antependium aus den neunziger Jahren des 19. Jahrhunderts (Bild 167), ein Kelchtuch aus blauer Seide aus der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts (Bild 170) und eines aus roter Wolle aus den neunziger Jahren des 19. Jahrhunderts (Bild 171), sowie ein Klingelbeutel aus roter Seide aus der Mitte des 18. Jahrhunderts (Bild 179). Von den modernen Textilien können gestickte Altarborten von 1928 (Bild 168), beziehungsweise 1979 (Bild 124) erwähnt werden. Viele Textilien der Kirche wurden abgenutzt und im Laufe der Jahrhunderte aussortiert. Zu diesen gehört das schon erwähnte Chorgewand mit erhaltenen Stickereien, sowie Gegenstände, die nicht mehr erneuert wurden, wie Brauthimmel, Bahrtücher und Prozessionsfahnen.

Von dem übrigen Inventar kann ein Offiziersdegen vom Anfang des 17. Jahrhunderts genannt werden, ein Ringkragen aus der Zeit Karl XII von ungefähr 1700 (Bild 181), ein Portrait des Gemeindepfarrers aus dem Jahre 1722 (Bild 187), sowie ein Uhrwerk vom Beginn des 17. Jahrhunderts (Bild 196). Dieses befand sich im Glockenstuhl und war mit einem grossen Uhrzeiger und einer Uhrglocke versehen. Im Glockenturm hängen zwei Glocken, die grössere 1747 von Gerhard Meyer junior gegossen (Bild 197) und die kleinere 1851 von N.P. Linderberg (Bild 198). Zu den Glocken gehört auch eine erhaltene Anordnung zum Läuten einzelner Schläge (Bild 199), ein einzigartiges Stück, und eine ältere Pedalanordnung zum Glockenläuten (Bild 200). An das Uhrwerk im Turm ist eine Uhrglocke gekoppelt, der ursprüngliche Schlaghammer aus Eisen (Bild 201) ist erhalten, wurde aber später durch einen elektrischen Hammer (Bild 202) ersetzt.

Die kunstgeschichtliche Bedeutung der Kirche

Die Kirche von Nederluleå ist eine der neun Kirchen, die im späten Mittelalter an der Küste von Västerbotten und Norrbotten errichtet wurden. Sie gehörte zum Erzbistum und wurde während der Dienstzeit des Erzbischofs Jakob Ulvsson (1469–1514) errichtet. Sieben Kirchen sind noch erhalten, und diese haben viele gemeinsame Züge, was ihre Lage, die Wahl des Materials und die Gestaltung betrifft. Sie haben auch vieles gemeinsam mit den Kirchen in Uppland und im Mälartal. Die-

selbe Bauleitung und auch dieselben Handwerker können in den verschiedenen Gegenden tätig gewesen sein, die von Uppsala aus gelenkt wurden.

Die Kirche von Nederluleå kann in diese Entwicklung eingefügt werden, nimmt aber gleichzeitig durch ihre Grösse und das reiche Inventar eine Sonderstellung ein. Die Kirche ist die grösste der mittelalterlichen Kirchen in Norrland. Die kräftige Friedhofsmauer, die Friedhofsportale mit ihren Schiessscharten und die Möglichkeiten, die Kirche von innen zu verriegeln, sind insgesamt einzigartig für diese Kirche, die durch diese Anordnungen anknüpft an die Kaufmannskirchen Nordeuropas, mit der russischen Metropole Novgorod als frühem Zentrum und den vielen hanseatischen Kirchen des Ostseeraums. Von besonderem Interesse ist auch die Ähnlichkeit der steinernen mittelalterlichen Kirchen Finnlands mit den Kirchen in Mittelschweden und Övre Norrland, nicht zuletzt mit der Kirche in Nederluleå: die Lage in der Nähe der Küste, die Natursteinmauern und das mit Blenden versehene Ziegelmauerwerk der Giebel, die äussere Kanzel, gleichartige Gewölbeformen und Pfeiler, sowie grosse Dachböden, als die Speicherräume gedient haben können.

Unter den mittelalterlichen Gegenständen der Kirche von Nederluleå bemerkt man zuerst den Flügelaltar aus Antwerpen, der wahrscheinlich für diese Kirche bestellt wurde und einer der grössten seiner Art in ganz Schweden ist. Die Chorbank und der Bischofsstuhl betonen die zentrale Bedeutung der Kirche als Sitz des Propstes in diesem Teil des Erzbistums. Um 1710 schuf hier der Bildschnitzer Nils Jacobsson Fluor seine wichtigsten Arbeiten, die Kanzel, drei Gedenktafeln und ein

Epitaph, die zu den bedeutendsten Werken der Holzbauhauerei in Norrland nach der Reformation gehören.

Die Kirche wurde auch im Laufe der Jahrhunderte von Reisenden Aufmerksamkeit geschenkt, zum Beispiel von Carl von Linné. Ein Zitat aus dem Jahre 1961 gibt ein gutes Bild von dem Charakter und der Bedeutung der Kirche: "Die Kirche von Nederluleå möge hier als Exempel dienen für Kirchenbau und Kircheneinrichtung besonderen Ranges aus der späteren Hälfte des 15. Jahrhunderts, dem Zeitalter Albert des Malers. Sie ist weder eine Stadtkirche noch das bescheidene Heiligtum eines abgelegenen, gewöhnlichen Ortes, weder die protegierte Gemeindekirche eines mächtigen Gutsbesitzers noch das mit Sparsamkeit und Mühe zustande gebrachte Gotteshaus einer armen Waldgegend. Sie ist der Mittelpunkt eines Kolonisationsortes gewesen und, in mehr als einer Beziehung, Gegenstand der Fürsorge des Erzbischofs."

Zusammenfassend kann gesagt werden, dass die Kirche von Nederluleå, mit Ihren Kontakten in Finnland, sowohl zentral als auch regional zur Entwicklung des Kirchenbaues im Erzbistum während des späten Mittelalters gehört, aber gleichzeitig in mehrfacher Hinsicht eine Sonderstellung einnimmt. Das gilt auch für die Einrichtung und das Inventar aus dem Mittelalter und dem 18. Jahrhundert. Die Kirche von Nederluleå hat durch die Jahrhunderte ihr Gepräge und ihre Stellung behalten. Sie ist das vornehmste Kulturdenkmal in Övre Norrland und gehört, zusammen mit der sie umgebenden Kirchstadt Gammelstad, seit 1996 zum Weltkulturerbe.

Übersetzung Dieter Künkel

PERSONREGISTER

Kursiva siffror betecknar utbildning. G m = gift med. Då en persons maka eller make är angiven utmärker detta att vederbörande återfinns i registret. Författarnamn i källförteckningen ej medtagna.

- AB A H Andersons Värme- & Vattenledningsaffär 85
Albertus Pictor (Målare, Pärstickare) 99, 177f, 183, 205, 209, 212
Alm, Nils Oskar, orgelbyggare 132, 186
Alm, Olof, byggmästare 57, 77
Alm, Olof Gustaf, byggmästare 31ff, 180
Anders, prost 10
Anders, son till *Andreas Canuti* 154
Andersdotter, Maria, g m *Nils Larsson* 152
Anderson, Erik, skrädare 156
Andersson, Hans, nämndeman, Niemisel 182
Andersson, Olof, smed 53, 59, 77
Andersson, Olof, Börjelslandet, g m *Margareta Hansdotter* 120, 184
Andreas Olai, prost 179
Angrén, Gunnar, byggn.ing. 87
Anthelius, Johannes Joh., kyrkoherde 154, 158f, 187f
Arhenius (Arenius), Olof, konstnär 163
 Arken, Lund 150
Aschanæus, Martin, fornforskare 191
 Ateljé Tre Bäckar, Axvall 149, 153
van den Aveelen, Johannes, kopparstickare 182
Bartholomeus Ghotan, boktryckare, Lübeck 168
Benedictus Nicolai 168
Benzelius d.ä., Erik, ärkebiskop 38, 163, 180, 190
Benzelius d.y., Erik, ärkebiskop 38, 163, 190
Benzelius, Henrik, ärkebiskop 38, 163, 190
Benzelius, Jacob, ärkebiskop 38
Berg, Nils, bildhuggare 76, 127f, 203, 210
Bergh, Birger, professor 181
Bergendahl, Brigitta, g m *Johannes Ceder* 160f
Berggren, snickare 54, 77, 131
Berghem, Nils, komminister, g m *Elisabeth Orre* 38, 157, 167, 180
Bergman, Johan, guldsmed 135f, 139, 186
Bergman, Torsten, kyrkoherde 114, 144
Bergqvist, Olof, biskop 86
Bergström, Nils, häradsskrivare 183
Bergström, Peter (Petter), konstnär 163, 190
Beskow, Hans, landsantikvarie 86
Bidenius, Olaus (Olof) Svenonis, kyrkoherde, g m *Katarina Michaelsdotter Burman* 160, 188f
Bidenius, Olof Olofsson, 160
Birger Gregersson, ärkebiskop 10
Biskop, Hans, byggmästare 39
Björkman, Anna, Gammelstad 187
Björnram, Andreas Laurentii, ärkebiskop 187
Blank, Jonas, snickare 77, 130
Blix, Samuel, kyrkoherde 182
Blom-Carlsson, Carl Gustaf, arkitekt 31f, 180
Boberg, Ferdinand, arkitekt, konstnär 17
Bolander, smed 70
Bolander, Anders, gästgivare, g m *Margareta Olofsdotter Fabricia* 167
Bolander, Dorothea, g m *Hans Bolander* 156, 188
Bolander, Hans, organist, g m *Dorothea* 76, 120, 188
Bolander, Johan, organist 131
Bolander, Lars, borgare 77
Boström, A, glasmästare 77
Boström, Carl Jacob, assessor, g m *Anna Cajsa Fluor* 35
Boström, J O, pastor 168
Brandt, Hilma, Gammelstad 163
Brandt, soldat 171
Brentius, Joh., förf. 168
Bring, Erik Olofsson, snickare 184, 190
Brun, Jean, landsfiskal 182
 Bröderna Lindström, målerifirma 85
Burman, Michel Björnsson (Björs), handelsman 154, 188
Burman, Katarina Michaelsdotter, g m *Olaus Bidenius* 160
Bureus, Johannes, riksantikvarie 14, 39, 57, 69, 140, 144, 156, 175f, 178, 184
Burström, fältväbel 131
Burström, målare 81
Bäck, Jacob, smed 76
Bäckman, Johan, organist 131
Bäsk, Olof, urmakare 171
Calwagen, Pehr, kyrkoherde 155, 188
Canuti Gevaliensis, Andreas, prost, g m 1:o *Maria Johansdotter*, 2:o *Birgitta Köniksdotter* 143, 187f
Carl XI 125, 166f, 188
Carl XII 119, 158, 165, 188, 204, 211
Carl XIII 163
Carl XIV Johan 139, 186, 190
Carlenius d.y., Sigfrid, guldsmed 139f, 186
Carlsson, Hugo, smed 59, 121, 144
Carlsson, J Walfrid, arkitekt 33f
Ceder, Brigitta 160
Ceder, Carl 160
Ceder, Johanna Christina 160
Ceder, Johannes, bergmästare, g m *Brigitta Bergendahl* 160f
Christina, drottning 168
Christofer Nicolai (Christopherus), kyrkoherde 139, 155, 186, 188
Crusebiörn, Frans, landshövding 154, 187
Curman, Sigurd, arkitekt, riksantikvarie 29, 82, 101
Dagesdotter, Anna, g m *Erik Nilsson Höijer* 140, 159, 189
Dageson, Jöns, borgmästare 155, 188
Dahlén, V, ingenjör 85
Dalén, Sven, konservator 87, 114
Eckert, Fritz, arkitekt 82, 127
Ek, Johan Gustaf, orgelbyggare 81, 132, 185, 204, 211
Ekdahl, N J, pastorsadjunkt 39, 78, 114, 133f, 159, 173, 188
Ekman, Johan, Ängesbyn 59
Ekman, Johan, trumslagare 76
Ekman, Johan (Jöns), guldsmed 135, 139, 186
Elisabeth, drottning av England 168
Engelbrecht, g m Malin 155
Englund, Jakob Albert, kyrkoherde 135, 186
Engman, Eric, rådmän 173
Engström, Johan Jakob, smed, g m 1:o *Anna Sofia Hellgren*, 2:o *Erika Hellgren* 38
Erichson, Erich, murmästare 75
Erichson, Frithiof, konstnär, konservator 86, 121, 163, 184, 190
Erichzdotter, Brita 154
Erson, Anders, glasmästare 70
Erson, Erich, sexman, Måttsund 182
Erson, Henrich, Rutvik 144
Erson, Lars, Långnäs 76
Erson, Lars, Wästmarken 75

- Ersson, Nils*, smed 114, 131
Erson, Päär, Vibyn 144
 Ersta Diakonissanstalts Paramentavdelning 156
Eurén, Johan Peter, kyrkoherde 155, 188
Fabricia, Margeta Olofsdotter, g m *Anders Bolander*
Fahlsten, Johan, gelbgjutare, klockgjutare 140, 186
Fellström (Fällström), Eric, målare 76, 101, 120
Ferngren, Vera, guldsmed 140, 144
Fjellström, Phebe, professor 189
Flintenberg C M, organist 72, 131
Fluur, Anna Cajsa, g m *Carl Jacob Boström* 35
Fluur, Nils Jacobsson, bildhuggare 119f, 157f, 163ff, 178, 184, 188, 190, 203, 205, 210, 212
Fordell, Johan Månsson, borgmästare, g m *Ingeborg Jönsdotter* 155, 159, 188f
Forsberg, Mari, Gäddvik 153
Forsberg, Olof, guldsmed 139, 186
Forsman, Margareta, g m *Jacob Lindbaum* 142, 167, 190
Franklin, Bertil, arkitekt 122f
Franzén, Mari-Louise, antikvarie 188
Fredrik I 173
Frimodig, Lars, borgare, snickare 75
Frimodig, Salomon, snickare 76
Frisell, F W, major 34f, 121
Frisk, murmästare 73
Frostera, Catharina, g m *Lars Wallman* 154, 187
Fächt, Per Larsson, soldat 76, 126
Gadd, Johan, guldsmed 135, 139, 186
Gahn, Märta, textilkonstnär 152f
 Gammelstads Handväveri AB 153
Geringius, E, skulptör 163
Ghotan, Bartholomeus, boktryckare, Lübeck, 190
Gillberg, J, konstnär 163
Gowenius, Rudolf, konstnär 153, 187
Govinius, Clas, rådmän 173
*Graan, Esaia*s, kyrkoherde, g m *Christina Steuch* 152, 187
Graan, Olaus, kyrkoherde, g m *Anna Steuch* 187
Grenberger, Janusz, arkitekt 183
Groothe, anonymmästare 183
Grubb, Andreas Petri, kyrkoherde 140, 158f, 186ff
Grönning (Gröning), Anders Hansson, postmästare, sockenskrivare 168, 190
Grönlund, Aina, Gammelstad 146
Grönlund, Ursula, organist 186
 Grönlunds Orgelbyggeri AB, Gammelstad 87, 130f, 204, 211
Grönvall, Carl Fredrik, klockgjutare 173, 191
von Gröpingen, Sibylla Sofia, g m *Wilhelm Muhl* 188
 Guldsmedsaktiebolaget (GAB) 135, 140, 144
Gustav III 163
Gustaf IV Adolf 173
Gustav Vasa 9, 134, 175, 204, 211
Gyllengrip, Gabriel, landshövding 73, 182
Haasum, Sibylla, fil.dr. 189
Haak, Elisabeth 155
Hackzell, Hildur, Boden 145
Hackzell, Mårten, häradsskrivare, g m *Anna Plantin* 120
Hackzell, Nils, präst, hembygdsforskare 99, 121, 162, 178, 184
Halfvarsson, Tore 154
Hallin, snickare 170
 Handarbetets Vänner 145
Hanno, Carl-Uno, arkivföreståndare 191
Hans, kung 10
Hansdotter, Margareta, g m *Olof Andersson* 120, 184
Hansén, David, landshövding 144
Hansson, Herman, sexman, Långnäs 182
Hansson, Knut, nämndeman, Ängesbyn 182
Hansson, Petter, orgelbyggare 185
Harlin, Nils, dräng 172
Hedberg, Gustav, bokbindare 158, 167
Hedengrahn, Ambrosius, tecknare, kopparstickare 163, 167, 178, 190
Hedman, Alf, konservator 87, 102, 115, 121
Heinemann, E, civ.ing. 83
Heldenstedt, F W, fabrikkör 114, 121
Hellberg, Anders, historiemålare 65, 77, 105, 114, 183f
Hellbom (Hällbom), Olof, guldsmed 136f, 186
Hellgren, Anna Sofia, g m *Johan Jakob Engström* 38
Hellgren, Erika, g m *Johan Jakob Engström* 38
Hellsten, Stig, biskop 87
Henrich Burmester 155
Henrichson, Jacob, Persön 144
Henrichson, Lasse, Bensbyn 144
Hermanson, A 34
Hermansson, Bengt, 1:e intendent 188
Hermansson, Henrik, nämndeman, murare, Gäddvik 182f
Hildebrand, Hans, riksantikvarie 101
Hilleström, Elsa Margareta, g m *Laurentius Erici Lang* 80
Hindersson, Per 76
Hindersson, Pär, nämndeman, Björnsbyn 182
Hoberg, Birgitta, intern. sekreterare 180
Hollström, Eric, lantmätare 31ff, 180
Holm 54, 77
Holm, Eric, murgesäll 77
Holmberg, Jonas, målare 54, 77, 126, 130f, 133
Holmström, Lars, mässingssmed 144
Hus, Johan, reformator 164, 167
Hunyadi, Janos, härförare 190
Hwilman, Erich Erson 76
Hülphers, Abr. Abrah:son, topograf, genelog, musikhistoriker 116, 126, 131, 178
Höijer, Erik Nilsson, borgare, handelsman, g m *Anna Dagesdotter* 140, 159, 189
Höijer, Michael E, domhavande 182
Hökerberg, Otar, arkitekt 65, 121
Höök, Bertil, arkitekt 85, 142
Ifvarsson, Per, kyrkvärd, Kallax 182
Ihre, Johan, professor, språkforskare 163
Isaksson, Alf, byggnadstekniker 181
Isakson, Nils, tolvman, Sunderbyn 176
Jakob Ulvsson (örnfot), ärkebiskop 10, 69, 91, 93, 99, 177f, 182f, 199, 204
Jacobson, Måns, rådmän, borgmästare 155, 188
Johan Ingemarsson, fogde, Hälsingland 9
Johansdotter, Maria, g m *Andreas Canuti* 159, 188
Johansson, Michel, byggmästare 70
Jönsdotter, Ingeborg, g m *Johan Månsson Fordell* 159, 189
Jönsson, Hans, guldsmed(?) 168, 190
Jönsson, Johan, nämndeman, Jämtön 182
Jönsson, Jöns, sexman, Sunderbyn 70
Jönsson, Jöns, snickare 70, 120, 176, 182
Jönsson, Per, nämndeman, Rånbyn 182
Karsdotter, Sara 76
Kenicius, Petrus, ärkebiskop 52, 69
Kjellberg-Jacobsson, Kerstin, textilkonstnär 153
Kristoffersson, Nils, rådmän, g m *Margareta Ruth* 37
Kråka, Peter E, rådmän 173
Kröger, Nils, lantkamrerare 182
Knutson, Erich 76
Könick, son till *Andreas Canuti* 154

- Köniksdotter, Birgitta*, g m *Andreas Canuti* 159, 188
- Lagergren*, snickare 81
- Lang, Johannes Nicolai*, komminister 154
- Lang, Laurentius Erici*, prost, g m *Elsa Margareta Hilleström* 38, 180, 187
- Lars*, kyrkoherde, Piteå 9
- Lars (Lars)*, orgelmakare 131
- Larsson, Anders*, nämndeman, Prästholmen 182
- Larsson, Hans*, Antnäs 144
- Larsson, Joseph*, bonde, Ersnäs 80
- Larsson, Nils*, bonde, Sundom, g m *Maria Andersdotter* 152, 187
- Larsson, Per*, nämndeman, g m *Brita Persdotter* 143, 186f
- Lekatt, Anders*, soldat 76, 126, 130
- Libraria* 146, 152ff, 156
- Licium* 146, 156
- Lidbom, G* 65
- Lifbom, Erik August*, hemmansägare, Persön, g m *Öhman* 152
- Livbom, Petter*, hemmansägare, Ängesbyn 153
- Lindbaum (Lindbom), Jakob*, regementsskrivare, g m *Margareta Forsman* 142, 167, 190
- Lindbäcks Bygg AB*, Piteå 87
- Linderberg, Nils Petter*, klockgjutare 28, 173, 175, 191
- Lindqvist, Carl Magnus*, konstnär 163, 190
- Linnæus (von Linné), Carl*, vetenskapsman, professor 15, 116, 162, 178, 205, 212
- LKL Ingenjörbyrå AB, Luleå 87
- Loberg, Bengt E H*, professor 180, 186, 188
- L Ohlson Ingenjörbyrå AB, Luleå 87
- Lovén, Eberhard*, länsarkitekt 28 f, 36, 38, 65, 83, 127
- Lucæ Osiandri*, förf. 168
- Lufft, Per Johannem*, boktryckare 168
- Luther, Martin*, reformator 164, 167f
- Lundberg, Erik*, arkitekt, professor 86 f, 133, 142, 178, 204, 211
- Lundholm, Kjell*, 1:e antikvarie 181, 189
- Lundmark, Stig*, orgelbyggare 132
- Lundin, E L*, dekorationsmålare 82, 101
- Läw, Wollmar Gustaff*, löjtnant 39, 53, 182
- Löf, P* 179
- Magnus Eriksson*, kung 9
- Malin*, g m *Engelbrecht* 155
- Malmsten*, trädgårdsmästare 22
- Malmsten, Olle* 184
- Marit*, g m *Reinhold Steger* 171, 191
- Mandelgren, Nils Månsson*, folklivsforskare 116
- Marklund, Cyrena*, Sunderbyn 139
- Mattias (Matts)*, prost, Luleå 10, 168, 190
- Mattson, Olof*, murmästare, nämndeman 76
- Meijer d.y., Gerhard*, klockgjutare 26, 76, 143, 172f, 176, 187, 191, 204, 211
- Michelson, Nils* 39
- Micrander, Julius*, superintendent 70
- Montell, Carl Peter*, tullskrivare 75f
- Muhl, Wilhelm*, överste, kommandant, g m *Sibylla Sofia von Gröpingen* 188
- Muhl (Mühle), Adam Gustaf*, överste 158, 188
- Månsson, Måns*, bonde, Alvik 138, 186
- Nils Ragvaldsson*, ärkebiskop 184
- Nilsson, Alfred*, konservator 84f, 102, 114, 163
- Nilsson, Anders*, Rutvik 171
- Nilsson, Ellen*, Gäddvik 153
- Nilson, Erich* 155
- Nilsson, Karl Albert*, hemmansägare, Södra Sunderbyn 158, 167
- Nilsson, Sten*, artist 85
- Nordberg, Albert*, pastor, g m *Mia Nordberg* 82, 101, 141, 146, 163, 187
- Nordberg, Mia*, g m *Albert Nordberg* 141, 146f, 153
- Nordin, Carl Gustaf*, biskop 173, 190
- Nordlander*, prost 183
- Nordmark, Isak*, kyrkoherde 76, 145, 173
- Nordqvist, Ruben*, byggmästare 84
- Nordwald (Nordwall), Hans Eriksson*, guldsmed 138, 186
- Norgren, Nils*, mässingssmed 141ff
- Nycander, Sven*, civ.ing. 86
- Nyström, Jonas*, orgelbyggare 131
- Näsberg, Johannes Johansson*, hemmansägare, Rutvik 187
- Odelqvist Ekström (Kruse), Anna-Lisa*, textilkonstnär 112, 146f
- Olaus Magnus*, ärkebiskop 10, 162
- Ollongren, I*, målare 76, 126ff, 130
- Olof Smed* 171
- Olof*, ärkebiskop 9
- Olofsdotter, Karin*, 160
- Olofsson, Lars*, Sunderbyn 130
- Olofsson, Lars*, Ängesbyn 182
- Olofsson, Nils*, nämndman, Hästån 182
- Olson, Fritz*, guldsmed 140
- Olsson, Gillis*, konservator 138
- Olsson, Johan*, skräddarmästare 83
- Olsson, Maud* 140, 144
- Ohlson, Nils*, sexman, Sävastbyn 182
- Olsson, Ola* 140, 144
- Ohlzon, Olof*, Kallax 156
- Ohlsson, Olof*, sexman, Ersnäs 182
- Olsson, Verner*, kyrkvård 152
- Orre, Elisabeth*, g m *Nils Berghem* 38, 167, 180
- Palmgren, Agnes* 184
- Paulus*, apostel 69, 182
- Pedersdotter, Sigrid*, g m *Hans Jacobsson Ruth* 160, 189
- Pederson, Sigfrid*, befallningsman 154
- Pegelow, Ingall*, fil.dr. 183
- Per (Pädher) Målare (Maler)* 70, 131
- Persdotter, Brita*, g m *Pehr Larsson* 143, 187
- Person, Hinrik*, nämndeman, Böleå 182
- Persson, Isak*, Persön 182
- Persson, Nils*, borgare, Piteå 70
- Persson, Nils*, Börjelslandet 136, 186
- Persson, Nils*, sexman, Persön 182
- Persson, Olof*, murmästare 70
- Person, Olof*, kyrkvård, Sunderbyn 182
- Person, Per*, fjärdingskarl 105
- Persson, Per*, orgeltrampare 131
- Petrus*, apostel 69, 182
- Pihlfeldt, Daniel*, sergeant 76f, 131
- Plantin, Anna*, g m *Mårten Hackzell* 120, 184
- Plantin, Brita* 152, 187
- Plantin, Nicolaus*, kyrkoherde, g m *Christina Steuch* 152, 187
- Påwelson, Christopher*, Alvik 144
- Raneke, Jan*, fil.dr. 183f
- Reenberg, Zacharias*, hovintendent 135, 186
- Reimer, madame* 120
- Renmarck (Renmark), Jacob Arendtsson*, prost, g m *Anna Catharina Wänman* 54, 56f, 74, 154, 173, 182, 187f
- Ridderstedt, Margareta*, 1:e antikvarie 187
- Rismark, Olof*, snickare 53, 77, 105, 171
- Rist, Caspar*, guldsmed 135f, 186, 204, 211
- Rohr, B J G von*, överste 133
- Rohr, Ingvar*, ingenjör 191
- Romare, Bengt*, arkitekt 53, 86
- von Rosén, Eric*, president i Musikaliska Accademien 131
- Rudbeck, P*, förf. 168
- Ruth, Axel*, kyrkvård 141
- Ruth, Hans Jacobsson*, borgmästare, g m *Sigrid Pedersdotter* 160, 182, 189
- Ruth, Margareta*, g m *Nils Kristoffersson* 37

- Ruuth, Jacob*, borgmästare 115
Rutqvist, Petter, murare 32, 80
Sahlin, Sigrïd, g m *Carl Wänman* 156, 188
Sandström, J Robert, kyrkvärd 114, 144
Sandström, Ester, Björnsbyn 141
Sandström, Levi, Björnsbyn 141
Sandström, Maria, Sandön 141
Schrïver, Christian, förf. 168
Segerlund, Rolf, Kalix 87
Sigl, Kerstin, kyrkoskrivare 153
Skate, Peter 184
Skytt, Johan, korpral 76f, 105
Sorsell, organist 131
Spännare, Carl, snickare 76, 126, 130
Stabeus, Lorens (Lars), guldsmed 135, 76, 186
Steger, Reinhold, länsman, lappfogde, g m *Marit* 171, 191
Sten Sture, riksföreståndare 10, 69
Stenberg, P 170
Steuch, Anna, g m *Olaus Graan* 187
Steuch, Christina, g m 1:o *Nicolaus Plan-*
tin, 2:o *Esaïas Graan* 152, 187
Strand, Lars, kyrkvaktare 36
Strand, Pehr, orgelbyggare 185
Strand, Per Zackarias, orgelbyggare 185
Strucke, Ulf, 1:e antikvarie 181
Ström, Paul, rådman 173
Strömberg, Petter Adolf, landshövding
 173
Strömbom, Sixten, intendent 184
Suenson, Pär, kapten 155
Sund, krögare 105
Sundbom, Lars Ersson, byggmästare 26,
 29, 51, 76ff, 130, 156, 172, 188
Sundius, Anders Petri, komminister 158
Sundström, Axel, målare 167
Sundström, Halvar, målare 87
Sundström, Holger, elektriker 85
Svalberg, Anders, orgelbyggare 131
Swahn, Margareta, g m *FW Frisell* 35
Swartling, Märta, textilkonstnär 153
Sverkillus Olavi, kyrkoherde 69, 167f,
 178, 182, 190
Söderberg, Uno, arkitekt 86 f, 104, 122 f,
 126, 130, 133
Söderblom, A M, handlare 78
Söderholm, Maria, Smedsbyn 153
Södermark, Anders, organist 77, 131
Söderquist, Ebba 186
Tegengren, Helmer, professor 189
Thel, Per Hansson, orgelbyggare 185
Theorell, Hugo, ingenjör 65
Thomas ab Aquino, biskop 168
Thorén, Carl A, stationsmästare 144
Thorén, Greta, församlingssystem 146
Thurfjell, Josef, Sunderbyn 134, 153
Thurfjell, Ruth, Sunderbyn 134, 153
Tingvall, Hilma 153
Trendelborch, Daniel, guldsmed 137f,
 186, 204, 211
Turdinus (Trast), Jonas Jonaæ, prost 159,
 189
Tångeberg, Peter, konservator 87, 102,
 114, 183
Unaëus, Johannes, prost 119, 162, 173,
 176, 189
Uneus, Olof, borgmästare 182
Unnerbäck, R Axel, avd.dir. 185
Wadenius, Ulla, Gammelstad 148
Wahlberg, Eric, glasmästare 76
Wahlberg, Samuel, glasmästare 76
Walberg, Anders, byggmästare 77
Wallman, Lars, kronobefallningsman, g
 n *Catharina Frostera* 154, 187
Wallman, Lars Hindrich, kronobefall-
 ningsman, assessor 156, 188
Warg, Hans, borgare, Piteå 172
Wellamsson, Erich, fjärdingsman 70
Wellner, Mai, textilkonstnär 152
Westerberg, Karl Martin, arkitekt 145
Westman, Anders, murare 53
Wickström, Hugo, byggmästare 84
Wikberg, John, arkitekt 28, 82, 127
Viklunds möbelfabrik AB, Öjebyn 87,
 126
Vikström, Agda, Luleå 152
Wikström, Eugen, kyrkvaktmästare 156
Wikström, N J, grosshandlare 134
Visby metallgjuteri 141
Wänman, Anna Catharina, g m *Jacob*
Arendtsson Renmarck 154, 187
Wänman, Carl, g m *Sigrïd Sahlin* 188
Wärnegård, Anders 153
Zeidlern, Andreas, boktryckare 168
Åkerman & Lund, orgelbyggare 85, 132
Åman, Johan, gästgivare 76
Åström, Fredrik 36
Åström, Vera, Kalix 150
Öhman, g m Erik August Lifbom 152
Öhman, Ester, banktjänsteman 153
Österberg, Agda, textilkonstnär 145ff,
 149, 153
Österberg, Olof, snickare 131
Östling, Johan Emanuel, kyrkvärd 143,
 186
Östring, Petter, snickare 76

Sveriges Kyrkor KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

VOLYM 223

NORRBOTTEN

Nederluleå kyrka

